

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК
«БИКІВНЯНСЬКІ МОГИЛИ»
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАМ'ЯТІ
ГОЛОВНА РЕДКОЛЕГІЯ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
СЕРІЇ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»

БИКІВНЯ – ВІД ТЕРИТОРІЇ СМЕРТІ ДО МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ

**До 20-річчя заснування Національного
історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили»**

МАТЕРІАЛИ
Міжнародної наукової конференції
м. Київ, 23 вересня 2021 р.

Київ – 2022

УДК: 94:323.281](477)Биківня(08)

Биківня – від території смерті до місця пам’яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.) / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. – 424 с.

Редакційна колегія:

Г. Боряк, М. Бривко, А. Когут, Р. Подкур, О. Полідович,
В. Тиліщак, В. Філімоніхін, Ю. Шаповал, Т. Шептицька

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили» (протокол № 4 від 25.11.2021 р.) та
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 1.02.2022 р.)*

*За достовірність викладених фактів, цитат та інших
відомостей відповідають автори статей. Усі права
застережено*

У науковому збірнику друкуються матеріали Міжнародної конференції «Биківня – від території смерті до місця пам’яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)», м. Київ, 23 вересня 2021 р. Висвітлюються актуальні проблеми у дослідженні періоду Великого терору в Україні, розглянуто історію спецдіянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі, як через результати археологічних розкопок, так і через персональні долі репресованих. Представлені дослідження щодо окремих постатей Биківнянського мартиролога.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-02-9887-3

© Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», 2022
© Інститут історії України НАН України, 2022
© Український інститут національної пам’яті, 2022
© Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2022

Вітальне слово

Шановні колеги!

Щиро вітаю вас із початком роботи Міжнародної наукової конференції «Биківня – від території смерті до місця пам'яті», що відбувається з нагоди 20-ї річниці створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Щороку збільшується часова та ідеологічна відстань, що віддаляє українське суспільство від періоду Великого терору, болючим нагадуванням про який залишаються в Україні ідентифіковані й безіменні місця масових поховань жертв комуністичного беззаконня. Одним із таких знакових місць, пекучим символом і територією загальнонаціональної пам'яті є Биківнянські могили, в яких знайшли свій останній спочинок десятки тисяч громадян, розстріляних упродовж 1937–1941 рр. у київських в'язницях НКВС переважно за сфальсифікованими справами і звинуваченнями.

«Конвеєр смерті», що діяв практично в кожному обласному центрі України, перетворив її у 1930-х рр. на територію страху, плачу й беззаконня. Слідчі НКВС психологічними знущаннями і нелюдськими тортурами «вибивали» з арештованих потрібні зізнання, нехтуючи як морально-етичними засадами, так і, зрештою, тогочасним радянським законодавством. Засоби масової інформації СРСР постійно нагнітали напругу в суспільстві. У тогочасних газетах ледь не щоденно друкувалися заяви, листи, відозви, резолюції колективних зборів на робочих місцях, різноманітних мітингів, де автори й підписанти схвалювали смертні вироки для «ворогів народу», вимагали нещадної й страшної кари для «зрадників», «шпигунів», «троцькістів», «шкідників» та іншого «ворожого охвістя». На жаль, результати подібного поводження держави з власними громадянами, як і наслідки ціннісної деформації суспільства, спровокованої доносами, відмовою від родинних зв'язків із «ворогами народу», відчуються українцями й досі.

Власне тому не зникає потреба як у наукових дослідженнях проблем державного терору в СРСР, які б розкривали згубність тоталітарної системи, так і в сучасних комеморативних прак-

тиках, котрі б допомагали увічнювати пам'ять і боротися з викривленнями історичної дійсності та сформованими психологічними комплексами й стереотипами, зміцнюючи у такий спосіб українську спільноту.

Упродовж останніх десятиліть українські історики суттєво розширили уявлення про період масових політичних репресій в СРСР, працюючи над розкриттям механізмів реалізації тоталітарних практик, вивчаючи їхнє ідеологічне підґрунтя, вводячи в обіг значний масив архівних документів, що раніше зберігалися під грифом секретно. Безперечно, інтенсифікація історичних досліджень стала можливою завдяки як загальній демократизації суспільства, так і ухваленому Верховною Радою України пакету декомунізаційних законів, які відкрили доступ до матеріалів колишніх репресивних органів СРСР для усієї громадськості. Проте досі ще потребують глибокого аналізу й ретельного підрахунку кількість жертв комуністичного терору, їх соціальна, етнічна, регіональна, вікова стратифікації, залишається відкритим питання про безпосередніх виконавців масових репресій тощо.

Вчені Інституту історії України НАН України за останні десятиліття опублікували сотні наукових праць про державний терор радянської доби. Серед них чотиритомник «Відлуння Великого терору», науково-документальні збірники «Німецька операція 1937–1938», «Справа Польської організації військової» та інші. Своєрідним центром концентрації досліджень став журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», де публікуються фахові статті про формування державного терору, різні аспекти проведення репресивних акцій, їхніх виконавців тощо.

Інститут історії України НАН України продовжує багатолітню науково-документальну програму «Реабілітовані історією». За останні три роки було опубліковано майже три десятки обласних книг.

Але Биківня у контексті злочинів тоталітарного режиму посідає особне місце, залишаючись найбільшим могильником НКВС в Україні. Вражають не лише цифри закатованих громадян, закопаних у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу (від 20 до 100 тис. осіб), а й відвертий цинізм, з яким офіційна влада на-

магалася приховати правду про ці масові поховання упродовж кількох десятків років. Діяльність урядових комісій 1944, 1971, 1987 рр., що розслідували Биківнянську трагедію, знаходилася під пильною увагою КДБ і керівництвом партійних органів УРСР. А неправдиві висновки про те, що у Биківнянському лісі вічно спочивають рештки радянських людей, замордованих т. зв. «фашистськими окупантами», суттєво загальмували не лише можливі історичні дослідження, а й обстеження самої території, пошуково-ексгумаційні та археологічні роботи, зрештою, інституційне оформлення.

Відтак, перші вшанування пам'яті жертв сталінських репресій почали здійснювати прості громадяни (активісти, родичі репресованих), відреагувавши таким чином на публікації у пресі, перші оприлюднені альтернативні факти, згадавши усні свідчення чи епізоди родинної історії. Мітинг 1988 р., зініційований учасниками Українського культурологічного клубу, фактично започаткував проведення Биківнянських поминальних днів, міжконфесійних панахид, які з часом стали традиційними.

Пізніше до процесів меморіалізації долучилася й держава. 11 серпня 1994 р. за розпорядженням Президента України ініційовано спорудження меморіального комплексу у Биківні. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» постав на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі ще пізніше – у травні 2001 р. (постанова Кабінету Міністрів України № 546 від 22 травня 2001 р.).

Під час свого візиту до України 24 червня 2001 р. Папа Римський Іоанн Павло II спеціально змінив офіційний маршрут і відвідав Биківнянські могили, щоб вклонитися праху похованих жертв політичних репресій.

21 вересня 2012 р. в присутності Президентів Польщі та України урочисто відкрито на території Заповідника Міжнародний меморіал жертв тоталітаризму 1937–1941 рр.

Між цими сухими датами – двадцятилітній шлях установи, яка пережила етапи свого становлення й формування, зміни якісного і кількісного складу та перепідпорядкування, шукала способи і методи меморіалізації пам'яті, формуючи власні традиції та ритуальні практики. Колективу Заповідника за ці роки

вдалося не лише завершити першу чергу пам'ятних стін, на яких сьогодні вибито 18,5 тис. прізвищ репресованих, похованих у Биківні, чому передувала складна пошукова й архівна робота. А й організувати низку культурно-просвітницьких заходів, зробити понад десяток фотодокументальних виставок (зокрема, «Биківня – територія пам'яті», «Слово, обірване у Биківні», «Розстріляна еліта: Биківнянський вимір», «Великий терор: місця пам'яті», «Імена, викреслені з афіш» та ін.), які охоче беруть на експонування музейні та наукові заклади України, налагодити комунікацію з родичами репресованих, започаткувати цілий комплекс нових візуальних, інтерактивних і усноісторичних проєктів («Портрети Биківні», «Биківнянська трагедія: імена з безіменних могил», «Пам'ять Биківні», «Сторінками Биківнянського мартиролога»).

Значно зріс і науковий потенціал колективу Заповідника, свідченням чому стало проведення кількох наукових конференцій – «Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937–1941 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації» (2013 р.), «Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму» (2016 р.). Сподіваюсь, що сьогоднішня конференція не лише поглибить знання наукової спільноти про колишню таємну спецдіянку НКВС у Биківнянському лісі, постаті Биківнянського мартиролога, дозволить поміркувати про сучасні практики комеморації, а й сприятиме подальшому зростанню ваги й авторитету Заповідника!

Валерій СМОЛІЙ,
директор Інституту історії України НАН України,
академік НАН України

Вітальне слово

Шановні колеги!

Дуже дякую співробітникам Заповідника, що невтомно і багаторічно працюєте над темою меморіалізації Биківнянського лісу як місця пам'яті, проводите дослідження археологічної частини, пошукову роботу в архівах. Це дає можливість, говорячи про Биківнянський ліс і про злочини, які там були скоєні, спиратися на надійну основу, без якої правда неможлива. І я сподіваюсь, що ця конференція і матеріали, видані за її підсумками, також сприятимуть зміцненню цього наукового фундаменту, з яким вже далі можна працювати в популяризаційній сфері, заради того, аби більше людей дізнавалось про це місце пам'яті, долучалось до згадок про жертв Биківні, щоб у суспільстві усвідомлювали злочини тоталітарного режиму і робили відповідні висновки на майбутнє.

Ми живемо в складний час, коли чутливість людських розумів, людських сердець до таких сторінок історії зменшується в силу різних обставин. І нам потрібно постійно й невтомно шукати способи говорити зрозумілою сучасною мовою про трагедію минулого, про злочини тоталітарних режимів, і говорити так, щоб це зачіпало сучасну людину внутрішньо, емоційно. В основі цих наративів завжди мають лежати правда і факти, але виклад має бути доступний і вдалий.

Тому я хочу подякувати всім, хто присвячує своє життя – реальні роки, дні, місяці – тому, щоб віддаватися цій справі, повертати голос правди.

Також додаю, що, на жаль, стан справ із забезпеченням Заповідника невтішний. Держава не виконує своїх обов'язків належним чином, і Заповідник не має того фінансування, тої підтримки, на яку заслуговує. На сьогодні «Биківнянські могили» є одним із найпотужніших, найважливіших і ще не до кінця досліджених місць пам'яті в Україні. Очевидно, що держава повинна значно більше підтримувати Заповідник і його колектив. Сподіваюся, що ця проблемна ситуація з найближчими роками буде вирішена.

Варто згадати і про ще один великий виклик, найбільше пов'язаний з останнім блоком цієї конференції, присвяченим Биківнянському мартирологу. Йдеться, фактично, про створення пам'ятевого простору, континууму м. Києва. Биківнянський заповідник, розташований за містом, випадає з туристичних маршрутів, а отже, із загальної карти пам'яті столиці. Тому одним із викликів перед усіма, хто працює в сфері меморіалізації, є необхідність «зшити» цей меморіальний простір, показати, які точки на мапі сучасного м. Києва дозволяють нам увійти у простір пам'яті, пов'язати локації в м. Києві з Биківнянським лісом, розробити якісні маршрути, з допомогою яких можна пізнати історію цієї трагедії. І, звісно, великий виклик – зробити маршрути цікавими і помітним, такими, що сприймаються не просто як місце пам'яті, а живе місце пам'яті. Цей виклик стоїть перед усім світом зараз. І перед нами теж.

Чому я згадав про останню секцію конференції? Тому що сучасні теоретики і практики меморіалізації, які працюють із темами геноцидів та масових злочинів, як правило, послугують прикладами входження в історію злочинів і трагедій через особу. І в даному випадку, висвітлення історії через постаті мартиролога – один із найефективніших шляхів для створення відеоматеріалів, оповідей, романів, графічних новел, діджитал-контенту, який допомагає увійти в цю проблематику, зацікавлює.

Бажаю всім плідної комунікації та ефективного, якісного і цікавого викладення результатів Вашої роботи, у фундаментальності яких я не сумніваюсь!

Антон ДРОБОВИЧ,
голова Українського інституту національної пам'яті

I. Доба Великого терору в контексті репресивної політики СРСР: передумови, перебіг, національні операції НКВС, наслідки

УДК 355.34:94(477)«1937–1938»

*Дмитро ВЕДЕНЄВ**

Оперативні заходи органів держбезпеки як складова розгортання репресій проти православної церкви в Українській РСР (1937–1938 рр.)

У науковій публікації на основі архівних документів органів державної безпеки СРСР в Україні (кримінальних справ, оперативних матеріалів, інформаційно-звітних документів тощо) досліджується механізм незаконного переслідування й репресування за сфабрикованими звинуваченнями священнослужителів та віруючих Руської Православної Церкви. Дається аналіз

* *Веденєв Дмитро Валерійович* – професор кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, доктор історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>; zastava67@i.ua.

самого механізму взаємозв'язку між розгортанням політичних репресій, курсом влади на знищення Церкви та оперативною діяльністю органів НКВС. Розглянуті матеріали оперативної й репресивної практики органів держбезпеки часів Великого терору дозволяють виявити основні тактико-структурні складові цілеспрямованого переслідування Православної Церкви як найбільш багаточисельної релігійної конфесії в Україні.

Ключові слова: *Православна церква, незаконні репресії, державний атеїзм, органи держбезпеки.*

In the scientific notes, based on the archive documents of the USSR security bodies based in Ukraine (criminal cases, operational materials, reports, etc.) presents the research of the mechanism of illegal persecution and repressions according the fabricated cases against the clergy and the believers Russian Orthodox Church. The author analyzed the very mechanism of the interrelation between the political repressions unfolding, the official course for the church destruction and the operative activity of the PCIA bodies. The studied data of the operative and repressive practice of the state security bodies in times of «Great Purge» allows us to define the main tactic-structural components of the targeted persecution of the Orthodox Church as the biggest religious denomination in Ukraine.

Key words: *Orthodox Church, illegal repressions, state atheism, state security bodies.*

Великий терор 1937–1938 рр. став і апофеозом фізичних гонінь на Православну церкву, її священство та вірних. Жертвами переслідувань та цілеспрямованого терору в СРСР стали десятки тисяч кліриків та сотні архієреїв Православної церкви, велика кількість віруючих. Політичний терор поставив Церкву на межу виживання (у низці областей УРСР не залишилося жодного діючого православного храму), ставилося питання про завершення останньої «безбожної п'ятирічки». Розгортання в СРСР та Українській РСР масових політичних репресій, одним із основних об'єктів яких стало православне духовенство та віруючі (як й інші основні конфесійні групи з-поміж населення радянської України, включаючи Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), «катакомбні» протестні течії на кшталт «Істино-православної церкви» (ІПЦ), учасників інспі-

рованих самою ж владою розкольницьких течій на зразок «обновленців» або «Лубенського розколу»).

Політика беззаконня породила розробку відповідної тактики й комплексу агентурно-оперативних заходів органів державної безпеки, спрямованих на «обґрунтування» власне каральних заходів із переслідування кліру та мирян, усунувши яких влада могла розраховувати на ліквідацію канонічного Православ'я («патріаршої» або «тихонівської» церкви, як її іменували в службових документах) як ідейно-духовного конкурента, залякування рядових віруючих найбільш чисельної релігійної громади (станом на 1925 р. у радянській Україні діяло вісім найбільш багаточисельних єпархій РПЦ, 6453 приходів – майже 4 млн 820 тис. парафіян)¹. До 1937 р. в УРСР виявилось закритими понад 80% храмів.

Оперативні заходи проти релігійного середовища здійснював відповідний підрозділ 4-го, секретно-політичного відділу (СПВ) Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР та профільні підрозділи у регіональних органах (УНКВС). Для визначення пріоритетів та координації майбутньої масованої оперативно-службової кампанії проти релігійних конфесій особливе значення мала нарада начальників антирелігійних підрозділів (4-х відділень) СПВ УДБ обласних управлінь із керівниками 4-го відділення СПВ НКВС УСРР від 26 грудня 1935 р. У заході брали участь заступник глави НКВС УСРР З. Кацнельсон, начальник СПВ НКВС УСРР Б. Козельський та його заступник П. Рахліс. Останній виступив із доповіддю «Про завдання боротьби з церковною і сектантською контрреволюцією». У ній констатувався «значний занепад релігійності у масах населення, особливо в сільських місцевостях» і зазначалося, що із 3000 православних храмів України більшість не працює (у Чернігівській обл., зокрема, з 600 було реально відкрито до 100). Документ дає зрозуміти, що за цим процесом стояв адміністративний тиск, адже тільки за 1935 р. ВУЦВК заклав у республіці 2154 храми, утворилися цілі райони без жодної церкви.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. Арк. 83.

Протестна та богослужерна реакція віруючих на порушення їхніх прав трактувалася як «значне посилення контрреволюційної активності церковників». Позбавляючи віруючих законних прав на задоволення духовних потреб, чекісти лицемірно заявляли про небезпеку церковного підпілля, «нелегальні форми роботи», діяльність «безприходського духовенства», монахів, репресованих церковників, які повернулися із заслання, біглих куркулів та інших антирадянських елементів, ремствували з приводу появи «таємних церков, за прикладом перших християн», поширення нонконформістських груп катакомбної ІПЦ. Констатувалося сполучення духовно-релігійного та власне соціального протесту, що знаходило прояв у відмові від отримання землі, паспортів, демонстративній непокорі органам влади, поширенні монархічних настроїв. Актуалізувалося завдання усунення інтеграційних тенденцій у православній конфесії та посилення розкладницької роботи, «створення й виховання кваліфікованої агентури, пристосованої до роботи в умовах глибокого підпілля», ліквідації зовнішніх церковних зв'язків, активізації закриття храмів тощо².

Для розуміння сутності агентурно-оперативної роботи та її співвідношення із власне репресивною діяльністю цікавим є виступ згаданого З. Кацнельсона. На його думку, апарат СПВ був зайнятий здебільшого роботою по «українській контрреволюції» й троцькістах, відтак «неприпустимо послабив увагу до церковної та сектантської контрреволюції». Відзначався занепад кваліфікації чекістів, котрі у попередні роки «знали досконало» історію, обрядовість, устрій кожної конфесії, а тепер намагаються компенсувати недостатню компетентність захопленням репресіями. Керівник спрямовував оперативний склад на пошук у релігійних громадах «класово-чужих елементів», як-от: колишніх офіцерів, поліцейських, аристократів, дворян тощо. Співробітників СПВ закликали «розпалювати внутрішню боротьбу» та сіяти ворожнечу в релігійних громадах, компрометувати їхніх лідерів, проводити «вправні комбінації» агентурно-

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Ф. 13. Спр. 393. Арк. 2–3, 14–15.

го характеру, внаслідок яких особа «опинялася у безвихідному становищі та змушена була йти на вербування»³.

10 січня 1936 р. начальник Секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу Г. Молчанов підписав циркуляр «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції». Документ особливий акцент робив на агентурно-оперативній розробці православного середовища для «обґрунтування» подальших репресій.

Агентурні та слідчі заходи, йшлося у документі, свідчать про «значне зростання контрреволюційної активності церковників та сектантів, ріст підпілля, відновлення організаційних зв'язків та безумовну наявність керівних центрів». Особливу стурбованість викликали єпископи та священники, які поверталися до служіння, нерідко – у «катакомбних» умовах («нелегали-професіонали», як їх називали чекісти). Їх апорі звинувачували у небезпечній антидержавній діяльності, створенні «церковно-монархічного підпілля», що одразу надавало справам та їхнім «фігурантам» фатальне «контрреволюційне забарвлення». Приписувалося вербувати «свіжу агентуру із числа церковно-сектантських керівників», брати в оперативну розробку «всіх церковників й сектантів», що повернулися із таборів. Ставило-ся завдання «не залишати не репресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля»⁴.

Підготовка масштабної репресивної кампанії не випадково збіглася із розробкою адміністративно-політичного механізму повної юридичної заборони РПЦ. За дорученням Й. Сталіна, завідувач відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б) Г. Маленков 20 травня 1937 р. надіслав записку щодо «пожвавлення ворожої діяльності церковників». Основна пропозиція полягала в ініціюванні скасування базового нормативного документа, який регламентував діяльність релігійних об'єднань в СРСР – декрету ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Йшлося про необхідність «покінчити [...] з органами управління церковників». 26 травня із запискою ознайомилися члени і

³ ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 393. Арк. 18–20.

⁴ Там само. Спр. 1039. Арк. 1–4.

кандидати у члени політбюро ЦК ВКП(б), а 2 червня пропозицію окремою запискою підтримав глава НКВС СРСР М. Єжов⁵.

Оперативну розробку та незаконне засудження православного кліру прискорили цілеспрямовані розпорядчі документи НКВС СРСР. Циркуляр регіональним органам держбезпеки від 27 березня 1937 р. приписував посилити агентурно-оперативну роботу по «церковниках» (як чекісти традиційно іменували саме православних віруючих). Директива ж НКВС СРСР від 8 липня 1937 р. № 24451 спрямовувала «розпочати рішучі дії щодо ліквідації церковників та прихильників сект»⁶.

30 червня 1937 р. (відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 червня того ж року «Про антирадянські елементи») вийшов сумнозвісний наказ № 00447 НКВС СРСР «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» (за яким загалом у країні стратили до 400 тис. із майже 700 тис. розстріляних за доби Великого терору 1937–1938 рр.). Наказ зараховував «осілих на селі» «церковників» (клір та церковний актив РПЦ, адже до 1937 р. в органах церковного самоврядування – «двадцятках» парафій РПЦ – перебувало до 600 тис. громадян) та «сектантів» до категорії ворожих антирадянських елементів, «зачинщиків» політичних злочинів та диверсійних актів. Віддавалася команда приступити з 5 серпня 1937 р. до операції із репресування зазначених у наказі категорій громадян. До прошарків населення, які мали зазнати переслідувань, зарахували й «найбільш активні антирадянські елементи» із числа «церковників», які на той час перебували у таборах.

У 1937 р. активізувалося репресування православного кліру. За сфабрикованими звинуваченнями і новими справами, доносими табірної агентури, священнослужителі проходили за «розстрільними» статтями. Лише у серпні–листопаді 1937 р. загалом

⁵ Русская Православная Церковь. XX век / Беглов А.Л., Васильева О.Ю., Журавский А.В. и др. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2008. С. 280–281.

⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. Київ: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Ч. 1. С. 20.

у СРСР затримали 166 архієреїв, 9116 священників (репресували з них 4629), 2173 монахів (934) РПЦ, тисячі мирян. Водночас на практиці політичному насильству піддали значно ширше коло священнослужителів та мирян, котрі перебували на волі, у тому числі – через наполегливі вимоги керівників територіальних партійних органів, котрі просили ЦК ВКП(б), у майже третині звернень, додати до «контингенту» потенційних жертв і священнослужителів усіх основних релігійних течій⁷.

У практику інспірування справ проти священнослужителів увійшли відповідні штучні конструкції-звинувачення, як, наприклад, «церковно-монархічне підпілля» (ЦМП), при всій умовності й штучності цього терміну, його зміст відображав поширені серед частини кліру та мирян (особливо – опозиційно-протестних течій по типу ІПЦ⁸), монархічне-реставраторські та антикомуністичні погляди, що зараховувало їх носіїв до категорії небезпечних політичних противників влади. Сам термін «ЦМП» поєднував функції як ідеологеми, так і «продуктивного» стандартного звинувачення.

Як приклад «реєстру» фальшивих звинувачень, промовистою є директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського начальникам обласних УНКВС від 19 серпня 1937 р. № 2391 «Про агентурно-оперативну роботу по церковниках і сектантах» щодо «викриття» чекістами у Києві «керівного центра» «підпільної фашистської організації тихонівців». В її основу поклали зібрані позазаконними методами «свідчення» архієпископа Волинського і Житомирського Філарета (Лінчевського, розстріляного 27 листопада 1937 р.). Фігурантів справи звину-

⁷ Архиепископ Крымский Лука (Войно-Ясенецкий) под надзором ГПУ–НКВД–МГБ: сб. док. / сост. А. Валякин. Симферополь: ГУ СБ Украины в АРК, 2010. С. 5; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. 1. С. 17–18; Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 15–17.

⁸ Веденеев Д.В. Документи органів державної безпеки як джерело дослідження соціокультурних особливостей «катакомбної» течії в Православ'ї в Українській РСР у 1920-ті – 1950-ті рр. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 1. С. 26–36.

вачували у намірах творення в СРСР «держави фашистського типу», підготовці кадрів повстансько-терористичної боротьби під час війни, творенні своїх позицій в органах радянської влади та насадженні мережі нелегальних організацій, шпигунстві на користь Німеччини та контактах з її консульством, а також у спробах інспірувати «масовий антирадянський рух за відновлення закритих церков».

Великий терор значно прискорив репресії проти православних та представників інших конфесій. Якщо за 1936 – перший квартал 1937 рр. в УСРР арештували 298 та засудили з них 260 представників «церковно-сектантської контрреволюції» (у т. ч. 24 священнослужителів, 6 монахів та 54 мирян РПЦ), то у січні–листопаді 1937 р. лише у низці областей арештували представників кліру та мирян РПЦ: по Київській області – 602; Харківській – 690; Донецькій – 299; Одеській – 471 (для порівняння – загалом за цей період в Українській РСР піддали репресіям за релігійною ознакою 5388 громадян)⁹.

В основу розправи з духовенством, активними віруючими, учасниками органів церковного самоврядування тощо поклалися численні агентурно-оперативні розробки, котрі велися в умовах політично санкціонованого правового нігілізму та дозволу на застосування тортур і різноманітного пресингу жертв оперативними працівниками з низьким професійним та моральним рівнем. Так, у СПВ Полтавського УНКВС, йшлося у документі, «більшість співробітників» по церковній лінії «є людьми недостатньо грамотними і у вузькому, і в широкому значенні цього слова», не мають «політичного і чекістського кругозору»¹⁰.

Окрім донесень відповідним чином проінструктованої агентури, застосовувалися доноси на канонічний клір від учасників інспірованих органами ОДПУ–НКВС у 1920-х рр. обновленського, «лубенського», «григоріанського» розколів, здобуті під тортурами й морально-психологічними пресингом «свідчення» фігурантів інших кримінальних справ. Показовим зразком подібних розробок та сфабрикованих звинувачень слугує доповідь

⁹ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 30 (1951 р.). Спр. 68. Арк. 14–15, 118.

¹⁰ Там само. Оп. 31. Спр. 7. Арк. 50, 97.

«щодо церковній контрреволюції» Дніпропетровського УНКВС за друге півріччя 1937 р. Православну конфесію трактували як

«яскраво виражену організацію фашистського типу, яка не гребує жодними засобами в боротьбі з Радянською владою».

Майбутнього Патріарха Сергія (Страгородського) оголошували «пов'язаним з фашистськими колами Японії, Німеччини, Польщі й Литви». Екзарха України, митрополита Костянтина (Дьякова, помер під слідством у листопаді 1937 р.¹¹) – «керівником контрреволюційної організації церковників на Україні, який підтримує зв'язок із закордонними фашистськими колами» через польське та німецьке консульства у Києві¹².

Певні підсумки репресивної діяльності (січень–жовтень 1937 р., цей період охоплює і розгортання Великого терору з серпня 1937 р.) проти православних кліриків і віруючих підбивалися у доповідній записці Київського управління НКВС (в Києві та Київській області тоді проживало майже 7 млн осіб, адже область охоплювала території сучасних Київської, Черкаської, Житомирської обл.) під назвою «Про результати агентурно-оперативної роботи по церковниках і сектантах» (29 жовтня 1937 р.)¹³. Документ наголошував, що активізація громадської діяльності православних у зв'язку з ухваленням нової Конституції СРСР викликала необхідність нанесення «оперативного удару». Його результатом став арешт Київським УНКВС 723 громадян і засудження 627 з них. Сюди зарахували 275 «попів різних орієнтацій», 199 «церковників і ченців», 249 сектантів.

Органами НКВС велося 67 групових справ на 362 осіб (з них «церковників» – 193). Фразеологія чекістів не дозволяє точно визначити власне православний сегмент серед жертв пере-

¹¹ ГДА СБУ України. Ф. 6. Спр. 71156-фп. Владиці Костянтину висували сфабриковані звинувачення у тому, що він «є керівником антирадянської фашистської організації церковників (тихонівців)», особисто давав вказівки «про підготовку кадрів для озброєного повстання на випадок війни з Німеччиною, створював фашистські групи на периферії й проводив антирадянську роботу у зв'язку із переписом населення» під контролем німецького консульства.

¹² Там само. Ф. 16. Оп. 30 (1951 р.). Спр. 68. Арк. 152.

¹³ Там само. Арк. 63–96.

слідувань. До нього також можна зарахувати і низку справ на «краснодраконівські» нонконформістські групи (оперативні справи Київського УНКВС «Богомол», «Погромники», «Підготовка» та ін.).

Серед справ на православне духовенство – розробка «Тихонівці» (9 священників РПЦ в Смілі й окрузі, засуджені позасудовою «трійкою» до різних термінів ув'язнення в таборах), розробка на групу у Василькові (8 ієреїв), справа «Однотумці» на 12 священників Звенигородського району, на групу з 6 «безприходних попів» у Золотоніському районі (на чолі зі священником Іваном Волковим, всі засуджені «трійкою» до розстрілу), агентурна розробка «Церковники» (Ярунський район, 6 священників, засуджені до розстрілів і таборів), група священника Смолевича у Баранівському районі Житомирщини (5 священників засуджено до розстрілу і кілька – до 10 років таборів), а також низка інших розробок на «церковників» (активних віруючих і «колишніх куркулів»).

Серед звинувачень, висунутих священникам (крім традиційної антирадянської агітації і пропаганди), можна зустріти сфабриковані чекістами «підготовку терористичних актів», «антирадянських збройних повстань» з метою повалення радянської влади, створення «повстанських угруповань», шкідництво у колгоспах, «контрреволюційні проповіді», симпатії до фашистських режимів, поширення чуток про майбутню поразку у війні. Зрозуміло, що багато репресованих кліриків і мирян висловлювали обурення наступом на Церкву, насадженням безбожництва, погіршенням становища священнослужителів. Серед особливо «контрреволюційних» наводилося висловлювання розстріляного священника Смолевича:

«Своїх дітей ми повинні виховувати в релігійному дусі і робити з них патріотів церкви, тому що рад[янська] влада своїм вихованням робить з дітей варварів».

У згаданому документі Київського УНКВС розглядалися і кримінальні справи на низку протестантських організацій, осередки «мальованців», «сіоністів», «іоаннітів», «хлистів». Окремо виділялися православні-«тихонівці» («найбільш масова і стійка релігійна течія» в Українській РСР), що мала на той час 169 хра-

мів і 510 діючих священників, з них старше 50 років – 62%, 40–50 років – 24%.

Православне середовище, повідомляли чекісти, відреагувало на переслідування і закриття храмів появою значної кількості таємно здійснюючих обряди «бродячих попів і ченців», «пророків», «старців», «мандрівників», «юродивих», залученням до богослужінь жінок («матінок», «богородиць», «стариць») тощо. Зменшення кількості храмів, відзначали чекісти, не придушувало релігійних почуттів людей, хоча і змушувало мирян долати до діючих храмів інколи до 50–100 км. Констатовалося збільшення кількості парафіян і зростання доходів діючих храмів – зокрема, «кафедральна Покровська церква на Солом'янці» у Києві за 1936 р. офіційно отримала 125 тис. руб., до 60 тис. одержав за треби клір (12 чол.), що дозволило налагодити виплату зарплатні і матеріальної допомоги¹⁴.

Оскільки документи НКВС довоєнного періоду збереглися фрагментарно, інтерес становить звіт (12 січня 1938 р.) на адресу очільника НКВС СРСР М. Єжова про діяльність Полтавського УНКВС за період з 5 жовтня 1937 до 10 січня 1938 рр.¹⁵ Як зазначається у документі, за цей час в області заарештовано 9098 громадян (з них 3400 – за «куркульської операції»), вже засуджено 6530, у т. ч. позасудовою «трійкою» по «куркульської операції» – 1200 осіб до розстрілу і 2200 – «за другою категорією» (8–10 років таборів). З них заарештовано «церковно-сектантського елемента» 443 осіб, засуджено – 329. «Викрито» дві церковні «контрреволюційні організації» (25 ос.) та 34 групи (124 віруючих).

Як приклад наводилася «контрреволюційна церковна організація» Ново-Георгіївського району «на чолі» з благочинним Карюковим, створена, нібито, за розпорядженням архієпископа Полтавського Ніколая (Пірського, 1857–1935). До неї зарахували 8 осіб – колишніх «куркулів, повстанців, поліцейських і політбандитів», таким чином, склад подібних «груп» наочно демонструє технологію і соціальну спрямованість фабрикації «церковних» агентурно-оперативних справ.

¹⁴ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 68. Арк. 184–185.

¹⁵ Там само. Арк. 105–165.

У створенні подібної «церковної організації» звинуватили полтавського священника Сильвестра Скрипника – племінника голови Директорії УНР Симона Петлюри. З ним заарештували і двох сестер Головного отамана військ УНР – Марину і Феодосію. В їхньому будинку у Полтаві, доповідав начальник УНКВС Я. Петерс, проводилися «контрреволюційні збіговиська» і велася націоналістична пропаганда, а сам отець Сильвестр підтримував листування з братом – Степаном Скрипником, який проживав у Польщі (з травня 1942 р. – єпископ УАПЦ Мстислав). Заарештованих розстріляли за вироком «трійки» від 17–19 листопада 1937 р.

Паралельно органи держбезпеки вели жорстоку ліквідацію своїх «чад» по насадженню (в 1920-х рр.) «обновленського», «лубенського» та інших розколів з метою знищення канонічного Православ'я. З кінця 1935 р. розгорнулися масові арешти «єпископату», духовенства, активних мирян обновленської церкви (до 1927 р. вона мала в СРСР 16% від загального числа православних парафій, в УРСР до 1937 р. – близько 200 приходів), включаючи раніше використаних в оперативних розробках конфідентів органів держбезпеки. З 49 правлячих обновленських «архієреїв» 31 перебував тоді на спокої, в цілому ж до 1938 р. уціліла лише третина з них¹⁶.

29 жовтня 1937 р. заарештували як «керівника антирадянської фашистської організації церковників» першого ієрарха УАПЦ Василя Липківського¹⁷. 27 листопада 1937 р. після недовгого слідства, на підставі «свідчень» інших осіб, він був розстріляний.

З єпископату УАПЦ чекісти конструювали всеукраїнську «фашистську організацію» з великою кількістю «філій». Цим, зокрема, займався начальник секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Данило Лифар, котрий відповідним чином допитував останнього очільника УАПЦ, архієпископа Київського

¹⁶ Катаев А.М. Последние годы обновленчества в контексте государственно-церковных отношений в 1943–1945 гг. URL: http://www.orthedu.ru/ch_hist/obnovlen.htm.

¹⁷ Див. також: Бухарева І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біограф. довід. Київ: Смолоскип, 2011. 182 с.

Володимира Самборського (який намагався домогтися від влади дозволу на створення «Української православної церкви») і архієпископа Юрія (Міхновського)¹⁸.

Спочатку заарештували згаданих ієрархів, а 5 серпня 1937 р. глава НКВС УРСР І. Леплевский наказав начальнику Київського УНКВС провести арешти майже 25 осіб у справі «української фашистської організації церковників», викритих «свідченнями ряду колишніх єпископів» УАПЦ¹⁹. За задумом чекістів, згадані особи, а також архієпископ Микола Карабінович (розстріляний 8 січня 1938 р.), низка священників-автокефалів «планували, отримавши директиву від німецького консульства», налагодити роботу з просування своїх однодумців із «фашистської організації» до складу Рад на виборах на основі нової Конституції 1936 р.²⁰

Всього ж по оперативній справі «Духовні» Київського УНКВС УРСР на «українську фашистську організацію церковників», нібито створену в 1934 р. на квартирі згаданого Ю. Міхновського, заарештували 30 осіб. Їм ставилися у провину спроби протягнути антирадянські елементи на виборах до Рад, шпигунство на користь Німеччини, прагнення до відтворення УАПЦ як «легальної бази для націоналістичної роботи», а також наміри організувати з «націоналістичної молоді» повстансько-диверсійні формування для дестабілізації тилу Червоної Армії в випадку війни²¹.

Загалом у 1937 р. в Українській РСР органи НКВС притягли до кримінальної відповідальності за «політичними» статтями Кримінального кодексу УРСР 159 708 осіб (за Всесоюзним переписом населення 1937 р. в УРСР проживало 28 млн 387 тис. осіб). Найвищий відсоток «служителів культу» серед заарештованих припав на аграрні області – столичну Київську область – 4,4% (941 людини), Полтавську (відповідно, 6,5% і 361), Він-

¹⁸ Обидва розстріляні 16 жовтня 1939 р. Див. також: Білокінь С. Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського. *Розбудова держави*. 1993. № 3.

¹⁹ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 68. Арк. 57–59.

²⁰ Там само. Арк. 52–56.

²¹ Там само. Арк. 64–72.

ницьку (5,3% і 896), Житомирську (3,7% і 540), Одеську (3,6% і 452), а також Молдавську АРСР у складі України (5,6% і 257). Значно меншим був відсоток в індустріальних регіонах – Донецькій (2,5%), Дніпропетровській (1%), Харківській (0,7%) областях. У середньому по областях Української РСР серед заарештованих у 1937 р частка священнослужителів становила 3%²².

Репресії проти православних віруючих здійснювалися у рамках політики державного атеїзму, і каталізувалися загальним переходом до масованого застосування державного терору за централізованими політичними рішеннями, в рамках відповідних кампаній та «операцій».

Репресіям як таким, як правило, передували агентурно-оперативні розробки (групові літерні розробки, заведення персональних справ-формулярів тощо), котрі могли тривати і достатньо довгий час. Фабрикувалася фабула майбутньої кримінальної справи, в центрі якої поставали фальшиві звинувачення у підготовці злочинів проти безпеки держави та чинного політичного ладу, співробітництві з іноземними спецслужбами, підготовці терористичних дій, у сепаратизмі, націоналізмі, солідарності із фашистською ідеологією тощо. Відповідні матеріали фабрикувалися оперативниками з урахуванням загальної змістовної лінії репресивних кампаній, та за допомогою агентури (у т. ч. із релігійного середовища), а також «здобувалися» шляхом незаконного примушення підслідних до подання брехливих свідчень та згоди на підтвердження інсинуацій співробітників НКВС.

Після арешту тривали слідчі дії, які вели самі оперативні працівники, звинувачення могли «корегуватися» відповідно до політичних настанов й сценаріїв розгортання самих репресивних кампаній. Широко застосовувався морально-психологічний

²² Див. докладніше: Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 103–112; *Його ж*: Соціальний стан репресованих в Україні у 1937 р. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 141–162; Веденєєв Д.В. Органи позасудового переслідування як інструмент незаконних політичних репресій в Україні. *Державна безпека України*. 2007. № 9–10. С. 169–174.

тиск, фізичний вплив. Методи ведення сфабрикованих справ та характер висунутих звинувачень залишали жертвам незначні шанси на виживання.

УДК 316.4.063.7:316.485.26:343.123.12 (045)

*Валерій ВОРОЖКО**

**«Видавав паспорти шпигунським елементам...»:
життя і смерть Еммануїла Давидова-Барга**

У статті розкривається маловідома сторінка масових політичних репресій 1937–1938 рр., спрямованих на співробітників Української робітничо-селянської міліції (УРСМ), на прикладі долі капітана міліції НКВС УРСР Еммануїла Давидова-Барга, рештки якого були ідентифіковані у Биківнянських могилах. Досліджуються його короткий життєвий шлях, основні етапи професійної діяльності, зв'язок кримінальної справи Е. Давидова-Барга зі справою директора міліції М. Бачинського. Висвітлюється доля співробітників УРСМ, на яких давали свідчення Бачинський і Давидов-Барг. Порушується питання відповідальності співробітників НКВС, які допитували Давидова-Барга. Розглядається доля родини Давидова-Барга та шлях його реабілітації.

Ключові слова: Бачинський, «великий терор», Давидов-Барг, НКВС УРСР, паспортний стіл, сталінські репресії, УРСМ, «червоний» терор.

The article reveals a little-known page of mass political repressions of 1937–1938 aimed at members of the Ukrainian Workers and Peasants' Militia (URSM), using an example of NKVD police cap-

* *Ворожко Валерій Павлович* – провідний науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, доцент Національного авіаційного університету, кандидат історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>; wp06vv@gmail.com.

tain Emmanuel Davydov-Barg, whose remains were identified in Bykivnia. This research paper presents his short life, the main stages of his professional career, and the connection between his criminal case and the director of militia M. Bachynsky's case. It also covers the fate of URSM employees, who received testimonies of Bachynsky and Davydov-Barg. The article reveals methods used by the NKVD officers to falsify cases and force the necessary evidence from the detainees. The author raises the issue of responsibility of NKVD officers who interrogated Davydov-Barg and considers the fate of his family and the way toward his rehabilitation.

Key words: *Bachynsky, Davydov-Barg, «great terror», NKVD of the USSR, passport desk, «red» terror, Stalinist repressions, URSM.*

У 1980-х рр. серед дуже незначної кількості встановлених жертв радянського режиму, похованих у Биківнянському лісі, були знайдені та упізнані (завдяки іменному срібному годиннику) рештки Е. Давидова-Барга, капітана Наркомату внутрішніх справ (далі – НКВС)¹. Він давно перебував у полі зору професійних інтересів автора як перший начальник Спеціального відділу (таємно-шифрувального підрозділу), створеного при Державному політичному управлінні (далі – ДПУ) УСРР. Пропонується розглянути долю Е. Давидова-Барга та обставини, які привели його безіменним до колективної могили у Биківнянському лісі. Завдяки іменним годинникам у Биківнянському лісі були знайдені й упізнані також рештки ще декількох співробітників НКВС УРСР: М. Костяного, А. Міцельмахера, Я. Шелигіна, В. Яковенка, А. Твардовського-Ребрика та Ф. Ткальникова².

Еммануїл Давидов-Барг народився в єврейській родині у 1901 р. у м. Голованівськ Подільської губернії (нині Кіровоградська обл.). Мав двох братів і сестру. П'ять років навчався у приходському училищі, знав ідиш. Потім працював «хлопчиком» у конторі брата та палітурній майстерні. Із грудня 1919 р. до лютого 1920 р. працював у Харківському губревкомі. У

¹ Акти, висновки, довідки, протоколи, листування з питань дослідження поховань у Биківнянському лісі. Див.: ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 518. Арк. 174, 303–304.

² Там само. Арк. 303–309 зв.

1920 р. став членом КП(б)У. Із березня 1920 р. до 1922 р. перебував на службі в особливому відділі Харківського військового округу на посадах старшого діловода інформаційного відділення та одночасно уповноваженого шифрувального відділення.

Його брат Мойсей емігрував на початку 1910-х рр. до США, жив у Нью-Йорку. Це не зашкодило кар'єрі Еммануїла. Інший брат Шабсай у 1920-х рр. працював у газеті «За харчову промисловість» у Москві, сестра Сара Коган – кондуктором трамвая у Харкові.

Давидов навчався на 1-му курсі електротехнічного факультету Харківського технологічного інституту. Чи продовжив навчання далі – невідомо. У 1922 р. упродовж 4 місяців служив у 4-му українському полку, був так зв. «політбійцем», одночасно довіреною особою ДПУ, кличка (псевдонім) – «Технолог». У 1923 р. працював у житловому управлінні, одночасно перебував у таємному штаті ДПУ. Із 31 січня 1924 р. був помічником уповноваженого освідомчого відділення ДПУ УСРР³.

Із 24 січня 1925 р. наказом № 18 ДПУ УСРР Давидова призначили начальником спецвідділення ДПУ УСРР. На цій посаді він перебував до 27 липня 1927 р. За підсумками роботи на посаді начальника спецвідділення за 1925 р. отримав характеристику:

«працездатність гарна, ставлення до товаришів по службі – товариське. Дисциплінований, стриманий, обережний. Товаришує переважно зі співробітниками ДПУ. Існує виключно на платню, допитливий, політичний розвиток 2-ої групи»⁴.

Станом на другу половину 1926 р. спецвідділення складалося з начальника та одночасно «складача шифрів»: Е. Давидова-Барга, уповноважених М. Дворкіна та Поночевного, діловода Бобрової⁵, помічника уповноваженого Алексеєва⁶.

³ Особова справа Е. Давидова-Барга. Див.: ГДА СБ України. Ф. 12. Спр. 13278. Арк. 5-11.

⁴ Там само. Арк. 2.

⁵ Листування ЦК КП(б)У з ДПУ УСРР. Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2319. Арк. 96, 129.

⁶ Циркуляри Наркомфіну УРСР і листування з окружними фінвідділами про порядок ведення таємного листування і діловодства. Див.: ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 1695. Арк. 118.

У 1926 р. Давидов одружився на співробітниці НКВС, діловодці Ліні Борисівні Музикантській, з якою познайомився ще у 1919 р. У 1931 р. у них народився син Фелікс⁷. Можливо, в Емануїла Давидова виникла думка змінити своє ім'я на Едмунд.

Після спецвідділення з 28 липня 1927 р. Е. Давидов-Барг працював у Маріупольському окружному відділі ДПУ УСРР, де отримав догану за грубощі у спілкуванні з колегами. У 1930 р. був призначений начальником інформаційного відділення Сумського оперативного сектору ДПУ, у 1932 р. призначається начальником обліково-статистичного відділення Харківського оперсектору ДПУ УСРР.

У Сумах знайомиться з М. Бачинським, майбутнім директором міліції. За його протекцією у 1933 р. він переходить працювати до УРСМ, де призначається на посаду начальника паспортного столу НКВС УСРР, отримує квартиру в Києві у будинку НКВС на вул. Виноградній, 18. 24 квітня 1936 р. нагороджується знаком «Почесний працівник РСМ». 8 вересня 1936 р. наказом НКВС № 714 отримує звання «капітан міліції»⁸. Йому всього 35 років, справи пішли «у гору». У середині липня 1937 р. був призначений на посаду начальника відділу з боротьби з розкраданням соціалістичної власності УРСМ НКВС УРСР. Е. Давидов також докладав зусиль для реалізації репресивних акцій, входячи у 1933–1934, 1936–1937 рр. до складу позасудового органу ДПУ УСРР⁹.

Арешт 7 липня 1937 р. багаторічного керівника українських чекістів В. Балицького спричинив масову чистку НКВС УРСР. Після свого призначення на посаду наркома, І. Леплевський позбавлявся тих, хто йому видавався прихильником В. Балицького. 17 липня 1937 р. у межах справи про «антирадянський закат» у НКВС УРСР на чолі з наркомом Балицьким» був заарешто-

⁷ Архівно-кримінальна справа Л. Давидової. Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31165. Т. 1. Арк. 16 зв.

⁸ Архівно-кримінальна справа Е. Давидова-Барга. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 92.

⁹ Списки осіб, які входили до складу позасудових органів ДПУ–НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 517. Арк. 65.

ваний як завербований наркомом, «учасник заколоту, агент іноземної розвідки й активний учасник право-троцькістської змови» заступник наркома, начальник УРСМ М. Бачинський, який був у 1930–1937 рр. членом особливої наради та трійки при колегії ДПУ УСРР та НКВС УРСР¹⁰.

Допитував М. Бачинського Мойсей Детинко, «один із найжорстокіших чекістів республіки, колеги неодноразово бачили, як з його кабінету виносили та виводили побитих заарештованих»¹¹.

На допитах 17–20 вересня 1937 р., серед інших, Бачинський дав свідчення щодо Давидова:

«у другій половині 1936 р. я завербував до антирадянської змови Давидова-Барга, якого я знав по спільній роботі в органах ДПУ УСРР. Він великий кар'єрист, який ставить своє особисте благополуччя понад усе, [...] комісія з очищення партійної організації пред'явила Давидову низку звинувачень, а саме: грубість, бюрократизм, приховування свого соціального походження. Увесь партійний колектив був налаштований за виключення Давидова з партії. Я рішуче встав на його захист, обробив членів партії, обіцяв взяти “шефство” над Давидовим і відучити його від грубощів. Таке моє рішуче втручання врятувало Давидова від виключення із партії та йому оголосили тільки догану. Після цього Давидов став відданою мені людиною. Я вів з ним антирадянські розмови. Він погоджувався зі мною і я, знаючи його відданість Балицькому, розповів йому про існування антирадянської змови в Україні, яку очолюють М. Попов (секретар ЦК КП(б)У). — *Авт.)* і В. Балицький. Я запропонував йому стати учасником цієї змови. Давидов на це погодився»¹².

Також 13 серпня 1937 р. на Е. Давидова дав свідчення начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Ісаак Купчик:

«після мого залучення у змову я почав приглядатися до оточення з метою вербування “підходящих” людей і вирішив, що такою

¹⁰ Архівно-кримінальна справа М. Бачинського. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 50045-фп. Т. 1. Арк. 2.

¹¹ Архівно-кримінальна справа Е. Давидова-Барга. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 363.

¹² Архівно-кримінальна справа М. Бачинського. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 50045-фп. Т. 1. Арк. 40–43.

людиною є Давидов, бо я знав що він був скомпрометований якимись спекулятивними справами в Маріуполі»¹³.

20 лютого 1938 р. Е. Давидов був затриманий як учасник антирадянської організації та контрреволюціонер і розміщений у спецкорпусі Київської тюрми¹⁴. 21 лютого 1938 р. йому пред'явили звинувачення за ст. ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 Кримінального кодексу УРСР, а 4 березня 1938 р. оголосили додаткове звинувачення як

«учаснику антирадянської воєнно-фашистської змови і шпигуну іноземної розвідки»¹⁵.

Після довгих пристрасних допитів 28 квітня 1938 р. Е. Давидов почав давати свідчення, що він був завербований до участі в антирадянській змові М. Бачинським наприкінці 1935 – початку 1936 р. Як учасник змови він

«у практичній роботі покладався на досвідчені кадри, відстоював тих з них на кого був компромат [...]; ігнорував спецповідомлення про хабарництво, розтрата, які мали місце. Із 1800 паспортів робітників України “зберіг” 300 працівників із компроматом, серед яких були: син поліцмейстера, син торговця, який до того ж мав брата за кордоном, син попа, один співробітник мав дружину німкеню, інший був колишнім троцькістом»¹⁶.

Окрім вищезазначеного, Е. Давидов-Барг «зівнався», що за вказівкою М. Бачинського він розпорядився видати паспорти: колишньому полковнику царського генштабу, «японському шпигуну» Шагуну-Ліннику; Бенедиктовій – дружині розстріляного прокурора; завідувачу рестораном стадіону НКВС «Динамо» поляку Войту, який мав судимість за «контрреволюційну діяльність» та до того ж приятелював з усім чекістським оточенням В. Балицького.

У 1937 р. Е. Давидов нібито отримав завдання від М. Бачинського використати нову конституцію для послаблення паспорт-

¹³ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 50045. Т. 1. Арк. 92–93.

¹⁴ Архівно-кримінальна справа Е. Давидова-Барга. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 2.

¹⁵ Там само. Арк. 14.

¹⁶ Там само. Арк. 17–22.

ного режиму та режиму пересування, прибрати обмеження на прописку громадян у режимних місцевостях, знизити паспортний штраф зі 100 до 50 карбованців, започаткувати безстрокові пожиттєві паспорти та скоїти інші подібні «злочини». Е. Давидов також визнав себе винним себе в тому, що порушникам паспортного режиму випишував штрафи замість того, щоб «призначати» їм від 2 до 5 років таборів. Продовжував нібито «злочинну діяльність» Е. Давидов і на новій посаді – начальника відділу з боротьби з розкраданням соціалістичної власності через привласнення собі заслуг у справі розкриття шкідницької діяльності в «Заготзерні»¹⁷.

М. Бачинський і Е. Давидов надали свідчення на групу співробітників УРСМ, які нібито були завербовані для проведення шкідницької підривної роботи у паспортній сфері. Всі вони були заарештовані й покарані. Це:

- начальник відділу з боротьби з розкраданням соціалістичної власності УНКВС по Харківській області Євсей Бердичівський, який був виключений з партії через одруження на жінці з куркульської родини. Після катування він визнав себе учасником «антирадянської сіоністської терористичної організації, агентом польської, англійської та інших розвідок», яким нібито передав таємниці, а також зі свого боку свідчив ще на групу осіб. Був розстріляний 21 жовтня 1938 р.¹⁸;
- начальник паспортного відділу Харківської обласної міліції Ізраїль Монастирський. Він визнав себе троцькістом і отримав 8 вересня 1937 р. 8 років «за контрреволюційну троцькістську діяльність». Під час перебування в ГУТАБі ще раз був засуджений «за шкідницьку діяльність і троцькістську агітацію» і був розстріляний 6 серпня 1938 р.¹⁹;
- начальник управління Одеської обласної міліції Костянтин Комаров. Він визнав себе винним в тому, що був завербований в антирадянську організацію та зі свого боку завербував 6 співробітників Одеської міліції. Був звинувачений у «анти-

¹⁷ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 23–30.

¹⁸ Там само. Арк. 31–35, 110–111.

¹⁹ Там само. Арк. 113–114.

- радянській змові». Його справа розглядалася 28 вересня 1938 р. всього 15 хвилин. Того ж дня був розстріляний²⁰;
- паспортистка Есфірь Мільман-Хосідова. Провину не визнала, отримала 5 років таборів за «недоносительство»²¹;
 - начальник відділу віз і реєстрацій (ВВІР) УРСМ Семен Хосідов. Визнав себе винним у належності до «антирадянської змови» і вербовці старшого інспектора ВВІР УРСМ НКВС УРСР Епельбаума та начальника автоінспекції УРСМ Губанова. Отримав 15 років з повною конфіскацією майна²²;
 - начальник відділу зовнішнього спостереження УРСМ Аркадій Михайлов. Визнав себе винним у належності до «антирадянської змови» і вербовці свого підлеглого Радикорського. 23 вересня 1938 р. був розстріляний²³;
 - начальник адміністративно-господарського відділу УРСМ Володимир Антонович. Відмовлявся визнавати себе «змовником» та «шкідником». Помер після допиту 27 березня 1938 р.²⁴;
 - начальник особливої інспекції УРСМ Сергій Козаков. Визнав себе учасником «антирадянської та військово-фашистської змови». Після 15-хвилинного розгляду справи був визнаний винним та того ж дня 23 вересня 1938 р. розстріляний²⁵.

За подібним сценарієм були позбавлені військових (спеціальних) звань, звинувачені, засуджені та розстріляні співробітники УРСМ, фігуранти справ М. Бачинського та Е. Давидова, як от: П. Селіванов, Г. Домбровський, А. Аузен та ін.²⁶ Безпосередньо на допиті слідчих Марка Тульського, В. Грабаря, Л. Волі-Гойхмана 17 червня 1938 р. помер співробітник УРСМ Майборода, який винним себе не визнавав²⁷. Кількість репресованих співробітників НКВС УСРР зростала по експоненті, як снігова куля.

²⁰ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 116.

²¹ Там само. Арк. 112.

²² Там само. Арк. 117–118.

²³ Там само. Арк. 119–120.

²⁴ Там само. Арк. 47, 149, 204.

²⁵ Там само. Арк. 121–123.

²⁶ Там само. Арк. 124–132.

²⁷ Там само. Арк. 162, 167.

Після арешту чоловіка дружина Давидова-Барга Ліна поїхала до батьків у Москву, але вже у травні 1938 р. за підозрою у сприянні антирадянській діяльності чоловіка була там заарештована²⁸. За запитом НКВС УСРР етапована до Києва, де перебувала під арештом 7 місяців і була звільнена без пред'явлення звинувачення²⁹. Син Фелікс був відправлений у дитячий будинок для дітей ворогів народу³⁰.

21 вересня 1938 р. був підписаний обвинувальний висновок щодо Е. Давидова-Барга згідно ст. ст. 54-1⁶, 54-8, 54-11 КК УРСР, у якому зазначалося:

«Органами НКВС УРСР розкрита і ліквідована антирадянська змова. Слідством встановлено, що Е. Давидов-Барг в антирадянську змову був втягнутий наприкінці 1935 р. колишнім начальником УРСМ М. Бачинським, за прямим завданням якого проводив велику підривну шкідницьку і вербувальну роботу. Давидов-Барг зі шкідницькою метою засмічував паспортні відділи антирадянським класово-ворожим елементом. З цією метою він залишив у паспортних відділах 300 осіб із числа хабарників, куркулів, торговців, вихідців із-за кордону і таких, що мають зв'язок із закордоном. Не очищував прикордонну смугу від антирадянського і ворожого елементу, не організував облік і зберігання вилучених паспортів, які попадали до шпигунів іноземних розвідок. Видавав паспорти і прописував у режимних містах і прикордонній смугі антирадянські та шпигунські елементи. Звинувачуваний винним себе визнав і викривається показами й очними ставками звинувачуваних [...]»³¹.

Виїзною сесією Верховного суду в Києві 23 вересня 1938 р. був оголошений вирок, у якому зазначалося, що

«Давидов-Барг з 1935 р. був активним учасником антирадянської право-троцькістської терористичної організації [...] засмічував

²⁸ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп.. Арк. 95–96.

²⁹ Там само. Арк. 96.

³⁰ Архівно-кримінальна справа Л. Давидової. Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31165. Т. 1. Арк. 16 зв.

³¹ Архівно-кримінальна справа Е. Давидова-Барга. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 83–86.

апарат міліції антирадянським ворожим елементом, не очищував прикордонну смугу і режимні міста від антирадянського ворожого елементу».

Після 15-хвилинного розгляду справи він був засуджений до «вищої міри покарання» і того ж дня розстріляний³².

17 листопада 1938 р. Й. Сталін і В. Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства», якою органам НКВС і прокуратури заборонили проведення масових операцій з арештів і виселення, ліквідовувалися «трійки». Органи НКВС зобов'язувалися при проведенні слідства точно дотримуватися всіх вимог кримінально-процесуальних кодексів.

Із грудня 1938 р. почалося вибіркове покарання «порушників соціалістичної законності». Колишні співробітники НКВС УРСР Леонід Воля-Гойхман, Марк Тульський, Василь Грабар, Іван Слободянюк – слідчі у кримінальній справі Е. Давидова, які систематично займалися побиттям арештованих і фальшуванням слідчих справ, були засуджені у 1940–1941 рр. Так, Слободянюк

«щоб примусити до дачі свідчень, тримав на “стілці” Давидова, знущався над ним; пропонував Давидову стакан води в обмін на 2 аркуша свідчень»³³.

Грабар був розстріляний, Воля-Гойхман отримав 10 років, Слободянюк і Тульський – 5 років виправних таборів³⁴. У 1938 р. був розстріляний, як «шпигун», слідчий у справі М. Бачинського М. Детинко³⁵.

У 1953 р. після смерті Й. Сталіна конвеєр смерті зупинився. Після XX з'їзду КПРС почався процес перегляду кримінальних справ періоду Великого терору. 17 червня 1954 р. дружина Е. Давидова Ліна направила листа до Верховного суду СРСР з

³² ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 90–91.

³³ Там само. Арк. 155.

³⁴ Архівно-кримінальна справа М. Бачинського. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 50045-фп. Т. 2. Арк. 10.

³⁵ Там само. Арк. 66–69.

проханням переглянути кримінальну справу її чоловіка. На цей час вона мешкала у Москві, працювала начальником канцелярії Міністерства шляхів сполучення. Їхній син Фелікс закінчив Одеське морське училище, був помічником капітана судна³⁶. Із Москви її лист направили до військової прокуратури Київського військового округу. Після дворічного опрацювання її звернення, 15 вересня 1956 р., Військова колегія Верховного суду СРСР у зв'язку з новими відкритими обставинами та відсутністю складу злочину, вирок від 1938 р. Е. Давидову-Баргу скасувала³⁷.

Жодних реальних злочинів Е. Давидова слідство не встановило. Безумовно, обіймаючи посади начальника паспортного столу та відділу з боротьби з розкраданням соціалістичної власності, він міг використовувати службове становище у власних інтересах, мабуть, як і всі радянські службовці, які перебували на подібних «корисливих» посадах. Іноді таким службовцям оголошували догани чи переводили на іншу посаду. Але Е. Давидову не пощастило. Хоча його роль у репресіях як члена позасудових органів ДПУ-НКВС не встановлена, оскільки документів про це не виявлено. Багатьом співробітникам НКВС долею було передбачено побувати в статусі ката й жертви комуністичного режиму.

Репресій зазнавали безліч абсолютно лояльних до радянської влади людей, як-от і «будівничий світлого комуністичного майбутнього» Е. Давидов. Масові арешти під час Великого терору 1937–1938 рр. призвели до неминучого зростання у геометричній прогресії кількості осіб, на яких були свідчення про їхню «змовницьку діяльність» та «належність до різноманітних ворожих організацій». Від заарештованих осіб слідчі НКВС вимагали свідчень про «завербованих» ними (або іншими «спільниками») «змовників». Тому імена майбутніх жертв десятками фіксувалися у кримінальних справах. Кримінальним злочином ставали родинні зв'язки: дружин «ворогів народу» відправляли в табори для «жён изменников родины», дітей у

³⁶ Архівно-кримінальна справа Е. Давидова-Барга. Див.: ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38478-фп. Арк. 95–96.

³⁷ Там само. Арк. 209–209 зв.

сиротинці або табори для членів родин «изменников родини». Позбавлення людини життя як покарання, що здійснювалося згідно з вироком суду або позасудових чи військових органів за доби сталінізму, було державною таємницею.

УДК 94 (477.41) «1937/1938»

Марина ГОГУЛЯ*

Долі учасників Медвинського антибільшовицького повстання під час Великого терору

На основі архівних матеріалів, спогадів членів родин репресованих визначено етапи репресій, перебіг слідства, особливості реабілітаційного процесу. Реконструйовано окремі долі колишніх повстанців, розглянуто і феномен «пустої могили» як спосіб збереження пам'яті про них. Колишні учасники Медвинського антибільшовицького повстання у часи Великого терору були однією з найвразливіших категорій населення, яких було вбито і за проукраїнську активну позицію під час Української революції та російсько-української війни. Відкриті архіви советських спецслужб дозволяють встановити забуті імена, реконструювати окремі долі та констатувати сценарність слідчого процесу, фактичну незмінність виконавців репресій. Спогади рідних і односельців репресованих, записані від очевидців чи переказані тими, хто з ними розмовляв, доповнюють картину тих часів.

Ключові слова: Медвинське антибільшовицьке повстання, Великий терор, репресії, реабілітація, пам'ять.

The author determines the stages of repressions, the course of the inquests, and the peculiarities of the rehabilitation process on the

* Гоголя Марина Петрівна – молодший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, кандидат філологічних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8746-0397>; marynagogulia@gmail.com.

basis of archival materials, recollections of relatives of the repressed persons. Some of the fates of the former insurgents have been reconstructed, and the phenomenon of the «empty grave» has been considered as a way to preserve the memory of them. Former participants of the Medvyn anti-Bolshevik uprising were one of the most vulnerable categories of the population, who were killed in the times of the Great Terror because of their pro-Ukrainian active position during the Ukrainian Revolution and the Bolshevik-Ukrainian War. Open archives of the Soviet secret services allow us to establish forgotten names, reconstruct certain biographies and state the scenario of the investigative process as well as the invariability of the perpetrators of repressions. The memoirs of relatives and fellow villagers of the repressed as well as retellings fixed from eyewitnesses or from those who spoke to them, complete the picture of those times.

Key words: Medvyn anti-Bolshevik uprising, Great Terror, repressions, rehabilitation, memory.

Медвинське повстання (1919–1922) – збройні виступи у Медвині на Київщині проти окупації містечка більшовиками, очолювані представниками місцевої інтелігенції, які виступали на боці Української Народної Республіки. Перший збройний виступ під керівництвом Григорія Пирхавки і Коломійця відбувся у квітні–травні 1919 р., коли повстанці вигнали більшовиків не лише зі Медвина та Ісайок, а й із Богуслава¹, де до советської влади ставилися значно прихильніше.

Найбільше відомо про події Медвинського повстання у 1920 р. завдяки виданим у США спогадам очевидців і учасників повстання – Івана Дубинця² і Миколи Василенка³. Приводом для цього виступу став приїзд у Медвин 18 серпня 1920 р. делегації комуністів, які, як згадує у нарисі Іван Дубинець, зажадали від медвинців мобілізації до Червоної армії чоловіків 1899 р. н.,

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1122. Оп. 2, Спр. 3. Арк. 2 // Центральное бюро связи и информации при Наркомвоен Украины. Сводка № 2 (18–26 апреля 1919).

² Дубинець І. Горить Медвин. Історично-мемуарний нарис. Нью-Йорк: ДОБРУС, 1952. 28 с.

³ Василенко М. Мова про пережите. Медвин, 1999. 18 с.

здачі продрозверстки та створення місцевої адміністрації для боротьби з «петлюрівщиною». Замість виконати вимоги, оголошені четвіркою делегатів, медвинці на наступний день оголосили антибільшовицьке повстання, яке очолили офіцер і ветеран Першої світової війни Хома Сидоренко (отаман Лебідь), начальник повстанського штабу Микола Василенко, керівник пропаганди, бандурист і член товариства «Просвіта» Антін Митяй, керівник контррозвідки, сотник Дніпровий. Більшість із цих чоловіків належала до добровільного військово-міліційного формування «Вільне козацтво».

Розуміючи, що невдовзі більшовицькі озброєні частини атакуватимуть містечко, керівники повстання постановили тримати оборону доти, доки на допомогу не прийде армія УНР⁴. Не володіючи розвідувальними даними, повстанці спиралися, радше, на свій попередній досвід, адже ще три місяці тому – у травні 1920 р. вони були свідками тріумфального звільнення армією УНР і Польської Республіки окупованих більшовиками українських територій, у тому числі, і власного містечка, яке, щоправда, уенерівці скоро залишили після більшовицького контрнаступу.

Переможний досвід повстанці мали вже у 1919 р., коли майже місяць контролювали Богуслав і завдали противнику значних втрат. Але цього разу медвинці зіштовхнулися із кількісно значно більшою ворожою силою – Першою кінною армією С. Будьонного, підрозділи якої захопила Медвин наприкінці серпня – першій половині вересня. Витіснивши повстанців із містечка, вони розпочали насильницькі заходи над місцевим населенням і затриманими повстанцями. Після окупації більшовиками Медвина а, невдовзі, переходу за Збруч отамана Сидоренка і начальника повстанського штабу Василенка, повстання переходить у підпільну фазу і триває у такому вигляді до 1922 р. включно – під проводом отаманів Дмитра Цвітковського (осінь 1920 – липень 1921 рр.) і Левченка (1922 р.).

Репресії проти медвинських повстанців починаються ще 1920 р., коли до Медвина приїхали співробітники секції Київсь-

⁴ Дубинець І. Горить Медвин. Історично-мемуарний нарис. Нью-Йорк: ДОБРУС, 1952. С. 10.

кого губернського ЧК. Вони проводили допити серед місцевого населення (зайнявши для цього будинок Шмигельських у центрі Медвина, біля старого базару, на місці якого нині знаходиться стадіон). Після допитів не всі повертаються додому живими. Були й інші місця для розправи:

«Запідозрених у повстанні чи тих, на кого був якийсь донос, заарештовували і на другий день відправляли до міста Сміли. Там засідав Київський військовий трибунал, який докладніше розбирав справу “винних” і там же розстрілював їх» –

свідчив Іван Дубинець⁵. Також він зазначив, що розстрілювали медвинців, звинувачених за участь у повстанні, також і в Богуславі.

Репресіями супроводжувалася і так звана амністія, яку більшовики оголосили повстанцям у 1921 р. і під яку 29 липня того ж року піддався отаман Дмитро Цвітковський разом із частиною козаків⁶. Рядових повстанців відпустили (як виявилось, на 17 років), видавши їм документ про амністію. Натомість самого отамана Цвітковського разом з отаманом Пугачем і старшинами (начальником штабу Бойком, ад'ютантом Цвітковського Платоном Слуцьким, начгоспом Грицьком («Калиною») Мораховським, сотником Глушниченком, сотником Корнієнком, офіцером Редьком)⁷ через короткий час заарештували і відправили до Харкова, у тюрму на Холодній Горі, де їхній слід губиться наприкінці 1921 р. Очевидно, приблизно тоді або дещо згодом цвітковці були розстріляні. Повстання закінчилося ліквідацією повстанської групи отамана Левченка у 1922 р., яка чинила напади на міліцейські загони, деморалізуючи советів. Хоча акції помсти траплялися ще й у 1923 і 1924 рр.

Як же могли скластися долі учасників Медвинського повстання, яким пощастило вижити в боях та уникнути над собою розправи «переможців» під час «червоного терору»? Існувало кілька сценаріїв: ті, які емігрували (отаман Хома Сидоренко

⁵ Дубинець І. Горить Медвин. С. 17.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 54122. Арк. 6.

⁷ Там само. Спр. 54122. Арк. 3.

(Лебідь), начштабу Микола Василенко), перейшовши Збруч, мали шанс прожити довге життя і померти своєю смертю і залишити, а деколи й опублікувати цінні спогади про Медвинське повстання. При цьому все одно доводилося платити високу ціну, назавжди прощаючись із рідними, а деколи залишаючи і власну дитину, як сталося з Миколою – маленьким сином Хоми Сидоренка, який сильно обморозив ноги, пробираючись із батьками до кордону. Подружжя Сидоренків мусило лишити свого первістка у Дунаївцях, у дідуса й бабусі по матері, Олени Сидоренко (Андрієвської). Миколі Сидоренку більш ніколи не судилося зустрітися з батьками. Усе життя він носив тавро сина «ворога народу».

Існував іще один варіант вижити – внутрішнє переміщення, коли повстанці, аби зникнути із поля зору спецслужб, виїжджали далеко від Медвина, найчастіше – на Донбас, як Терентій Денисенко, батько майбутнього режисера Володимира Денисенка. Або ж змінити прізвище, як це зробив учасник загону отамана Цвітковського, брат його ад'ютанта Платона Слуцького Микола, який після амністії вирушив до Києва і почав у хорі «Думка» свою музичну кар'єру, а в Москві змінив прізвище на «Платонов» і став відомим оперним співаком Миколою Платоновим, який дожив до 65 літ.

Не всі пережили Голодомор, як учасник повстання із сусіднього села Дмитренки – Пилип Ігнатенко або медвинець Іван Плаксун.

Проте на велику частину колишніх повстанців, більшість з яких було амністовано, чекала розправа. На початок Великого терору у Медвині усе ще мешкало чимало колишніх повстанців, життями яких і можна було б виконувати квоти на розстріл «ворогів народу». Нині встановлено майже сотню їхніх імен. Абсолютну більшість із них заарештовували вдома, відправляли для слідства до Богуслава, яке провадив лейтенант держбезпеки Алексеев, потім – до Білої Церкви, після чого – до київської в'язниці, де трійка УНКВД майже всіх їх засуджувала до розстрілу. Страти, найімовірніше, відбувалися у приміщенні теперішнього Жовтневого палацу в центрі Києва – народному комісаріаті внутрішніх справ УРСР. Смерть розстріляних пись-

Члени «Вільного козацтва» Медвина, майбутні лідери Медвинського повстання:
Зліва направо: *Іван Плаксун* – помер від Голодомору у 1933 р.,
Тимофій Хижняк – розстріляний у 1938 р., *Омелько Радчук* – страчений
будьонівцями у 1920 р., *Хома Сидоренко* – емігрував до Франції,
Микита Сидоренко – розстріляний у 1938 р., *Семен Глазко* – ?,
Сотник *Дніпровий* – пережив Великий терор, очевидно, брав участь в ОУН(б).
Грудень 1918 р.

мово підтверджував комендант Воробйов, який був, очевидно, й виконавцем убивств. Після цього тіла таємно ховали на секретній ділянці у Биківні.

Наявні наразі матеріали дозволяють стверджувати про два етапи репресій проти колишніх учасників Медвинського повстання. Перший припадає на 1937 р. і пов'язаний він із постановою Григорія Пирхавки – першого отамана Медвинського повстання 1919 р., який, до того ж, весною 1920 р., був заступником міністра внутрішніх справ УНР, а перед тим – помічником Київського губернського комісара Директорії. Отже, підпадав під категорію особливо небезпечних «ворогів народу». Його кри-

мінальна справа знаходиться у Росії, однак із дослідження його внука, Валерія Перхавка, відомо, що після еміграції Директорії й уряду УНР Григорій Ісайович опинився у Польщі, а 1922 р. перебрався до Праги. Проте повіривши більшовицькій пропаганді 1928 р., Пирхавка повернувся до советської України, де через два роки на нього чекатимуть перші арешти. Вдруге заарештований у 1933р., а 23 лютого 1934 р. засуджений трійкою колегії ГПУ УССР до 10 років таборів. Відбував покарання у Сиблазі, де 31 вересня 1937 р. його розстріляли за антисоветську агітацію і пропаганду⁸.

Процес над Григорієм Пирхавкою зачепив і наближених до нього колишніх учасників Медвинського повстання з його рідного села Ісайки, зокрема племінника Якова Пирхавку, якого разом із Костянтином Панасенком, Іваном Кисленком звинуватили у фіктивному «куркульському угрупованні, яке проводило контрреволюційну діяльність проти совлади» і «шкідницьку діяльність у колгоспі». Вагому роль у тому, що ці особи потрапили під репресії, відіграло їхнє «куркульське» минуле під час недавнього Голодомору. Розстрільний вирок 29 жовтня 1937 р. підписали голова трійки Шаров, її члени Євтушенко, Чебан, присутній на засіданні Бабич та секретар, який фігуруватиме, либонь, у всіх справах репресованих колишніх учасників повстання – Альтзіцер. За цією ж кримінальною справою Федора, Дениса та Івана Цимбаленків ув'язнили на 10 років таборів⁹.

Проте більшість затримань колишніх учасників Медвинського повстання припадає на початок 1938 р., а розстріли – на його весну. В усних спогадах Катерина Миколенко (1927 р. н.) – донька колишнього повстанця Захара Миколенка, якій на той час було 10–11 років, розповідала, що однієї ночі з Медвина забрали велику кількість чоловіків, які так й не повернулися. Однак зі кримінальних справ НКВД видно, що людей заарештовували хвилями – не всіх одразу, з інтервалом у кілька днів чи тижнів. Овсій Проценко заарештований 8 лютого 1938 р.,

⁸ Перхавко В. Мій дід Григорій Пирхавка. *Медвинське повстання: Спогади*. Київ; Кам'янець-Подільський, 2014. С. 103–106.

⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 42479.

Теофан Хижняк, який проходив по тій же справі, – 22 лютого 1938 р., Яків Марушевський (1883 р. н.), Іван Сарапука, Іван Салата – 30 березня 1938 р., Семен Охріменко, Антон Чухліб, Микита Сидоренко, Карпо Салата – 31 березня 1938 р., Феодосій Касяненко – 2 квітня 1938 р., Ананій Огілько – 3 квітня 1938 р., Яків Марушевський (1906 р. н.) – 8 квітня 1938 р.¹⁰ Отже, списки доповнювалися, очевидно, під час допитів у Богуславському відділі НКВД. На це може вказувати й інше свідчення Катерини Миколенко, що її батька хтось із односельців попереджав про ймовірний арешт і радив десь переховатися.

Усіх цих чоловіків звинувачували за статтями Кримінального кодексу УРСР 54–10 (антисоветська пропаганда і агітація), 54–2 (збройне повстання), 54–11 (участь у контрреволюційній організації). Згадували їм й участь у Медвинському повстанні, і службу в армії УНР, і «куркульство», якщо такі мали місце, закидали участь у фіктивній повстанській організації у 1930-х рр. У довідках про заарештованого, виданих за місцем проживання Медвинською сільською радою, зазначали і службу в армії УНР, і участь у Медвинському повстанні чи в загоні Дмитра Цвітковського, давали характеристику як колгоспнику, не забували і про «куркульство». Однак згадки про «контрреволюційні організації» 1936–1937 рр., які приписували цим чоловікам, у таких довідках відсутні.

Підставою для арешту Зота Луценка, наприклад, стало те, що він «у минулому брав участь у банді Цвітковського, а в нині – антисоветськи налашований»¹¹, а підставою для його розстрілу, як і розстрілу Василя Заваденка, Федора Василенка, Андрія Ільченка і Якова Марушевського (1887 р. н.) була участь у 1936–1937 рр. у «контрреволюційній організації», що мала такі завдання:

- «1. Повалення Советської влади і відторгнення України від СССР шляхом збройного повстання в тилу Червоної Армії у момент нападу на Советський Союз капіталістичних держав. 2. Створення самостійної української буржуазної держави під протекторатом Польщі [...]. Для здійснення поставлених завдань учасники

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 43527. Т. 3.

¹¹ Там само. Спр. 56575. Арк. 16.

к-р повстанської організації провадили роботу: а) організацію диверсій, як у мирний, так і у воєнний час, у колгоспах і промисловості, б) шкідництво і розклад трудової дисципліни в колгоспах з наміром послаблення міці і для компрометації системи колгоспного устрою, в) зрив виконання господарських кампаній на селі, г) антисоветська агітація проти заходів, які проводить Партія і проти Советського Керівництва»¹².

Цей розстрільний вирок від 21 квітня 1938 р. був підписаний секретарем трійки Альтзіцером, головою трійки Шапіро, її членами Костенком і Гомеровим і виконаний 25 квітня, як свідчить документ про це із підписом уже згаданого коменданта Київського УНКВД Воробйова.

Процес реабілітації страчених під час Великого терору учасників Медвинського повстання, як і інших репресованих у той час, почався після смерті Й. Сталіна – у добу так званої «відлиги». Отже, й після Другої світової війни, а це означає, що на той час велика частина, якщо не більшість із тих, кого у 1937–1938 рр. викликали за свідків, уже не були живими: хтось загинув на фронтах Другої світової війни, від Голокосту, також став жертвою советських репресій, хтось помер з інших причин, або змінив місце проживання, що унеможливило повторний допит і порівняння наданої інформації до реабілітації і після. Проте окреме дослідження усе ж варто було би приділити порівняльному аналізу тих зафіксованих свідчень, які давалися двічі – під час Великого терору і під час реабілітаційного процесу.

Реабілітація репресованих відбувалася поступово і розтягнулася у часі. Пожвавлювали її запити, які почали надходити у другій половині 1950-х – у 1960-х рр. до КГБ УССР від їхніх рідних. Деякі двічі отримували довідку про смерть зниклого: в одній ішлося про летальний випадок від хвороби у в'язниці чи таборі, яка припадала на період Другої світової війни, у другій – про розстріл під час Великого терору. Дехто, аж до отримання підтвердження про смерть, усе життя продовжував чекати на повернення рідної людини (наприклад, дружина Зота Луценка Оляна Захарівна).

¹² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 56575. Арк. 101–102.

Попри глибоку психологічну травму і зневагу, які пережили рідні репресованих, попри настанову мовчати, знищити документальні докази існування цих «ворогів народів» – аби не постраждали їхні близькі, усе ж існували способи зберегти пам'ять про зниклу людину. Один з таких способів пам'ятати – символічні, порожні могили (адже тіло розстріляного було таємно поховане в іншому місті, найчастіше – у Биківні) поряд зі справжньою могилою, у більшості випадків – дружини репресованого, після смерті якої замовляли спільний для обох пам'ятник. Таких символічних могил у Медвині відомо кілька: могила Захара Миколенка біля могили дружини Одарки Гнатівни, яка померла у 1992 р. (цвинтар на Миколії), могила Мусія Шуляка поряд із могилою дружини Варки Іванівни, яка померла у 1979 р., і могила Микити Кнюха біля могили дружини Оляни Григорівни (цвинтар на вулиці Шевченка, дільниця «Зірка»), могила Якова Марушевського (1883 р. н.) поряд із дружиною (?) Софією Ільківною, яка померла у 1978 р. (Ригорівський цвинтар).

Вже другий рік поспіль освітня ініціатива «Медвин. Повстання» проводить акцію «Квіти пам'яті», організовуючи поїздки до могил учасників повстання для вшанування пам'яті про них. Важливим місцем комеморації залишається і Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», куди дослідники Медвинського повстання, рідні загиблих, громадські активісти приїждять у День пам'яті жертв політичних репресій.

Колишні учасники Медвинського антибільшовицького повстання у часи Великого терору були однією з найвразливіших категорій населення, яких переслідували і над якими чинили розправу за проукраїнську активну позицію під час Української революції та російсько-української війни. Відкриті архіви советських спецслужб дозволяють встановити забуті імена, реконструювати їхні долі та констатувати сценарність і певну одноманітність слідчого процесу, фактичну незмінність виконавців репресій. Спогади рідних і односельців репресованих, записані від очевидців чи переказані тими, хто з ними розмовляв, доповнюють картину тих часів. Проте деякі свідчення про репресованих потребують докладного вивчення на предмет об'єктивності, чому слід присвятити окреме дослідження.

Співробітники НКВС – творці і жертви Биківні: основні групи та окремі представники

Автор пропонує шляхи наукового визначення належності співробітників НКВС до групи суб'єктів Биківнянського злочину – творців Биківні, групи та основних підгруп співробітників НКВС, що стали жертвами репресій. Наводяться орієнтовні кількісні показники зазначених груп і підгруп та конкретні приклади співробітників НКВС – творців і жертв Биківні.

Ключові слова: НКВС, Биківня, виконавці, групи, злочин.

The author proposes scientific ways to identify the affiliation of NKVD officers to the group of actors of Bykivnia crime – creators of Bykivnia, groups and main subgroups of NKVD officers who became victims of repression. Approximate quantitative indicators of these groups and subgroups and specific examples of NKVD officers, who were creators and victims of Bykivnia, are given.

Key words: NKVD, Bykivnia, perpetrators, groups, crime.

Серед різних груп людей, які були розстріляні співробітниками органів НКВС–НКДБ УРСР у Києві у 1937–1941 рр., була окрема нечисельна (у порівнянні з кількістю жертв тієї чи іншої масової репресивної операції або акції) група самих цих співробітників. Упродовж своєї службової діяльності ці співробітники зробили чималий внесок у здійснення політичних репресій у попередній історичний період, а також й у 1937–1938 рр. Вони фігурально і реально виступали **творцями**, тобто тими, хто заарештовував людей і проводив «слідство», за результатами якого їхні колеги – безпосередні кати, «ті, хто натискали на гачок», здійснювали розстріли та наповнювали тілами жертв спецоб'єкт НКВС у Биківні.

* Кокін Сергій Анатолійович – старший науковий співробітник відділу історії 20-30-х років ХХ століття Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2194-7952>; kokinet@ukr.net.

Але йдеться не тільки про Биківню як найбільше місце таємного поховання жертв репресій у Києві та Київській області, але й про інші такі місця по всій Україні. Адже завдяки діяльності органів НКВС–НКДБ таких місць було чимало. Назвемо їх умовно Биківнянським архіпелагом.

Група творців конкретно Биківні структурно складалася, головним чином, зі співробітників кількох апаратів органів НКВС: співробітників центрального апарату НКВС УРСР, Управління НКВС по Київській області, Дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці (Київ) та низки районних органів НКВС у Київській області. Проте технологічний ланцюг репресій у 1937–1938 рр., що призводив до наповнення могил Биківні тілами жертв (без урахування осіб, заарештованих і розстріляних за слідчими справами центрального апарату НКВС УРСР та ДТВ ПЗЗ), лінійно мав ширший вигляд:

- 1) будь-який територіальний і транспортний орган НКВС на території УРСР – центральний апарат НКВС УРСР – Биківня;
- 2) Білоцерківський (Уманській, Черкаській) райвідділ, Олександрівське (Бабанське, Баришівське та ін.) райвідділення НКВС–УНКВС по Київській області – Биківня.

Отже, фактично група творців Биківні виходила за межі Київської області і включала співробітників органів НКВС в інших регіонах УРСР, які мали стосунок до агентурно-оперативної роботи, здійснення арештів та початку слідства за справами, які згодом разом із заарештованими передавали до Києва.

Від другої половини 1937 р. органи НКВС у Києві почали формування нової групи **жертв** Биківні з числа самих співробітників НКВС. Це явище у сучасній історіографії розглядається як результат кадрової чистки НКВС у 1937 і наступних роках. Але відверто безпорадними виглядали спроби висвітлити чистку в НКВС лише як чергові безпідставні репресії, але цього разу – проти самих співробітників НКВС. Мотиви цієї чистки та її першого етапу практично не мають наукового пояснення. На відміну від другого її етапу, коли направленість чистки та її зміст зазнали суттєвих змін і набули вигляду боротьби з «порушниками соціалістичної законності». Відповідно і група співробіт-

ників НКВС – «жертв Биківні» – поділяється на дві підгрупи: жертв першого і другого етапів чистки.

Кількісне співвідношення між групами співробітників НКВС – творців і жертв Биківні – є у десятки разів більшим на користь першої. Остання має нараховувати кілька тисяч осіб. Абсолютні цифри ще потребують свого встановлення і аналізу. В ідеалі необхідно скласти поіменний список усіх співробітників НКВС у прив'язці до їхнього місця або кількох місць служби у 1937–1938 рр. Оскільки керівництво НКВС УРСР, особливо у 1938 р., здійснювало службові переміщення співробітників іноді без належного документального оформлення цього у діловодстві НКВС (у наказах по особовому складу з відповідним відображенням цього в особових справах співробітників), це є доволі складним завданням і потребує опрацювання чималої кількості архівних джерел.

Паралельно необхідно провести архівний пошук і сформува-ти максимально повну документальну базу щодо причетності і участі того чи іншого співробітника у здійсненні масових та індивідуальних репресій проти населення УРСР та іноземних громадян. На підставі цього можна здійснити відбір осіб, причетних до Биківнянського злочину, та провести необхідні підрахунки щодо чисельності зазначеної групи співробітників НКВС у форматі всієї УРСР.

Перші кроки щодо вивчення кадрової розстановки співробітників в органах НКВС УРСР напередодні і під час Великого терору в історіографії вже зроблені. Від 1990-х рр. найпоспідовніше цією темою опікується відомий харківський дослідник В. Золотарьов, який самотужки і з різними співавторами видав кілька десятків публікацій, зміст яких дозволяє відтворити у загальних рисах організаційно-штатну структуру центрального апарату та органів НКВС УРСР (іноді до рівня відділення, цей підрозділ в його працях названо відділком) та прослідкувати розстановку принаймні керівних кадрів і динаміку переміщення їх як у ширшому хронологічному діапазоні (1918–1941 рр.), так й у 1937–1938 рр.

Географічно йдеться про органи НКВС на всій території УСРР–УРСР, але ситуація у центральному апараті НКВС УРСР та

у деяких територіальних і транспортних органах НКВС (як, наприклад, на Харківщині) висвітлена глибше, а у більшості інших – побіжно, залежно від теми тієї чи іншої публікації. З цього ракурсу додаткових зусиль потребує вивчення кадрового складу органів НКВС насамперед Київщини.

Зазначимо, що на відміну від характерного для сучасної історіографії звуженого підходу до визначення виконавців репресій, до групи співробітників НКВС – творців Биківні і Биківнянського архіпелагу – ми зараховуємо не лише тих, хто працював в оперативних підрозділах, що входили до складу управлінь державної безпеки (УДБ), служили у прикордонних загонах, тюремних підрозділах і комендатурах органів НКВС.

До виконавців репресій слід зарахувати й співробітників управлінь робітничо-селянської міліції (УРСМ), яких в обласних УНКВС іноді залучали до виконання невластивих їм функцій – участі у допитах-побоях осіб, заарештованих підрозділами УДБ (як це широко практикували в УНКВС по Одеській області), та інших працівників (тобто не атестованих співробітників) НКВС з числа адміністративного, технічного і медичного персоналу органів НКВС, які мали прямий й опосередкований стосунок до репресій.

Наступним кроком має бути виокремлення групи співробітників НКВС, які зазнали репресій у 1937–1941 рр. У цьому плані до здобутків вітчизняної історіографії слід зарахувати результати багаторічної копіткої праці згаданого дослідника В. Золотарьова¹. Він справедливо зазначив, що наразі залишається невідомою кількість репресованих співробітників НКВС взагалі та підрозділів держбезпеки зокрема. Він навів цифри щодо цього, які введені до широкого обігу у різні часи, зокрема й статистичні дані самого НКВС УРСР за 1937–1938 рр. і слушно зауважив, що треба обережно ставитися до цієї статистики.

З огляду на проблематичність питання, передусім через відсутність надійних історичних джерел, дослідники історії

¹ Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр.: персоналізовано-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2 (48). С. 156–217.

органів держбезпеки СРСР пішли простим, але, мабуть, єдино можливим у цій ситуації шляхом – виділення окремих цільових груп серед репресованих співробітників НКВС. Дослідники у Росії продемонстрували дві методики підрахунку.

Згідно з однією були виокремлені керівники вищого рангу – від начальників відділів у центральному апараті НКВС СРСР, начальників крайових і обласних УНКВС до наркомів внутрішніх справ СРСР (Г. Ягода, М. Єжов). Ця група склала 240 осіб. Відповідно до другого підходу були складені списки осіб, яким у 1935–1939 рр. були присвоєні спеціальні звання державної безпеки (від сержанта до генерального комісара) і які були репресовані. Таких виявили 4 038 осіб у масштабах СРСР.

В. Золотарьов зазначив недоліки обох підрахунків і застосував власний підхід до цього. Він розширив групу співробітників органів НКВС УРСР, які мали спецзвання, за рахунок тих, хто, по-перше, з жовтня 1936 р. по грудень 1938 р. служили в НКВС, а, по-друге, мали спецзвання держбезпеки, служили у відділах УДБ, тюремних підрозділах (головним чином йдеться про Управління місць ув'язнення – УМУ НКВС УРСР та відділи місць ув'язнення в обласних УНКВС) або обіймали керівні посади у НКВС УРСР (УРСМ, Управління пожежної охорони, Управління шосейно-дорожнього будівництва і т. д.).

За його підрахунками, цю групу складають 654 особи. Він акцентував увагу на тому, що це – «мінімальна кількість репресованих співробітників держбезпеки»². При цьому під репресованими співробітниками він мав на увазі заарештованих, що цілком припустимо, якщо розглядати арешт як один із видів репресії.

Тим історикам, хто мало або недостатньо занурений у цю тему, може здатися, що В. Золотарьов досить довільно зарахував до співробітників держбезпеки представників інших підрозділів центрального апарату та територіальних органів НКВС УРСР. Однак він мав рацію, оскільки службові переміщення співробітників держбезпеки, особливо у 1938–1939 рр., доволі

² Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр. С. 160–162.

часто включали їх переведення з оперативної роботи на неоперативну.

Встановлену кількість репресованих співробітників держбезпеки – 654 особи – В. Золотарьов поділив на три основні категорії: 1) «вороги народу», 2) «порушники соціалістичної законності», 3) особи, що скоїли кримінальні злочини. З юридичної точки зору назва останньої категорії не зовсім коректна, адже «порушники соціалістичної законності» теж скоїли реальні кримінальні злочини, за які згідно зі ст. 206-17 Кримінального кодексу УРСР і були засуджені, а пізніше не реабілітовані. Тому уточнимо, що до третьої категорії були зараховані співробітники, які були заарештовані за загальні кримінальні злочини – так звану «бытовуху (рос.)».

Через брак достовірної архівно-документальної інформації В. Золотарьов не зазначив кількість і співвідношення у відсотках між трьома категоріями репресованих співробітників. Але можемо припустити, що перша і друга категорії («вороги народу» і «порушники соціалістичної законності») будуть приблизно однаковими за цими показниками, а сумарно складатимуть понад 90% від загальної кількості репресованих співробітників держбезпеки органів НКВС УРСР.

Стосовно першої підгрупи в історіографії донедавна було найбільше публікацій і відповідно конкретно-історичного, в основному, біографічного і фактичного матеріалу. Це не дивно, оскільки більшість керівного складу центрального апарату, територіальних і транспортних органів НКВС УРСР на чолі з трьома колишніми наркоматами внутрішніх справ УРСР (В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський) у 1937 р. – на початку 1940 р. були засуджені саме як «вороги народу».

Після реалізації міжнародного науково-видавничого проекту «Відлуння Великого терору», присвяченого кампанії боротьби з «порушниками соціалістичної законності» в органах НКВС УРСР³, ситуація у висвітленні обох основних підгруп репресо-

³ На першому етапі реалізації проекту його учасники підготували низку статей, що були опубліковані у науково-документальному журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (№№ 1 і 2 за 2015 р.). На другому етапі

ваних співробітників НКВС вирівнялася. Водночас з точки зору теоретико-методологічних засад висвітлення і наукового аналізу щодо двохосновних підгруп репресованих співробітників НКВС нині більш систематизованими виглядає наукове знання стосовно другої підгрупи – «порушників соціалістичної законності».

Отже, актуальним завданням істориків є встановлення повної картини щодо кількості репресованих співробітників НКВС та розподіл їх за підгрупами згідно з формальними мотивами застосування до них репресій. Слід також враховувати, що формальні мотиви репресій стосовно першої підгрупи не мали нічого спільного з реальними причинами, які ще потребують свого наукового встановлення.

При цьому не має вводити в оману той факт, що стосовно певної частини «ворогів народу» статті обвинувачення, за якими вони були засуджені (ст. 54 КК УРСР та ст. 58 КК РРФСР), у подальшому були перекваліфіковані на «порушення соціалістичної законності» (ст. 206-17 КК УРСР та ст. 193-17 КК РРФСР). Останнє цілком відповідало історичній дійсності, тобто складу злочинів, які реально скоїли представники першої підгрупи, але не відбивало реальної причини репресій проти них у 1937–1938 рр.

було підготовлено видання: *Відлуння Великого терору*: зб. док. у 3 т. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 – червень 1943 рр.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / авт.-упоряд. С. Кокін, Д. Росман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.; Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / авт.-упоряд. С. Кокін, Д. Росман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.; Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола; авт.-упоряд.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с. Проект завершується виданням 3-ї книги 2-го тому збірника документів наприкінці 2021 р.

Проілюструємо це, а також деякі суто джерелознавчі і наукові труднощі при встановленні груп творців і жертв Биківні кількома конкретними прикладами. Перший – це долі керівників УНКВС по Київській області періоду Великого терору – від М. Шарова (Шавера) до О. Долгушева.

М. Шаров очолив УНКВС навесні 1935 р. і до кінця 1937 р. брав активну участь в організації і проведенні Великого терору на Київщині. Саме він несе головну відповідальність за злочини, скоєні співробітниками і працівниками УНКВС та районних органів НКВС в області у 1937 р. Достатньо згадати про діяльність очолюваної ним трійки при УНКВС у серпні–грудні 1937 р., що призвела до масового наповнення Биківнянського лісу тілами жертв. За «успіхі» у «боротьбі з контрреволюцією» 19 грудня 1937 р. він був нагороджений орденом Червоної зірки.

10 січня 1938 р. його призначили начальником УНКВС по Сталінградській області (РРФСР), а 27 вересня 1938 р. заарештували за обвинуваченням в участі в «антирадянській змовницькій терористичній організації, що діяла в ОДПУ–НКВС», та у «шпигунській діяльності на користь англійської розвідки». 22 лютого 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР за ст. ст. 58-1 п. «а», 58-8 і 58-11 КК РРФСР засудила його до вищої міри покарання, і він був розстріляний. Його тіло не потрапило до Биківні, але він у дещо парадоксальний спосіб став жертвою скоєного ним же Биківнянського злочину.

У 1956–1957 рр. здійснено перевірку матеріалів справи на М. Шарова і встановлено, що висунуті проти нього обвинувачення були безпідставними. Водночас перевірка показала, що

«Шаров, працюючи в період 1935–1938 років на відповідальній оперативній роботі в УНКВС Київської і Сталінградської областей, порушував соціалістичну законність, брав участь у масових необґрунтованих арештах радянських громадян і у фальсифікації на них кримінальних справ. [...] На підставі сфальсифікованих таким чином слідчих матеріалів багатьох невинних громадян було засуджено до розстрілу чи тривалим строкам позбавлення волі».

Обвинувачення М. Шарова було перекваліфіковано на «порушення соцзаконності», і Головна військова прокуратура 28 жовтня

1957 р. залишила без задоволення клопотання дружини М. Шарова про його реабілітацію⁴.

Виходячи з цього, можемо констатувати, що злочинна діяльність всього УНКВС та районних органів НКВС у 1937 р. була персоніфікована в особі М. Шарова. Проте ми не можемо застосовувати тоталітарний принцип колективної відповідальності за цілком конкретні злочини, скоєні співробітниками УНКВС. Тому повертаємося до тези, яку ми висловили вище, про необхідність документального доведення причетності до злочинів, прямої або опосередкованої участі того чи іншого співробітника у цих злочинах.

Коли УНКВС очолював М. Шаров, його заступником з 22 жовтня 1937 р. був І. Бабич⁵. Його внесок у виконання завдань, поставлених перед УНКВС «партією і урядом», також був відзначений нагородженням 19 грудня 1937 р. орденом Червоної зірки. Після від'їзду М. Шарова до Сталінграду І. Бабич виконував обов'язки начальника УНКВС, а після призначення 26 лютого 1938 р. на посаду начальника М. Федорова знову став заступником начальника УНКВС.

Отже, І. Бабич перебував у керівництві УНКВС п'ять місяців (22 жовтня 1937 р. – 28 березня 1938 р.) – у самий розпал масового терору на Київщині. На початку січня 1938 р. він доповів керівництву НКВС УРСР про те, що у ході наймасовішої репресивної операції НКВС того часу – так зв. «куркульської операції» (проводилася згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р.), станом на 31 грудня 1937 р. УНКВС виконало план з репресування трійкою (у документі УНКВС – особливою трійкою) при УНКВС 11 800 осіб, з яких 5300 було репресовано за 1-ю категорією (розстріл), а 6500 – за 2-ю (поз-

⁴ Кокін С., Росман Дж. Злочини і покарання: документи з архівних кримінальних справ на співробітників НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» під час Великого терору (продовження). *Відлуння Великого терору*. Т. 2. Кн. 2. С. 8.

⁵ Йдеться про *Ісая Бабича*. Не плутати з Іваном Бабичем, який у 1938 р. був т. в. о. начальника відділення 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області, водночас з червня 1938 р. очолював Білоцерківську міждрайонну оперативно-слідчу групу, а з серпня 1938 р. – Уманську оперслідгрупу.

бавлення волі у виправно-трудоному таборі на строк до 10 років). Паралельно адміністративна (міліцейська) трійка, суди області і спецколегія Київського обласного суду репресували ще 5702 особи (у тому числі адмінтрійка – 5092 особи)⁶.

За кілька днів потому І. Бабич доповів наркомові І. Леплевському про те, що за період з 1 червня 1937 р. по 8 січня 1938 р. УНКВС заарештувало 23 459 осіб, з яких 19 802 були засуджені. До їх числа входили, головним чином, репресовані позасудовими органами – основною та адміністративною трійками при УНКВС, так зв. вищою двійкою у складі наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова і прокурора СРСР А. Вишинського та Особливою нарадою при НКВС СРСР. Із зазначених 19 802 осіб стосовно 10 404 були ухвалені рішення позасудовими органами і вироки судовими органами про розстріл⁷.

У зв'язку з виконанням плану за наказом НКВС СРСР № 00447 І. Бабич порушив питання перед керівництвом НКВС УРСР про збільшення лімітів для основної трійки на 7 тис. осіб, з яких 4 тис. планували розстріляти. Однак, керівництво обмежило апетити УНКВС загальною кількістю нових жертв у 4800 осіб, з яких 800 підлягали розстрілу. Датою закінчення операції визначили 15 березня 1938 р.

Проте станом на 19 березня трійкою при УНКВС за новим лімітом «засудили» «лише» 287 осіб, а станом на 28 березня – 558⁸. Масовий терор по лінії проведення «куркульської операції» почав пробуксовувати. І таке було не тільки в УНКВС по Київській області, а й в інших УНКВС. З чим це було пов'язано – історикам ще слід ретельно вивчити.

28 березня 1938 р. М. Федоров та І. Бабич були зняті з посад і відправлені до Москви. М. Федоров спочатку був призначений начальником 4-го відділу 2-го управління, 20 квітня – т. в. о. начальника, а 28 травня 1938 р. – начальником 2-го управління

⁶ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. Київ: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Ч. 1. С. 360–361.

⁷ Там само. Ч. 1. С. 366–367.

⁸ Там само. Ч. 2. С. 67, 62, 102.

НКВС СРСР. 29 вересня 1938 р. він очолив 4-й відділ ГУДБ НКВС СРСР. 20 листопада 1938 р. його заарештували, а 3 лютого 1940 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу, і він був розстріляний.

Наразі не відомо, чи фігурували у його кримінальній справі епізоди з короткочасного перебування на посаді керівника УНКВС у Києві. Може здатися, що він очолював УНКВС занадто малий проміжок часу – лише один місяць (26 лютого – 28 березня 1938 р.) і до того ж не впорався із поставленим перед УНКВС завданням по лінії куркульської операції. Але за тих історичних умов співробітники НКВС навіть протягом коротшого терміну встигали скоїти серйозні злочини з тяжкими наслідками. До того ж ще на попередній посаді начальника УНКВС по Одеській області, так само, як й І. Бабич у Києві, М. Федоров просив збільшити ліміт для Одеси (для УНКВС і ДТВ ГУДБ Одеської залізниці) на 2 тис. осіб, з яких 1 тис. планував розстріляти. Він навіть особисто надіслав таку заявку до Москви⁹.

Після Києва І. Бабич був призначений начальником 2-го відділу 2-го управління НКВС СРСР. Він уникнув будь-якого кримінального переслідування, а піком його службової кар'єри від 1943 р. стала посада заступника начальника Головного управління контррозвідки СМЕРШ Наркомату оборони СРСР (з 1946 р. – 3-го Головного управління МДБ СРСР). Став генерал-лейтенантом і був нагороджений ще сімома орденами.

Наступником цього тандему був І. Шапіро, який майже два місяці (до 20 травня 1938 р.) виконував обов'язки начальника УНКВС¹⁰. Про його доволі непросту кар'єру в НКВС достатньо написано в історичній літературі, зазначимо лише, що упродовж усієї війни І. Шапіро також обіймав керівні посади в органах військової контррозвідки. Мав звання підполковника, був

⁹ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. 2. С. 62–63.

¹⁰ Про службову діяльність І. Шапіро під час Великого терору див.: Бажан О., Золотарьов В. «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС», або Історія покарання ексекютора «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги». *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 165–175.

нагороджений чотирма орденами. Після війни працював на керівних посадах у господарських органах.

Але під час «хрущовської відлиги» і реабілітації жертв політичних репресій йому пригадали участь у Великому терорі. 23 серпня 1958 р. І. Шапіро був виключений з КПРС «за огульний підхід до розгляду справ судовою трійкою», тобто за активну участь у проведенні позасудових масових репресій трійкою при УНКВС по Київській області. Під його керівництвом УНКВС надолужував відставання у виконанні додаткового ліміту за куркульською операцією. Станом на 19 квітня 1938 р. трійкою було «засуджено» за 1-ю категорією вже 2561 особу¹¹.

Про те, як це відбувалося, дає уявлення фрагмент протоколу засідання трійки від 25 квітня 1938 р. Тоді члени трійки заслухали інформацію про справу № 92288 Київської опергрупи за матеріалами Обухівського райвідділення НКВС і ухвалили рішення про розстріл 53-х осіб, що проходили за справою, і стосовно однієї людини – про ув'язнення до виправно-трудового табору строком на 10 років. Рішення було виконане. Згідно з постановою Президії Київського обласного суду від 8 травня 1957 р. всі ці люди були реабілітовані¹².

Таким чином, маємо визнання принаймні на партійному рівні «огульного підходу» до здійснення репресій з боку керівництва УНКВС у період з кінця березня по кінець травня 1938 р. Дещо «провіс» у цьому плані період керівництва УНКВС І. Бабичем і М. Федоровим з січня по березень 1938 р. Але збір необхідних документальних доказів щодо їхньої злочинної діяльності є лише справою часу.

І, навпаки, майже відсутні проблеми з цим стосовно наступних керівників УНКВС по Київській області – начальника УНКВС О. Долгушева (з 28 травня 1938 р. по 15 січня 1939 р.) та трьох його заступників, що змінювали один одного (М. Спек-

¹¹ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. 2. С. 108.

¹² Реабілітовані історією. [Науково-документальна серія книг]: у 27 т. Київська область. Київ: ДП «Редакція журналу “Охорона праці”», 2004. Кн. 1. С. 439–443.

тор, Л. Павличев, О. Троїцький). Лише службова діяльність М. Спектора, особливо у червні 1938 р., ще досконало не вивчена, але два місяці спільної роботи згодом дали підстави О. Долгушеву покласти частину відповідальності за «порушення соцзаконності» в УНКВС і на М. Спектора. Сам О. Долгушев та два інших його заступники вже юридично визнані «порушниками соцзаконності». При цьому один з них (О. Троїцький) у березні 1939 р. був засуджений і розстріляний у Москві. Тобто він, як і М. Шаров, фігурально став жертвою Биківні.

Отже, на прикладі керівників УНКВС по Київській області періоду 1937–1938 рр. ми бачимо необхідність подальшої копійткої архівно-пошукової роботи та додаткового наукового вивчення усіх аспектів їхньої діяльності (насамперед І. Бабица, М. Федорова, М. Спектора) з метою встановлення їх як творців Биківні, тобто як суб'єктів Биківнянського злочину (у межах компетенції істориків).

Інший приклад – це долі представників керівного складу центрального апарату НКВС УРСР, які у 1937 р. – на початку 1938 р. доклали чимало зусиль до наповнення могил Биківні тілами жертв, у тому числі і нечисленних поки що співробітників НКВС, але восени 1938 р. самі потрапили до кампанії своїх колишніх колег. Серед них можемо назвати В. Блюмана.

У червні 1937 р. новопризначений нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський вирішив використати В. Блюмана як свою правицю для проведення чистки центрального апарату та органів НКВС УРСР від «ставленників» попередника В. Балицького. В. Блюман спочатку тимчасово виконував обов'язки особливоуповноваженого НКВС УРСР, а 27 липня 1937 р. був затверджений на цій посаді.

До функцій апарату особливоуповноваженого входило проведення службових розслідувань (перевірка «сигналів» на співробітників НКВС та інших компрометуючих їх матеріалів, що надходили до керівництва НКВС УРСР), здійснення арештів і попереднього слідства у порушених проти співробітників НКВС справах. Це був такий собі «караючий меч» усередині НКВС.

Одним із перших «клієнтів» апарату В. Блюмана став попередній керівник цього підрозділу – особа, що була наближена

до «імператора» В. Балицького – Н. Рубінштейн. Невдовзі група заарештованих співробітників була поповнена десятками колишніх керівників різного рангу. А вже 7 вересня 1937 р. перша частина з них, у тому числі Н. Рубінштейн, а також О. Берман, М. Джавахов, І. Купчик, С. Ольшанський, Я. Письменний, С. Пустовойтов, Л. Стрижевський, П. Шостак-Соколов та інші, були засуджені до розстрілу, розстріляні у Києві, а їхні тіла вивезені до Биківні.

В очах деяких співробітників НКВС репресії проти своїх колег виглядали справою невдячною, і вони не без підстав вважали, що зрештою це може зачепити і їх, і тому намагалися тримати певні рамки, аби не вийти на самих себе. Швидкі розстріли тих, хто вже потрапив до групи ненадійних в очах наркома І. Леплевського, мали убезпечити від затягування слідства і відповідно від його поглиблення і розростання вшир у середовищі НКВС. Але процес пішов, і настільки, що у вересні нарком вирішив перекинути В. Блюмана на іншу «ділянку роботи», яка вимагала «кадрового посилення».

23 вересня 1937 р. В. Блюман був призначений начальником 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і Особливого відділу ГУДБ НКВС Київського військового округу (КВО). Адже здійснювати репресії проти військовослужбовців Червоної армії по лінії «викриття військово-фашистської змови» було звичніше і комфортніше. Та під час Великого терору ніщо не було стабільним, і колишні кати (у широкому розумінні цього слова) іноді ставали наступними жертвами колег.

Після заміни на посаді наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського на О. Успенського (25 січня 1938 р.) новий нарком почав свою кадрову чистку. У ході її В. Блюман 17 лютого 1938 р. був знятий з посади і виведений у розпорядження НКВС СРСР, а 27 квітня 1938 р. заарештований. За результатами попереднього слідства була «доведена» його провина у злочинах, передбачених статтями 54-1 п. «б», 54-7, 54-8 та 54-11 КК УРСР, і 22 вересня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві засудила його за зазначеними статтями до розстрілу, і він був розстріляний. Того ж дня аналогічна доля спіткала і його колег М. Детинка, Н. Новаковського, В. Писаре-

ва (Фукса), М. Северина (Боровика), Л. Телишевського та інших «ворогів народу».

У 1958 р. у зв'язку з розглядом питання про реабілітацію В. Блюмана та за результатами перевірки його справи Головна військова прокуратура (ГВП) у постанові від 24 червня 1958 р. дійшла висновку, що

«Блюман, перебуваючи на відповідальній роботі в органах НКВС УРСР, займався злочинною діяльністю і завдав великої шкоди радянській державі, тобто скоїв злочин, передбачений ст. 54-7 КК УРСР¹³. З огляду на те, що міра покарання Блюману судом визначена у відповідності до тяжкості скоєного ним злочину, порушувати питання про виключення з вироку ст. ст. 54-16, 54-8 і 54-11 недоцільно»¹⁴.

На цій підставі у реабілітації В. Блюмана було відмовлено.

Минули чотири роки, й у постанові ГВП від 30 серпня 1962 р. було зазначено, що

«встановлені нові факти, які свідчать про те, що Блюман, працюючи в органах НКВС на відповідальних посадах, у 1937–1938 рр. брав участь у розслідуванні справ на командний склад КВО, справи стосовно яких на сьогодні припинені за відсутністю складу злочину».

Далі йшлося про те, що В. Блюман

«займався фальсифікацією слідчих справ на радянських громадян, багато з яких були засуджені до розстрілу, чим завдав великої шкоди радянській державі, тобто скоїв злочин, передбачений ст. 54-7 КК УРСР»¹⁵.

І, нарешті, наприкінці 1990-х рр. у висновку Генеральної прокуратури України (без дати) йшлося про те, що В. Блюман «систематично, із власної зацікавленості, зловживав владою, перевищував владу, що мало тяжкі наслідки за особливо обтя-

¹³ Суть ст. 54-7 КК УРСР полягала у покаранні за злочини з контрреволюційною метою шляхом відповідного використання державних установ і підприємств.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 64810. Т. 2. Арк. 256.

¹⁵ Там само. Арк. 339.

жуючих обставин, тобто скоїв злочин, передбачений ст. 206-17 п. "б" КК УРСР»¹⁶.

Виходячи з цього, В. Блюман був визнаний таким, що не підлягає реабілітації. Таким чином, В. Блюман є класичним представником груп творців і жертв Биківні, але шлях до юридичного визнання цього зайняв чимало часу.

Активізація зусиль істориків за означеними вище напрямами дослідження цієї теми матиме не лише досягнення певного наукового результату, але й наслідки у практичній площині – відновлення і збагачення історичної пам'яті про трагічні події історії України. Останнє, у свою чергу, потребуватиме певної інструменталізації, зокрема і меморіально-музейними засобами.

¹⁶ ГДА СБ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 64810. Т. 2. Арк. 344.

УДК 94+34(477.51)

*Олена ЛИСЕНКО **

**Стратегії самозахисту співробітників
держбезпеки від звинувачень у порушенні
«соціалістичної законності» в умовах Великого терору
(за матеріалами архівно-кримінальних справ
співробітників УНКВС по Чернігівській області)**

На основі архівно-кримінальних справ, матеріалів службового та судового розслідувань досліджено стратегії захисту співробітників органів держбезпеки у порушенні «соціалістичної законності» в умовах Великого терору. Авторка дослідила базові стратегії поведінки колишніх співробітників держ-

* Лисенко Олена Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6890-5074>; dane51@ukr.net.

безпеки, які намагалися убезпечити себе від обвинувачень у порушенні «соціалістичної законності» і у такий спосіб мінімізувати покарання: від заперечення власної провини та перекладанні її на безпосереднє керівництво та колег до показового каяття та запевнянь у особистій лояльності до вищого партійно-державного керівництва.

Ключові слова: УНКВС, Чернігів, політичні репресії, стратегії виживання.

Protection strategies of state security employees against accusations of violation of «socialist law» during the Great Terror were analyzed based on the materials of the archival criminal cases and investigative cases. The author has examined the main strategies of the behaviour of state security officials who tried to protect themselves from accusations of violating «socialist legitimacy» or to reduce the punishment. Those strategies were from denying their guilt and transferring it to the direct leadership and colleagues to demonstrative repentance and assurances of personal loyalty to the top party and state leadership.

Key words: UNKVD, Chernihiv, political repressions, survival strategies.

Минуло вже понад 80 років від початку однієї з найкривавіших сторінок історії СРСР – Великого терору 1937–1938 рр. Але його мотиви, методи здійснення, жертви та виконавці й досі у центрі прискіпливої уваги дослідників. Результатом цього стали численні наукові дослідження, науково-документальні збірники. Вже опублікована значна кількість ґрунтовних праць, що розкрили зміст політичних репресій радянської доби.

Розсекречені партійні документи надали можливість докладно розкрити роль партійно-радянського керівництва СРСР і співробітників НКВС СРСР у реалізації масових репресивних акцій. Вчені Ю. Шаповал, В. Золотарьов одними з перших в Україні почали публікувати біографії співробітників державної безпеки¹. Під час дослідження біографій високопоставлених

¹ Золотарьов В. Чекісти 20–30-х: матеріали до біографічного словника. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1994. № 1. С. 168–171; Його ж. ЧК–ГПУ–

співробітників державної безпеки проявилися особливості їхньої участі у Великому терорі.

У межах реалізації державної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», започаткованої ще у 1992 р. під егідою Інституту історії України НАН України, були опубліковані винятково цінні матеріали архівно-кримінальних справ, що підтвердили розмах залучення співробітників державної безпеки, міліції та прокурорських працівників до масових фальсифікацій слідства, психологічного тиску та катування підслідних².

Помітним явищем у вітчизняній історичній науці став і заснований у 1994 р. Головною редколегією «Реабілітовані історією» спільно з Інститутом історії України НАН України та Галузевим державним архівом Служби безпеки України часопис «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». На його сторінках регулярно оприлюднюються дослідження про мотиви, планування, реалізацію масових операцій 1937–1938 рр., виконавців Великого терору.

Черговим поштовхом для персоніфікації виконавців Великого терору став Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», ухвалений 21 травня 2015 р. Верховною Радою України. Оприлюднення цього революційного закону надало розширений доступ до особових документів співробітників радянських спецслужб, дозволило встановити імена слідчих, членів розстрільних команд та ін.³

НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків: Фоліо, 2003. 477 с.; Його ж. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2 (10–11). С. 367–387; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. Київ: Стило, 2002. 468 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с. та ін.

² По Чернігівській області див.: Реабілітовані історією. Чернігівська область / упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. Кн. 2. С. 66–68 та ін.

³ Див. докладніше: Тепляков А. Чекистский долг и почётная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг. *З архівів*

Публікація тритомного науково-документального видання «Відлуння Великого терору»⁴ продовжила традицію дослідження феномену «виконавців» Великого терору, зокрема колективну працю «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи»⁵ і наукові розвідки Ю. Шаповала⁶, В. Золотарьова⁷ та О. Бажана⁸.

У цьому ж контексті варто відзначити працю В. Васильєва та Р. Подкура, у якій автори зосередили увагу на функціонуванні органів НКВС на Поділлі у добу Великого терору та проаналізували моделі поведінки керівників УНКВС по Вінницькій

ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2013. № 1/2 (40/41). С. 79–101; Бажан О., Золотарьов В. «Ті, хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору». *Краєзнавство*. 2016. № 3–4. С. 251–283 та ін.

⁴ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Росман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с. та ін.

⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи.

⁶ Шаповал Ю. Всеволод Балицький: доля спецслужби крізь долю її керівника. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу, 19 груд. 2013 р., м. Київ / упоряд. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 378–422.

⁷ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків: Фоліо, 2004. 366 с.; Його ж. Заручник системи: Я. Камінський. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 286–304.

⁸ Бажан О., Золотарьов В. Висуванець Миколи Єжова або Траєкторія злету та падіння капітана державної безпеки Олексія Долгушева. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 233–245; Їх же. «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС...», або Історія покарання езекутора «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги». *Там само*. № 3. С. 172–173.

та Кам'янець-Подільській областях⁹. С. Гула¹⁰ на підставі документів особових справ співробітників державної безпеки, опублікованих біографічних відомостей проаналізував життєвий шлях 44 персоналій, які упродовж 1928–1938 рр. працювали на керівних посадах в органах ДПУ–НКВС Поділля.

Одним із джерел дослідження проблеми «виконавців», способів та методів їх захисту під час слідчих дій стали архівно-кримінальні справи на співробітників держбезпеки, що були засуджені за порушення «соціалістичної законності» під час Великого терору 1937–1938 рр. У вищезгаданих справах зберігається низка унікальних документів, що надали можливість реконструювати еволюційний шлях від «захисника диктатури пролетаріату» до порушника «революційної законності» та, зрештою, «ворога народу». Окрім протоколів допиту фігурантів справи, свідків, речових доказів (витягів з партійних зборів, наказів УНКВС, списків заарештованих із відмітками про розстріл чи ув'язнення тощо), листування, збереглися стенограми засідань військових трибуналів, де розглядалися кримінальні справи чекістів.

Для вчених подібні матеріали – надзвичайно цікавий вид історичного джерела. Вони надали змогу простежити індивідуальну поведінку чекістів, виявити їхні особисті страхи і цінності, оцінити персональний життєвий досвід і очікування, дослідити, як чекісти сприймали власну діяльність, як бачили свою роль в конкретній історичній ситуації, реакції чекістів на слідчі дії, висунення обвинувачення. Водночас це надзвичайно цінна інформація про емоції, що панували під час слідства. Показово, що практично всі співробітники держбезпеки і члени міжрайонних оперативно-слідчих груп не лише знали про катування арештованих, а й усвідомлювали, що це – «порушення

⁹ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.

¹⁰ Гула С. Соціально-психологічний портрет співробітника радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2018. № 2 (50). С. 188–121.

соціалістичної законності». Окрім того, під час слідчих дій, підслідні особливо яскраво і відкрито демонстрували свою індивідуальність, своє уявлення про власну роль у викритті «ворогів народу» та означували свої адаптаційні можливості до швидко змінюваної ситуації.

У пропонованому дослідженні аналізується поведінка після арешту трьох співробітників НКВС по Чернігівській області: *Якова Кириловича Баутіна* – начальника 4 відділу, виконувача обов'язків помічника начальника УНКВС по Чернігівській області, *Іони Марковича Александровича* – начальника 3 відділу, *Володимира Юхимовича Лещинського* – виконувача обов'язків начальника економічного відділу УНКВС по Чернігівській області.

Ці співробітники держбезпеки, незважаючи на бездоганні послужні списки, сумлінне виконання обов'язків, після припинення масових операцій періоду Великого терору були заарештовані і засуджені до різних термінів ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Арешт начальника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова у грудні 1938 р. та обвинувачення його у порушенні «соціалістичної законності» призвів до внутрішньої боротьби між співробітниками УНКВС по Чернігівській області. Адже показова близькість до тепер вже опального керівника могла не тільки створити проблеми, а й зруйнувати кар'єру. Частина чекістів вбачали у цій ситуації можливість за допомогою «викриттів» та доносів отримати нові звання та посади і покращити своє матеріальне становище. Найбільшу активність у цьому напрямку проявили Я. Баутін та І. Александрович, кожен намагався обмовити іншого та виставити його справжнісіньким «ворогом».

На жаль, поки не вдалося виявити протоколи оперативних нарад і загальних партійних зборів співробітників УНКВС по Чернігівській області. Тому немає змоги простежити хронологію подій, що передувала арештам Я. Баутіна, І. Александровича та В. Лещинського. Проте з впевненістю можна стверджувати, що прискіплива увага до зазначених чекістів була забезпечена саме завдяки кримінальним справам, які вони «розслідували». Я. Баутін займався резонансною справою «червоних партизан»,

І. Александрович та В. Лещинський у своєму активі мали справи про розгалужене «шпигунство та диверсії» на шосткінських оборонних підприємствах. Також І. Александрович розслідував кримінальну справу китайських підданих, яких звинувачували у «шпигунстві» на користь Японії.

Поки єдиним джерелом інформації про підстави для арешту двох із згаданих співробітників УНКВС по Чернігівській області – В. Лещинського та І. Александровича – став лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова від 6 січня 1939 р. Він був адресований заступнику начальника УНКВС по Чернігівській області Я. Сініціну. У ньому зазначалося, що

«по окремих групових справах допущені викривлення революційної законності, неправильні і необ'єктивні методи слідства, що межують з притупленням партійно-чекістської пильності з боку окремих оперативних співробітників і начальників відділів»¹¹.

Також акцентувалася увага на тому, що оперативні співробітники обласного апарату та міських і районних відділень НКВС «не засвоїли у належній мірі» постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. і накази наркома внутрішніх справ СРСР № 00701 і № 00762, що стосувалися проведення слідчої роботи. Вони продовжували працювати

«по-старому і поглиблювали раніше допущені перекручення у слідчій роботі».

Він наказав створити слідчу групу із перевірених співробітників для проведення

«об'єктивного розслідування по всіх кримінальних справах, що знаходяться у кримінальному провадженні оперативних відділів»¹².

Окрім того, наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. частина несправедливо засуджених, кримінальні справи яких або переглядалися, або були припинені за браком доказів, написали скарги вищому партійно-радянському керівництву держави.

¹¹ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 38. Арк. 1.

¹² Там само. Арк. 3.

Головними «героями» цих скарг опинилися, зокрема, Я. Баутін та І. Александрович.

Так, на початку січня 1939 р. завідувач відділу Ніжинського засолзаводу І. Баклан, що проходив по кримінальній справі «червоних партизан», написав скаргу прокурору СРСР А. Вишинському. Він звинуватив співробітників УНКВС по Чернігівській області у фальсифікації його кримінальної справи, психологічному тиску та катуванні (погрози, нецензурна лайка, тримання кілька діб на кутку стільця, позбавлення сну, побиття). Також він зазначав, що його реальні свідчення і протести не записувалися до протоколу. У цих порушеннях І. Баклан звинуватив Я. Баутіна¹³.

Також на початку січня 1939 р. підслідним В. Карпенком, який проходив по кримінальній справі шосткінських оборонних підприємств, слідчому УНКВС по Чернігівській області Вакману була написана скарга. Серед іншого, підслідний також скаржився на застосування І. Александровичем погроз, образ та нецензурної лайки¹⁴.

На цій підставі розпочалося службове розслідування під керівництвом особливоуповноваженого НКВС УРСР О. Твердохлебенка, під час якого були встановлені факти «порушення революційної законності» в УНКВС по Чернігівській області. Виконувач обов'язків військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР, військовий юрист 1 рангу Морозов, розглянувши матеріали службового розслідування 18 березня 1939 р., санкціонував арешт трьох вищезгаданих чекістів: І. Александровича, В. Лещицького та Я. Баутіна¹⁵.

Того ж дня заарештовували тимчасового виконувача обов'язків помічника начальника УНКВС по Чернігівській області, колишнього начальника 4 відділу Я. Баутіна¹⁶, 19–20 березня 1939 р. – І. Александровича та В. Лещинського. У кожній із трьох постанов слідчого про утримання під вартою зазначалося:

¹³ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 1. Арк. 68–70 зв.

¹⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів Ф. 6. Спр. 5070. Т. 2. Арк. 242–246.

¹⁵ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 1. Арк. 3.

¹⁶ Там само. Арк. 1 а.

«Проводив ворожу роботу разом з ворогом народу Єгоровим, створював фіктивні справи, проводив необґрунтовані арешти та застосовував неправильні методи ведення слідства»¹⁷.

Загалом згадані співробітники доволі довго перебували на службі в органах держбезпеки та мали бездоганні послужні списки. У своєму віці на момент арешту (Я. Баутіну – 36 років І. Александровичу – 33 роки, В. Лещинському – 35 років) вони успішно рухалися кар'єрною драбиною.

Наріжним камінцем обвинувачення І. Александровича та В. Лещинського було проведення необґрунтованих арештів серед інженерно-технічних працівників оборонної промисловості м. Шостки. Постановою від 22 травня 1939 р. старшим слідчим слідчої частини УДБ НКВС УРСР молодшим лейтенантом держбезпеки М. Лабузовим обидва обвинувачувалися у

«фальшуванні кримінальних справ, документуванні існуючих недоліків у виробничій діяльності заводів і позитивної роботи спеціалістів на заводах як шкідницьку діяльність».

Також М. Лабузов акцентував увагу першого заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова, що

«використовуючи збочені і провокативні методи ведення слідства, не маючи конкретних даних про наявність контрреволюційної підпільної організації серед фахівців [...], застосовуючи методи фізичного впливу до арештантів, провокаційну обробку арештованих у камерах створювали неіснуючу "правотроцькістську організацію"».

Додатково І. Александровича звинувачували у безпідставних арештах громадян китайського походження, які, начебто, шпигували на користь Японії¹⁸.

Я. Баутіна звинувачували в тому, що

«працюючи на посаді тимчасового помічника начальника УНКВС по Чернігівській області, також проводив ворожу роботу, шляхом масових арештів колишнього активу червоних партизан,

¹⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 1. Арк. 1, 24.

¹⁸ Там само. Арк. 40.

фальсифікував слідство шляхом збочених методів допиту арештованих, на яких не було перевірених відомостей»¹⁹.

Можна припустити, що опинившись під слідством ці особи, що пережили стрімке падіння з високих кабінетів у тюремні камери, відчували себе так, ніби вони потрапили в якесь «задзеркалля», де їм тепер треба персонально відповісти за виконання офіційних наказів. У результаті страх покарання і прагнення реабілітувати себе в очах керівництва призвели до того, що чекісти, опинившись під судом і слідством, стали вибудовувати різні лінії захисту, що були покликані дозволити їм, якщо не уникнути покарання, то хоча б мінімізувати його.

Одним з дієвих інструментів стратегії захисту, котра застосовувалася співробітниками НКВС, які опинилися в 1939–1941 рр. на лаві підсудних за звинуваченням у «порушенні соціалістичної законності», було перекладання провини за свої дії на власне керівництво. Він презентував себе не як ініціативного, фахового співробітника, а пересічного, обмеженого виконавця наказів. Так, Я. Баутін на допиті 27 березня 1939 р. акцентував увагу слідчого М. Лабuzова на тому, що лише виконував накази колишнього начальника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова²⁰. Водночас, він заперечував власну причетність до фальсифікації кримінальної справи «червоних партизан» і змову з «ворогом народу Єгоровим»²¹.

Інші заарештовані І. Александрович та В. Лещинський також застосовували метод перекладання провини. Зокрема, В. Лещинський всю провину за застосування тортур до підслідних перекладав на свого керівника І. Александровича²². У свою чергу І. Александрович категорично відмовився визнавати факт застосування тортур до ув'язнених і перекладав провину на В. Лещинського²³. Окрім перекладання провини на підлеглих, І. Александрович обвинувачував у здійсненні слідства інших че-

¹⁹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 1. Арк. 18.

²⁰ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 1. Арк. 36–39.

²¹ Там само. Арк. 40–42; Т. 2. Арк. 25–41.

²² ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 1. Арк. 57.

²³ Там само. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 1. Арк. 110 зв.

кістів. Зокрема, начальників відділів Г. Толчинського, Е. Шперлінга, начальника УНКВС по Чернігівській області М. Корнева та заступника начальника УНКВС Я. Сініцина²⁴.

Я. Баутін у своїх запереченнях щодо застосування ним тортур заявив, що зіткнувшись з фактом «застосування методів фізичного впливу» до підслідних, негайно поінформував А. Єгорова. Цей факт він неодноразово повторював у свідченнях, маркуючи себе як цілковитого противника застосування катувань. В одному із свідчень взагалі заявив, що був єдиним на Чернігівщині, хто протестував проти застосування методів фізичного впливу в період «успенщини»²⁵.

Окрім такого простого способу, як перекладання провини на власне керівництво або підлеглих, чекісти застосовували і інші методи захисту. Зокрема, активно застосовувався спосіб дискредитації інших співробітників. І. Александрович та Я. Баутін намагалися «потопити» один одного «викривальними» свідченнями. У протоколі допиту від 20 квітня 1939 р. І. Александрович зазначав, що його арешт пов'язаний з помстою та наклепом його колег, зокрема, начальника 4 відділу Я. Баутіна. Згідно зі свідченнями І. Александровича, він викрив порушення «соціалістичної законності» на партійних зборах у грудні 1938 р. та січні-лютому 1939 р., написав у січні 1939 р. листа генеральному секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії²⁶. У скарзі наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії І. Александрович наголошував на неправомірності арешту у травні 1938 р. Я. Баутіним орденоносця, члена ВКП(б) Старовойтова. Він докладно описав фальсифікацію справи «червоних партизан» та замовчування її деталей. Також І. Александрович звинуватив Я. Баутіна в арешті співробітника НКВС Фрейніна²⁷ та застосуванні «методів фізичного впливу» до підслідних²⁸.

²⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 9. Арк. 32.

²⁵ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 2. Арк. 40–41.

²⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. спр. 5070. Т. 1. Арк. 109; Т. 6. Арк. 23.

²⁷ Там само. Т. 7. Арк. 35, 39.

²⁸ Там само. Арк. 53, 65.

Не залишився у «боргу» і Я. Баутін. У доповненні до власноручних свідчень від 23 травня 1939 р. і протоколі допиту від 25 травня 1939 р. він звинуватив І. Александровича у недотриманні процесуальних норм при розслідуванні кримінальних справ. Окрім того, Я. Баутін наголошував на близьких дружніх стосунках І. Александровича й колишнього керівника УНКВС по Чернігівській області А. Єгорова. Про це, на його думку, свідчила спільна п'ятика, участь у різноманітних бенкетах, престижне відрядження І. Александровича до Москви на засідання Особливої наради, виконання прохання керівництва щодо придбання товарів у столиці, отримання ним знаку «Почётного сотруди́ка ВЧК–ГПУ» тощо²⁹. У завершальних власноручних свідченнях від 3 грудня 1939 р. Я. Баутін звинуватив І. Александровича у зумисному наклепі³⁰.

Отже, колишні начальники 4 відділу Я. Баутін та 3 відділу І. Александрович з'ясовували міжособистісні стосунки у надії, що «обмовляння» іншого дозволить їм позбавитися смертельної пастки – призначення винуватців. В. Лещинський в цій ситуації взагалі виглядає взірцем стриманості та особистої гідності.

Слід зауважити, що всі підслідні обвинувачували також слідчих НКВС УРСР, розповідаючи про застосування тортур та психологічного тиску. Вони зазначали про фальшування їхніх кримінальних справ, фальсифікацію і маніпуляцію фактів та упереджене ставлення.

Ще однією стратегією захисту, що застосовувалася заарештованими чекістами, було апелювання до власної молодості та недосвідченості. У власноручних свідченнях від 29 березня 1939 р. Я. Баутін заявив, що, будучи молодим начальником відділу обласного апарату УНКВС, не міг розібратися у реальних обставинах кримінальної справи і тому санкціонував арешти колишніх червоних партизан. Але він рішуче заперечував власну провину у фальсифікації кримінальної справи, застосуванні «незаконних методів при веденні слідства»³¹.

²⁹ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 1. Арк. 46–46 зв., 47–51.

³⁰ Там само. Т. 2. Арк. 163–164.

³¹ Там само. Т. 1. Арк. 59; Т. 2. Арк. 163–171.

Окрім того, будучи добре обізнаними зі всіма нюансами та методами введення слідства, чекісти дуже часто використовували маніпуляцію із датуванням документів. Зокрема, документи кримінальної справи оформлювалися «заднім числом», що забезпечити «правильну динаміку» розслідування кримінальної справи. Таким чином, часто слідчі оформлювали документи кримінальної справи набагато пізніше, ніж реально починали «працювати» із підслідним. В умовах шаленого темпу арештів, слідства під час Великого терору це давало певний люфт для розуміння подальшого «розвороту» кримінальної справи у залежності від вимог керівництва УНКВС чи НКВС УРСР.

Так, Я. Баутін зазначив, що лише у другій половині травня 1938 р. «прийняв» справи 4 відділу обласного УНКВС і саме тоді ознайомився з наявним матеріалами про антирадянське підпілля серед колишніх червоних партизан. Особливо він акцентував увагу слідчого, що інформація про «повстанську організацію червоних партизан» надійшла до відділу ще у березні 1938 р.³² Хоча у реаліях він вже давно працював із підслідними по цій кримінальній справі, але без оформлення протоколу.

Але стратегії захисту не принесли підслідним омріяного звільнення і виправдання. У слідчих слідчої частини УДБ НКВС УРСР були вагомі докази участі Я. Баутіна, І. Александровича та В. Лещинського у фальсифікації кримінальних справ і застосуванні тортур. Тож ні акцентування уваги В. Лещинським на тому, що він був лише одним із групи слідчих, ні доведений факт, що згадані фальсифіковані кримінальні справи у процесі слідства перевірялися співробітниками апарату НКВС УРСР, НКВС СРСР та обласною прокуратурою, не допомогли заперечити обвинувачення³³. Також не спрацював імідж «борця за справедливість», як стратегія захисту від обвинувачення у фальсифікації кримінальних справ, у І. Александровича.

Я. Баутін також не зміг уникнути покарання. Його стратегія захисту зі звинуваченнями А. Єгорова у дезінформації керівництва НКВС УРСР та одночасне апелювання до власної недо-

³² ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 1. Арк. 36–39, 43–45.

³³ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 1. Арк. 62.

свідченості, нерозуміння принципів оперативно-слідчої роботи на регіональному рівні³⁴, не принесло бажаних результатів.

Підслідні були визнанні винними у злочинах, передбачених ст. 206-17 п. «а», «б» КК УРСР. Я. Баутін 28 січня 1940 р. був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу³⁵. І. Александрович та В. Лещинський отримали набагато м'якше покарання. Військовий трибунал військ НКВС Київського округу 27 березня 1940 р. згідно із ст. 206-17 «а» Кримінального кодексу УРСР засудив І. Александровича на шість років, В. Лещинського – до трьох років ув'язнення у виправно-трудовах таборах³⁶.

Також усіх трьох було позбавлено спеціальних звань. Я. Баутін та І. Александровича позбавили звання «старший лейтенант держбезпеки», В. Лещинського «сержант державної безпеки»³⁷.

Однак отримання вироків не примусило колишніх чекістів опустити руки та припинити захищати себе.

Вже 1 лютого 1940 р. Я. Баутін написав прохання про помилування до Верховної Ради СРСР. У цьому проханні він продовжив перекладати провину на керівництво. Він звинувачував А. Єгорова та О. Успенського у дезорієнтації співробітників державної безпеки помилковими вказівками³⁸. Водночас він акцентував увагу на політичній лояльності, відданості радянській владі та партії:

«Із 37 років мого життя, 21 рік віддав на служіння своїй батьківщині, партії, Великому Сталіну, уряду. Хоча я інвалід, німий, я ще в пригоді стану своїй батьківщині у боротьбі з ворогами. Свій уряд прошу зберегти мені життя і замінити розстріл на позбавлення волі»³⁹.

Того ж таки дня Я. Баутін написав касаційну скаргу і до Військової колегії Верховного Суду СРСР. Він наголошував на соціальному походженні, хворобливому стані, нездатності його

³⁴ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 3. Арк. 288–292.

³⁵ Там само. Арк. 120–122 зв.

³⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 8. Арк. 148–150.

³⁷ Там само; ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 3. Арк. 120–122 зв.

³⁸ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 3. Арк. 164–171 зв.

³⁹ Там само. Арк. 171 зв.

адвоката виконати обов'язки захисника через некомпетентність у специфіці діяльності органів державної безпеки (опрацювання документів агентурної справи) та участі у захисті колишніх фігурантів кримінальної справи «червоних партизан». Також він звинуватив заступника начальника слідчої частини НКВС УРСР С. Калузького у «конфлікті інтересів». Адже останній, обіймаючи посаду начальника 1 відділення 4 відділу НКВС УРСР, у 1938 р. був куратором перебігу розслідування кримінальної справи «червоних партизанів». Окрім того, Я. Баутін позиціонував себе як жертву наклепу, наводячи приклади відсутності покарання співробітників розформованої Ніжинської оперативно-слідчої групи за катування підслідних. Також він наполягав на змові свідків по його справі, спираючись на окремі невідповідності їхніх свідчень із наявними документальними доказами. Таким чином, користуючись юридичними неузгодженостями проведеного слідства, Я. Баутін наполягав на додатковому розслідуванні та зміні вироку⁴⁰.

Наполягаючи на своїй невинуватості, Я. Баутін несподівано погодився із необхідністю свого покарання за безпідставний арешт. Нарікання викликав лише вирок.

І. Александрович та В. Лещинський також висловлювали незгоду з вироком і клопоталися про його скасування та направлення кримінальної справи на додаткове розслідування⁴¹. 10 квітня 1940 р. І. Александрович у листі до голови Верховного суду СРСР І. Голякова зазначав, що кримінальна справа стосовно нього фальсифікована, а вирок несправедливий. Колишній співробітник держбезпеки наполягав, що він, сумлінний і чесний чекіст, став жертвою змови з метою дискредитації з боку керівників УНКВС по Чернігівській області. Він також скаржився на використання незаконних методів введення слідства: побиття, інсценування розстрілів, утримання в карцері⁴².

⁴⁰ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 3. Арк. 155–163 зв.

⁴¹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 9. Арк. 5 зв., 8. У кримінальній справі касаційних скарг І. Александровича, В. Лещинського не виявлено. Факт їх написання встановлений на підставі протоколів допитів підслідних та їхніх власноручних свідчень.

⁴² Там само. Т. 9. Арк. 79 зв.

Обидві справи були направлені на дослідження. У випадку Я. Баутіна також відбулася перекваліфікація обвинувачення зі ст. 206-17 п. «а» на 206-17 п. «б»⁴³.

Після дослідження всі троє чекістів отримали строки ув'язнення. Я. Баутін був засуджений до 8 років позбавлення волі з позбавленням звання «старший лейтенант держбезпеки»⁴⁴, І. Александрович – до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах із позбавленням звання «старший лейтенант держбезпеки»; В. Лещинський отримав три роки таборів із позбавленням звання «сержант держбезпеки»⁴⁵.

На сьогодні чітко не відомо, чи спрацювали зазначені стратегії захисту для отримання відносно м'яких вироків чи все таки вони були лінією партійно-радянського керівництва СРСР. Адже Й. Сталін та його оточення насправді не були зацікавлені у реальному покаранні всіх виконавців масового вбивства населення у 1937–1938 рр.

Проте ми можемо чітко простежити еволюцію стратегії захисту від покладання провини у порушенні «соціалістичної законності», посилаючись на виконання прямого наказу Києва чи Москви, до мінімізації скоєного злочину, применшення власних повноважень, заперечення психологічного тиску та тортур до підслідних. Окрім того, чекісти посилалися на власну некомпетентність, обмежені терміни слідства і неможливість докладно перевірити наявну інформацію, вимоги керівництва негайно завершити справу, тобто за всяку ціну намагалися перекласти провину за злочин.

Паралельно підслідні чекісти намагалися виставляти себе ініціаторами боротьби із фальсифікаторами, порушниками «соціалістичної законності» та адептами «успенщини».

Загалом документи архівно-кримінальних справ на засуджених співробітників органів держбезпеки стали важливим джерелом відомостей про самосприйняття цих персон в соціальному і суспільно-політичному контекстах епохи.

⁴³ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67989. Т. 4. Арк. 240.

⁴⁴ Там само. Т. 3. Арк. 346–347.

⁴⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 5070. Т. 9. Арк. 321–323.

Дослідження особистих документів (власноручних свідчень, доповнень до протоколів допитів, скарг) дають можливість простежити індивідуальну поведінку колишніх чекістів, дослідити їх особисті страхи і цінності, оцінити персональний життєвий досвід і очікування. Окрім того, науковці мають змогу вивчити мотивацію виконавців Великого терору, їхній ступінь відповідальності та співучасті в репресіях, виявити ситуативні і індивідуальні аспекти їхніх вчинків, простежити еволюцію стратегії захисту колишніх співробітників органів держбезпеки, використання ними різних методів ухиляння від покарання за порушення «революційної законності».

УДК 94 (477.42.82)«1937–1938»

Ольга ОЗОЛІНА *

Особливості проведення латиської операції НКВС у Києві та Київській області

Стаття є спробою попереднього аналізу перебігу латиської операції НКВС на Київщині на основі архівних документів радянських спецслужб (кримінальних справ, оперативних матеріалів, оперативних наказів, постанов тощо), партійно-радянських органів та матеріалів Биківнянського мартирологу. Досліджується розгортання політичних репресій за національними лініями і місце латиської операції у Великому терорі загалом. На прикладах архівно-кримінальних справ Евареста Ладера, Яна Ізошара, Мільди Левіної-Кроніт розкривається формальний підхід з боку співробітників НКВС до оголошення звинувачень і викриваються факти фальсифікації.

* Озоліна Ольга Ігорівна – начальник відділу забезпечення міжнародних взаємозв'язків Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8476-4961>; olga_ozolina@ukr.net.

Ключові слова: Латиська операція, політичні репресії, НКВС, Великий терор

The article represents an attempt to analyze the course of the Latvian operation of the NKVD in Kyiv region on the basis of archival documents of Soviet special services, state bodies (criminal cases, operative materials, operative orders, resolutions, etc.) and materials from the Bykivnya martyrology. The author examines the deployment of ethnic-based political repressions and the place of the Latvian operation in the Great Terror in particular. Based on the examples of archival and criminal cases of Evarest Lader, Jan Izoshar and Milda Levina-Kronit, the author exposes the NKVD formal approach to accusations and reveals the methods with the help of which the NKVD falsified cases.

Key words: Latvian operation, political repression, NKVD, Great Terror.

Латиська операція – репресивна акція, що здійснювалася органами НКВС згідно з шифротелеграмою наркома НКВС СРСР М. Єжова № 49990 від 30 листопада 1937 р., і була складовою політики Великого терору, зокрема, того його етапу, який відзначився так званими національними операціями.

На відміну від польської чи, наприклад, грецької операцій, тема сталінських репресій 1930-х рр. проти латишів на сьогоднішній день досі висвітлена недостатньо як в українській, так і світовій історичній науці. Серед українських істориків можна назвати лише кілька вчених, які у дослідженнях порушували цю тематику. Це зокрема С. Білокінь, Р. Подкур, О. Бажан. У Білорусі і Росії темою займалися М. Петров, М. Охотін, О. Рогинський, А. Герберг. Серед дослідників з Латвії можна відзначити П. Егліте (Pārsla Eglīte), А. Бейку (Aivars Beika), Д. Геку (Dzintra Geka), а серед відомих істориків далекого зарубіжжя – французького вченого Ніколя Верта (Nicolas Werth) і Нормана М. Наймарка (Norman M. Naimark) з США.

Потужний імпульс масовим репресіям у СРСР дав лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. На пленумі 3 березня виступив Й. Сталін. У своїй промові він ідеологічно обґрунтував необхідність репресій і представив власне бачення їхнього розгортання. Зокрема, Й. Сталін висловив тезу про те, що колишні

опозиціонери давно перетворилися на «шпигунську і диверсійно-терористичну агентуру німецької поліцейської охоранки», а «капіталістичне оточення» – Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Туреччина та Японія за підтримки Франції та Великобританії – ставлять за мету зруйнувати СРСР і наповнили країну своєю «агентурою». При цьому, «керівні товариші в партії» виявилися занадто «безтурботними, добросердими і сліпими» і допомогли іноземним агентам пробратися на високі посади¹. Таким чином, радянське керівництво проголосило, що, крім «ворогів народу», існують також цілі потенційно неблагонадійні «ворожі народи». Одним із таких народів було оголошено латишів.

Тодішній нарком внутрішніх справ і головний реалізатор Великого терору Микола Єжов підхопив думку Й. Сталіна і проголосив національні операції НКВС «ліквідацією національної бази розвідувальних служб і п'ятої колони». Головною мішенню національних операцій швидко стали громади, титульні нації яких на той момент мешкали поза межами Радянського Союзу. Належність до національних груп, або народження чи навіть перебування у країнах, які з точки зору керівництва НКВС набули статусу «ворожих», ставала суттєвим фактором ризику підпасти під репресії. Однак треба зауважити, що самі по собі національність і походження не виступали предметами обвинувачення. Історик Андрій Савін, аналізуючи національні операції з етнічної точки зору, писав: «Сила класових догм та інерція здійснюваної з 1917 р. соціальної чистки суспільства була ще надто великою, щоб бути значною мірою заміщеною суцільними репресіями за етнічною ознакою. Як наслідок, при обранні більшості жертв «національних» операцій вирішальними були, як правило, об'єктивний критерій «ворожого» соціального минулого/походження і суб'єктивний критерій рецидивної «антирадянської поведінки»².

¹ Сталин И.В. Сочинения. Москва, 1956. Т. 14. С. 190–194.

² Савін А. Етнізація сталінізму? «Національні» і «куркульська» операції НКВС у порівняльній перспективі. URL: <http://uamoderna.com/md/savin-stalinizm>.

То ж хоча у сталінських репресіях за національними лініями чітко прослідковувався етнічний аспект, а у випадку латиської операції НКВС головною мішенню були громадяни латиської національності, жертвами директиви № 49990 ставали також представники інших народів СРСР, в тому числі «титульних»: українці, білоруси, росіяни і т. д.

Український історик Олег Бажан вважав, що

«саме крізь призму національних операцій ми можемо зрозуміти бачення Сталіна підготовки СРСР до війни, якою запахло на той час у Європі. Національні операції відбувалися саме по лінії тих держав, які були ворожими щодо Радянського Союзу. І саме знищення потенційної п'ятої колони розглядалося як ефективний метод підготовки до Другої світової війни»³.

На думку російського вченого Микити Петрова:

«Сам по собі ідейний поворот від декларативного інтернаціоналізму до агресивної ксенофобії був зумовлений сталінським баченням політичної ситуації – СРСР був для нього “обложеною фортецею” у кільці зовнішніх ворогів. Це було логічним продовженням сталінської ідеї про радянську національно-державну відособленість і будівництво соціалізму в окремо взятій країні»⁴.

Згідно з тезами, сформульованими в документах політбюро ЦК ВКП(б) і НКВС, ліквідації «шпигунської бази іноземних розвідок на території СРСР» слугували арешти вихідців із суміжних СРСР держав або осіб, пов'язаних з ними національними, родинними та іншими зв'язками, або перебуванням в цих державах⁵.

Першою жертвою масових арештів по національній лінії стали німці (наказ НКВС № 00439 від 25 липня 1937 р.). Слідом були випущені накази і директиви про репресії проти поляків (11 серпня 1937 р.), «харбінців» – колишніх службовців Китайсь-

³ Бажан О. Від «ворогів народу» до «ворогів-народів»: національні операції Великого терору 1937–1938 років. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28821243.html>

⁴ Петров Н. «Польская операция» НКВД в контексте «Большого террора» 1937–38 гг. URL: <https://operacja-polska.pl/nkr/o-operacji-polskiej-nkw/artykuly/1019,193738.html>.

⁵ Там само.

ко-Східної залізниці, членів їх сімей та пов'язаних з ними осіб (20 вересня 1937 р.). Латиська операція хронологічно стала четвертою в цій низці.

Однак перетворення на «п'яту колону» саме латишів відбулося у спосіб доволі специфічний. З одного боку, логіка національних операцій вела до того, що будь-яка національність могла бути проголошена «ворожою». З іншого боку, підвищена увага саме до латвійської діаспори не в останній момент диктувалася явно високим статусом і відсотком латишів у стратегічно важливих сферах життя СРСР – в армії, НКВС, оборонній промисловості. Після більшовицького перевороту 1917 р. і громадянської війни у Росії латиші вважалися своєрідною більшовицькою гвардією, а латиські стрільці – найнадійнішими більшовицькими частинами. Багато латишів обіймали керівні посади у РСЧА і різних наркоматах, включно з наркоматом внутрішніх справ, були призначені директорами заводів, фабрик. тощо. Статус «вірних ленінців» не врятував представників цього етносу від репресій за національною ознакою. А можливо, той факт, що багато «радянських латишів» належало до когорти так званих «старих більшовиків», навіть став вирішальним, бо, як відомо, ця категорія Й. Сталін цілеспрямовано знищував.

Повністю простежити хронологію і перебіг латиської операції НКВС наразі доволі проблемно, бо частина документів, які регламентували перебіг операції, досі не опублікована і зберігається в архівах Росії під грифом «таємно». Також немає повних статистичних даних, які б дозволили точно оцінити масштаб втрат латиської діаспори СРСР. Проте навіть наявні неповні дані дають можливість для попереднього аналізу та узагальнень.

Широкому розгортанню репресій проти латишів передувала доповідь начальника УНКВД по Смоленській області О. Наседкіна М. Єжову у листопаді 1937 р. О. Наседкін доповідав наркомові про нібито існування «Латиського національного центру» і попросив дозволу заарештувати 500 латишів з 5000 тих, хто перебував на оперативному обліку. М. Єжов відреагував наступним чином:

«Дурниці, я погоджу з ЦК ВКП(б), і треба буде пустити кров латишам – хапайте не менше 1500–2000 осіб, вони всі націоналісти».

23 листопада 1937 р. О. Наседкін виступив в Кремлі перед членами політбюро з доповіддю про розкрити ним контрреволюційну латиську організацію, після чого були заарештовані такі керівні радянські партійні та державні діячі латиської національності, як Я. І. Алксніс, Я. К. Берзін, Я. Х. Петерс, М. І. Лацис, І. І. Вацетіс. Через кілька днів М. Єжов поінформував Наседкіна, що операція узгоджена зі Й. Сталіним, і запропонував до виходу офіційного наказу приступити до арештів керівників латиських сільрад і колгоспів, політемігрантів з Латвії, членів місцевих відділень культурно-просвітницького товариства «Прометей», товариства латиських стрільців, Латиського національного театру і т. д. На питання Наседкіна, чи можна заарештовувати за відсутності компрометуючих матеріалів, Єжов відповів:

«Матеріал здобудете в ході слідства»⁶.

Розгортання масових репресій проти латишів по всій території СРСР розпочалося з шифротелеграмою М. Єжова за № 49990 від 30 листопада 1937 р. У ній зазначалося, що з метою ліквідації роботи латиської розвідки та розгрому націоналістичної, антирадянської діяльності латишів на території СРСР з 3 грудня 1937 р. одночасно в усіх республіках, краях та областях необхідно

«провести арешти латишів, підозрюваних у шпигунстві, диверсії, антирадянській націоналістичній роботі»⁷.

Арешту підлягали латиші, які перебували на оперативному обліку, перебіжчики, політемігранти з Латвії, що прибули до СРСР після 1920 р., керівники, члени правління та штатні співробітники місцевих філій товариства «Прометей» та латиських клубів, керівники та члени бюро місцевих відділень Товариства латиських стрільців при Товаристві сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву («ОСОВИАХИМ». – рос.), колишні керівники та члени правління колишніх акціонерних товариств

⁶ Герберг А. К вопросу о репрессиях латвийского населения в СССР в 1937–1938 гг. *Латыши и белорусы: вместе сквозь века*. 2019. Вып. 8.

⁷ Шифротелеграмма НКВД СССР № 49990 о проведении операции по репрессированию латышей. Цит. за URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/49320>.

«Продукт» та «Лісопродукт», латиські піддані (крім дипломатів), а також латиші, що прибули з Латвії (в тому числі як туристи) та залишилися у СРСР. При проведенні операції рекомендувалося:

«особливу увагу звернути на ретельне очищення від перерахованих вище контингентів підприємств оборонного значення, оборонних цехів, електросилових підприємств і споруд, всіх видів транспорту, спецсекторів і відділів наркоматів і держустанов, що займаються оборонними і мобілізаційними питаннями і шифророботою армії, флоту, військ НКВС, апаратів органів НКВС, також колгоспів, радгоспів і населених пунктів, розташованих в межах зон особливого режиму і заборонених і прилеглих до укріплених районів і оборонних споруд»⁸.

Також передбачалося, що оформлення та розгляд справ необхідно проводити у порядку пункту шостого оперативного наказу № 00485, тобто за зразком польської операції НКВС. Таким чином після закінчення розслідування регіональні УНКВД склали на кожного заарештованого довідку з пропозицією про вирок. Ці довідки, передруковані у вигляді списку і сформовані в альбоми, затверджувалися начальником УНКВС (наркомом внутрішніх справ) і прокурором – т. зв. «двійкою» – і прямували до Москви на остаточний розгляд Комісією НКВС і Прокурора СРСР (М. Єжова і А. Вишинського). Вирок виконувався невідкладно після затвердження їх у Москві і повернення альбомів на місце. Однак під час масових арештів за національними операціями 1937–1938 рр. потік «альбомів», направлених у Москву на затвердження, був настільки великим, що М. Єжов і А. Вишинський змушені були передоверити рішення своїм заступникам – М. П. Фріновському і Г. К. Рогінському, а навесні 1938 р. в НКВС до роботи з розгляду та затвердження «альбомів» було залучено і низку начальників відділень центрального апарату НКВС – В. Є. Цісарський, І. І. Шапіро, А. М. Мінаєв-Цікановській та інші. Проте і розширений склад «відповідальних» осіб не був у змозі досягнути такої кількості «альбомів». Політбюро ЦК ВКП(б) 15 вересня 1938 р. ухвалило рішення передати їх

⁸ Шифротелеграма НКВД СРСР № 49990 о проведеніи операции по репрессированию латышей.

на місця, на розгляд спеціально для цих цілей організованих «Особливих трійок». Таким чином, вироки по латиській операції могли ухвалюватися т. зв. вищою двійкою у складі Наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова і прокурора СРСР А. Вишинського, двійками у складі їхніх заступників або начальників відділень центрального апарату НКВС та Особливими трійками УНКВС.

Варто також зазначити, що хоча латиська і інші національні операції проводилися за зразком польської, в їх перебігу наказ НКВС № 00486 про репресії стосовно родичів не застосовувався.

Шифротелеграма № 49990 окреслила термін закінчення операції 5 грудня 1937 р., але вже 31 січня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) дозволило НКВС СРСР продовжити операцію «зі знищення диверсантів і шпигунів» серед поляків, а також латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців і румун до 15 квітня 1938 р. Але навіть після цього терміну арешти латишів і вихідців з Латвії, а також безпідставні звинувачення громадян інших національностей у шпигунстві на користь Латвії не закінчувалися. На 10 вересня 1938 р. по «латиській лінії» Комісією НКВС і прокуратурою СРСР була розглянута 17 851 справа і засуджено до розстрілу 13 944 особи⁹. Усього ж за неповними даними в рамках латиської національної операції в СРСР засуджено 21 300 ос., з яких 16 575 ос. розстріляно¹⁰.

Для розуміння масштабу операції саме в УРСР варто зазначити, що в Україні латиші ніколи не були представлені широко. За Всеросійським переписом 1897 р., в українських губерніях проживало 2137 латишів, що складало 0,15% від загальної кількості населення¹¹. З них у Київській губернії проживало 395 осіб. У 1915–1916 рр. з Лівонської губернії Російської імперії (нині

⁹ Кропачев С.А. Десять лет, изменившие страну. URL: <http://www.kubanmemo.ru/library/Kropachev01/poland.php>.

¹⁰ «Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника. URL: http://old.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/hronika.html#y1.

¹¹ Марценюк Р. Чисельність естонців, латишів та литовців на території України за загальними переписами кінця XIX – початку XXI століть. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 51. С. 107–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2017_51_18.

територія Латвії) було евакуйовано низку підприємств разом з робітниками. Частина їх потрапила на терени України. Внаслідок воєнних та революційних дій на території вже радянської України опинилася значна кількість балтійських біженців, а також воєнізовані частини латиських червоних стрільців. За даними перепису 1920 р., який щоправда проводився в умовах російсько-української війни і не охоплював майже 16% території, кількість латишів в Україні становила майже 12 тис.¹² За переписом населення Києва, проведеного одразу після його захоплення більшовицькими військами ще 16 березня 1919 р., в місті проживало – 1550 латишів (0,28%)¹³. За переписом 1926 р. в радянській Україні (до якої тоді також входила і Молдавська АСРР) проживало 9129 латишів (6967 міських жителів та 2162 сільських). За цим самим переписом у Київській області мешкало 948 латишів, з них 833 чоловіків і 115 жінок¹⁴. Із 14 4703 усіх радянських латишів на території України проживало лише 6,4%. Тому на відміну від інших місць, таких як, наприклад, Москва, Ленінград, Вітебськ, де латиші були об'єднані у спільноти і товариства, мали свої національні школи, театри, осередки культури, пресу і т. ін., «українські латиші» своїх організацій не мали. Політика коренізації, що її проводила радянська влада упродовж 1920-х рр., також їх не охопила.

Втім, в Україні у перебігу Великого терору 1937–1938 рр., за неповними даними, кількість заарештованих за «латиське шпигунство і контрреволюцію» склала 1743 особи¹⁵.

Наприклад, у Харківській області (куди у 1915–1916 рр. з Латвії була евакуйована значна кількість людей), за даними американського дослідника Н. Наймарка, внаслідок зачистки підприємств оборонного значення, всіх видів транспорту, від-

¹² Марценюк Р. Чисельність естонців, латишів та литовців на території України за загальними переписами кінця XIX – початку XXI століть.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ До 80-річчя із початку проведення «латиської операції» НКВС. URL: http://ua.bykivnuya.org/article/17_12_05_k_80letiyu_nachala_provedeniya_latishskoy_operatsii_nkvd.

ділів наркоматів та державних установ, колгоспів, радгоспів, населених пунктів від латвійських політемігрантів, перебіжчиків, підданих, учасників латвійських клубів за ґратами опинилось 295 осіб, звинувачених у «латвійській контрреволюційній діяльності та шпигунстві»¹⁶.

У Києві та області станом на січень 1938 р. в тюрмах і слідчих ізоляторах області знаходилося 186 осіб, що потрапили під категорію «латиських шпигунів»¹⁷.

У Биківнянському мартирологу на сьогоднішній день виявлено 143 особи, які є етнічними латишами чи походять з Латвії. З них 9 засуджено виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР, 115 – вищою московською двійкою і 19 – трійкою Київського облуправління НКВС УРСР. З них 5 осіб було розстріляно у період 1.09.1937–19.11.1937 р., тобто до початку латиської операції; 24 особи розстріляно в період 25.05.1938–05.11.1938 р., а інші – в часи проведення латиської і інших національних операцій. Таким чином, можна припустити, що більшість цих жертв була засуджена за національними операціями, включно з латиською. Більш точні дані дасть вивчення архівно-кримінальних справ та відповідних протоколів судових та позасудових органів.

Хоча т. зв. лімітів за латиською операцією не було, співробітники НКВС усіх рангів мусили доводити свою старанність та лояльність режиму і продемонструвати активність у виявленні латиських шпигунів. В УРСР і, зокрема, на Київщині завдання ускладнювалося тим, що доволі багато латишів заарештували в перші дні операції. Бо це були саме ті, хто займав посади в РСЧА, партійному, державному апараті, очолювали господарські одиниці тощо. Відсоток таких людей серед представників латиської діаспори в регіоні був відносно високий, а загальна її чисельність – малою. Це призводило до того, що жертвами латиської операції масово ставали не лише етнічні латиші чи вихідці з Латвії. До того ж, як стверджує С. Білокінь,

¹⁶ Наймарк Норман М. Геноциди Сталіна. Київ: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

¹⁷ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 105. Арк. 178.

«облік за національною ознакою не проводився зовсім, і коли на черговому повороті державної політики розпочали етнічні чистки, енкаведистам довелося підбирати прізвища за їхнім співзвуччям. 14 квітня 1939 р. колишній нарком С. Реденс на допиті пригадав: "Після мого від'їзду до Казахстану Заковський [...] за 2 місяці арештував 12 500 осіб, причому арешти проводилися за телефонною книжкою, аби лишень прізвище було схоже на польське, латиське, болгарське тощо. Готових карток на "латвійців", "болгар" чи "поляків" у НКВС не було"»¹⁸.

Як приклад того, як в НКВС ухвалювалися вирокі за шпигунство, нижче наведено кілька персональних історій похованих у Биківні жертв сталінських репресій. Приводом для їх арешту і вироку було латиське походження:

Еварест Андрійович Ладер народився 2 лютого 1888 р. у Вальському повіті Ліфляндської губернії (нині Латвійська Республіка) у бідній селянській родині. Здобув початкову освіту, влаштувався робітником на заводі у Ризі. У 1916 р. у розпалі німецького наступу на Ригу завод було евакуйовано до Харкова. Так Ладер потрапив на територію України. Влаштувався кочегаром на паровозобудівному заводі. Із 1917 р. – у Червоній гвардії, потім у Червоній Армії, в якій служив до осені 1920 р. Того ж року прибув до Києва, де став начальником продовольчого загону. Певний час був вагарем Оратівського пункту «Заготзерно», у 1924–1925 рр. очолював охорону заводу «Ленінська кузня». Із 1925 р. по 1930 р. служив в органах Головного політичного управління. У 1930 р. обійняв посаду керуючого дільницею радгоспу, у 1932 р. – директора Бучанського радгоспу, у березні 1937 р. – директора Шарківського цукрорадгоспу, це його останнє місце роботи.

До 1937 р. заарештовувався двічі. У 1922 р. – за начебто хабар під час роботи у промзагоні. Але провина не була доведена і суд його виправдав. У 1933 р., під час завідування буряко-радгоспом, «за неправильне визначення врожайності» Е. Ладер був засуджений і отримав рік примусових робіт. Проте залишався на своїй посаді, а з його заробітку певна сума відраховувалася

¹⁸ Білокінь С. Документи з історії НКВД УРСР. *Наше минуле*. 1993. Ч. 1 (6). С. 41.

на користь держави. Після касаційного звернення ця судимість була знята.

До ВКП(б) Е. Ладер вступав двічі. Вперше – червоноармійцем ще в 1917 р. Був виключений у 1923 р. «за відрив від парторганізації і несплату упродовж 8 місяців партвнесків». Свою провину Ладер пояснював тим, що був у тривалому відраядженні. У 1924 р. він вступив у партію вдруге.

6 грудня 1937 р. Евареста Ладера було заарештовано за підозрою у шпигунстві. Під час допитів визнав себе винним – начебто був завербованим латиським агентом Сауле:

«За кілька днів до від'їзду Сауле мені повідомив, що перебуваючи в СРСР, він займався шпигунською діяльністю. Я дав йому свою згоду працювати на латиську розвідку. Коли у свою чергу запитав, з ким мені в Києві підтримувати зв'язок, то почув від Сауле відповідь, що цього він відкрити не може, і запропонував поки-що необхідні дані надсилати листами»¹⁹.

Однак жодних листів чи інших доказів шпигунської діяльності Евареста Ладера у справі немає. Щоправда, під час арешту у Ладера було вилучено патрони та мисливську рушницю. Інформуючи про це обласне управління НКВС, тимчасовий виконувач обов'язків начальника Рокитнянського районного відділу НКВС Ковтунюк додав, що «матеріали компрометуючого характеру на Ладера будуть вислані Вам додатково». Однак згаданих матеріалів і навіть їх слідів у кримінальній справі також немає. В обвинувальному висновку на Е. А. Ладера зазначалося три пункти:

- а) зібрав шпигунські матеріали про хід спорудження Дарницького стратегічного мосту;
- б) зібрав матеріали про хід спорудження залізничного мосту через річку Тетерів;
- в) систематично збирав матеріали про виконання програми заводом «Ленкузня»²⁰.

5 січня 1938 р. Евареста Ладера засуджено вищою двійкою (нарком внутрішніх справ СРСР і прокурор СРСР) до розстрілу

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 50207-фп. Арк. 6.

²⁰ Там само. Арк. 19.

(протокол № 20 від 5 січня 1938 р.)²¹. Розстріляно Е. А. Ладера у Києві 2 лютого 1938 р. У цей день йому виповнилось 50 років. У 1960 р. Евареста Ладера було реабілітовано.

Подібною є історія ще однієї жертви латиської операції НКВС – Яна Карловича Ізошара. Ян Ізошар народився 3 січня 1899 р. у невеликому містечку Віндава у Латвії. Йому не було й року, коли родина, шукаючи кращого життя, переїхала до Псковської губернії (Росія). Батько працював механіком на млині, мати господарювала та доглядала семеро дітей. У 1921 р. батько помер, а мати з чотирма сестрами і двома братами легально виїхала до Латвії. Ян залишився. Член ВКП(б) з 1917 р. та червоний командир, він прагнув будувати світле майбутнє. Листування родина підтримувала лише до 1930 р.

Ян Ізошар до 1926 р. служив у Червоній армії, був командиром 30 Іркутської дивізії, що дислокувалася у Дніпропетровську (нині – м. Дніпро). Тут він одружився, залишив військову службу і був призначений секретарем партійного осередку паперової фабрики, а через рік – її директором. Ян отримав фах інженера з обслуговування підйомних кранів і став начальником прокатного цеху заводу ім. Петровського, директором заводу ім. Артема, а потім заочно закінчує Академію паперової промисловості у Москві і у 1932 р. став директором паперової фабрики у м. Малин Житомирської області. У 1937 р. його переводять до Києва до наркомату паперової промисловості, але натомість призначили на посаду директора Камишівської паперової фабрики Компанієвського району Миколаївської області. Під новий 1938 р. Ян Карлович приїхав додому до дружини і синів 9-ти та 1-го років. У день народження 3 січня, його заарештовували. Обвинували у тому, що покривав працівників, які були визнані «антирадянськими елементами», начебто неефективно керував фабрикою та одного разу несхвально висловився про НКВС. Схоже, усі звинувачення виглядали непереконливо навіть для тодішніх слідчих. І от на другому допиті з'явилася нова тема – шпигунство. Зізнання Ян Ізошар підписав лише через 10 місяців – 29 жовтня 1938 р. Того ж дня трійка УНКВС по Київській облас-

²¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 50207-фп. Арк. 25.

ті ухвалила йому розстрільний вирок. 1 листопада 1938 р. вирок виконано. Ретельна перевірка кримінальної справи Яна Ізошара у 1958 р. виявила абсолютну безпідставність звинувачень і 29 липня 1958 р. Яна Карловича Ізошара було реабілітовано²².

Історія Мільди Кристівни Левіної-Кроніт дещо відрізняється від попередніх двох, бо деякі факти її життя дійсно могли викликати приводи для перевірки з боку органів НКВС. Але сталінські чекісти вочевидь не ставили перед собою завдання виявити правду.

Мільда Кристівна Левіна-Кроніт народилась 21 серпня 1896 р. у місті Рига (Латвія). Батько Кристоф Кроніт був робітником, мати Лотта доглядала за господарством і дітьми, яких в родині було двоє. Після школи Мільда у 1912 р. вступила до чотирирічної вчительської семінарії, але у 1915 р. під час наступу німців на Ригу, разом із старшим братом Фріцем-Альбертом і його дружиною в пошуках спокійнішого і мирного життя, переїжджає до Костроми. У 1919 р. брат з дружиною повернулися до Риги, а Мільда залишилася в СРСР, мешкала в селі Дулятино під Костромою, працювала касиркою фабричної крамниці та секретаркою фабричного комітету. Того ж року вийшла заміж за командира Червоної Армії Олександра Левіна. З цього часу жінка вже не працювала, а знаходилася на утриманні чоловіка і проживала за місцем його служби: до 1920 р. – Самара і Бугуруслан; 1920–1933 рр. – Середня Азія (Наманган, Федченко, Андижан, Ходжент, Ашгабат, Самарканд, Ташкент); 1933–1936 рр. – Вінниця, 1936 р. – село Мостище Київської області і нарешті у 1937 р. – Київ. Весь цей час чоловік знаходився на службі у РСЧА на командних посадах. Упродовж усього цього періоду Мільда Кристівна підтримувала листування зі своїми закордонними родичами. Нині ми розуміємо, на яку небезпеку наражала себе молода жінка, але вона сама, схоже, не усвідомлювала цього, навіть попри неодноразові прохання чоловіка припинити усі контакти з закордоном. За її словами, вона не готова була перервати контакт зі своєю старенькою матір'ю. Її зв'язок з родиною не обмежувався листуванням. Мільда

²² ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 47793-фп. Арк. 112–113.

Кристівна декілька разів відвідувала рідних у Ризі. Перший раз це сталося у 1922 р., потім, вже разом з дітьми, у 1928 рр. Обидва рази приїздила на наполегливі прохання матері, яка й клопотала про візи та усі інші формальності.

Як видно з матеріалів архівно-кримінальної справи, листування і поїздки не залишилися поза увагою НКВС. 5 грудня 1937 р. Мільду Кристівну Левіну-Кроніт заарештували за звинуваченням у проведенні шпигунської роботи на території СРСР на користь іноземної розвідки.

Спочатку на допитах жінка намагалася пояснити слідству мету своїх поїдок як зустріч з родиною. Потім в протоколах з'являються її згадки про постійні попередження і прохання чоловіка припинити контакти з закордоном. Свою відмову від контактів з матір'ю Мільда Левіна-Кронін визнає помилкою. Але згодом у протоколах допиту з'являються «зізнання». На цьому етапі у справі починає фігурувати офіцер латиської розвідки Лепінь, який нібито завербував Мільду Кристівну ще під час її першої поїздки до матері. Однак, як з'ясувала ретельна перевірка справи у 1957 р., такого офіцера ніколи не існувало. Про шпигунську роботу, яку Мільда Кристівна начебто проводила, яскраво свідчить такий фрагмент допиту:

«У 1930 році, коли ми мешкали в Ашґабаді, до мене з'явився невідомий мені латиш, сказав, що прийшов за дорученням Лепіня і зажадав від мене матеріали. Оскільки я на той момент не мала потрібних даних, я попросила прийти його на наступний день. Коли ввечері прийшов додому мій чоловік, я попросила його надати мені якісь свідчення. Левін детально розповів мені про програму занять на курсах Розвідуправління Робітничо-Селянської Червоної Армії, тоді ж Левін передав мені дислокацію 6-ї Туркестанської стрілецької дивізії, характеристики і типи її озброєння»²³.

5 січня 1938 р. Мільда Кроніт була розстріляна у Лук'янівській в'язниці і похована на території таємної спецділянки НКВС у Биківнянському лісі. Здавалося б, слідчим варто було ухопитися за «шпигунський слід», але це зроблено не було. Таке ставлення до справи дає підстави стверджувати, що метою слідства

²³ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 45750-фп. Арк. 16.

було не встановлення істини, не захист держави від шпигунів, а банальне виконання плану з кількості арештів, що було зазначено у 1957 р. При перевірці цієї кримінальної справи слідчі КДБ СРСР виявили, що у ній не міститься жодних доказів, є лише зізнання самої звинуваченої. Але найбільший подив викликає те, що Олександра Левіна як свідка по справі дружини навіть не допитували. Тобто офіцера і викладача розвідшколи при КВО, на яку дружина вказувала як на людину, котра передавала їй інформацію, що дійсно складала державну таємницю, з цього приводу не викликали. Більше того, Левіна Олександра Івановича було заарештовано лише 27 лютого 1938 р. – майже через 2 місяці після розстрілу його дружини. Олександра Івановича було засуджено до 8 років у таборах ГУЛАГу. Йому пощастило вижити і після звільнення він оселився у місті Ісфара Ленінабадської області (нині – Республіка Таджикистан). Обоє реабілітували у 1957 р.²⁴

«Національні операції» НКВС призвели до значної деморалізації тогочасного суспільства, зростання рівня його зрусифікованості й денационалізованості. Населення СРСР стало ще більш однорідним як за соціальними, так і за культурними (мова, традиції) та релігійними (атеїстичними) ознаками. Також значною мірою маргіналізувалися самі етнічні групи, які стали об'єктами репресій, через те, що насамперед була знищена національна інтелігенція, еліта. Побічним ефектом «національних операцій» НКВС (бо на відміну від вищезначених цілей, Й. Сталін і ВКП(б) навряд чи ставили собі це за мету) стало послаблення Червоної армії та військової промисловості внаслідок фізичного знищення провідних командирів та керівників «ворожої національності», масових звільнень і негласної «заборони на професію» за національною ознакою. Щодо конкретних наслідків саме латиської операції в Україні і зокрема у Києві і області – питання потребує подальшого вивчення. На сьогодні глибокий аналіз щодо кількості її жертв, їх стратифікації за віком, статтю, професією, тощо відсутній. Об'єктивно така ситуація склалася в тому числі через відсутність в українських архівах переважної

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 45750-фп. Арк. 64.

більшості протоколів засідань т. зв. «московської двійки». Вивчення доступних матеріалів «вищої двійки» і архівно-кримінальних справ у контексті Биківнянського мартирологу дозволить краще з'ясувати деталі перебігу латиської операції НКВС на Київщині, відкрити імена її жертв і виконавців. Однак вже зараз на підставі вивчених архівно-кримінальних справ, а також відомостей про реабілітацію засуджених можна стверджувати, що велика кількість жертв латиської операції НКВС була репресована безпідставно, слідство проводилось формально і з порушеннями процедури. Також можна з великим ступенем достовірності стверджувати, що значна кількість справ фабрикувалась, слідство велось недбало і формально і метою його було не з'ясування істини, а виконання завдання партії зі знищення представників латиської діаспори зокрема і розгортання терору загалом.

УДК 930.1(477):323.282

Роман ПОДКУР*

Українська історіографія дослідження феномену «виконавців» Великого терору 1937–1938 рр.

У статті аналізуються окремі аспекти історіографії феномену «виконавців» під час Великого терору. Констатація факту тісної взаємодії та співпраці органів держбезпеки, міліції, прокуратури, партійно-радянського апарату стала основним результатом сучасної української історіографії. НКВД СРСР у запланованому державою й організованому бюрократичним шляхом масовому вбивстві вдалося задіяти в якості співучасників як місцеві міські і сільські еліти, так і окремих пересічних громадян.

* Подкур Роман Юрійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>; 5roman@ukr.net.

Ключові слова: виконавці, Великий терор, державний терор, політичні репресії.

The article looks at some of the historiography surrounding the study of «performers» during the Great Terror. The fundamental conclusion of modern Ukrainian historiography is the declaration of close coordination and cooperation between state security bodies, police, the prosecutor's office, and the party-Soviet machinery. The NKVD of the USSR was able to recruit local urban and rural elites, as well as some ordinary residents, as accomplices in the state-planned and bureaucratized mass murder.

Key words: *executors, Great Terror, state terror, political repressions.*

Великий терор 1937–1938 рр. був і залишається, поряд із Голодомором і Другою світовою війною, одним із найбільших травматичних періодів радянської історії України. Це не лише пов'язано із значною кількістю заарештованих, ув'язнених і вбитих громадян радянської України. Зокрема, у 1937 р. заарештовано 159 573 особи, у 1938 р. – 106 119¹. За іншими даними – у 1937–1938 рр. засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123 421 особу (або 62%)². Загалом упродовж жовтня 1936 – листопада 1938 рр. у СРСР по кримінальних справах ГУГБ НКВД СРСР, за даними міжнародного історико-просвітницького товариства «Меморіал», було заарештовано понад 1 млн 710 тис. осіб, розстріляно понад 724 тис. осіб³.

Великий терор критично змінив ставлення пересічних громадян до представників владних структур, у першу чергу ка-

¹ Мозохин О.Б. Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Москва: Кучково поле, 2006. С. 335, 339.

² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. С. 402.

³ Див.: URL: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/hronika.html; Подкур Р. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.) *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 2 (33). С. 136–167 та ін.

ральних – суду, прокуратури, органів внутрішніх справ і держбезпеки. Чимало дослідників зазначали, що вплив місцевого партійно-радянського апарату із початком «московських процесів» 1936–1938 рр., масових операцій 1937–1938 рр. на перший погляд дещо зменшився через масові звинувачення партійців різного рангу у причетності до «троцькізму», «правой опозиції», «буржуазного націоналізму» чи «шпигунства». Однак, як засвідчила дослідницька практика, партійний апарат ні на хвилину не втрачав контролю за перебігом масових арештів⁴.

Головним результатом чергової «соціальної», «національної» і «кадрової» інженерії Й. Сталіна та його поплічників стало формування страху перед представниками партійно-радянського апарату, співробітниками НКВД та інших силових відомств. Цей страх вище партійно-радянське керівництво і керівники силових структур культивували упродовж всієї подальшої радянської історії.

Водночас, Великий терор розкрив ще один аспект формування системи державного терору в СРСР, що був поза межами наукового дослідження. Йдеться про феномен «виконавця», тобто осіб, які безпосередньо виконували злочинні накази вищого політичного СРСР щодо масового вбивства чи ув'язнення громадян радянської України.

Подібні дослідження стали можливими при уведені до наукового обігу документів із архіву Служби безпеки України, які стали доступні у результаті розсекречення. Це матеріали особових справ, службових розслідувань, спецперевірки, кадрові документи, архівно-кримінальні справи на співробітників держбезпеки, стенограми судових процесів над чекістами – порушниками «соціалістичної законності», партійних зборів, оперативних нарад тощо.

М. Юнге стверджував, що поява нових джерел кардинально змінило бачення деяких начебто вже утверджених тез історіографії щодо Великого терору. Зокрема, офіційним обґрунтуван-

⁴ Для прикладу див.: Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. 479 с.

ням проведення судових процесів над окремими співробітниками НКВД, починаючи з літа 1938–1941 рр., виступало твердження, згідно з яким підсудні чекісти під час загалом успішної кампанії по боротьбі з «ворогами народу» систематично порушували «соціалістичну законність» – зумовили «ексцеси» під час арештів, слідства і засудження. Під час десталінізації така інтерпретація не піддавалася сумніву. Навпаки, вона була розширена заявою про те, що «ексцеси» стали можливі лише тому, що на чолі держави стояв Й. Сталін. Таким чином, партія, держава і радянське суспільство були звільнені від будь-якого звинувачення у співучасті у Великому терорі⁵.

Нові джерела з архівів України надали можливість відмовитися від цієї інтерпретації. Вперше дослідникам виявилися повністю доступні у значній кількості матеріали судових процесів, а також чимало додаткових документів. У науковий обіг були уведені свідчення самих «виконавців», їхніх колег та свідків, що містять дані про повсякденність терору. Також архівно-кримінальні справи містять такі документи, як листи самих «виконавців», їхніх родичів і документальні докази здійснених злочинів.

Однак зміна перспективи дослідження можлива не тільки на підставі розширення джерельної бази. Вчені позбавилися політичного й ідеологічного тиску, що був присутній ще з часів сталінської, хрущовської та брежнєвської доби. Водночас була розкрита політична і тактична мотивація вищого партійного керівництва СРСР щодо покарання не лише окремих садистів, кар'єристів, психопатів чи «ненадійних елементів», як це стверджувалося офіційно, але й представників середньостатистичної групи співробітників держбезпеки. Вони були показово покарані і постраждали за діяльність НКВД загалом.

З'явилися вагомні підстави для дискусії щодо твердження, що органи держбезпеки і міліції були лише виконавчими органами, що звільняло їх від відповідальності за скоєні злочини. Зустрічна теза зазначає, що саме під час Великого терору 1937–

⁵ Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 1 (44). С. 36–37.

1938 рр. співробітники НКВД користувалися суттєвою як інституційною, так і індивідуальною свободою. Водночас вони також прагнули максимально виконати параметри директив ВКП(б) і НКВД СРСР, які створювали підґрунтя для такої поведінки⁶.

Радянською специфікою стало те, що політика, позначена у джерелах як «покарання за порушення соціалістичної законності», фактично означала, що режим критикував у 1938–1941 рр. ті дії, які він незадовго до цього не тільки допустив, але і очікував від своїх інституцій і кадрів, хоча ніколи не формулював/вимагав цього *expressis verbis* (чітко). «Виконавців» спочатку підштовхнули до свідомого порушення чинних законів, а потім за це і засудили.

Певні історіографічні здобутки щодо концептуальних підходів у вивченні цієї наукової проблеми зробив М. Юнге. Для означення феномену «виконавців» він обрав принципово інший термін – «каратели». Для радянської і навіть пострадянської історіографії цей термін для пікових періодів політичних репресій у СРСР був цілком незвичний. Оскільки він застосовувався стосовно співробітників зондеркоманд, військовослужбовців СС, таємної і допоміжної поліції, які брали участь у воєнних злочинах періоду Другої світової війни.

Певні асоціації були цілком закономірні для німецького дослідника. У німецькій історіографії докладно вивчався феномен «виконавця» наказів вищого нацистського керівництва щодо етнічних «чисток» населення окупованих територій. Вчені аналізували походження, процес формування світогляду особистості, безпосередню участь в ухваленні рішень стосовно убивства населення, ставлення до наказів вищого керівництва тощо. Вчені намагалися дослідити тих осіб, від рішення яких залежала смерть або життя підслідного. Так, слідчий особисто не брав участь у вбивстві, але його дії під час слідства призвели до фальсифікації кримінальної справи і, зрештою, спричинили розстрільний вирок чи довготривале ув'язнення. Останнє у важких кліматичних умовах і виснажливої праці призводило до не-

⁶ Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. С. 37–38.

поправної втрати здоров'я чи смерті. Таких співробітників каральних органів дослідники називали «вбивці за письмовим столом»⁷.

М. Юнге акцентував увагу, що до початку 1991 р. дослідження ґрунтувалися на вивченні організаційної ролі Й. Сталіна у здійсненні Великого терору⁸. Саме Й. Сталін вважався, якщо не брати до уваги тези ряду «ревізіоністів», «the terror's director general»⁹. Таке трактування було прямим продовженням основних тез промови М. Хрущова, яку він виголосив у 1956 р. на XX з'їзді КПРС. Дещо пізніше почала висвітлюватися участь його найближчого оточення – Л. Кагановича, В. Молотова, М. Єжова.

Діяльність С. Косіра, В. Балицького, І. Леплевського, О. Успенського в українській історіографії почала досліджуватися у другій половині 1990-х рр. На цей період вже дослідники накопичили первинні документи і почали аналізувати їхню організаційну роль на республіканському рівні у реалізації вказівок Кремля щодо «боротьби із ворогами народу»¹⁰.

Новий імпульс історіографія каральних органів і «виконавців» отримала завдяки публікації документів партійно-радянського апарату й органів державної безпеки про масові репресії. У цьому контексті варто згадати науково-документальну серію книг «Реабілітовані історією», де із початку 2000-х рр. почали публікуватися документи про політичні репресії радянської доби. У документах згадувалися прізвища слідчих, свідків, яких, здебільшого погрозами, примушували до фальшивих свідчень

⁷ Див. докладніше: Виола Л. Введение. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2015. № 1 (44). С. 7–17; Browning Ch.R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York: Harper Perennial, 1992. 271 p.

⁸ Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. С. 17–47.

⁹ Tucker R.C. Stalin in Power. The Revolution From Above, 1928–1941, New York, 1990. С. 444; Chlewnjuk O.W. Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. Hamburg, 1998. С. 14, 294.

¹⁰ Див для прикладу: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с.

тощо. Вже тоді почали зароджуватися думки про необхідність дослідження саме цих співробітників, які брали участь у безпосередній фальсифікації справ.

Вчені намагалися зрозуміти обставини, які змушували співробітників держбезпеки до участі у масовому вбивстві громадян. У картці на репресованого громадянина, що була опублікована у методичних рекомендаціях до публікації книг обласних томів, Головна редколегія «Реабілітовані історії» передбачила спеціальний пункт, де зазначалося прізвище слідчого. Передбачалося згодом виявити, хто із слідчих відзначався найбільшою активністю у фальсифікації кримінальних справ. Однак, тодішнє керівництво Служби безпеки України категорично виступило проти збирання і подальшої публікації таких даних, мотивуючи це потенційною загрозою родині співробітників держбезпеки. Спротив і заперечення були настільки категоричні, що голова Головної редколегії академік НАН України П. Тронько змушений був вилучити цю позицію із біометричної картки репресованого громадянина, що повинна була публікуватися у книгах обласних томів. Але, на мою думку, необхідно поступово продовжити цю роботу і згодом опублікувати зведені дані про таких слідчих. Впевнений, що дослідників очікуватимуть цікаві результати.

Також М. Юнге виділив декілька напрямів у вивченні проблеми «виконавців»/карателів у діяльності держбезпеки і міліції періоду Великого терору 1937–1938 рр. Так, історики, які або тісно співпрацюють із Федеральною службою безпеки Російської Федерації, або є співробітниками органів держбезпеки, намагаються представити чекістів як простих виконавців «злочинного наказу»¹¹. На їхню думку, рядові співробітники не здогадувалися про «злочинну сутність» наказу і були упевнені у правильності своїх дій, оскільки позасудові повноваження були затверджені відповідними виконавчими органами влади і санкціоновані вищим партійним керівництвом. Відсутність згадок про позасу-

¹¹ Див наприклад: Мозохин О.Б. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности. 1918–1953. Москва, 2006. С. 20–22.

дові органи у законодавстві СРСР їх практично не тривожило, оскільки агітаційно-пропагандистська система створила атмосферу очікування війни СРСР із капіталістичним оточенням. Позасудові вироки в умовах загрози нападу капіталістів для чекістів були закономірним і виправданим кроком у комплексі мобілізаційної готовності до очікуваного вторгнення.

Окремі історики писали про наявність опору в органах НКВД щодо підготовки і проведення масових репресій. Із факту арешту у липні 1937 р. окремих високопоставлених співробітників НКВД В. Данилов зробив висновок, що причиною цих арештів став «дух опору», що притаманний чекістам, які не забули про негативний досвід колективізації та індустріалізації 1928–1933 рр.¹² Однак подальші дослідження не підтвердили існування такого опору в органах НКВД. Його не могло бути з двох причин. *Перша* зумовлена системою підбору кадрів для органів держбезпеки. Це були десятки разів перевірені на практичній партійно-радянській роботі люди, мотивацією яких було досягнення кар'єрного успіху й ідеологічна переконаність у правильності обраного вищим політичним керівництвом СРСР шляху розвитку держави. *Друга* – репресії не зачіпали інтересів самих чекістів. Арешти окремих співробітників держбезпеки і звинувачення у «троцькізмі» чи «змові у НКВД» розглядалися самими чекістами як закономірна «боротьба кланів», яку вони спостерігали у партійних органах упродовж 1920–1930-х рр.

Аналізуючи кадровий склад ГПУ–НКВД радянської України, на підставі документів службового розслідування, стенограми партійних зборів співробітників республіканського НКВД УРСР і обласних УНКВД дослідники довели, що більш глибокою причиною поетапної «чистки» НКВД СРСР стала необхідність зміни кадрів у центральному та територіальних апаратах НКВД як сегмента загальної «кадрової революції», проведеної упродовж другої половини 1930-х рр. Дослідження В. Золотарьова, який

¹² Данилов В.П. Советская деревня в годы «Большого террора». Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: в 5 т. 1927–1939 / сост. В. Данилов, Р. Маннинг, Н. Охотин и др. Москва, 2004. Т. 5: 1937–1939. Кн. 1: 1937. С. 34–35, 43.

провів соціально-статистичний аналіз 90 осіб начальницького складу НКВД УСРР середини 1930-х рр.¹³, продемонстрували наступне:

- *віковий склад*: 71% чекістів центрального апарату УСРР мали вік 36–45 років (50% – 36–40 років, 21% – 41–45 років); тобто загалом це немолоді люди, з багатим життєвим досвідом, здатні критично оцінювати політичні та економічні кроки лідерів країни;
- *національність*: 66,67% – євреї, 15,55% – росіяни, 6,67% – українці; така національна структура органів держбезпеки мала викликати незадоволення у Й. Сталіна, відомого своїми антисемітськими та русофільськими поглядами;
- *соціальний стан*: 60,22% мали «соціально чуже» походження;
- *партійність*: 64,45% вступили в партію у 1905–1920 рр. і, таким чином, уважаючи себе «старими комуністами», могли потенційно становити опозицію до сформованої диктаторської системи у ВКП(б).

Для самих чекістів було головним обрати правильний «клан», який би забезпечував їхню кадрову стабільність, кар'єрне просування і матеріальний добробут. Метою таких неформальних клієнтел була не лише партійно-чекістська корпоративність, а «особиста кадрова підтримка» у разі виникнення кадрових чи службових негараздів. Вони виникали у разі службових «проколів» чи втрати орієнтації при зміні партійного лідерства у вищому ешелоні політичного керівництва. Це забезпечувало кадрову «стійкість» і «спадковість» у мінливій ситуації сталінської кадрової політики.

Матеріали службового розслідування надали можливість виявити такі неформальні патрон-клієнтські стосунки окремих чекістських груп, їхній вплив на ухвалення кадрових і відомчих рішень. Зокрема начальник УНКВД по Полтавській області

¹³ Золотарьов В. Начальницький склад НКВС УСРР напередодні «ежовщини»: соціально-статистичний аналіз. *Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр.* / авт-упоряд.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. Київ: Либідь, 2009. – С. 60–83.

О. Волков належав до так званого «азово-чорноморського угруповання» партійно-радянських і чекістських керівників, яке очолював впливовий керівник Ю. Євдокимов. Нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський та начальник УНКВД по Вінницькій області І. Корабльов належали до «групи Єжова», оскільки були безпосередньо його призначенцями¹⁴.

Й. Сталін не міг одночасно, як це було під час Великого терору з партійно-радянським апаратом, різко змінити соціальні параметри органів НКВД СРСР. Скориставшись моментом, лідер ВКП(б) упродовж 1936–1939 рр. двічі провів кадрову «чистку» НКВД СРСР – спочатку від «групи Ягоди», а потім – від «групи Єжова»¹⁵. У результаті основу органів держбезпеки наприкінці 1930-х рр. становили особи, які потрапили до органів НКВД після оргнаборів 1936–1939 рр. і були зобов'язані своєму кар'єрному зросту Й. Сталіну і Л. Берії. У переважній більшості – це були люди, які пройшли школу партійної і комсомольської роботи, добре орієнтувалися у перипетіях партійно-радянської роботи та вимогах вищого політичного керівництва СРСР. Вони були готові виконати будь-який наказ.

Інший напрям, на думку М. Юнге, представляли український дослідник історії спецслужб Вадим Золотарьов (варто додати ще декілька прізвищ Олег Бажан, Юрій Шаповал) і російський вчений Алексей Тепляков (також доречно згадати і Нікіту Петрова). Вони застосовували двояку методику: з одного боку, реконструювали біографії співробітників органів держбезпеки УРСР та Росії і, водночас, розкрили зміну особистості чекіста в

¹⁴ Золотарьов В., Бажан О. Архітектор «Великого терору» на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2 (48). 2017. С. 5–59; Їх же. Смертні вироки у період Великого терору на території Харківщини: статистика, процедура та персональний склад «розстрільної команди». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1 (51). 2019. С. 5–51 та ін.

¹⁵ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.

умовах державного терору і його радикальних проявів – масових репресивних акціях. Із іншого – досліджували реалізацію масових операцій 1930-х рр. через історію конкретних виконавців¹⁶.

Зазначені дослідники, аналізуючи психологію, звичаї і звички чекістів, зробили висновок про кланову структуру, властиву органам держбезпеки. Вони описали не тільки систему патронату і персональної клієнтели, але і корумпованість органів, готовність чекістів вдатися до знущань і тортур, так само, як і до фальсифікацій матеріалів кримінальних справ, агентурних донесень. Лояльність чекістів до комуністичного режиму забезпечувала система привілеїв у комбінації із острахом, що в будь-який момент можна перетворитися у жертву. Такий аналіз проводиться у межах інституціонального підходу¹⁷.

Канадська історикиня Лінн Віола в огляді історіографії проблеми «виконавців» запропонувала, проводячи порівняння з нацистськими злочинцями, приділити особливу увагу «екосистемі терору» (Ecosystem of Violence), в рамках якої діяли «виконавці». На її думку, дослідження повинно бути двояке: з одного боку, необхідно аналізувати специфічні російські/радянські умови, тобто специфіку адміністративної системи, політичну культуру, параною режиму стосовно «ворогів народу», соціальний фон репресій, а також культуру насильства, яка зародилася в роки громадянської війни у радянській Росії, включаючи

¹⁶ Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. С. 25–27.

¹⁷ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. Т. 3: Чекісти Сталіна в лештах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / відп. ред.: В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола; авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. – Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. – 936 с.; Подкур Р., Ставнюк І. «Співробітники звикли до спрощеного слідства...»: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. № 1 (51). 2019. С. 52–191; Подкур Р. «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. № 1 (49). 2018. С. 5–71; Тепляков А.Г. Машина терора. – С. 346–454; 465–593 та ін.

фактори, які її посилювали; з іншого боку, увага повинна приділятися загальним закономірностям процесу модернізації¹⁸.

У комплексі з іншими дослідженнями перебігу Великого терору 1937–1938 рр. вчені зробили важливий висновок, який надав розуміння регіонального перебігу терору: політбюро ЦК ВКП(б) ініціювало й ідеологічно «супроводжувало» масові операції 1937–1938 рр. Проте, переслідування окремих соціальних і національних груп населення однозначно було віднесено до компетенції республіканських, крайових і обласних органів державної безпеки і міліції¹⁹.

Готовність чекістів до виконання наказів зумовлювалася також масованою агітаційно-пропагандистською кампанією. Вона сформувала відповідний радянський стереотип щодо діяльності органів НКВД СРСР. Він мав наступну логіку:

- народ, партія і НКВД – одне ціле;
- НКВД довірено захищати народ від зовнішніх та внутрішніх ворогів;
- захист соціалістичної Вітчизни – важка та небезпечна робота;
- партія постійно турбується про кадрове зміцнення органів НКВД найбільш відданими радянській владі людьми;
- бути співробітником НКВД означає мати «особисту» довіру у «народу СРСР»;
- чекіст – це народна нагорода за відданість радянській владі.

Також корпоративність, привілейованість, воєнізованість системи держбезпеки, коли невиконання наказу командира каралася військовим трибуналом, бажання просуватися кар'єр-

¹⁸ Viola L. The Question of the Perpetrator in Soviet History. *Slavic Review*. 2013. Vol. 72. № 1. С. 1–23; Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. С. 31–32.

¹⁹ Див. Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. С. 1; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. Ч. I. 614 с.; Ч. II. 598 с.

ними сходами, матеріальне заохочення, що збільшувалося по мірі зайняття вищих посад не залишало у співробітників місцевих апаратів НКВД і тіні сумніву у правильності і необхідності політичних репресій для забезпечення мирного існування соціалістичної держави і водночас власного добробуту²⁰.

Дослідницька практика зафіксувала ще декілька категорій «виконавців», окрім співробітників держбезпеки. Це працівники міліції, прокуратури і суддівських органів. Поки для дослідників вони наче «заховалися» у «чекістській тіні», злочини яких опинилися на видноті архівно-кримінальних справ. Дослідження засвідчили, що працівників міліції через брак кадрів залучили для роботи міжрайонних оперативних груп. Міліціонерів для «посилення» відряджали у розпорядження слідчих обласних УНКВД. Їх навчили методиці катування, систематичного психологічного тиску і знущань для отримання необхідних зізнань, проведення допитів арештованих і оформлення фальсифікованих протоколів.

Суддівські і прокурорські працівники не лише «закривали очі» на масові порушення норм «соціалістичної законності». Обласний прокурор входив до складу обласної «трійки» при УНКВД і підписував «розстрільні протоколи». Але їхня протиправна діяльність цим не обмежувалася. У архівно-кримінальних справах збереглися скарги репресованих про відсутність реакції прокурорів на побиття, масові знущання арештантів. Згодом прокурорські працівники виправдовували власну поведінку вказівками із «Москви»²¹. Загалом роль прокуратури у механізмі політичних репресій малодосліджена. Наявні праці

²⁰ Див. доклад.: Подкур Р.Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «Великого терору» 1997–1938 рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін. ; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ, 2007. Вип. 34. С. 215–216.

²¹ Див. наприклад: Подкур Р. Взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст / голов. ред. О. П. Реєнт. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 36. С. 266–283.

здебільшого поверхово аналізували роботу прокуратури у контексті «жертви тоталітарного режиму»²².

Дослідження діяльності судових органів в умовах Великого терору 1937–1938 рр. загалом практично відсутні. В окремих статтях лише констатується факт діяльності спецколегій обласних судів, публікуються розрізнені статистичні дані засуджених, біографії репресованих судових працівників, описуються відкриті показові судові процеси на «ворогами народу» тощо.

Водночас з'явилися перші «ластівки» осмислення участі низового партійно-радянського апарату у масових операціях. Дослідники починають цікавитися мотивами поведінки партійців під час арештів їхніх районних і обласних керівників, стратегії захисту від звинувачень у «троцькізмі», «національній контрреволюції», співробітництві із керівником – «ворогом народу» тощо.

Перспективним напрямом дослідження вже видається участь низового сільського і районного апарату у підтримці масових операцій. Ідеться не лише про доноси, причини появи яких стали підставою для модної дискусії серед публіцистів і деяких істориків. У першу чергу важливо виявити канали додаткової інформації, яку надавали працівники сільрад, райвиконкомів районним співробітникам НКВД стосовно потенційних кандидатів на «ворогів народу» чи вже арештованих громадян.

Так, голови сільрад направляли до міжрайонних апаратів, районних райвідділів й обласних управлінь НКВД довідки про арештованих громадян. Такі довідки-характеристики сільських рад та правлінь колгоспів, які надавалися на вимогу органів держбезпеки, як до арешту підозрюваного, так і після, слугували або приводом для арешту громадянина, або підтверджували «соціальну небезпеку» особистості і входили до доказової бази кримінальної справи. Для працівників сільських рад та правлінь колгоспів подібні довідки були гарним приводом позбавитися «соціально-небезпечних елементів», різних категорій «колишніх», які розмовами чи діями (насильницькими чи ненасиль-

²² Абраменко Л, Амонс А. Репресовані прокурори в Україні. Документи, нариси, матеріали. – Київ: Істина, 2006. 376 с. та ін.

ницькими) спонукали селян критично оцінювати дії як керівництва СРСР та України, так і місцевого партійно-державного апарату й активістів. Здебільшого, небажання селян брати участь у черговій політико-економічній чи агітаційній кампанії «списувалося» на діяльність «політично-неблагонадійних» односельців. З іншого боку, активісти намагалися уникнути покарання за невиконання «постанов партії та уряду»²³.

Постає цікаве питання, яке варто досліджувати із залученням соціальної психології – чому пересічні громадяни активно допомагали співробітникам держбезпеки у виявленні уявних чи потенційних «ворогів народу»? Це був вплив більшовицької пропаганди? Спроба продемонструвати лояльність партійному апарату в очікуванні на певні преференції «соціального ліфта»? Чи можливо міжособистісна помста тощо?

Констатація факту тісної взаємодії та співпраці цих структур/груп «виконавців» стала найважливішим результатом сучасної української історіографії²⁴. Йдеться про заплановане державою і організоване бюрократичним шляхом масове вбивство, під час якого НКВД СРСР вдалося задіяти в якості співучасників як місцеві міські і сільські еліти, так і частину пересічних громадян.

Таким чином, слід констатувати наступне: політбюро ЦК ВКП(б) ініціювало, ідеологічно надихало процес проведення масових операцій і жорстко його контролювало. Проте переслідування окремих соціальних і національних груп населення СРСР

²³ Лисенко О. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 42–52.

²⁴ Див.: Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Ін-т історії України. – Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.; Відлуння Великого терору. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) та ін.

однозначно було віднесено до компетенції республіканських, крайових і обласних органів державної безпеки і міліції. Саме органи НКВД СРСР – держбезпека, міліція спільно із органами суду, прокуратури, місцевим партійно-радянським апаратом при співучасті окремих пересічних громадян зіграли головну роль у здійсненні каральних акцій Великого терору, особливо масових операцій.

У співробітників місцевих апаратів НКВД на тлі корпоративності і державних привілеїв не було й тіні сумніву у правильності і необхідності політичних репресій для забезпечення мирного існування соціалістичної держави. Привілейоване становище, яке займали у структурі державного терору «виконавці» з числа співробітників держбезпеки і міліції, стало для них одночасно перевагою і прокляттям. У рамках діяльності позасудових інстанцій юридично малоосвічені кадри держбезпеки виконували ролі слідчих, суддів і катів. Це означало для них «свободу рук» на тлі авторитарного мислення, садизму, кар'єризму, особистого свавілля і маніпуляцій на всіх рівнях при наявності жорсткого контролю «зверху».

Водночас ці обставини привели деяких з них на лаву підсудних. Покарання залежало від політичної ситуації. У 1936–1940 рр. Й. Сталін провів кадрову «чистку» НКВД СРСР від «групи Ягоди» і «групи Єжова» через вичерпаність людського ресурсу і занижену мотивацію у безумовній реалізації рішень вищого політичного керівництва країни.

II. Джерела з історії масових репресій в Україні 1938-1948-х рр.

УДК 94(477)«1937-1938»

*Микола БРИВКО,
Олена ПОЛІДОВИЧ**

Справа Марії Ноги: <іменний артефакт> як свідок злочину НКВС

Публікація представляє результати мікродослідження, проведеного шляхом поєднання двох історичних джерел – матеріалів архівно-кримінальної справи М. В. Ноги, розстріляної у м. Києві в період Великого терору 1937-1938 рр., та «іменного артефакта», знайденого під час археологічних досліджень на

* Бривко Микола Вікторович – науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>; niksneg425@gmail.com; Полідович Олена Анатоліївна – начальник науково-дослідного відділу охорони пам'яток культурної спадщини, археології та фондової роботи Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1550-0695>; polidovich@ukr.net.

території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» у 2011 р. Робота містить висновки щодо особливостей перебігу слідства стосовно М. В. Ноги та актуалізує важливість використання «іменних артефактів» як джерела інформації для кореляції дати групових поховань у Биківнянському лісі.

Ключові слова: Биківнянські могили, «іменний артефакт», політичні репресії, архівно-кримінальна справа.

The article represents the results of the micro-research investigation which has realised on the base of two historical sources – the archival case of Maria Noga who was shot down by NKVD in Kyiv during the Great Terror (1937–1938) and the «artefact with the name» as one of the archaeological findings from the National historical and memorial reserve «Bykivnya graves».

The article is provided the conclusions about the case of Maria Noga. It is also actualized the importance of «artefacts with the name» as a source which may correlate the dates of Bykivnia graves.

Key words: Bykivnya graves, «artefact with the name», political repressions, archived criminal case.

Джерельну базу з вивчення історії репресій сталінської доби, зокрема Биківнянської трагедії, становлять, передусім, архівні документи. Важливим джерелом інформації щодо репресованих осіб є також газетні та журнальні публікації, спогади, листування, щоденникові нотатки тощо. Саме цей пласт матеріалів дозволяє дослідникам відтворювати окремі сторінки біографії людей, які пройшли через жорна НКВС, доповнювати їхні персональні історії даними щодо процесу «слідства» й ухвалення вироку. Документи, що підтверджують розстріл людини у м. Києві під час Великого терору 1937–1938 рр. (довідка про розстріл або витяг з акту про розстріл), є непрямим доказом здійснення таємних поховань на території «спецділянки НКВС» у Биківнянському лісі. Вони вважаються формальною підставою для включення прізвищ репресованих і розстріляних осіб до Биківнянського мартиролога.

Наукові дослідження з проблематики, пов'язаної з функціонуванням спецділянки НКВС у Биківнянському лісі (1937–1941 рр.) та розкриттям правди про Биківнянські поховання,

базуються, крім документальних, на речових джерелах. Це так звані «археологічні артефакти», знайдені під час пошуково-ексгумаційних робіт у 1971 р., 1987–1989 рр., а також у результаті роботи українсько-польських археологічних експедицій у 2001–2012 рр. (з перервами). Завдяки знахідкам речей, які були із засудженими до страти під час їхнього перебування у в'язниці – гребінці, зубні щітки, мильниці, окуляри, мундштуки, посуд, взуття та одяг тощо, – Биківнянські поховання є історичною та меморіальною пам'яткою, що дозволяє вивчати події у деталях.

У світовій практиці місця масових поховань і пов'язані з ними знахідки є предметом дослідження спеціалістів із судової археології та антропології. Кінцевою метою цих досліджень, що базуються на вилучених артефактах і рештках людей, є підтвердження факту злочину і його реконструкція (зокрема, встановлення імовірної дати подій). Знайдені «археологічні артефакти» вважаються речовими доказами і одночасно розглядаються як одне з джерел у процесі датування.

Прикладом того, як артефакти було використано для встановлення імовірної дати групових поховань на території Биківнянського лісу, є документи Урядової комісії, створеної згідно з розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 672-р від 24.12.1987 р.

«з метою обстеження виявлених у 19 кварталі Дарницького лісництва м. Києва останків радянських громадян, знищених німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни»¹.

Комісія продовжила роботу наступного року (Розпорядження Ради Міністрів УРСР № 534-р від 08.12.1988 р.)², і саме тоді Прокуратура УРСР відкрила кримінальну справу № 50-0092, під час розслідування якої до аналізу були долучені архівні документи і спогади свідків³.

При порівнянні документів Урядової комісії за 1987 р. і 1989 р. очевидним стає вибіркового підхід експертів, відповідальних за аналіз ситуації у 1987 р., до матеріалів, які є потенційно важли-

¹ ГДА МВС України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 739. Арк. 1.

² Там само. Спр. 740. Арк. 2.

³ Там само. Арк. 10.

вими для визначення дати Биківнянських поховань. Висновки Урядової комісії від 31.12.1987 р.⁴ датували поховання періодом 1941–1943 рр. Зокрема, в Акті комісійного судово-медичного обстеження № 371-фт від 29.12.1987 р.⁵ зазначалося:

«З урахуванням [...] макро- та мікроскопічних ознак розкладу кісткової та зубної тканин, ступеня збереженості матеріалу взуття, наявності на гумових підшвах заводських штампів випуску взуття (1938 р.) і ознак його великої зношеності [...] варто зробити висновок, що [...] поховання могло бути здійсненим у 1941 р.»⁶.

При цьому, не були враховані, зокрема, знахідки гребня з написом «В. Прокопович» і 138 металевих жетонів із написом «КОУ НКВД 1938».

У доповідній записці, складеній Прокуратурою УРСР 30.03.1989 р. за попередніми результатами розслідування, зазначалося, що додатковий аналіз матеріалів роботи комісій 1971 р. і 1987 р. засвідчив, що деякі предмети, вилучені з поховань, мають «індивідуалізуючі ознаки», що дозволяють встановити їхніх господарів. Такими предметами виявилися кліше з написом «Івановський Микола Генріхович» (російською), гребінець з написом «В. Прокопович» та мундштук з написом «Бриль В. А.». Архівний пошук за цими прізвищами призвів до виявлення архівно-кримінальних справ зазначених осіб і встановлення факту їхнього розстрілу у 1937–1938 рр.⁷

Загалом, як зазначалося у підсумкових висновках Урядової комісії від 11.04.1989 р.,⁸

«під час розслідування за речами з індивідуальними ознаками [...] та архівними справами встановлені прізвища 10 осіб, репресованих і розстріляних у 1937–1938 рр. у м. Києві»⁹.

Цей найважливіший для історії Биківнянських поховань висновок було зроблено завдяки поєднанню двох першоджерел –

⁴ ГДА МВС України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 739. Арк. 6–7.

⁵ Там само. Арк. 31–54.

⁶ Там само. Арк. 54.

⁷ Там само. Спр. 740. Арк. 12–13.

⁸ Там само. Арк. 6–9.

⁹ Там само. Арк. 7.

«артефактів з індивідуальними ознаками», або «іменних артефактів», та архівно-кримінальних справ репресованих осіб.

Знахідки українсько-польських археологічних експедицій 2001–2012 рр. засвідчили наявність у могилах речей, які належали польським громадянам, розстріляним у м. Києві в 1940 р., а також підтвердили велику кількість поховань, здійснених під час Великого терору 1937–1938 рр.

Висновки дослідників щодо широкого датування Биківнянських поховань періодом 1937–1941 рр. базуються на речових і документальних джерелах, які дозволяють виокремити в Биківнянській трагедії декілька подієвих «епізодів»: поховання репресованих радянських громадян, здійснені у 1937–1938 рр. і 1939–1941 рр., та поховання громадян Другої Речі Посполитої, розстріляних у 1940 р. Загальною рисою всіх зазначених подій є їх таємний характер, що становить ознаку злочину.

Найбільший потенціал у визначенні дати окремих могил мають «іменні артефакти», які засвідчують прізвище, ім'я або ініціали людини. Серед знахідок українсько-польської експедиції 2011–2012 рр. такі артефакти становлять незначну групу. Це, зокрема, зубні щітки з написами «А. Р. Тищук» і «Р. Л. В.» та жіночі гребінці з написами «Феня» і «М. В. Нога»¹⁰. За кожним із наявних на предметах прізвищ може бути виявлена інформація, важлива для з'ясування фактів, пов'язаних із життям їх власників. Архівний пошук, здійснений за прізвищем «Нога» призвів до віднайдення у Державному архіві Вінницької області архівно-кримінальної справи Марії Володимирівни Ноги¹¹.

Артефактом, який надав поштовх цьому процесу, став фрагмент жіночого гребінця напівокруглої форми, із хвилястими зубцями, що слугував для фіксації волосся. Напис «М. В. Нога» надряпаний на внутрішньому боці гребінця; літери нерівні за розміром і дещо викривлені, та в цілому, напис виразний.

¹⁰ Артефакти знаходяться на зберіганні у фондах Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» (інвентарні номери за Книгою надходжень: ТЗ-281, ТЗ-240, ТЗ-189, ТЗ-58).

¹¹ Державний архів Вінницької області (ДАВО). Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24305-пф.

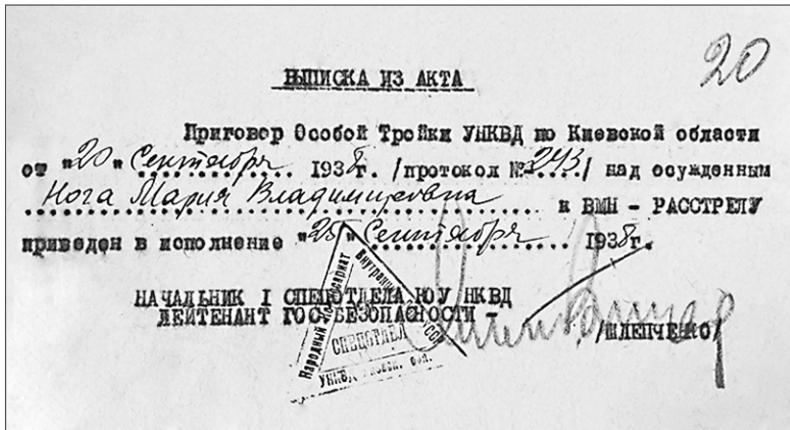
Напис «М. В. Нога» на фрагменті жіночого гребінця, знайденого на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» у 2011 р.

Джерелом інформації щодо артефакта став польовий щоденник С. В. Воронова, одного із керівників експедиції¹². У щоденнику зафіксовано, що гребінець з написом «М. В. Нога» було знайдено 6 червня 2011 р. під час дослідження могили № 60. Могила, починаючи з глибини 0,25 м від поверхні, була заповнена мішаним піском. Знахідки артефактів – загалом 10 предметів – були зроблені на рівнях 2,0 м від поверхні та 2,5 м (дно могили). Кількість похованих у могилі людей, визначена завдяки остеологічній експертизі, становить 14 осіб.

Завдяки вивченню архівно-кримінальної справи Марії Володимирівни Ноги було встановлено дату її розстрілу і поховання – 25.09.1938 р. Аналіз документів, які засвідчували розстріли,

¹² Цифрова копія польового щоденника зберігається у колекції документів Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

підтвердив, що лише згідно з вироками особливої трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР 25.09.1938 р. у в'язницях м. Києва розстріляли 188 осіб¹³. Отже, цієї ночі (з 25 на 26 вересня 1938 р.) у одному з Биківнянських поховань могли опинитися тіла Марії Ноги та її чоловіка Олексія Ноги, а також 24-річного Валер'яна Благовісного та 60-річного Антона Бродського і ще будь-кого з довгого переліку імен, зафіксованих в актах про розстріл.

Витяг з акту про розстріл 25.09.1938 р.

Дізнатися, ким були ці люди, дослідити факти їхньої біографії та зробити висновки щодо імовірних причин, які призвели до ухвалення їм смертного вироку радянськими каральними органами, дозволяють архівно-кримінальні справи.

Архівно-кримінальна справа Марії Володимирівни Ноги (дівооче прізвищ – Вельц) надала можливість з'ясувати не тільки, в чому вона була звинувачена співробітниками НКВС УРСР, а й певні факти її життєвого шляху.

Народилася Марія Володимирівна у с. Велика Жмеринка (нині у складі м. Жмеринка Вінницької обл.) 7 серпня 1899 р. у родині садівника¹⁴. На момент арешту 7 травня 1938 р. була

¹³ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 913, 914.

¹⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24305-пф. Арк. 6.

домогосподаркою, виховувала 9-річну доньку та 15-річного сина¹⁵. Її чоловік – Олексій Францович Нога – на той час уже був заарештований за звинуваченням у шпигунстві на користь Польщі.

Органи НКВС УРСР звинуватили Марію Ногу в участі у польській шпигунсько-диверсійній контрреволюційній організації (стаття 54-10-11 Карного кодексу УРСР)¹⁶. Та під час безпосереднього вивчення архівно-кримінальної справи це звинувачення викликає серйозні сумніви.

Слід констатувати, що доказова база у звинуваченні Марії Ноги базувалася на окремих фрагментах свідчення самої заарештованої (у кримінальній справі лише один протокол допиту, датований 7 травня 1938 р.¹⁷), свідченнях її чоловіка Олексія Ноги¹⁸ та їх родичів – Хільмана Івана Несторовича¹⁹ та Безкоровайного Володимира Семеновича²⁰, які нібито здійснювали шпигунську діяльність за вказівкою Марії Ноги.

У протоколі допиту Олексія Ноги від 27 квітня 1938 р. зафіксовано:

«У тому ж 1933 р. яюсь у розмові після поїздки її [дружини – Ноги М. В.] до Києва, вона мені сказала, що [...] можливо, консул буде цікавитися якимись даними, отже я мушу їх йому надавати. Я спитав, які дані можуть його зацікавити, на це дружина мені відповіла: “Це дані державного значення і мають таємний характер”. Я їй відповів, що це означає шпигунського характеру, вона підтвердила. Після деякого вагання я погодився і вважаю себе з того часу шпигуном, якого завербувала дружина»²¹.

Свої свідчення Олексій Нога підтвердив на очній ставці з Марією Ногою 12 травня 1938 р., де зазначав, що він

¹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24305-пф. Арк. 3, 4, 5.

¹⁶ Там само. Арк. 2.

¹⁷ Там само. Арк. 8–9 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 11-12.

¹⁹ Там само. Арк. 13–14, 15–15 зв.

²⁰ Там само. Арк. 16–16 зв.

²¹ Там само. Арк. 11 зв.

«був залучений до шпигунської діяльності своєю дружиною Ногою Марією Володимирівною у 1933 р. [...] Матеріали шпигунського характеру [...] мав передавати польському консулу у Києві»²².

Хільман Іван Нестерович під час допиту 10 травня 1938 р. зазначав, що

«був завербований в польську шпигунську організацію у 1935 р. дружиною і чоловіком Нога Марією і Олексієм. [...] У розмовах як Нога Олексій, так і Нога Марія завжди вихваляли життя робітничого класу у фашистській Польщі, і що у майбутньому Польща в союзі з Німеччиною підуть війною проти СРСР й безумовно в цій війні Україна відійде до Польщі. Я спочатку не погоджувався і сперечався, але потім поділяв їх погляди і сам висловлювався за поразку СРСР, і якось в мене на квартирі у 1935 р. [...] Нога Марія звернулася до мене й запитала, скільки є в депо Жмеринка паровозів, якої серії. [...] Я спочатку не надав жодного значення й розповів про наявність і серійність паровозного парку. Потім вона мене спитала про наявність паровозів, що знаходяться у резерві. Я спитав, для чого це їй, вона мені відповіла, що це їй необхідно, бо цим цікавиться одна велика людина. Я тоді зрозумів, що свідчення вона ці збирала зі шпигунської метою»²³.

Подібні свідчення зафіксовані й у протоколі допиту Безкоровайного Володимира Семеновича від 11 травня 1938 р. Він переповідав, що

«у 1935 р. на квартирі у Хільмана Нога Олексій і його дружина Нога Марія у присутності Хільмана цікавилися у мене свідченнями шпигунського характеру, як-то: пропускнуою можливістю Жмеринського вагоно-ремонтного заводу, характеристиками ремонту вагонів та об'єктами стратегічного значення. [...] Завербований фактично я був Ногою Марією і Ногою Олексієм у 1937 р., коли мені повідомили про мету наданих мною відомостей [...]»²⁴.

Проте дані свідчення доволі неоднозначні і ставлять перед нами додаткові запитання, зокрема щодо реального існування організації та можливого шпигунства обвинуваченої.

²² Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24305-пф. Арк. 10.

²³ Там само. Арк. 15.

²⁴ Там само. Арк. 16.

Марія Володимирівна завжди зазначала слідчим, що вона «шпигунством ніколи не займалася»²⁵, «шпигунських доручень [...] своєму чоловіку ніяких не давала» і категорично це заперечувала²⁶. Водночас, в обвинувальному висновку зазначалося, що вона винною себе визнала частково²⁷. І ця теза ґрунтується лише на тому факті, що під час допиту Марія Нога підтвердила, що у Польщі з 1920 р. мешкала її сестра Франциска з чоловіком Карлом Вікентійовичем Вронським (у 1905–1907 рр. – міський голова Жмеринки), з якою вона вела листування та отримувала від неї грошові перекази, а також, через польського консула у Києві, посилку на своє ім'я²⁸. Крім того, у свідченнях вона зазначала, що у 1933 р. планувала поїздку до Польщі для оформлення і подальшого продажу спадщини батька²⁹. Ці факти, під певним кутом, підтверджувалися свідченнями згаданих вище осіб та надали підставу слідчим НКВС звинуватити Марію Володимирівну Ного в тому, що вона є польською шпигункою, яка вербувала осіб для шпигунської роботи, надавала матеріали польському консулу у Києві і проводила антирадянську агітацію³⁰. Але конкретних фактів, які підтверджували, що Марія Нога отримувала «шпигунські завдання» від консула чи інших осіб, у кримінальній справі не наведено. Як не відображено і процесу передачі «таємної інформації» польському консулу. За свідченнями Марії Ноги, з консулом вона зустрічалася лише одного разу (у 1933 р.) і більше жодних згадок про зустріч із консулом чи відвідування консульства. Окрім того, у допиті її чоловіка, який долучений до її кримінальної справи, теж немає згадки про зустріч, лише намір зустрічі.

На підставі аналізу наявних у кримінальній справі Марії Ноги документів можна стверджувати, що вони є прикладом фальсифікації, до якого вдавалося слідство з метою вироблення

²⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24305-пф. Арк. 9–9 зв.

²⁶ Там само. Арк. 10.

²⁷ Там само. Арк. 18.

²⁸ Там само. Арк. 9.

²⁹ Там само. Арк. 9 зв., 10.

³⁰ Там само. Арк. 18.

кінцевого обвинувачення чотирьох осіб як учасників «польської шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації».

Згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р., кримінальну справу Марії Ноги передали на розгляд особливої трійки УНКВС по Київській області, яка 20 вересня 1938 р. затвердила рішення про розстріл Марії Володимирівни Ноги (протокол № 243)³¹.

Вирок виконано в одній із київських в'язниць 25 вересня 1938 р.³² Тієї ж ночі було розстріляно і її чоловіка – Олексія Францовича Ногу³³. Реабілітована Марія Володимирівна Нога у 1989 р.³⁴

Розстріляні у київських в'язницях й інші члени цієї вигаданої «польської шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації»: Бескорований Володимир Семенович – 4 жовтня 1938 р. за рішенням особливої трійки УНКВС по Київській області від 30 вересня 1938 р. (протокол № 295)³⁵, Хільман Іван Несторович – 14 жовтня 1938 р. за рішенням особливої трійки УНКВС по Київській області від 7 жовтня 1938 р. (протокол № 345)³⁶.

Таким чином, «іменний артефакт» – гребінець з написом «М. В. Нога», знайдений у 2011 р. в одному із Биківнянських поховань, – є обґрунтованою підставою для твердження, що Марія Володимирівна Нога, як і тисячі інших жертв радянських каральних органів, похована на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». Знайдений артефакт дав поштовх для пошуку і подальшого вивчення архівно-кримінальної справи Марії Ноги, що розкриває злочин сталінського тоталітарного режиму щодо громадян власної країни та є прикладом фальсифікації злочинів з боку НКВС. Поєднання двох історичних джерел – речового і докумен-

³¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24305-пф. Арк. 19.

³² Там само. Арк. 20.

³³ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 913. Арк. 3.

³⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24305-пф. Арк. 25.

³⁵ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 916. Арк. 331.

³⁶ Там само. Спр. 918. Арк. 284.

тального – у підсумку, дозволило з'ясувати дату конкретного поховання, що посилює аргументацію у визначенні Биківнянських могил як місця злочину НКВС. Дослідження низки архівних документів призвели до виявлення даних не лише щодо Марії Ноги, а і пов'язаних із нею осіб, що поповнило базу даних Биківнянського мартиролога.

УДК 82(091)«821.161.2»Лавріненко

Павлина ДУНАЙ*

Антологія Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження» як документ доби й аналітичний текст

У статті йдеться про знамениту антологію «Розстріляне відродження», матеріал для якої на еміграції зібрав, опрацював та підготував короткі есеїстичні статті до творчості кожного з представлених 40 авторів Юрій Лавріненко. Оpubлікована у Парижі 1959 р. у польському видавництві «Культура» коштом Єжи Гедройця і розповсюджена великим зусиллям упорядника й видавця зокрема й на території країн так званого соціалістичного табору, ця книга сприяла поширенню правдивої інформації про вражаючі масштаби репресій в Україні 1930-х рр.

Утім, насамперед, антологія «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненка відкрила для світу могутній культурний злет «наших 20-х», а не лише страшні втрати 1930-х рр. Це було, без перебільшення, вибухове видання, про що свідчили численні відгуки в європейській пресі. Адже антологія великою мірою оприлюднювала інформацію та інтерпретувала долі й тексти репресованих – загиблих і живих, а також істотно кори-

* Дунай Павлина Олександрівна – провідний науковий співробітник Національного музею літератури України, кандидат філологічних наук; dunaupavlina@gmail.com.

гувала погляди на творчість «полонених доби» (Р. Корогодський) – українських письменників-класиків (М. Рильського, М. Бажана, П. Тичини та ін.).

До того ж, попри старання влади, у радянській Україні це видання відразу потрапило до «самвидаву» та питомо позначилося на духовному й естетичному виборі молодих національних нонконформістів, письменників-шістдесятників.

Ключові слова: «Розстріляне відродження», антологія, репресії, самвидав.

The article is devoted to the famous anthology «Shot Renaissance», the material for which collected and processed Yuri Lavrinenko, who being in exile, prepared short essays on works of each of the presented 40 authors. Published in Paris in 1959 by the Polish publishing house «Kultura» at the expense of Jerzy Giedroyc and disseminated through the efforts of the compiler and publisher, including in the so-called socialist camp, this book helped to spread truthful information about the impressive scale of repression in Ukraine in the 1930s.

However, first of all, the anthology «Shot Renaissance» by Yu. Lavrinenko opened to the world a powerful cultural rise of «our 20s», and not only the terrible losses of the 1930s. It was, without exaggeration, an explosive publication, as evidenced numerous reviews in the European press. After all, the Anthology published a lot of information and interpreted the fate and texts of the repressed writers - the dead and the alive, as well as significantly adjusted views on the work of «prisoners of the era» (R. Korogodsky) – Ukrainian writers (M. Rylsky, M. Bazhan, P. Tychna etc.).

In addition, despite the efforts of the authorities, in Ukraine this publication was immediately included in the «samizdat» and had a specific impact on the spiritual and aesthetic choice of young national nonconformists, writers-sixtiers.

Key words: «Shot Renaissance», anthology, repressions, samizdat.

Коли б запитати і не лише пересічного поінформованого читача, а й фахового дослідника української літератури, яке з видань 1990-х рр. стало найрезонанснішим, гадаю, більшість би назвали книгу Ю. Лавріненка «Розстріляне відродження». Її метафорична назва охоплювала і мертвих, і живих, що не були страчені, але позбавлені можливості творити в міру повноти

власного таланту¹. Пригадаймо той бурхливий час 1990-х рр., коли в українську літературу почали повертатися сотні імен, про яких, поправді, більшість знала дуже мало, а про декого – ледь чула, а то й не чула геть. І тут раптом ціла антологія 1917–1933 рр., структуру якої автор означив як: «Поезія – Проза. – Драма. – Есей». І весь цей матеріал містив те, що упродовж десятиліть, у кращому випадку, було проскрибоване, а переважно заборонене, забуте, а без цієї антології – й узагалі б утрачене.

Бо ж у ній ішлося, в тому числі, й про приховану й поховану правду та здійснювалося викриття відвертої й потворної брехні супроти тих, кого в УРСР радвлада проголосила класиками соцреалізму, відзначила численними нагородами, званнями й фантастично високими, проте цілковито номінальними посадами. А насправді, заживо поховала в домовині партійно заангажованого безликого літературного процесу. До їхнього кола, насамперед, належали такі національні велети, як П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, О. Довженко. З цього приводу Є. Сверстюк зазначав:

«З есеїв Лавріненка випливало, що репресовані не тільки ті, кого розстріляли за слово, репресовані і ті, кому дарували життя і змусили оспівувати ту нелюдську владу»².

Що ж до мертвих – то їхнє коло в антології істотно ширше, долі страшніші, а невідомі локуси таємних, злочинно зрівняних із землею поховань – ніким не зміряні й не означені межі ГУЛАГу: від Соловецьких островів до вічної мерзлоти «неісходимого» Сибіру, а то й просто в межах Києва, скажімо в горезвісній Биківні. Десь там губилися імена й долі М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, М. Семенка, О. Слісаренка, Г. Шкурупія, М. Куліша, Леся Курбаса, Є. Плужника, М. Йогансена...

Та хіба тільки їх? Ті, передаванні з вуст в уста таємничі оповіді, що все ж поширювалися серед завжди не зовсім певних для влади кіл української гуманітарної інтелігенції, хоч і заповнювали, бодай трохи, підпільний інформаційний вакуум про національні культурні втрати 1930-х рр., зрозуміло, не могли задо-

¹ Сверстюк Є. Світлі голоси життя. Київ: Вид-во «КЛЮ», 2014. С. 230.

² Там само. С. 231.

вольнити навіть дешиці запитів, тим більше дати бодай приблизні відповіді.

А між тим антологія «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненка відкрила для світу культурний злет «наших 20-х» і страшні втрати 1930-х рр. ще 1959 р. Це було, без перебільшень, вибухове видання, що оприлюднювало долі й тексти і мертвих, і живих, та істотно впливало на молодих національних письменників-нонконформістів. Бо ж вона відразу потрапила в радянській Україні до самвидаву, саме в руки тих молодих і непокірних «шістдесятників», які ще в переважній більшості тільки починали творити власні тексти. Не дивно, що антологія почала ходити, так би мовити, по руках вузького кола майбутніх в'язнів сумління.

У свою чергу в західній пресі з'явилося понад 50 схвальних рецензій на це безпрецедентне видання.

«В. Барка влучно назвав книгу “маніфестом нашої української духовності”, а Ю. Тарнавський стверджував, що вона “залишиться навіки як одна з найкращих наших антологій”»³.

Суголосно з цими авторами І. Кошелівець оголосив антологію «вершинним здобутком, яка з коментарями й блискучими статтями про кожного письменника височить як пам'ятник українському відродженню двадцятих років... Упродовж двох десятиліть вона була єдиним довідником із історії української літератури тієї доби»⁴.

Сучасний дослідник Я. Поліщук підтвердив

«феноменальний успіх Лавріненкової антології, котру вже на початку ХХІ ст. перевидають та широко рекламують, незважаючи на застарілі акценти коментарів та помилки в подаванні текстів»⁵.

Насправді появі цієї антології в Парижі 1959 р. маємо завдячувати не лише Ю. Лавріненку (хоча йому насамперед!), а й польському видавництву «Культура», яке, з ініціативи Єжи Гед-

³ Поліщук Я. Література як геополітичний проект. Київ: Академвидав, 2008. С.252.

⁴ Кошелівець І. Спогад про спогади. *Лавріненко Ю. Чорна пурга та інші спомини*. [Б. м.]: Сучасність, 1986. – С. V.

⁵ Поліщук Я. Література як геополітичний проект. С.242.

ройця, власним коштом та докладаючи чимало зусиль до розповсюдження книги, опублікувало це видання й щосили намагалося поширити його спершу на теренах так званого соціалістичного табору. Є. Сверстюк згадав почуту ним зворушливу історію про М. Рильського, якому Є. Ґедройць надіслав два примірники антології, коли останній перебував у творчому відрядженні в Польщі. «Знаю про вручення, але не знаю подробиць etc», – зазначав Ґедройць. «Завдяки останньому числу за 1999 р. харківського часопису “Березіль”, – зазначав Є. Сверстюк, – уже знаємо». Одна з читачок пише:

«Як член письменницької делегації, Рильський поїхав до Польщі. Хтось з польських приятелів запросив його до себе і між іншим запропонував перегляд видавничих новин, запросивши до сусідньої кімнати, а сам вийшов і прикрив двері. Через деякий час господар повернувся. Рильський гортав “Розстріляне відродження” і плакав»⁶.

Це той самий Рильський, який в одному з віршів 1921 р. зізнавався:

А я б хотів у тиші над удками
своє життя непроданим донести⁷.

На жаль, не судилося, і не тільки йому. Властиво, цей випадок можна екстраполювати на всіх живих на той час класиків української літератури.

Сам Ю. Лавріненко, презентуючи видання, в передмові до антології писав про принципи відбору й підходи до аналізу її творів. Вони, властиво, за настановою самого укладача, можуть бути викладені в кількох позиціях:

- до антології добиралися лише ті тексти, що були надруковані в Україні впродовж 1920-х рр., а згодом заборонені й вилучені з ужитку (бібліотек і книгозбірень – державних та зі значної частини приватних). Деякі з них публікувалися зі скороченнями, оскільки обсяг забороненого був надто великий, а антологія все ж мала певні форматні межі;

⁶ Сверстюк Є. Світлі голоси життя. С. 232.

⁷ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія – Проза – Драма – Есей. Київ: Смолоскип, 2002. С.76.

- крім уже надрукованих текстів, автор часто користувався рукописними варіантами, що їх пощастило вивезти окремим особам або ж рідним заарештованих і страчених під час Другої світової війни на Захід;
- годі говорити про бажану повноту антології, оскільки окремі твори, скажімо, поезії В. Свідзінського, п'єси М. Куліша, І. Дніпровського, Майка Йогансена та багатьох інших були остаточно загублені або ж тимчасово недоступні для еміграційного дослідника;
- до антології також увійшли деякі твори, що у радянській Україні ніколи не друкувалися, проте їхнім текстам все ж пощастило потрапити на Захід. Йдеться, насамперед, про окремі поезії М. Зерова, М. Драй-Хмари, В. Свідзінського, Є. Плужника, прозу В. Підмогильного та кількох інших;
- і найважливіше, Ю. Лавріненко вважав, що мірилом добору матеріалу до антології мав бути універсальний для художніх творів мистецький критерій.

Разом з тим, політичні обставини, передусім національної революції, та літературних дискусій, зокрема найголовнішої з них 1925–1928 рр., так чи так прочитувалися у презентованих текстах. Але все ж вони, сказати б, підпорядковувалися самій естетичній логіці літературного процесу. Хоча тут слід зауважити, що упоряднику не завжди щастило достеменно дотримуватися названого принципу. Особливо, скажімо, коли йшлося про творчість П. Тичини чи М. Хвильового.

Отож, до антології ввійшли тексти 40 авторів, до творів яких, як зазначав сам упорядник, він долучив

«літературну силуєту письменника чи бодай біобібліографічну довідку, яку скласти було часом дуже трудно»⁸.

Останнє зауваження автора не потребує коментарів. Справді, на еміграції дізнатися про перебіг подій у долях арештованих було заледве чи й можливо. Адже про це не знали навіть їхні рідні, яким відповідні органи надавали, зазвичай, фальшиву інформацію. Самі пошуки текстів, які вдалося залучити укладачеві до антології, таки справді вимагали від нього героїчних зусиль.

⁸ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. С.12.

Що ж до концепції «Розстріляного відродження», то вже сама друга частина її назви – «відродження» свідчить про її ідейну тяглість від традиціоналізму XIX – початку XX ст. до новіших часів. Зокрема, її висунув свого часу С. Єфремов у «Історії українського письменства», а за ним і ціла плеяда українських літераторів, учених і громадських діячів, які ставили перед собою завдання, насамперед, зберігати, а далі й розвивати українську культуру, дбаючи, передусім, не так про естетичні критерії, як про її служіння нації. Утім Ю. Лавріненкові значною мірою все ж удалося поєднати проголошений ним естетичний принцип із соціальним національним нервом. Правда у дуже своєрідний спосіб. Бо те, про що автор доволі стримано писав у передмові й «сильветах», він з надміром надолужує в післямові до книги.

У свою чергу термін «розстріляне» не потребує особливих коментарів. Сам Лавріненко писав, що назву цієї книги він виношував упродовж 15 років. Утім дехто з літературознавців стверджував, що найменування антології запропонував Є. Гедройць. Проте цілком можливо, що вона виникла в обох незалежно одне від одного чи ж під час спільного обговорення планів видання.

Однак у післямові до антології, що має не менш виразну назву, запозичену з концептуальної програми М. Хвильового «Естетика вітаїзму», таки справді дуже багато політичних роздумів, зокрема про ідею українського егоцентричного анархізму та російської «злопомсти»; руйнуючу силу пролетарських ідей та диктаторського режиму, що призвели практично до знищення українського в Україні, до того «Розстріляного відродження», яке автор, властиво, й досліджує.

Що ж до літературних здобутків, то у післямові Ю. Лавріненко, насамперед, виокремив ранню творчість П. Тичини й, використовуючи термін В. Барки «кларнетизм», інтерпретував його «Сонячні кларнети» як конгеніальний естетичний універсал України⁹. Так само дуже високо він ставить світову культурну школу неокласиків, їхню «дисципліну форми». І, зрозуміло, Ю. Лавріненко чи не найбільше уваги приділив особі й твор-

⁹ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. С. 941.

чості М. Хвильового (недаремно назвав сина на його честь). Він кваліфікував її також як «кларнетичну», як, врешті, в такому ж сенсі тлумачив і художню діяльність Ю. Яновського, М. Куліша, М. Бажана, Є. Плужника, І. Сенченка, О. Влизька та, властиво, й усіх «ваплітян» і «ланківців» разом узятих. Годі говорити, з яким боєм пише автор про насильницьке майже суцільне винищення названих талановитих митців у заключній частині післямови, назвавши її дуже промовисто «На побоєвищі. 1934–59».

Назагал післямова Ю. Лавріненка до «Розстріляного відродження» визначалася специфічною авторською науковою термінологією та безперечно має бути віднесена до жанру есеїстики, а не аналітичної статті. Утім сам матеріал цієї антології, власне, й потребував, очевидно, саме такого викладу. Вона написана вельми піднесено, а почасти й екстатично. Це згодом дало підставу Ю. Шереху доволі іронічно поставитися до концепції Ю. Лавріненка. Він, визнаючи великі заслуги свого близького приятеля, якого й порекомендував Є. Ґедройцю для здійснення цієї праці, писав, що саме національний романтизм (радіше маючи на увазі суб'єктивізм і донкіхотство упорядника) дуже позначилися на аналітичних статтях Ю. Лавріненка. Ю. Шерех хоч і називав «Розстріляне відродження» дуже корисним виданням, однак усе ж зазначав, що там, насамперед, головну роль відігравали зібрані і вперше включені в літературний потік художні тексти¹⁰. Можливо, з точки зору властивого йому іронічного раціоцентризму й активній включеності у світовий гуманітарний простір Ю. Шерех і мав певну рацію. Однак «Розстріляне відродження» постало чимось істотно більшим за звичайну антологію зібраних у неймовірних обставинах літературних текстів. По суті це була книга пам'яті, книга-реквієм надпотужному злету української культурної пасіонарності, окремим життям, долям і душам, що так жорстоко нищилися. І недаремно І. Кошелівець підкреслював, що

«Юрій Андріанович мав одну золоту прикмету, якої так розвине-
ної, я ні в кого більше не спостерігав: майже безпомилкову інтуї-

¹⁰ Шерех Ю. З повісти про двох Юрків. *Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*. Т. 2. Харків, 1998. С. 353.

цію, за допомогою якої він... з одного малого деталю міг відтворити складне ціле», а його праці «завжди були хвилююче цікаві й куди цінніші тих, що непомильні»¹¹.

«Розстріляне відродження» тому така щира болюча й піднесена книга, бо й особиста доля самого Ю. Лавріненка цілком укладалася в її контекст. Адже він став не тільки свідком чи просто сучасником знищувальних 1930-х рр. Він сам був в'язнем, засланцем і втікачем з того пекельного кола.

Згадаємо, що станом на 1920-і рр. молодий Ю. Лавріненко (1905–1987) з дуже працьовитого селянського глибоко християнського роду спочатку навчався в Школі садівництва й хліборобства в Умані (ці знання йому з часом дуже згодилися під час заслання на далекій Півночі). Тоді ж в Умані познайомився з В. Сосюрою, якого туди чогось занесло (чи не з черговим читанням віршів? – П. Д.). Довідавшись про літературні зацікавлення молодого хлопця, порадив йому вступити до Харківського університету (із 1921 р. – Харківський інститут народної освіти [ХІНО]). Там навчався разом із Ю. Шевельовим, з яким його доля тісно переплететься у період Другої світової війни та на еміграції. Вони товаришували, мали спільні погляди на літературу як справжню, так і на «пролетарську халтуру». Після закінчення ХІНО Ю. Лавріненко вступив до аспірантури й захистив дисертацію з трохи дивною назвою «Науковий епос». На тоді він уже написав і опублікував невеликі наукові розвідки про творчість П. Тичини, В. Еллана-Блакитного та В. Чумака, на загальні цікаві, однак, зрозуміло, не позбавлені пролетарських соціологічних акцентів. Хоча окремі судження критика виходили за межі ідеологічної програми доби й були, по суті, повторені ним варіативно у «Розстріляному відродженні». Так, скажімо, він пише про одного з улюблених своїх поетів:

«Тичина виводить “українське коріння” не тільки за межі національно-громадського буття, не тільки за межі великої візантійсько-грецької культури, а взагалі за межі суспільства – у космос. Наші предки – сонцепоклонники, і це, мовляв, через них вриваються в золотий гомін нашого національного відроджен-

¹¹ Кошелівець І. Спогад про спогади. С. III.

ня (як бачимо, термін “відродження” вже присутній у 1930 рр.) згуки сонячних кларнетів»¹².

Років, певно, за десять з гаком, до Ю. Лавріненка, а саме 1919 р., схожу концепцію щодо «Сонячних кларнетів» запропонував А. Ніковський у блискучому дослідженні «Vita nova». Так само цікаво, знову ж таки попри соціологічні акценти, Ю. Лавріненко розглядає творчість В. Чумака, в тому числі й з точки зору захоплення ним теорією «чистого мистецтва», що, зокрема, проявилось в дуже цікавому звукописі його віршів¹³.

Ю. Шевельов, який з усіх мемуаристів таки найближче знав Ю. Лавріненка періоду 1930-х рр., дуже тепло змалював його тодішній портрет. Він писав про якусь особливо чарівну посмішку нашого автора,

«наче в зайчика, що поласував капустою і оце щасливий у світовому масштабі»¹⁴.

При нагоді зазначу, що цю чарівну посмішку Ю. Лавріненко зберіг і після «Норильягу». За нею, почасти, він упізнається й на значно пізніших фото на еміграції в далекій Америці.

Той таки Шевельов свідчив, що в студентські роки Лавріненко був під магічним впливом Хвильового. Зрозуміло, що згодом це неминуче призвело до націоналістичних збочень «від ухилу в прірву» й закінчилося 1933 р. арештом доброго приятеля. Спочатку він відсидів 4 місяці у в'язниці. Після цього Лавріненкові заборонили займатися літературною працею й він мусив повернутися до свого попереднього фаху садівника й городника. Втім, у 1935 р. на нього чекав другий арешт зі значно суворішим вироком – 1 рік він відбув у в'язниці, а далі був засланий у табір «Норильягу» на острів Таймир та на 2 роки поселення в Кабарді. Назагал на нього чекав восьмирічний термін ув'язнення й заслання. Можна собі уявити міру ідеалізму й донкіхотства нашого автора, коли під час арешту він вигукнув:

¹² Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. С. 30.

¹³ Лавріненко Ю. Василь Чумак. Біографічно-критичний нарис. Харків: Укр. робітник, 1930. С. 46–47.

¹⁴ Шерех Ю. З повісти про двох Юрків. С. 345.

«А як же мої дослідні квіти? Саме до половини тільки минулої ночі встиг взяти на облік переломний до успіху облік стадії троянд, а до хризантем ще не дійшов»¹⁵.

Утім саме фах агронома порятував його у Норильську. Він там, у в'язничних умовах, організував пункт арктичного рослинництва. До речі, це саме робили після переселення під час сталинської реформи й українські селяни, навчені Чикаленковими «Розмовами про сільське господарство». Там-таки Ю. Лавріненко написав і наукову працю, яка, зрозуміло, не могла бути опублікованою через його статус зека й засекреченість матеріалів про Таймир як велику в'язницю. Так само вже під час заслання на Північний Кавказ у місті Кабарді внаслідок трирічних досліджень він написав ще одну наукову роботу про нові методи вирощування картоплі в умовах субтропіків.

Місто Нальчик Ю. Лавріненко обрав для поселення недаремно, оскільки воно перебувало досить близько до кубанського козацтва, що мало українське коріння. До речі, так зробив і В. Барка під час втечі з України. В Нальчику Лавріненко одружився зі значно молодшою дівчиною-кубанкою Марусею, яка народила йому вже згадуваного сина Миколу, а згодом доньку Ларису. Саме звідти, під час Другої світової війни з немовлям на руках, почалася його тривала, зрозуміло, ніким не санкціонована, втеча на Захід. Починаючи з 1943 р., йому товаришував разом зі старенькою матір'ю у цій вимушеній подорожі приятель юності – Ю. Шевельов. Далі – типова для українських літераторів-утікачів дорога: табори Ді-Пі, Мистецький Український Рух (МУР), США і, врешті, письменницьке об'єднання «Слово».

У час МУРу видавав книги, журнали, редагував «Літаври». Активно публікувався в МУРівській періодиці (під псевдонімом «Дивнич») з критичними статтями, в яких продовжував осмислювати українську літературу 1920-х, зокрема ідеї М. Хвильового, а також ті процеси, що відбувалися в самому МУРі¹⁶. Саме

¹⁵ Лавріненко Л. В саду життя. До 100-ліття з дня народження Юрія Лавріненка / Машинопис. НМЛУ. НД 36816. С. 7.

¹⁶ Дивнич Ю. Контратака безсмертної просвіти на покійного Хвильового. *Звено*. 1947. № 1. С. 60.

тоді у Ю. Лавріненка з'явилася ідея своєї книги пам'яті про літературу 1920-х рр. – майбутнього «Розстріляного відродження». Крім того, у таборах для переміщених осіб він також почав збирати тексти й записи про репресованих у 1920-х – 1930-х рр. діячів із різних галузей знань. Ці матеріали лягли в основу його, на жаль, незакінченої праці «Наші втрати». Це було своєрідне масштабне доповнення до «Розстріляного відродження». У 2005 р. видавництво «Твім Інтер» опублікувало в Україні цю його роботу¹⁷. Як зазначав у післямові до цього видання Тетяна Конончук,

«видавництво, готуючи видання до друку поставилося до нього, насамперед, як до історичної пам'ятки... І тому очевидно є актуальність праці Юрія Лавріненка не як закінченої, а, передусім, як джерела наукових досліджень»¹⁸.

Тоді ж в Америці, крім іншого, Ю. Лавріненко створив ще один дивовижний текст, який підсумовував його досвід перебування у таборах – спогади «Чорна пурга». Написані вже на еміграції, вони виявилися просто неймовірними за експресивністю й потужною вітальністю, що оповідали про період його сибірського заслання. Спочатку, мені як читачці, видалося, що ця книга не може бути спогадами – про надто вже неймовірні події в ній ішлося. А саме про те, як двоє арештантів з України – Баклан і Вовк (можливо, це вигадані імена, а може, й справжні) – здійснили небувалу втечу з північних таборів Заполяр'я в напрямку України. Ці сміливці, що створили, по суті, дуже потужний бойовий загін з двох осіб, зуміли прорватися через тайгу, тундру, обеззброїти численні загороджувальні загоны та змусили долучитися до їхнього затримання ледь не цілу армію енкаведистів. І попри те, що їх таки впіймали й кинули в льодяний мішок смертників, вони знову поновили спробу втечі в надзвичайних умовах чорної пурги – жорстокого урагану зі снігопадом, коли стає темно, як опівночі, й нічого за крок уже не видно.

¹⁷ Наші втрати. Матеріали до біографічного словника репресованих у 30-х роках діячів в УРСР, зібрані Ю. Лавріненком. Київ; Нью-Йорк, 2005. 254 с.

¹⁸ Конончук Т. Завжди жив Україною. Лавріненко Ю. *Наші втрати*. Там само.

У таких умовах люди замерзали у двох–трьох метрах від бараку. В такі дні, як писав Ю. Лавріненко, в таборі ніхто нікого не стеріг, бо втеча навіть на два кроки означала смерть. Однак ці двоє сміливців не скорилися: саме час чорної пурги вони обирають для повторної втечі. Й таки пробиваються на неймовірну від місця ув'язнення відстань. З приводу їхнього, складалося враження, цілковито безнадійного наміру, Ю. Лавріненко в своїх оцінках виходить далеко поза межі мерзотної реальності полярних таборів у духовні виміри і пише, що

«смертники з Коларгону (назва концотраку. – П. Д.)... твердо вірили (слідом за Христом) у своє безсмертя»¹⁹.

Властиво «Чорна пурга» за своєю вітальністю й засвідченням непереможності людського духу резонує й цілком може конкурувати з романом І. Багряного «Тигролови». Однак спогади Ю. Лавріненка вирізняються тим, що це такі документи і такий документ, що переважає героїчною експресією раніше читані мною тексти. З власного досвіду можу засвідчити, що починала читати цю книгу в стані певного пригнічення, а закінчила – духовно піднесеною й зміцненою. Наразі «Чорна пурга» постає духовно живильним текстом.

До речі, в «Чорній пурзі» є кілька автопортретів Ю. Лавріненка часу його заслання на Таймир.

«Ось вона стоїть перед моїми очима, – писав він про себе, – звичайна жива підсоветська людина з відмороженими щоками, носом і підборіддям, в бушлаті в'язня на тлі звичайної жорстокої зими 1937–38 років на півострові Таймир на Північному крижаному океані»²⁰.

Трохи згодом подає характеристику уже власного душевного стану в тюремному бараці, себто, свій внутрішній автопортрет:

«Я падаю на вузеньку постіль між двох товаришів і ховаю свій оголений мозок у холодні долоні»²¹.

Розправу ж над двома сміливцями-втікачами підсумовує філософською сентенцією за М. Гоголем, що помста страшніша за

¹⁹ Лавріненко Ю. Чорна пурга та інші спогади. [Б. м.], 1985. С. 56.

²⁰ Там само. С. 13.

²¹ Там само. С. 15.

злочин, бо вона увічніює зло й творить пекельний ланцюг злопомсти. Як відомо, ця біблійна істина, а саме заклик Христа – не помститися за себе – стане лейтмотивом передмови до «Розстріляного відродження». З цього приводу Ю. Барабаш зазначав, що подаючи епіграфом до своєї підсумкової антології цитату з Гоголевої «Страшної помсти», Лавріненко відчитує в ній пророцтво «геніального сорочинського фантаста й провидця» на київський 1917 рік і диво «Сонячних кларнетів». Амплітуда злетів і падінь національної революції втілюється в геніальність когорти тичинівського «світлоритму» і набагато пізнішої «злопомсти» її опонентів²². До речі, цю ж думку висловив й дисидент, сказати б, другого призову – Микола Руденко. Він писав:

«Жертви 30-х – 40-х років несли в собі стільки трагічного, що жадна відплата не мала сенсу... Засобами зла не можна ввірвати зло»²³.

Властиво, тут видається доречним сказати про вроджені риси Ю. Лавріненка, які він визнавав сам, – ентузіазм і патетику, які, зрозуміло, не могли не позначатися на його критичних підходах до художніх текстів. З цими рисами резонувало і його творче кредо, знане з передмови до книги «Зруб і парости»:

«я шукав доброго і, як міг, про добре писав».

Такий підхід сам автор називав «симпатизуючою критикою»²⁴. Навіть прагматичний раціоналіст Г. Грабович також відзначав виняткову доброзичливість Ю. Лавріненка. Утім, це не заважало нашому автору розглядати окремі літературні явища й сам загальний літературний процес з апріорі драматичної екзистенціальної позиції *межової* ситуації. Властиво, він саме про таку літературу й писав. «Розстріляне відродження» тому яскравий доказ. Також, скажімо, дуже виразні назви окремих його

²² Барабаш Ю. Гоголь як інтертекст у простороні українського модернізму 20-х років (трое з кола «Розстріляного відродження»). *Слово і час*. 2018. № 1. С. 9.

²³ Сверстюк Є. Зачарований життям. *Руденко М. «Найбільше диво – життя»*. Київ: Вид-во «КЛЮ», 2013. С. 16.

²⁴ Лавріненко Ю. Зруб і парости. Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. [Б. м.]: Сучасність, 1971. С.9.

есеїв із книги «Зруб і парости»: «Гра з дияволом» – Павло Тичина, «Смертю смерть» – Микола Хвильовий, «Шлях на Голгофу» – Микола Куліш, «Слабкість як остання зброя» – Тодось Осьмачка. Як бачимо, всі ці назви виразно біблійні. До прикладу, остання перефразовує сентенцію апостола Павла: «Коли я немічний, тоді я сильний» (19, II Кор. 12:10). Таким чином, автор антології своєрідно «запаралелює» українські літературні реалії 1920-х – 1930-х рр. із сюжетами Святого Письма.

До речі, щодо немочі. Останні десять років свого життя після операції на серці Ю. Лавріненкові судилося жити напівкалікою. Менше з тим, попри фізичну неприсутність в літературному процесі, він намагався працювати. Так книга «Зруб і парости» укладалася вже під час хвороби. Тієї ж пори донька Лариса упорядкувала його спогади «Чорна пурга». Робив спроби писати критичні статті, хоча, через недостатню внаслідок хвороби поінформованість у перебігу літературного процесу на еміграції, мав сумніви щодо їхньої доречності й актуальності.

І ще одна важлива деталь. Вдячно пишучи (не був би це Лавріненко. – П. Д.) про своїх рідних, друзів, помічників, він вважав, що саме через них йому від Бога дана така висока нагорода. Далі зізнавався:

«А я, хоч колишній безвірник, глибоко вірю в Бога як сума сумарум закономірностей, якими тримається всесвіт. І вірю в Христа, як Бога любові, що ним тримається людське в людині»²⁵.

Таким чином, можна підсумувати, що на еміграції Ю. Лавріненка чекала велика подвижницька праця, яку він таки здійснив і яка явила світу мистецький набуток цілого його покоління та викривала ті страшні втрати, яких зазнала Україна впродовж 1930-х – 1950-х рр. Вислідом її, насамперед, постала антологія «Розстріляне відродження». На мій погляд, безперечним підсумком його непростого, життя, позначеного подвижницьким («піднесенням на душі») служінням українській літературі в часи її межової екзистенції, можуть стати не дуже щедрого на похвали слова того ж таки Ю. Шереха:

²⁵ Лавріненко Ю. Вступна нотатка про самого себе. *Лавріненко Ю. Чорна пурга та інші спогади*. [Б. м.], 1985. С. 10.

«героїзму з Юркового шляху не забереш, і того, що він зробив для української культури, не заперечиш»²⁶.

Властиво, на цьому можна було б і завершити короткий огляд дуже непростого творчого й життєвого шляху Ю. Лавріненка та головної праці його життя – антології «Розстріляне відродження». Однак Національний музей літератури має й власну історію, пов'язану з цією книгою. Переказую її не тільки як очевидець, а й безпосередній учасник.

Після приходу на роботу в музей у вже далекі 1980-і рр., я обрала літературу 1920-х – 1930-х рр. своєю провідною науковою темою. Значною мірою на цей вибір вплинули спогади Ю. Смолича «Розповіді про неспокій», яким, як визнавав сам мемуарист, «немає кінця». І хоча це була лише напівправда про ту добу, до того ж, схоже, написана на замовлення влади своїм спецагентом, вони були такі неймовірно цікаві й розповідали про якусь дивовижну літературу, що не «запасти» на цей період було практично неможливо. Однак він таїв для дослідника й причаєну небезпеку – надто вже багато ворогів народу виявилось в тій добі й доводилося часом балансувати, навіть не здогадуючись про це, на тонкій межі між дозволеним і «ворожим». Тому при побудові експозиції в 1986 р. (ще за радянських часів) було благополучно експоноване те, що після хрущовської відлиги вже можна було представляти. Про решту – переважно мало хто знав, а хто знав, той мовчав. Пригадую, як після відрядження до Харкова, я привезла доволі багато цікавих матеріалів, серед яких виявилось й посвідчення Івана Багмута про його роботу (насправді він там відбував покарання) у 1930-ті рр. в якомусь віддаленому місці з печаткою інституції НКВС. Мені наполегливо порадили вилучити той документ із переліку експонатів. Так він і пролежав серед книжок моєї бібліотеки до початку незалежності, і лише тоді був переданий у фонди музею.

Що ж до паризького видання «Розстріляного відродження» Ю. Лавріненка 1959 р., то звісно, його не могло бути в тодішній колекції музею. І не лише тому, що книга мала дуже невеликий

²⁶ Шерех Ю. 3 повісти про двох Юрків. *Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*. С. 356.

тираж (так мною, до речі, й нез'ясований). Ця антологія, про існування якої я й не здогадувалася, трактувалася вершиною антирадянськості. Зрозуміло, що я формувала цю частину експозиції, а потім водила екскурсії по ній, зовсім не уявляючи не лише про окремі імена чи тенденції, а й про ціле неймовірно високе естетичне явище української літератури 1920-х рр. та його жахливий погром у 1930-х рр.

Утім, десь уже в розквіті перебудови, певно, 1988 р., Майя Миколаївна Бажан – донька вже покійного Миколи Платоновича, яка тоді працювала у музеї, подарувала мені на день народження невеличкий, але товстенький томик паризького видання «Розстріляного відродження» 1959 р. Було якось самозрозуміло, що він був із приватного зібрання самого М. Бажана, про що, до речі, згодом сказала й сама Майя Миколаївна. Тоді музею М. Бажана ще не існувало. Спочатку я навіть не усвідомила цінності подарунка. Лише згодом, читаючи цю неймовірну антологію й, зрозуміло, корегуючи згідно з нею власні коментарі про той період в українській літературі, я збагнула, який великий скарб опинився у мене в руках. Це був справді «царський» подарунок (і не тільки як раритет), який став живильним джерелом моїх екскурсій та наукових напрацювань про українську літературу 1920-х – 1930-х рр. Пригадую, як десь уже в середині 1989 р. дехто з відвідувачів питав, чи не боюся я потрапити за ґрати за свої екскурсійні коментарі, що були підготовлені за матеріалами «Розстріляного відродження».

Тоді ж багато з відвідувачів – переважно викладачів вишів – стали просити цю книгу бодай на короткий час для опрацювання. Їхня мотивація була такою, що важко було відмовити. Однак паралельно з'ясувалося, що з термінами повернення книги виникали проблеми. Крім того, від перебування в різних руках стан її, зрозуміло, не поліпшувався. Тому деякий час я використовувала її лише для виставок у музеї, а згодом й узагалі передала антологію до його колекції. Уже під час передачі ми разом з моєю колегою Лесею Литвинчук доклали рук (радше, коштів) до реставрації антології Ю. Лавріненка, скориставшись родинними й дружніми зв'язками з реставраційною майстернею Музею книги та друкарства. Тепер вона належить до виз-

начних раритетів музею літератури як справді дуже рідкісне видання і книга-меморія, що належала свого часу до книгозбірні М. Бажана.

Ну, оце б здавалося і все, що стосується заявленої теми. Однак наприкінці чомусь згадується рядок із поезії такого шанованого Ю. Лавріненком М. Зерова:

«Літа минають, не минає міт!».

І хоча українське «Розстріляне відродження» складають цілком реальні естетично вивершені літературні й мистецькі події, у висліді вони закінчуються дуже страшно. Проте завдяки інтерпретації Ю. Лавріненка ця доба набуває статусу апологетизованої реальності. Себто, літератури як певного індивідуалізованого знакового міфу, що може тлумачитися, в тому числі, й як застережлива модель для нації. Звісно, що таке прочитання прийнятне лише в тому випадку, якщо під міфом розуміти етіологічну його природу, коли подається пояснення й мотивування дуже значимих для національного соціуму та його культури явищ. А саме таким текстом і постало «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненка – як книга-документ знакової для української літератури доби, наукового осмислення тих унікальних, часом, здавалося, й геть уже утрачених текстів, які наш автор у неймовірно складних умовах таки спромігся зібрати й так пристрасно засобами властивої йому «симпатизуючої критики» прокоментувати. Врешті, це книга-реквієм, книга-пам'яті про тих письменників, кому не судилося повернутися в життя й літературу – значній частині фізично. Властиво, з цієї причини Антологія постає в українській культурі не лише як літературознавчий текст, а далєбі щось важливіше. Власне доказом причетності до певного зрушення національного колективного несвідомого, врешті актуальності й популярності праці Ю. Лавріненка, без якої тепер годі уявити осмислення літературного процесу 1920-х –1930-х рр., стали кількаразові перевидання «Розстріляного відродження» в Україні впродовж останніх 20 років її незалежності.

Обвинувачення екс-директорів Всенародної бібліотеки України у Києві Степана Постернака та Василя Іванушкіна

На основі архівно-кримінальних справ Степана Постернака і Василя Іванушкіна у роботі досліджуються обставини їхнього арешту та обвинувачення органами НКВС під час Великого терору 1937–1938 рр. Предметом наукової розвідки став процес вибудовування слідства з метою отримання «доказів», необхідних для підтвердження обвинувачень. Те, що обвинувачення були формальною підставою для ухвалення людині смертного вироку, дозволяє розглядати їх як основний елемент процесу і спричиняє до детального розгляду його особливостей через пошук імовірних зв'язків і невідповідностей, відображених у документах.

Ключові слова: політичні репресії, Всенародна бібліотека України у м. Києві, Великий терор, архівно-кримінальна справа.

Based on Stepan Posternak and Vasyl Ivanushkin archive criminal cases the author researches the circumstances of their arrests and accuses by NKVD during the Great Terror (1937–1938). The item of research is the process of making inquest «to prove» persons' accuses. The fact that accuses were the formal reasons to pass the death sentence make them the basic elements of the process. It is also caused the detail investigation of the inquest throw the documents.

Key words: political repressions, National Library of Ukraine in Kyiv, Great Terror, archive criminal case.

У літописах багатьох наукових, освітніх та культурних установ України період 1920–1930-х рр. позначений процесами, сповненими протиріччями і значних людських втрат. Про втрати свідчать численні переслідування представників інтелігенції з

* Полідович Олена Анатоліївна – начальник науково-дослідного відділу охорони пам'яток культурної спадщини, археології та фондової роботи Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1550-0695>; polidovich@ukr.net.

боку влади – від звільнень з роботи внаслідок «неблагонадійності» до арештів, заслання або страти. Протиріччя унаочнюють стандартні дії, що їх спричиняла радянська система управління стосовно організації роботи усіх колективів і підприємств – від заводів і фабрик до театрів, інститутів та бібліотек.

У часи революційних перетворень культурні та наукові інституції неодноразово реформувалися. Однією з установ, що після створення у 1918 р. пройшла через низку перейменувань і реорганізацій, була Всенародна бібліотека України у м. Києві (від початку – Національна бібліотека Української Держави, у 1934–1936 рр. – Державна бібліотека ВУАН, нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Окремою темою досліджень з історії Всенародної бібліотеки України у м. Києві (далі – ВБУ або Бібліотека) стали біографічні розвідки щодо її співробітників, які за часів сталінського правління зазнали політичних репресій. Частина з них присвячена долі репресованих директорів – *Степана Васильовича Постернака* (керував бібліотекою з 26.03.1923 р. до 24.10.1929 р.), *Віктора Федоровича Іваницького* (з 25.10.1929 р. до 05.04.1930 р.), *Ничипора Мироновича Миколенка* (з 15.04.1930 р. до 26.07.1933 р.), *Антоні Микитовича Яременка* (т. в. о. директора з 26.07.1933 р. до 21.08.1933 р.), *Максима Кіндратовича Завального* (т. в. о. директора з 21.08.1933 р. до 20.09.1933 р.), *Василя Михайловича Іванушкіна* (з 21.09.1933 р. до 26.05.1936 р.)¹. Цей перелік включає прізвища усіх директорів ВБУ з 1923 р., коли було скасовано Тимчасовий комітет по заснуванню Національної бібліотеки Української Держави та її одноосібним керівником обрано Степана Постернака. Жоден із них не уникнув репресій, троє із шести – розстріляні під час Великого терору 1937–1938 рр.

Основною роботою, що розкрила перебіг репресій стосовно директорів ВБУ, стала публікація Галини Ковальчук². У цій та

¹ Дати перебування зазначених осіб на посаді директора ВБУ оприлюднені на офіційному сайту Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4447>.

² Ковальчук Г.І. Доля репресованих директорів Всенародної бібліотеки України у 20–30-х рр. *Рукописное и книжное наследие Украины*. 1998. Вип. 4. С. 3–21.

інших працях дослідниці³ на основі матеріалів Інституту рукопису та Архіву Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ) наведені дані щодо діяльності керівників Бібліотеки у зазначений період, відзначені їхні досягнення як науковців та організаторів бібліотечної справи в радянській Україні, а також надано інформацію щодо їхньої подальшої долі. Авторка зупиняється на темі так званих «чисток апарату ВУАН», роботі численних комісій з перевірки діяльності керівників ВБУ, цитує документи, невідомі широкому загалу. Зокрема, це стосується одного з приватних листів Віктора Іваницького, звільненого «зі всякої керівної та наукової роботи ВБУ» у 1933 р.:

«бібліотека Академії наук – дійсно моє перше кохання. Цій бібліотеці я віддав кращі роки свого життя, всю, без залишку, свою енергію, в ній залишив шматок мене самого [...] і продовжую думати, що працював я не погано, а характеристика, дана мені “ревізорами” 1933 р. – наклепницька»⁴.

Наведений фрагмент якнайкраще характеризує ситуацію, у якій опинилася значна кількість представників інтелігенції, відданих обраному ними фаху, проте змушених підкоритись новим реаліям життя та праці.

Окремі публікації із зазначеної тематики були присвячені лише двом директорам ВБУ – Степанові Постернаку⁵ і Василю Іванушкіну⁶. Як і попередні роботи, вони базуються на архівних документах, зокрема, й на матеріалах архівно-кримінальних справ, і надають розгорнуту характеристику подій 1920–1930-х рр. у контексті особистої історії цих осіб. Біографічні дані щодо Василя Іванушкіна та Степана Постернака містяться в енциклопедичних виданнях та довідниках⁷. Зокрема, довідник з

³ Див. напр.: Ковальчук Г.І. Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.). *З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 179–206.

⁴ Там само. С. 184.

⁵ Стрішенець Н. Степан Постернак: [Перший директор НБУВ]. *Бібліотечний вісник*. 1998. № 5. С. 29–37.

⁶ Опришко Т. Василь Іванушкін: життя і доля. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2 (10/11). С. 347–358.

⁷ Енциклопедія історії України. Т. 3. К., 2005. С. 405 (*Василь Іванушкін*. Авт. О. В. Юркова), Т. 8. С. 437 (*Степан Постернак*. Авт. Г. В. Стрельський);

історії бібліотечної справи⁸ надає перелік їх основних праць⁹, а також публікацій у пресі та фахових виданнях 1920–1930-х рр.

Наявність у науковому обігу біографічних досліджень стосовно зазначених персоналій, а також доступність документів із архівів репресивно-каральних органів радянської держави надає можливість використовувати ці джерела для з'ясування питань, пов'язаних із процесами, які призвели до їхньої страти. Оскільки професійна кар'єра Степана Постернака і Василя Іванушкіна певною мірою пов'язана із перебуванням обох на посаді директора ВБУ, порівняльний аналіз їх архівно-кримінальних справ дозволить дослідити, наскільки їхня діяльність як керівників враховувалась слідством при формулюванні обвинувальних висновків. Це сприятиме вирішенню актуального завдання з визначення особливостей репресій органами НКВС представників інтелігенції, залучених до управлінської діяльності.

При дослідженні фактів біографії Степана Постернака і Василя Іванушкіна, перш за все, виокремлюються наявні у них відмінності.

Степан Васильович Постернак походив із родини сільського священника. Він народився у 1885 р. у с. Степанівка на Чернігівщині, був українцем за походженням. Василь Михайлович Іванушкін народився у 1903 р. у Москві. Походив із бідної селянської родини, росіянин¹⁰. Різниця у віці між ними становила майже 20 років.

Степченко О. П. Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918–1934). Київ, 2008. 217 с.

⁸ Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника / авт.-уклад. Л. В. Гарбар. К., 2017. (*Василь Іванушкін*. – С. 180–182; *Степан Постернак* – С. 365–366).

⁹ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. Київ, 1920. 127 с.; Всенародня бібліотека України при ВУАН у м. Києві. Київ, 1923. 64 с.; Іванушкін В. Проблема читачівства та її вивчення. Київ. 1926. 18 с.; Роль Бібліотеки УАН як державного книгосховища. Київ, 1935 та ін.

¹⁰ Усі біографічні дані, наведені у тексті, звірено із зазначеними джерелами.

Також початок їхнього життя визначався різними культурно-історичними обставинами. Степан Постернак отримав класичну філологічну освіту: у 1908 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька, у 1911 р. – Імператорський Санкт-Петербурзький університет (історико-філологічний факультет). Василь Іванушкін за освітою був економістом: у 1928 р. закінчив Київський інститут народного господарства (КІНГ), у 1930 р. – аспірантуру при науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму Всеукраїнської академії наук. Професійна кар'єра Степана Постернака розпочалася з викладання історії у комерційних школах міст і містечок України та Росії – від Умані у 1911 р. до Таганрога у 1914–1917 рр. Після переїзду у 1917 р. до м. Києва Степан Постернак, окрім педагогічної роботи, занурився у службові обов'язки: за часів Української революції працював у комісаріаті у справах Київської шкільної округи та Київському губернському комісаріаті з народної освіти (з 1917 р.), у Міністерстві народної освіти (1919 р.).

Василь Іванушкін починав свою професійну діяльність у 1917–1918 рр. як помічник токаря на Московському аеропланному заводі. У 1919 р. вступив до РКП(б) і став активно долучатися до лекторської діяльності через систему політичної агітації та пропаганди. По закінченню інституту викладав політекономію. Отже, за освітою та ідеологічним спрямуванням Василь Іванушкін був людиною нової, радянської доби. Спрямування ж особистості Степана Постернака визначалося властивою сільській інтелігенції народницько-просвітницькою традицією.

До книжкової справи і Степан Постернак, і Василь Іванушкін долучилися завдяки праці у державних видавництвах (так, в різні роки обидва працювали у «Книгоспілці») та системі наукових установ: Степан Постернак з 1921 р. працював у Всеукраїнській академії наук, де, зокрема, очолював секцію історії освіти Науково-педагогічної комісії (1921–1929); Василь Іванушкін із 1926 р. працював в Українському науковому інституті книгознавства – очолював кабінет вивчення книги і читача, завідував бібліографічною секцією тощо. Загальною рисою обох було їхнє активне залучення у життя суспільства, цікавість до наукової справи і потреба у соціальних змінах на користь інте-

ресів народу. Це спричинило їх активне залучення до управлінських процесів.

У 1922 р. Степан Постернак увійшов до складу Тимчасового комітету для заснування Національної (Всенародної) бібліотеки України, а у 1923 р. став її першим одноосібним директором. Василь Іванушкін у 1925–1928 рр. був деканом робітничого факультету Київського інституту народного господарства, у 1928 р. – головним редактором Київського відділення «Книгоспілки», деякий час обіймав посаду заступника директора Центрального історичного архіву. Всенародну бібліотеку України Василь Іванушкін очолив у 1933 р., через чотири роки після звільнення з цієї посади Степана Постернака. Періоди їхнього перебування на посаді директора різнили, зокрема, організаційне підпорядкування Бібліотеки: якщо у 1920-ті рр. ВБУ опікувався народний комісаріат освіти (НКО) УСРР, то у середині 1930-х рр. Бібліотеку було підпорядковано Академії наук УСРР і, відповідно до цього, змінено її назву.

1920-ті рр. були для ВБУ періодом становлення і випробовувань, пов'язаних із надходженням до Бібліотеки націоналізованих приватних зібрань. На долю Степана Постернака випало розпочати «масове сортування та розподіл за відділами всіх нерозібраних фондів», запровадивши скорочену систему обробки, яка «дозволила за кілька років закатологізувати сотні тисяч одиниць»¹¹. Під час його керівництва Бібліотекою у ній працювали «такі видатні фахівці з бібліотечно-бібліографічної справи, як Г. П. Житецький, В. Ф. Іваницький, Ф. П. Максименко, М. І. Ясинський, М. І. Сагарда, С. І. Маслов», які разом із ним заклали «основи Національної бібліотеки»¹².

Василь Іванушкін очолив Бібліотеку після численних «чисток», які призвели до значного оновлення штату. Йому довелося працювати з молодими бібліотекарями, а, отже, докладати зусиль до отримання ними навичок і контролю за процесом

¹¹ Стрішенець Н. Степан Постернак... URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/stepan-posternak.htm>.

¹² Ковальчук Г.І. Доля репресованих директорів Всенародної бібліотеки України у 20–30-х рр. С. 6.

обробки літератури. Зокрема, ним було розроблено детальну «Інструкцію до складання індивідуального плану підвищення кваліфікації наукових співробітників бібліотеки АН УСРР»¹³. На думку дослідників з історії бібліотечної справи, Степан Постернак і Василь Іванушкін відзначилися високими професійними якостями як науковці-бібліографи та водночас організатори бібліотечної справи.

Узагальнюючи короткі біографічні нариси, які лише почасти передають життєвій шлях Степана Постернака і Василя Іванушкіна, треба зазначити, що виявлені у них спільні та відмінні риси можуть допомогти у пошуку відповідей на запитання, які стосуються останнього періоду їхнього життя, пов'язаного з їх арештом і розстрілом.

Основним джерелом інформації стосовно переслідувань, яких зазнали обидва екс-директори ВБУ у 1936–1938 рр., стали документи їхніх архівно-кримінальних справ, що нині зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України¹⁴. При цьому, у Степана Постернака історія стосунків із каральними органами була довшою і більш насиченою. Зокрема, його не оминули події 1929 р., коли готувався процес Спілки визволення України. Заарештований 18.10.1929 р. за звинуваченням у належності до

«української контрреволюційної організації, яка мала на меті повалення радянської влади і боротьбу за створення української незалежної республіки типу УНР»¹⁵,

після декількох місяців ув'язнення Степан Постернак перестав чинити опір слідству і погодився написати власні «зізнання». Дослідниця його біографії Надія Стрішенець назвала ці 80 сторінок рукописного тексту із заголовком «Моє каяття» «трагічним документом доби» й відзначила, що Степанові Постернаку від самого початку

¹³ Ковальчук Г.І. Доля репресованих директорів Всенародної бібліотеки України у 20–30-х рр. С. 20.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 46296 (С. В. Постернак). Спр. 58634. (В. М. Іванушкін).

¹⁵ Там само. Спр. 42662. Арк. 1.

«не хотілося вірити, що його позбавлено волі саме тоді, коли Бібліотека, переживши найскладніший період свого становлення, виходила на наступну стадію розвитку»¹⁶.

Звертаючись до органів ДПУ одразу після арешту, він писав:

«Я безумно хочу працювати»,

і це невтримне бажання повернутися до звичного робочого процесу сприяло поступовому виробленню у нього позиції неспротиву. Кримінальну справу було припинено 16.04.1930 р., і лише тоді Степан Постернак довідався про своє звільнення з посади директора ВБУ, яке відбулося одразу після отримання звістки про його звинувачення у контрреволюційній діяльності – 19.10.1929 р.

На момент свого наступного арешту 29.12.1937 р., Степан Постернак працював завідувачем відділу бібліотеки наркомату важкої промисловості, а отже, залишився відданим обраному фахові. Початкове обвинувачення, оголошене Степанові Постернаку під час арешту, в цілому, збігається із зазначеним у справі 1929-го р.:

«є активним учасником контрреволюційної української організації»¹⁷.

Відмінність полягає у більш розгорнутій характеристиці, наданій самому підслідному та його діяльності:

«колишній Київський губернській комісар при Петлюрі», «за завданням Коновальця проводив активну контрреволюційну націоналістичну діяльність, входив до контрреволюційних терористичних організацій УВО, БУД, СВУ»¹⁸.

Документи справи доводять, що усі початкові обвинувачення наперед підтверджувалися свідченнями інших осіб, які демонструвалися підслідному у разі заперечення ним наведених слідством «фактів». Особливістю кримінальної справи 1937 р.

¹⁶ Більш докладно про події, які передували арешту Степана Постернака у жовтні 1929 р., зокрема, й про новий етап у розвитку ВБУ див.: Стрішенець Н. Степан Постернак... URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/stepan-posternak.htm>.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 46296. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Арк. 6.

є те, що практично усі свідчення свідків (одинадцяти, за виключенням одного) датовані 1931–1933 рр. Отже, арешт Степана Постернака був відтермінованою подією.

Наявність великого масиву компрометуючих матеріалів, які зберігалися у ДПУ–НКВС, підтверджує тезу про перманентний характер репресивних дій щодо представників української інтелігенції, а також виразно свідчить про розуміння вищим керівництвом радянської держави «життєздатності українського суверенітету» (Енн Епплбаум¹⁹) і потребу контролювати «національне питання» в Україні, зокрема, і через залякування потенційних жертв.

Імовірно, початкові обвинувачення не здивували Степана Постернака, адже на третій день після арешту, 31.12.1937 р., він власноруч написав заяву на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського із визнанням того, що він «завжди стояв на націоналістичних позиціях» і був учасником

«деяких контрреволюційних націоналістичних організацій, а саме: БУДУ в 1922–1923 рр., СВУ у 1926 р., гуртка Дорошкевича та “Молодої Академії” до жовтня 1929 р.»²⁰.

Та під час допиту 08.01.1938 р. (єдиного у цій справі) слідчий намагався отримати від Степана Постернака підтвердження конкретних епізодів, згаданих «свідками». Серед іншого, він підтвердив факт отримання ним у 1924 р. або 1925 р. архіву Галицької армії («для зберігання у відділі рукописів без права публікації») та категорично заперечив виконання ним

«завдань, які мали важливе значення для швидкого пошуку інформаційних матеріалів про Україну, які цікавили німецьку розвідку»²¹.

Протокол допиту завершився реплікою слідчого:

«Ви залишаєтесь ворогом народу і приховуєте власну мерзенну антирадянську діяльність»²²,

¹⁹ Інтерв'ю з Енн Епплбаум. 01.12.2017 р. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/enn-epplbaum-50126005.html>.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 46296. Арк. 7.

²¹ Там само. Арк. 14, 15.

²² Там само. Арк. 16.

що є виразним свідченням того, що Степан Постернак чинив опір слідству і намагався відстояти своє право на правду.

Фінальні обвинувачення, зафіксовані в обвинувальному висновку, датованому 11.01.1938 р., насправді, були сформульовані вже на початковому етапі «слідства». Вони відповідають запису у протоколі № 138 засідання трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 31.12.1937 р.:

«Обвинувачений у тому, що був активним учасником антирадянських націоналістичних організацій. [...] Був пов'язаний із німецькою націоналістичною організацією, яка існувала в Києві. [...] Був пов'язаний з агентом німецької розвідки Кристером²³ [...]»²⁴.

Отже, рішення про розстріл Степана Постернака було затверджене того самого дня, коли він написав заяву на ім'я І. Леплевського. Кримінальна справа потребувала лише належного оформлення документів.

Арешт Василя Іванушкіна відбувся 13.01.1937 р. Великий терор ще був попереду, та вже у 1936 р. НКВС розпочала справу «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру», у якій, за принципом ланцюгової реакції, постійно збільшувалася кількість підслідних. У початковому обвинуваченні, яке було пред'явлено Василю Іванушкіну, зазначалося, що він є

«активним учасником троцькістської терористичної організації та тісно пов'язаний із націоналістичним контрреволюційним підпіллям»²⁵.

Це формулювання свідчить про очікування, які мало слідство на початку цієї справи. Саме на визнанні себе троцькістом і планувалося вибудовувати допити Василя Іванушкіна.

²³ Кристер Адольф Едмундович (1886–1937) – правознавець, автор праць з історії зважаєвого права України; 24.10.1937 р. розстріляний у Києві згідно рішення виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. Імовірним місцем поховання є територія колишньої «спецділянки НКВС» у Биківнянському лісі.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 46296. Арк. 67, 70.

²⁵ Там само. Спр. 58634. Арк. 1.

Аналіз матеріалів слідства, а саме, фрагментів допитів свідків, засвідчив: майже усі вони датовані тим самим періодом (січень–березень 1937 р.), що і допити Василя Іванушкіна, та серед них виокремлюються більш ранні свідчення Михайла Кіллерога²⁶, який після арешту у вересні 1936 р. визнав себе учасником контрреволюційної терористичної троцькістської організації²⁷. Невипадково другий допит Василя Іванушкіна (25.01.1937 р.) стосувався виключно його контактів з Михайлом Кіллерогом, зокрема, й у питаннях кадрової політики. Серед іншого, підслідний підтвердив, що саме Кіллерог сприяв його призначенню директором ВБУ у 1933 р., а також визнав, що певну кількість прийнятих ним на роботу співробітників пізніше було звинувачено у контрреволюційній діяльності (зокрема, й у троцькізмі). Цей момент став переломним у справі Василя Іванушкіна. Слідчого не задовольняло його пояснення, нібито під час влаштування зазначених осіб на роботу до бібліотеки він «зовсім не знав їх як контрреволюціонерів»²⁸. Під час третього допиту (26.01.1937 р.) від Василя Іванушкіна вимагалося визнати, що влаштований на роботу до Бібліотеки Академії «активним членом контрреволюційної троцькістської організації Кіллерогом», він, за вказівкою останнього, створив там «контрреволюційний осередок, до якого входили підібрані ним троцькісти і націоналісти»²⁹. Несподівано опинившись під жорстким тиском, Василь Іванушкін намагався чинити опір, не визнавши жодного із наведених свідчень. Вже за тиждень, 31.01.1937 р., він погодився визнати свою «провину», однак запропонував слідчому власну версію подій.

²⁶ Кіллерог Михайло Маркович (1900–1937) – радянський і партійний діяч, у 1934–1935 рр. – секретар партійного комітету ВУАН; 10.03.1937 р. розстріляний у Москві згідно з рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР. Реабілітований 08.02.1956 р.

²⁷ Див. з цього приводу: Наберухін О. Один з псевдотроцькістів. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1995. № 1/2 (2/3). С. 341–355.

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 58634. Арк. 24.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Арк. 43.

Це був визначальний момент у справі Василя Іванушкіна. Імовірно, між ним і слідчим, якому треба було звести усе до «загального знаменника», чинилася суперечка щодо формулювань. Підтвердженням цього є наявні серед документів архівно-кримінальної справи варіанти одного й того самого протоколу допиту. Їх аналіз засвідчив, що початкове формулювання (А) було змінено (Б), після чого протокол спочатку переписали від руки, задля отримання підпису підслідного, а потім передрукували (С). Отже, версія Василя Іванушкіна (протокол А):

«Я дійсно входив до складу контрреволюційної троцькістської організації й за дорученням цієї організації здійснював зв'язок із контрреволюційним націоналістичним підпіллям»³⁰.

Версія, відредагована слідчим (протоколи Б і С):

«Я визнаю свою належність до контрреволюційної української націонал-фашистської організації, але маю заявити слідству, що до цього [...] я долучився до троцькістського підпілля, через яке і зв'язався із націоналістами»³¹.

Пояснення цього знаходимо у преамбулі обвинувального висновку:

«УДБ НКВС УРСР ліквідувало контрреволюційну терористичну організацію в Україні, якою керував Об'єднаний троцькістсько-зінов'євський терористичний центр у м. Москві. Троцькістсько-терористична контрреволюційна організація в Україні була пов'язана [...] з контрреволюційною націонал-фашистською терористичною організацією»³².

Отже, слідство у справі Василя Іванушкіна просувалося за встановленням вектора, відповідно до якого необхідно було не лише пов'язати «троцькістів» і «націоналістів», а й вибудувати для цього логічне пояснення.

Наступні допити, які тривали до кінця березня 1937 р., дозволили доповнити обвинувальний висновок конкретними епізодами «контрреволюційної діяльності» підслідного – від вербування його у 1935 р. до троцькістської організації Кіллером до організації у листопаді того ж року

³¹ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 58634. Арк. 26, 32.

³² Там само. Арк. 280.

«підпалу газетного архіву бібліотеки Академії наук з метою знищення газетних фондів періоду громадянської війни задля забезпечення від провалу та викриття окремих учасників організації»³³.

Останній епізод був надважливим для слідства, адже безпосередньо доводив, що Василь Іванушкін

«знав про установки керівництва організації на терор та їх поділяв»³⁴.

Наявність у біографії Василя Іванушкіна події, що сталася у реальному житті й сприяла виключенню його з партії та звільненню з посади директора ВБУ, дозволила використати її для обґрунтування терористичної діяльності підслідного.

На відміну від справи Степана Постернака, рішення щодо Василя Іванушкіна ухвалювала Військова колегія Верховного суду СРСР, яка 13.07.1937 р. на закритому судовому засіданні у м. Києві оголосила йому смертний вирок³⁵. Розстріляли Василя Іванушкіна тієї ж ночі. Дата його розстрілу, 13.07.1937 р.³⁶, як і дата розстрілу Степана Постернака, 19.01.1938 р.³⁷, стала підставою для включення їхніх прізвищ до Биківнянського мартиролога жертв політичних репресій 1937–1941 рр., місцем поховання яких стала «спецділянка НКВС» у Биківнянському лісі.

Реабілітація у справі Василя Іванушкіна відбулася у 1958 р. Поштовхом до проведення додаткового розслідування стала заява його доньки – Зорі Василівни Іванушкіної. У висновках Головного військового прокурора, на підставі яких Військова колегія Верховного суду СРСР констатувала відсутність у справі складу злочину, зазначалося, що особи, з якими Василь Іванушкін нібито «був пов'язаний у антирадянській діяльності», а саме Андрій Хвиля³⁸ і Михайло Кіллерог, вже реабілітовані, а,

³³ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 58634. Арк. 281.

³⁴ Там само. Арк. 282.

³⁵ Там само. Арк. 286–287.

³⁶ Там само. Арк. 288.

³⁷ Там само. Спр. 46296. Арк. 71.

³⁸ *Хвиля Андрій Ананійович* (1898–1938) – радянський і партійний діяч, у 1933–1936 рр. – перший заступник наркома освіти УСРР; 10.02.1938 р.

отже, усі «свідчення» щодо їхньої контрреволюційної діяльності «не відповідають дійсності»³⁹. Виходячи з цього, можна констатувати, що ті зв'язки, які у період Великого терору 1937–1938 рр. використовувались слідством для обвинувачень людини, пізніше ставали аргументом на користь її невинуватості. Так саме могло статися і у випадку Степана Постернака, адже справу Арнольда Кристера було переглянуто у 1959 р. Однак за відсутності заяв від родичів або інших підстав для проведення дорозслідування реабілітація Степана Постернака відбулася лише у 1989 р.

Порівняльний аналіз матеріалів архівно-кримінальних справ і наявної на сьогодні інформації про життя та діяльність Степана Постернака і Василя Іванушкіна виявив як спільне, так і відмінне у процесах, пов'язаних із переслідуванням їх обох репресивними органами радянської держави. Спільним є політичний характер усіх обвинувачень, завдяки чому будь-яким реальним діям підслідних, як-от: налагодження міжнародного книгообміну у бібліотеці⁴⁰ або впорядкування бібліографічних посилань та налагодження відправлень академічних видань до Берлінської центральної бібліотеки⁴¹, надавалось контрреволюційного, антирадянського забарвлення. У фокусі спостереження за діяльністю керівників були їх кадрові рішення. Саме з цього питання розпочинались допити Василя Іванушкіна. Обвинувачення у тому, що він

«навмисно засмічував апарат бібліотеки контрреволюційними троцькістськими та націоналістичними елементами»⁴²,

увійшли й до Обвинувального висновку в його справі.

Загальним спостереженням стосовно більшості представників наукової та мистецької інтелігенції є наявність закономірного зв'язку між їхньою активною залученістю у життя суспільства

розстріляний у Москві згідно з рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР. Реабілітований 22.09.1956 р.

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 58634. Арк. 348.

⁴⁰ Там само. Арк. 67–70.

⁴¹ Там само. Спр. 46296. Арк. 64.

⁴² Там само. Спр. 58634. Арк. 283.

(зокрема, через роботу у великій кількості організацій) та ризиком отримати негативну оцінку цієї діяльності з боку ДПУ–НКВС. І Степан Постернак, і Василь Іванушкін працювали у системі ВУАН, входили до складу різних комісій, долучалися до праці у редакціях журналів і газет, мали безліч контактів і зв'язків, кожен з яких був потенційно небезпечним. Документи їхніх справ наочно демонструють, яким величезним масивом інформації у вигляді протоколів допитів (зокрема, й представників наукової та культурної спільноти) і власноруч написаних ними заяв мали співробітники НКВС у своєму активі. Відмінність полягала лише у тому, що обвинувачення Степана Постернака обґрунтовувалися чисельними «свідченнями» початку 1930-х рр., а Василя Іванушкіна – другої половини 1930-х рр. Усі ці матеріали є підтвердженням ефективності методів, якими послуговувалися радянські репресивні органи, і непрямим свідченням того, через які випробовування судилося пройти учасниками цих процесів⁴³.

Архівно-кримінальні справи Степана Постернака і Василя Іванушкіна є, почасти, відображенням їхніх персональних історій. Як гуманітарій із дореволюційною університетською освітою, дотичний до соціал-демократичного руху і, до того ж, із позначкою «син сільського священика» в анкеті, Степан Постернак від початку 1920-х рр. входив до «групи ризику», оскільки активно спілкувався з представниками старої української інтелігенції. Серед згадуваних у його кримінальній справі – Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Олександр Дорошкевич, Матвій Яворський тощо. Отже, обвинувачення Степана Постернака у належності до «українських націоналістичних організацій» (БУД, УВО, СВУ) було цілком логічним, з огляду на коло його спілкування, а також фактичне визнання ним своєї «провини» перед радянською владою у 1929 р.

Василь Іванушкін належав до числа управлінців нової хвилі, які на початку 1920-х рр. проявили себе як активні агітатори і

⁴³ Див. з цього приводу, напр.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: нарис історії. Ч. 1: 1918–1930. Мюнхен, 1955. 150 с.; Ч. 2: 1931–1941. Мюнхен, 1958. 214 с.

пропагандисти. На відміну від Степана Постернака, він був переконаним комуністом із широкими контактами у партійній верхівці. Це неминуче вводило його до «групи ризику», але наповненої іншими прізвищами – такими, як Андрій Хвиля, Михайло Кілерог, Яків Лейбман⁴⁴ та Йосип Леберберг⁴⁵. Серед партійців існував затверджений ще за ленінських часів принцип «подвійної відповідальності комуністів», до того ж, органи ДПУ-НКВС «за перших років сталінського правління отримали і закріпили за собою право стежити за поведінкою та настроями членів державної партії»⁴⁶. Таким чином, ризики подвоювалися, і арешт будь-кого із числа партійців або управлінців, які мали бути членами партії, призводив до лавини наступних арештів. Отже, кримінальна справа Василя Іванушкіна стала типовим проявом сталінських репресій у низці безкінечних «чисток» партії від «прихованих ворогів».

Дослідження підтвердило загальну тезу про політичний характер репресій 1937–1938 рр., а також виявило ключові відмінності справ Степана Постернака і Василя Іванушкіна, пов'язані з їхньою персональною історією. Потенціал подальшого вивчення теми полягає у поглибленні дослідження шляхом розширення кола задіяних матеріалів і категорій репресованих осіб.

⁴⁴ Лейбман Яків Давидович (1901–1937) – економіст, із 1933 р. – працівник апарату ЦК КП(б)У; 09.03.1937 р. розстріляний у Москві згідно з рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР. Реабілітований у 1956 р.

⁴⁵ Леберберг Йосип Ізраїлевич (1899–1937) – радянський і партійний діяч, перший директор Інституту єврейської пролетарської культури. 09.03.1937 р. розстріляний у Москві згідно з рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР. Реабілітований у 1956 р.

⁴⁶ Дорошко М. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті рр. *З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2003. № 1 (20). С. 57.

III. Таємна спецділянка НКВС УРСР у Биківнянському лісі та інші місця масових поховань жертв радянських репресій в Україні: проблеми виявлення та дослідження. Археологія Биківні

УДК 94:327(475+477)«1937/1941»

*Андрій АМОНС**

Роль і значення тюремних закладів Києва у створенні таємного кладовища НКВС УРСР поблизу селища Биківня

У статті йдеться про створення і функціонування у Києві у 1937–1941 рр. тюремних установ НКВС СРСР, де від моменту арешту до розстрілу утримувалися заарештовані, в подальшому таємно поховані на території спеціальної ділянки НКВС СРСР поблизу селища Биківня. На підставі нових документів, знайдених в архіві СБ України, уточнюються дані про наповненість в'язниць і зазначаються місця засудження і розстрілу із зазначенням осіб, які здійснювали ці дії.

* Амонс Андрій Іванович – екс-начальник відділу реабілітації жертв політичних репресій на Україні військової прокуратури Центрального регіону України, полковник юстиції у відставці; andrey_amons@ukr.net.

Ключові слова: сталінські політичні репресії, 1937–1941, київські в'язниці, Биківнянська спеціальна ділянка НКВС.

The article focuses on the NKVD prisons, which were established and functioning in Kyiv in 1937–1941, and where detainees were held from the moment of their arrest until the execution followed by secret burials in a special area of the NKVD near the village of Bykivnia. On the basis of new documents found in the archives of the Security Service of Ukraine the author specified the data on the prisons occupancy and indicates the places of the prisoners conviction and execution while mentioning the persons, who carried out these actions.

Key words: Stalinist political repressions, 1937–1941, Kiev prisons, Bykovnyansky special section of the NKVD.

З моменту свого створення радянські репресивні органи відігравали особливо важливу роль в управлінні СРСР і Україною, зокрема. Із початку 1920-х рр. вони здійснювали політичні репресії не тільки стосовно цивільного населення УРСР, а й проти громадян сусідніх держав, які, з тих чи інших причин, перебували на території республіки.

Після остаточного приходу до влади в Україні у 1920 р. більшовики встановили диктатуру пролетаріату. Вони створили свої репресивні органи у вигляді НК (у подальшому ДПУ, НКВС, НКДБ, МДБ, КДБ), тюремні установи, судові та позасудові органи, які забезпечували їхню діяльність, реалізуючи вказівки партійного та державного керівництва з метою встановлення тоталітарного репресивного режиму на захоплених ними територіях.

Позасудові репресивні органи почали виявляти особливу активність наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст., коли у підвалах численних українських в'язниць масово розстрілювали громадян, заарештованих на території УРСР і обвинувачених в особливо небезпечних державних злочинах, яких вони не скоювали.

Невід'ємною частиною механізму масових політичних репресій, що здійснювалися радянськими державними структурами, були позасудові органи державної безпеки: надзвичайні комісії, «трійки», «двійки» і, звісно, створена Й. Сталіним 5 бе-

резня 1940 р. «Вища трійка» при НКВС СРСР, яка згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. засуджувала до ВМП (вищої міри покарання – розстрілу) польських військовополонених і польських громадян, які перебували у в'язницях Західної України і Білорусі та були розстріляні співробітниками НКВС у в'язницях обласних управлінь НКВС у Смоленській, Калінінській (нині – Тверській), Харківській, Київській, Миколаївській (Херсонська в'язниця № 2) та Мінській областях¹.

Зазначені позасудові органи отримали право ухвалювати «вироки» у спрощеному порядку, без дотримання процесуальних норм. Саме на підставі численних вироків різних судів і рішень позасудових органів на піку політичних репресій 1937–1941 рр. лише на території УРСР були розстріляні у в'язницях НКВС сотні тисяч радянських та іноземних громадян.

Лише за квітень–травень 1940 р. на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. та рішень «Вищої трійки» при НКВС СРСР чекісти розстріляли десятки тисяч полонених польських офіцерів і окремих категорій польських громадян. За різними оцінками, у братських могилах – «ямах смерті» – у Катині, Твері, Биківні, Харкові та інших місцях поховані щонайменше 25 700 поляків².

Автор статті переконаний, що цифра у 21 857 осіб³ є заниженою, а реальною – згадана вище цифра у 25 700 жертв тільки за Катинський злочин, що підтверджується не лише постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5.03.1940 р., а й окремими тюремними списками з числа виявлених в архівах України і Росії, і тими, які зберігаються там донині⁴.

Проте пік політичних репресій в УРСР, а також у Києві та Київській області, припав на 1937–1938 рр., коли лише у київ-

¹ Архів військової прокуратури Центрального регіону України. Архівно-кримінальна справа (далі – АВП Центрального регіону України. АКС.) № 50-0092. Т. 2. Арк. 98–99, 207–210.

² Там само. Арк. 115.

³ Лист першому секретарю ЦК КПРС М. С. Хрущову голови КДБ О. Шелєпіна від 3 березня 1959 р. // *РГАСПИ*. Ф. 17. Оп. 166. Д. 621. Л. 138.

⁴ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Т. 2. Арк. 115; Кола А. Археология преступления. Торунь, 2011. С. 416.

ських в'язницях утримувалися під вартою десятки тисяч заарештованих органами НКВС УРСР радянських громадян.

Архівні дані свідчать, що лише з 5 серпня 1937 р. по 31 грудня 1938 р. у в'язницях Києва було розстріляно щонайменше 19 727 радянських громадян⁵, а у 1939–1941 рр., за неповними даними, там розстріляли понад 5000 радянських та іноземних громадян*. За показаннями низки свідків, лише у 1941 р. у Києві було розстріляно у декілька разів більше осіб із числа затриманих, заарештованих і таких, що вийшли з оточення.

Таким чином, процес масового знищення радянських та іноземних громадян вимагав від керівництва НКВС УРСР створити спеціальні місця для так званого таємного поховання трупів, розстріляних у міських в'язницях людей. Постала проблема, що вимагала негайного вирішення, зі збереженням у таємниці дій, пов'язаних із завданням введення в експлуатацію нових таємних кладовищ, створених репресивними органами, зокрема, й на прилеглій до Києва території.

Саме тому, згідно з таємним рішенням президії Київської міської ради від 20 березня 1937 р., органам НКВС УРСР було надано для особливих потреб ділянку землі площею 4 га, розташовану на околиці міста поблизу селища Биківня, у 19–20 кварталах Дніпровського лісгоспу, де облаштували, під виглядом військового складу, таємне кладовище для поховання розстріляних у київських в'язницях жертв політичних репресій тих років⁶.

Згодом ділянку огородили високим дерев'яним парканом із вежами, розташованими по периметру, а поруч із в'їзними воротами, збоку, – збудовано дерев'яну одноповерхову будівлю, де перебувала цілодобова охорона з числа офіцерів НКВС⁷.

⁵ Шаповал Ю. Україна, пам'ять, Биківня. *Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937–1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації*. Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 20 листопада 2013 р. Київ, 2014. С. 11.

* За підрахунками автора.

⁶ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Т. 2. Арк. 357–358.

⁷ Амонс А., Абраменко Л. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ, 2009. С. 567.

У період Великого терору на території Києва функціонувала Лук'янівська в'язниця – головне місце утримання осіб, заарештованих НКВС УРСР, співробітниками міліції, особливих відділів та прокуратури. Однак після рішення вищих партійних органів СРСР про посилення боротьби з куркулями, кримінальними елементами, а також представниками найрізноманітніших верств населення СРСР виникла потреба у створенні на території міста додаткових тюремних закладів, оскільки стара міська в'язниця вже не могла вмістити всіх заарештованих. Розташоване поряд із нею старе Лук'янівське кладовище також не могло вмістити тіла розстріляних в'язнів.

Саме тому у Києві було терміново створено низку додаткових тюремних закладів, що були розміщені у будівлі НКВС УРСР, зокрема внутрішня тимчасова в'язниця НКВС, де розстрільні вироки виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР виконувалися у підвальних приміщеннях наркомату. Розстріли також проводилися у приміщеннях міського та обласного управліннь НКВС УРСР (колишній маєток Уварових)⁸.

Три тюремних заклади (в'язниці УДБ № 1, № 2, № 3), створені упродовж 1937–1938 рр. УДБ НКВС УРСР, забезпечували активну діяльність цієї установи у період масових політичних репресій в УРСР. Але, згідно з вивченими архівними документами, після завершення попереднього розслідування кримінальні справи разом із фігурантами направлялися для розгляду виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до НКВС УРСР (будівля наркомату, де, починаючи з осені 1936 р., постійно проводилися засідання цього вищого судового органу СРСР). У випадку ухвалення підсудним ВМП усі засудженні розстрілювалися у будівлі наркомату, а до трьох в'язниць УДБ спрямовувалися лише незначна кількість тих, кого засудили до позбавлення волі. Надалі засуджені виїжджали до різних ВТТ СРСР, де відбували призначений їм термін⁹.

Аналіз вивчених архівних документів і матеріалів кримінальної справи № 50-0092 щодо масових поховань на території

⁸ Амонс А., Абраменко Л. Репресовані прокурори в Україні... С. 567, фото-вкладення «Пам'ять». С. 4–6.

⁹ Там само. С. 195–202.

Биківнянської спецділянки НКВС свідчить, що із шести в'язниць, що функціонували у Києві, виконання рішень позасудових органів – «трійки» УНКВС, «двійки» при НКВС СРСР і «Вищої трійки» при НКВС СРСР – та вироків виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР здійснювалися лише в трьох тюремних закладах: Лук'янівській міській в'язниці, внутрішній в'язниці тимчасового утримання ув'язнених у будівлі НКВС УРСР, внутрішній в'язниці УНКВС у м. Києві та області.

Решта три в'язниці УДБ були тимчасовими, де заарештовані утримувалися під вартою після арешту, під час слідства і до відправлення у містя їхнього засудження або містя позбавлення волі для відбування покарання¹⁰.

Про скоєнні співробітниками київського УНКВС УРСР масові розстріли радянських громадян та іноземців світ дізнався лише восени 1941 р., коли німецькі війська окупували м. Київ.

Саме тоді, наприкінці вересня 1941 р., місцеві мешканці повідомили окупаційну владу, що у лісовій місцевості поблизу села Биківня, починаючи з 1937 р., органи НКВС систематично вночі здійснювали таємне поховання осіб, розстріляних у міських в'язницях, вказуючи, насамперед, на Лук'янівську в'язницю.

Під час розкопок, здійснених нацистською владою на спецділянці НКВС поблизу селища Биківня, було виявлено безліч безіменних могил із тілами радянських громадян і військовослужбовців Червоної армії, розстріляних органами НКВС і похованих у цьому місці.

Саме тоді вперше окупаційна влада опублікувала у місцевій та німецькій пресі повідомлення про злочинні дії НКВС СРСР на території України. Тобто, через 3 місяці після початку німецько-радянської війни у світовій пресі вже з'явилися повідомлення про репресивну політику радянського керівництва щодо свого народу¹¹.

Наприкінці 1943 р. та початку 1944 р., після звільнення Києва від нацистів, радянське керівництво створило урядову комі-

¹⁰ Амонс А., Абраменко Л. Репресовані прокурори в Україні... С. 567, фотоукладення «Пам'ять». С. 6–8.

¹¹ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Тт. 1–2.

сію під керівництвом академіка М. Н. Бурденка за участю співробітників НКВС СРСР, яка вирішувала питання встановлення місць поховань жертв німецьких репресій на тимчасово окупованій радянській території, зокрема і в УРСР.

У Києві були встановлені такі місця, в тому числі в Дарницькому районі міста, де знаходився табір радянських військовополонених і місця їхніх поховань після розстрілів, здійснених німцями. Розташоване неподалік Биківнянське поховання жертв сталінських репресій довоєнного періоду було автоматично, без будь-яких перевірок і досліджень, класифіковане членами комісії як одне з місць, де були поховані жертви нацистської окупації. Таким чином, комісія свідомо сфальсифікувала результати своїх досліджень і безпідставно оголосила звинувачення у вчиненні цього злочину німецькій стороні¹².

Лише наприкінці 1980-х рр. радянське керівництво передало польській стороні списки розстріляних польських військовополонених, що згодом надало можливість знайти місця їхнього таємного поховання, провести ексгумаційно-дослідні роботи і точно ідентифікувати місця поховань жертв Катинського злочину з трьох таборів польських військовополонених – Козельського, Осташківського та Старобільського – із загальною кількістю похованих у Катині, Мідному та Харкові (біля П'ятихаток) 14 552 осіб¹³.

Що стосується ув'язнених із в'язниць Західної України і Білорусі, згаданих у весняній постанові політбюро ЦК ВКП(б) 1940 р., було ухвалено рішення розстріляти 11 000 з понад 18 000 заарештованих, хоча в листі О. Шелєпіна до М. Хрущова 1959 р. зазначена менша цифра – 7305 осіб¹⁴.

Водночас документи («Український список»), а також матеріали подальших розкопок підтвердили розстріл у Києві, Харкові та Херсоні лише 3435 польських військовослужбовців і громадян Польщі. Розстріл 3870 польських в'язнів Мінської

¹² АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Тт. 1–5.

¹³ Таємний лист першому секретарю ЦК КПРС М. Хрущову голови КДБ О. Шелєпіна від 3 березня 1959 р.

¹⁴ Там само.

в'язниці у БРСР, під Мінськом і в Куропатах, поки не підтверджений архівними документами і матеріалами розкопок, які були проведені лише частково¹⁵.

Польський дослідник Катинського злочину професор Славомир Кальбарчик вважає, що за вказівкою вищого керівництва СРСР розстріляли понад 25 000 польських громадян¹⁶.

На жаль, на сьогоднішній день не встановлені подробиці знищення 3435 польських громадян, включених до «Українського списку», оскільки не виявлені всі архівні документи і не вивчені повністю обставини їхнього знищення, не з'ясовано, скільки людей, де і як було розстріляно у в'язницях Києва, Харкова і Херсона, хто їх розстріляв і як відбувалося таємне поховання.

Саме тому для успішного вирішення цього завдання необхідно докладно вивчити роль радянських в'язниць і, в першу чергу, тих, що знаходилися на території Української РСР наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр., розлого дослідити період їхнього створення, функціонування і виконання завдань, покладених на керівництво в'язниць для здійснення масового терору проти радянських громадян і громадян інших держав.

В'язниці, як основне місце застосування під час попереднього розслідування найрізноманітніших репресивних дій щодо заарештованих (в основному співробітниками НКВС СРСР), мали в радянській державі особливу роль. Саме тут до заарештованих громадян застосовувалися різні форми і методи впливу на людину для перетворення її на слухняну, безправну істоту. Людину знищували як особистість, як громадянина, насильно позбавляли усіх прав, перетворюючи на багаторічного в'язня виправно-трудова таборів і в'язниць СРСР, де її перебування часто закінчувалося смертю або неминучою страатою.

Радянська в'язниця – це специфічний державний заклад, куди людина потрапляла після арешту і перебувала упродовж проведення слідства або досудового провадження до ухвалення остаточного рішення по її кримінальній справі. Це жакливе

¹⁵ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Т. 3.

¹⁶ Кальбарчик С. Український катинський список. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/>.

місце, де людина, позбавлена волі та будь-яких елементарних прав, потрапляла у повну залежність від представників репресивних органів і вже з моменту арешту відбувала призначене їй суворе покарання за політичні і державні злочини, яких, у більшості випадків, не скоювала.

Саме в 1930–1940-х рр. у цих закладах закінчували своє життя чимало в'язнів, де вночі, згідно з рішеннями судових і позасудових органів, співробітники НКВС УРСР здійснювали масові розстріли не тільки радянських громадян, а й представників інших країн, в тому числі і польських громадян.

Із цих закладів після скоєних там нічних розстрілів співробітники місцевого УНКВС вивозили десятки трупів розстріляних ними людей до задалегідь підготовлених місць для здійснення так званого «поховання». Їх скидали у задалегідь підготовлені ями і поспішно закопували. Ці дії, як правило, взагалі не відображалися у відповідних службових документах, і місце поховання загиблих залишалося невідомими.

Так проводилося вбивство незгодних із комуністичним режимом людей, які стали жертвами численних політичних злочинів, зокрема й Катинського, деякі обставини якого до сьогодні так і не вдалося встановити.

Київ. Таємниці Лук'янівської в'язниці

Беззаперечно, значну частину ув'язнених Лук'янівської в'язниці становили особи, заарештовані у Києві та області. Однак, у її камерах знаходилося чимало громадян, привезених туди з в'язниць різних обласних центрів УРСР, а з осені 1939 р. – і осіб, етапованих до міської в'язниці із Західної України, яка до вересня 1939 р. входила до складу Другої Речі Посполитої.

Привезені туди на початку 1940 р. зі Львова та в'язниць західних областей УРСР колишні польські громадяни – 3435 жертв Катинського злочину, згадані в «Українському списку», – були розстріляні там навесні того ж року і таємно поховані на території колишньої спецділянки НКВС біля селища Биківня у Києві.

Це підтверджують не тільки архівні документи, а й матеріали проведених у 2001–2012 рр. археологічних досліджень, під час яких у безіменних ямах–могилах були виявлені, за підсумка-

ми 5 сезонів, рештки 1998 польських громадян, розстріляних співробітниками УНКВС.

За матеріалами розслідуваної прокуратурою Центрального регіону України кримінальної справи № 50-0092, при дослідженні цієї території під час розкопок 1971, 1987, 1989 рр., проведених трьома державними комісіями УРСР, серед численних українських поховань були виявлені й польські, наявність яких була прихована, а ґрунт із рештками розстріляних людей вивезено до невстановленого місця¹⁷.

Крім того, майже всі поховання, з виявлених раніше у Биківнянському лісі, були розкопані 4–5 разів, і не лише під час ексгумацій 1970-х – 1980-х рр., проведених державними комісіями СРСР, але і раніше – «чорними археологами». Знищено не тільки рештки похованих людей, а й багато речових доказів, зокрема особисті та відомчі документи розстріляних радянських і польських громадян¹⁸.

Саме тому кількість похованих у цьому місці польських громадян із згаданого Українського списку визначена в межах 2600–2700 осіб (решта поховані в Харкові та Херсоні), хоча загальна кількість жертв Катинського злочину та колишніх польських громадян, знищених у в'язницях Києва у період 1940–1941 рр., може перевищити 3500 осіб¹⁹.

Матеріали кримінальної справи № 50-0092 довели, що польські громадяни та військовослужбовці, перевезені до Києва у 1939–1940 рр. із в'язниць Західної України, утримувалися у Лук'янівській в'язниці. Тут вони були розстріляні комендантом та його помічниками у підвальних приміщеннях. Вивіз трупів загиблих поляків, зазвичай, здійснювався вночі вантажівками на територію спецділянки НКВС у селищі Биківня.

До інших в'язниць Києва заарештованих поляків з Лук'янівської в'язниці не переводили, на відміну від радянських грома-

¹⁷ Кола А. Матеріали ексгумацій на території Быковнянского спецучастка НКВД 2001, 2006, 2007, 2011, 2012 гг. Торунь, 2012. Тт. 1–20 // *З фондів архіву Катинського музею у м. Варшаві (Польща)*; АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Тт. 1–9.

¹⁸ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Тт. 6–11.

¹⁹ Там само. Т. 8.

дян, яких утримували в цій в'язниці. Згідно з ухваленою постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., в'язниці центральних і південних областей Української РСР використовувалися для тимчасового утримання і подальшого розстрілу незаконно заарештованих у Західній Україні польських громадян і офіцерів Війська Польського. Серед арештантів було багато поліцейських, прикордонників, представників різних державних органів і польської інтелігенції, яких вважали «ворогами радянського народу».

У Лук'янівській в'язниці постійного ув'язнення, де утримувалися польські громадяни у 1939–1941 рр., із 1933 р. (і пізніше – у 1937–1938 рр.) утримувалися радянські поляки, заарештовані під час так званої «польської операції» НКВС (наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.).

Саме Лук'янівська в'язниця виконувала свої репресивні функції стосовно колишніх польських громадян, привезених туди зі Львівської в'язниці та в'язниць Західної України наприкінці 1939 – на початку 1940 рр.

Київ. Лук'янівська в'язниця у першій чверті ХХ ст.

В'язниця, побудована на околиці міста у 1862 р. за проектом губернського архітектора Михайла Іконнікова, офіційно називалася «Лук'янівським тюремним замком» і функціонувала з

1863 р. Нині це слідчий ізолятор № 13, розташований на вул. Дегтярівській, 13, де утримуються злочинці, заарештовані у Києві та області, а також невелика кількість тимчасового контингенту.

На території в'язниці знаходилася тюремна церква святого пророка Йова, де за радянських часів були влаштовані камери. До початку 1900 р. в'язниця складалася з 10 цегляних будівель різного призначення. Характерно, що вона має систему підземних тунелів для потрапляння до інших будівель, між слідчим корпусом, старою й новою частинами в'язниці. Тунелі мають металеві двері-перекриття із замками і відповідною сигналізацією.

Вигляд Лук'янівської в'язниці згори.

Найстаріший корпус, збудований у 1862 р. під час правління Олександра II, має назву «Катеринка» (рос. «Катенька»). У ньому утримувалися засуджені до довічного ув'язнення. Другий корпус названий «Столипінкою», до нього пізніше прибудували ще два корпуси, «Брежнєвку» та «Кучмівку», вікна яких видно через паркан. Також існує окремий корпус для неповнолітніх ув'язнених «Сталінка», і спеціальний триповерховий жіночий корпус, побудований на початку ХХ ст., де утримувалися й вагітні жінки (деякі з них народжували безпосередньо під час

ув'язнення)²⁰. У в'язниці є також «Больнічка», а також «Приватка» – маленькі кімнати без вікон для утримання тимчасового контингенту, що очікував переведення в камери або етапування до суду, а також для підслідних.

Вхід до Лук'янівської в'язниці.

Окремо від корпусів розташована будівля для обслуги, з числа засуджених осіб. На окремо обладнаній тюремній території (по внутрішньому периметру і, частково, на даху «Столипки») існують спеціальні «дворики» для прогулянок, а також корпуси для ув'язнених малолітніх громадян. У в'язниці є спеціальні камери для «занедбаних» (ізгоїв, колишніх правоохоронців), «тубики» для хворих, «дурка» для психічно хворих; є кіоск, бібліотека, лазня, будівля для персоналу.

Після революції «тюремний замок» деякий час називався «ДОПР» (будинок суспільно-примусової праці, дом общественно-принудительных работ [рос.]). Пізніше, до 1941 р., тут розта-

²⁰ Наприклад, у стінах Лук'янівки народилися майбутній академік Олександр Богомолець і перший редактор «Комсомольской правды» Тарас Костров.

шовувалася в'язниця ДПУ–НКВС УРСР, у якій до початку війни утримувалося до 25 000 ув'язнених, хоча у 1925 р. у ній перебувало лише 2173 осіб. На підставі рішень судових та позасудових органів більшу частину тюремних ув'язнених розстріляно комендантом НКВС УРСР та його командою саме тут.

На початку більшовицької влади Лук'янівська в'язниця була перевантажена. Тому у Києві було створено додаткові нові місця утримання, в першу чергу, на Печерську (камери «надзвичайки»), а також організовано концтабір у старій транзитній в'язниці (Косий капонір). Слідча комісія спільно з Комітетом Міжнародного Червоного Хреста розкопали на Лук'янівському кладовищі поховання колишніх в'язнів, розстріляних у 1919 р.

На території в'язниці знаходилися гудзиковий, слюсарно-токарний, мідяно-бляшаний, ливарний, швацький, деревообробний та картонажний цехи, що працювали як самостійні господарські одиниці на комерційній основі.

Після переїзду столиці Української РСР із Харкова до Києва влітку 1934 р. комендатура НКВС УРСР розташовувалася в окремій будівлі поблизу колишнього Інституту шляхетних дівчат на вул. Інститутській (нині – Міжнародний центр культури та мистецтв), а внутрішню в'язницю організували у підвальних приміщеннях головного корпусу наркомату, де періодично утримували політв'язнів. Проте, основний контингент арештованих спрямовували на Лук'янівку. Там у 1930-х рр. знаходилася в'язниця ДПУ–НКВС УРСР, де, крім кримінальних елементів або осіб, підозрюваних у скоєнні кримінальних правопорушень, масово утримувалися жертви політичних репресій 1936–1941 рр. – відомі політичні діячі, військові, представники радянської інтелігенції, польські громадяни і офіцери Війська Польського та ін.²¹

Так, згідно зі свідченнями колишнього ув'язненого Л. К. Матвейченка, допитаного як свідка автором публікації 15.01.1996 р. під час розслідування Катинської справи, у 1940 р. разом із ним у камері № 74 внутрішньої в'язниці УДБ НКВС УРСР знаходився

²¹ Кальницький М. Достопримечательности: «Лукьяновка». URL: <https://primetour.ua/ru/company/articles/-Lukyanovka--na-Lukyanovke.html>.

польський військовий прокурор, полковник Війська Польського Станіслав Любодзецький. Він багато років служив на прокурорських та судових посадах у Війську Польському та Верховному Суді Польщі. Наприкінці вересня 1939 р. він був захоплений радянськими військами у Західній Україні і доставлений до Путивльського табору, а потім етапом відправлений до Козельського табору військовополонених. Звідти навесні 1940 р. його перевели до внутрішньої в'язниці № 1 у Смоленську, а потім до Лук'янівської в'язниці у Києві. Через день його відвезли до внутрішньої в'язниці УДБ НКВС, де він перебував під вартою як військовополонений, за погодженням прокурора СРСР від 23 березня 1940 р. У червні–липні 1940 р. він перебував у одній камері з Л. Матвейченком. Його кримінальну справу вели слідчі УДБ, звинувачуючи в антирадянській діяльності, але Любодзецький вважав себе невинним і сподівався на швидке звільнення.

Проте обвинувальний висновок щодо полковника Війська Польського Станіслава Лібкінд-Любодзецького, звинуваченого за ст. 54-13 КК УРСР, 30.08.1940 р. було затверджено наркомом внутрішніх справ УРСР І. Серовим, а 9 жовтня 1940 р. – прокурором (прізвище не встановлене). Надалі його кримінальну справу направили на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Згідно з її рішенням (протокол № 132 від 19 жовтня 1940 р.) полковника Війська Польського С. В. Лібкінд-Любодзецького, польського підданого, ув'язнили до ВТТ на 8 років. Вибув із внутрішньої в'язниці УДБ НКВС УРСР до «Усольгау» НКВС СРСР 31.10.1940 р.

Після серпневої амністії 1941 р. він вступив до Армії генерала Андерса, де воював до кінця Другої світової війни у чині бригадного генерала. До Польщі не повернувся, багато років жив у Лондоні, де був похований на центральному кладовищі. Реабілітований Генеральною прокуратурою України²².

Під час допиту Матвейченко пояснив, що після переведення з в'язниці УДБ НКВС до Лук'янівській в'язниці, він перебував у загальній камері спецкорпусу з польськими офіцерами та польськими громадянами із західних областей Української РСР.

²² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 62113фп. Арк. 2–104.

У сусідніх камерах на першому і другому поверхах утримувалися польські офіцери, перевезені з в'язниць Західної України, зокрема і польські жінки, частина з яких була заарештована разом зі своїми чоловіками – офіцерами Війська Польського²³.

Публікації деяких дослідників історії Лук'янівської в'язниці про те, що в 1937–1938 рр. у її підвалах комендант НКВС УРСР та його помічники розстріляли 130 тис. ув'язнених, не відповідають дійсності, оскільки така заява не підтверджується архівними документами, реальними доказами, свідченнями свідків та матеріалами кримінальної справи № 50-0092, яку розслідувала військова прокуратура Центрального регіону України. Максимум, про що можна стверджувати, це розстріл у цей період у в'язниці не більш, ніж 25 тис. осіб²⁴.

Не слід забувати, що влітку 1941 р. іще у 2-х з 6-ти київських в'язниць і на території спецділянки НКВС СРСР також проводилися страти. За підрахунками автора, згідно з вивченням архівним документами і свідченнями свідків, кількість розстріляних у в'язницях Києва у період 1937–1941 рр. і на місці їхнього поховання у Биківнянському лісі не може перевищувати 35 тис. осіб. Серед них поховано понад 5,5 тис. осіб київських поляків та інших репресованих*. Загальна кількість дуже велика, і її не потрібно збільшувати.

Будівля НКВС УРСР та її внутрішня в'язниця

П'ять інших київських в'язниць: будівля НКВС УРСР з літа 1934 р. (пізніше – Жовтневий палац); будівля УНКВС–УМВС УРСР на вул. Липській, 16 (колишній маєток графині Уварової), де розташовувався обласний відділ УНКВС у Київській області, а згодом і у м. Києві; будівля нинішньої СБ України на вул. Володимирській, 33, де з літа 1937 р. розташовувалося УДБ НКВС

²³ Амонс А.І. Справа польського прокурора. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 436–437.

²⁴ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Тт. 1–56, Особистий архів автора.

* Так у тексті (прим. упоряд.).

УРСР зі внутрішньою в'язницею № 1; Печерська внутрішня в'язниця № 2 (колишня каторжна); внутрішня в'язниця УДБ НКВС № 3, яка розташовувалася у новому корпусі біля будинку УДБ.

Заарештовані поляки утримувалися у в'язниці УДБ лише нетривалий час. Однак згадки про ці тюремні приміщення, які відігравали значну роль у репресивній політиці НКВС СРСР у 1930–1940-х рр., треба знати, бо звідти їх переводили до Лук'янівської в'язниці, де у 1937–1938 та 1941 рр. вони відправлялися у свій останній шлях на полуторках.

Розстріляних навесні 1940 р. у Лук'янівській в'язниці польських офіцерів та громадян Польщі, жертв Катинського злочину (за загальним списком – до 3435 осіб), також таємно ховали на Биківнянській спецділянці НКВС, де у січні–лютому, а також навесні та влітку 1941 р. потай поховали розстріляних з числа мешканців Західної України²⁵. Загалом на території колишньої спецдільниці НКВС УРСР поховано понад 9000 київських поляків* та колишніх громадян Другої Речі Посполитої, перевезених у 1939–1940 рр. до київської в'язниці.

У будівлі НКВС УРСР, де пізніше розташовувався т. зв. Жовтневий палац, допитували і судили людей. Тут вистоювали довгі черги скорботні дружини з продуктовими посилками. Крім кабінетів керівництва наркомату внутрішніх справ УРСР, у підвальному приміщенні розміщувалися камери внутрішньої в'язниці для тимчасового утримання заарештованих за контрреволюційну і антидержавну діяльність.

Саме в цій будівлі, починаючи з осені 1936 р., систематично проводила свої засідання виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР, засуджуючи до розстрілу в'язнів київських тюрем, яких напередодні її засідань доставляли до слідчих камер внутрішньої в'язниці НКВС УРСР, з внутрішніх в'язниць УДБ НКВС м. Києва. Саме у цій будівлі засуджувалися, як правило, до ВМП військовослужбовці КВО, вище керівництво радянських та партійних органів, відомі вчені та державні діячі, співробітники правоохоронних органів УРСР.

²⁵ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Т. 6.

* Так у тексті (прим. упоряд.).

1930-і рр. Вигляд будівлі НКВС УРСР з боку вул. Ольгинської (нині – Інститутської) у Києві. Праворуч, за будівлею, були кам'яні прибудови, за якими розташовувалася у 1934–1941 рр. комендатура цієї установи.

Характерно, що тут, одразу після вечірніх засідань виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, виконувалися її вироки, а трупи розстріляних потай вночі доставлялися вантажним транспортом до спецділянки НКВС УРСР поблизу селища Биківня, де таємно закопували у заздалегідь підготовлені безіменні ями-могили.

Як свідчать архівні документи та матеріалів розслідуваної автором кримінальної справи № 50-0092 про Биківнянські поховання та Катинський злочин, в'язнів інших тюремних закладів Києва, що проходили за позасудовими рішеннями Київської «трійки» УНКВС, «вищої двійки» і «Вищої трійки» НКВС СРСР у внутрішній в'язниці наркомату внутрішніх справ УРСР не розстрілювали.

Поруч з будівлею НКВС УРСР, праворуч від неї, розташовувався невеликий корпус комендатури НКВС УРСР, від якого наразі залишилися лише руїни. Комендатуру на той час очолював капітан держбезпеки Шашков, який разом зі своїми підлеглими, починаючи з 1936 р., брав безпосередню участь у масових розстрілах (у підвалі наркомату) осіб, засуджених до ВМП.

Будівля наркомату внутрішніх справ УРСР (колишній Інститут шляхетних дівчат) була остаточно зведена у 1846 р., інститут розміщався у ній до кінця 1919 р. Потім там діяв військовий комісаріат. У подальшому у цій будівлі перебували різні державні установи, а влітку 1934 р. туди переїхав НКВС УРСР з його внутрішньою в'язницею.

У приміщеннях наркомату внутрішніх справ, починаючи з літа 1934 р., допитували, катували і розстрілювали жертв сталінського терору. У період з осені 1936 по 1938 рр. трупи розстріляних у підвальному приміщенні «ворогів народу», згідно із ухвалами виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, що працювала у Києві, вночі співробітники НКВС таємно вивозили до Лук'янівського кладовища (до літа 1937 р.), а потім – до спецділянки НКВС СРСР, розташованої поблизу селища Биківня. Під час німецької окупації Києва будівлю зайняли підрозділи нацистської служби безпеки.

На думку сучасних істориків, у будівлі були вбиті або загинули унаслідок тортур майже 30 000 осіб. Чимало тверджень, зокрема, про замурування живцем у підвалах наркомату, не можна вважати достовірними.

На підставі матеріалів слідства, кримінальної справи № 50-0092, архівних документів, матеріалів офіційних розкопок 1971, 1987, 1989 рр. та 2001, 2006, 2007, 2011, 2012 рр. у цьому місці співробітники НКВС розстріляли не більше, ніж 2500 жертв політичних репресій тих років (згідно з актами виконання вироків виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР СРСР, у Києві у період з жовтня 1936 р. до кінця 1938 р. у будівлі НКВС СРСР розстріляли 1333 осіб). Не виключено, що у першій половині 1941 р. і на початку війни (оборона Києва) тут також за вироками і позасудовими рішеннями радянських репресивних органів розстрілювали військовослужбовців і цивільних громадян, кількість яких могла значно перевищувати 5000 осіб²⁶.

²⁶ Сталінські розстрільні списки. CD-диск / руковод. проекта Я. З. Рачинский. Междунар. об-во «Мемориал». Москва: Изд-во «Звенья», 2013; Архив Государственной военной прокуратуры РФ. Д. 159; Амонс А.І. Биківнянська трагедія. Київ, 2006; Його ж. Биківнянські жертви. Київ, 2009; АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092.

Після війни у зруйнованій будівлі НКВС УРСР було проведено капітальний ремонт, по завершенні якого у 1957 р. тут розмістили державні установи. У будівлі з'явилися напівротонда та гранітні сходи з балюстрадою. З цього моменту тут розпочав свою роботу Жовтневий палац культури. У 90-і роки минулого століття біля нього було встановлено пам'ятний знак «Жертвам репресій 1930–1950-х років».

Міжнародний центр культури і мистецтв Федерації профспілок України.
Сучасний вигляд.

Будівля Київського обласного УНКВС УРСР і його внутрішня в'язниця

Із 1934 р. у родовому маєтку графів Уварових на вул. Липській, 16 розташовувалося Київське обласне УНКВС, а потім – УМВС, із 1945 р. до 1987 р. – УКДБ по Київській області. Тут у 1930-х рр. знаходився адміністративно-управлінський апарат цього управління, а також слідчий відділ, який розслідував кримінальні справи найрізноманітніших категорій «ворогів радянської влади» – невинних жертв сталінського терору, які мешкали у Київській області.

Маєток було збудовано у 1912 р. архітектором П. І. Голландським на замовлення графині Н. Ф. Уварової, дочки відомого цукрозаводчика та мецената Ф. А. Терещенка. У 1918 р. маєток реквізували німці і в ньому розташовувалася окупаційна адмі-

ністрація на чолі з командувачем німецькими військами в Україні Г. фон Ейхгорном²⁷.

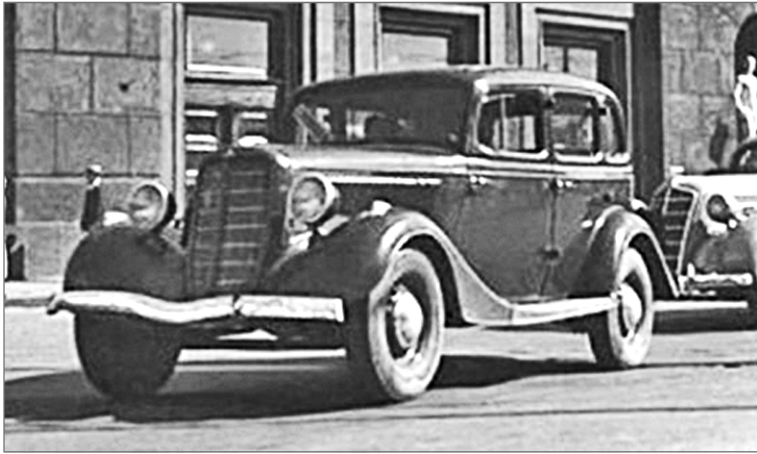
Вул. Липська, 16. Сучасний вигляд (колишній маєток графині Уварової, у 1930-і рр. – будівля УНКВС по Київській обл.).

У міжвоєнний період у колишньому маєтку графині Н. Ф. Уварової знаходилися не лише слідчі кабінети співробітників Київського УНКВС. У підвальних приміщеннях будівлі були численні камери для підслідних, яких уночі доставляли «воронками» до місця їхнього постійного утримання. Після чергових арештів, згідно з лімітами на «ворогів радянської влади», безневинних радянських громадян, звинувачених у скоєнні особливо небезпечних державних злочинів, розстрілювали або етапували у численні ВТТ СРСР.

Із серпня 1937 р. минуло чотири місяці, а нічні виїзди «чорних воронків» не припинялися, арешти та розстріли тривали. У січні 1938 р. М. Єжов на нараді керівного складу НКВС назвав результати проведеної операції «блискучими» та висловився

²⁷ Органи державної безпеки Київщини 1919–1991 у фотографіях и документах. Київ, 2004. С. 10, 17.

за її продовження. Заперечень не було. Тому політика терору посилилася, а тюрми поповнилися новими в'язнями²⁸.

Автомобіль ГАЗ-М1, «емка», «чорний воронок» або «Чорна Маруся». Ними співробітники НКВС виїжджали на арешти. Із 1938 р. – модифікація ГАЗ-М1-В8, із 1940 р. – модифікація – ГАЗ-11-73.

Нерідко заарештовані залишалися у своїх камерах до ухвалення київською обласною «трійкою» УНКВС УРСР остаточного рішення, в основному, розстрілу. Проте основна маса «засуджених» київською «трійкою» УНКВС та «вищою двійкою» при НКВС СРСР перебувала у Лук'янівській в'язниці. Саме там більшість тюремних в'язнів утримувалася до розстрілу. Тут же, у підвальних приміщеннях обласного управління УНКВС, розташовувалася внутрішня обласна в'язниця, де під час проведення слідства утримувалися заарештовані мешканці Київської області.

За ці роки через масток пройшли тисячі заарештованих репресивними органами мешканців Київщини. Як зазначали у книзі «Особняки Києва» Ольга Друг та Дмитро Малаков:

²⁸ Органи державної безпеки Київщини 1919–1991 у фотографіях і документах. С. 11–12

«вороги народу шістдесят років спостерігали позолочені інтер'єри, купідончиків та хмарки в очікуванні свого вироку».

Позолочені інтер'єри приміщення, купідони й розкішні орнаменти бачили засуджені до ВМП перед своїм розстрілом.

Про це яскраво нагадують події, які закарбувалися у пам'яті колишнього водія НКВС М. Мусоргського:

«Розстрілювали людей у підвалі внутрішньої в'язниці на вул. Р. Люксембург (Липський). Але, як завжди буває під час масових страт, хтось залишався ще живим. Вночі тіла розстріляних вантажили на машини спеціальними кліщами (їх фотографії збереглися до теперішнього часу). Ними брали за ший і ноги та закидали до кузова. Завантаживши повністю машину з бортами, покривали брезентом, а потім уночі вивозили до Биківні... Зазвичай, трупи возили вночі у супроводі працівників НКВС – 2–3 машини, що їздили з ближнім світлом. Штикові отвори у черепах свідчать про те, що «ворогів народу» добивали у лісі, намагаючись не привертати уваги звуками пострілів»²⁹.

²⁹ Ляшенко В. Малоизвестные аспекты Быковнянской трагедии. Дата публикации 29.09.2010. URL: <https://boristen70.livejournal.com/14117.html>; АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Т. 7.

У 1987 р. маєток було передано «Українському фонду культури», який знаходиться в ньому й донині. Зараз у колишньому родинному маєтку Уварових також розташовані Український інститут національної пам'яті, адміністрація НІМЗ «Биківнянські могили» й кілька офісів різних компаній.

Ліворуч – вихід з підвалу внутрішньої в'язниці УНКВС, зроблений його співробітниками. Через цю прибудову виносили тіла розстріляних за рішенням київської «трійки» УНКВС.

Саме в цьому будинку 15 місяців і 10 днів (з 3 серпня 1937 р. до 17 листопада 1938 р.) утримувалися під вартою в'язні внутрішньої в'язниці УНКВС по Київській області, значна частина яких була розстріляна і похована поблизу селища Биківня під Києвом.

Сіра будівля на Володимирській, 33 та її внутрішні в'язниці

Нині у будівлі СБ України на вул. Володимирській, 33 не збереглися внутрішні в'язниці УДБ НКВС УРСР № 1 та № 3, які діяли там у 1930–1950-і рр.

На початку ХХ ст. у цьому будинку знаходилася губернська Земська управа, для потреб якої вона і була збудована. У 1920–1930-х рр. тут розміщувався Палац праці. Влітку 1934 р. сюди переїхав ЦК КП(б)У. Потім, у весняно-літній період 1937 р. будівлю передали УДБ НКВС УРСР й облаштували нову внутрішню в'язницю. Із 1 квітня 1937 р. начальником нової в'язниці УДБ було призначено лейтенанта держбезпеки Нагорного, який обіймав цю посаду до 19 вересня 1941 р. Із кінця вересня 1941 р.

і до листопада 1943 р. під час нацистської окупації Києва тут розташовувалося управління служби безпеки і поліції.

Після звільнення Києва від німців до цієї будівлі переїхав наркомат державної безпеки УРСР (1941 р., 1943–1946 рр.), пізніше – міністерство державної безпеки УРСР (1946–1953 рр.), а потім – комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (КДБ при Раді Міністрів УРСР; 1954–1978 рр.) і нарешті, комітет державної безпеки УРСР (1978–1991 рр.).

Слід нагадати, що будівництво Земського будинку, в якому пізніше розташувався Палац праці, розпочиналося досить активно. Частина його приміщень була готова вже у 1914 р. Однак з початком Першої світової війни робота сповільнилася і до 1917 р. будівництво завершити не вдалося. Лише за радянських часів його закінчили. Від вежі, яка мала увінчати будівлю, взагалі відмовилися.

1930-і рр. Фасад Профспілкового палацу на вул. Короленка, 33, а потім – будівля УДБ НКВС УРСР із внутрішніми тюрмами.

У будинок на вул. Володимирській, 33 (у той час – вул. Короленка) заселили керівні органи різноманітних профспілок: металістів, харчовиків, текстильників, шкіряників та інших. Будинок отримав пишну назву – Палац праці. Сюди прибували

для вирішення нагальних питань працівники з усієї Київщини. До їхніх послуг відкрили профспілкову бібліотеку, театральну касу, бюро фізичної культури, а у 1928 р. за участю академіка Щуко оформили простору залу, прикрашену зображеннями вождів, де проводилися урочисті засідання профспілок, лекції, концерти та відомчі кінопокази. До 1934 р. Палац був загальнодоступним, та після переїзду до Києва республіканської столиці будинок на вул. Короленка віддали під головний більшовицький штаб України – ЦК КП(б)У та ЦК комсомолу. Тут розмістилися кабінети Станіслава Косіора, Павла Постишева та інших комуністичних вождів.

У 1937 р. партійне керівництво переселилося до нової величезної будівлі, де нині розташовано МЗС України. Проте більшовицька верхівка республіки на той час значною мірою оновилася внаслідок сталінського терору. Багато з тих, хто займав затишні приміщення у колишньому будинку ЦК, опинялися потім уже у тюремних підвалах цієї будівлі, переданої органам держбезпеки³⁰.

Внутрішня в'язниця – це державна відомча установа зі специфічною сферою діяльності, яка розташовувалася у центральній адміністративній або у прилеглий будівлі, де в камерах утримувалися під вартою дві категорії ув'язнених: підслідні та засуджені.

Внутрішні в'язниці на території УРСР у 1930–1940-і рр. були двох типів:

1. *Внутрішня в'язниця НКВС УРСР*, де утримувалися підслідні, щодо яких розслідувалися кримінальні справи і ухвалювалися рішення різними позасудовими органами («двійками», «трійками», Особливою нарадою при НКВС СРСР), а також особи, які чекали на виконання вироку або направлення до місця відбуття покарання. Винятком із цього правила став факт перебування у Лук'янівській в'язниці м. Києва великої групи польських ув'язнених із тюрем Західної України, дос-

³⁰ Історія Будинку СБУ: Без вежі, але з підвалами. URL: <https://www.interestniy.kiev.ua/ru/istoriya-doma-sbu-bez-bashni-zato-s-podv/>. АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Т. 7.

тавлених туди для розстрілу, згідно з рішенням «Вищої трійки» НКВС СРСР, у квітні–травні 1940 р. (їх перелік зазначено в «Українському списку»).

Розстріли тюремних в'язнів цих категорій проводилися, зазвичай, за місцем їх утримання – у Лук'янівській в'язниці, а іноді у підвальному приміщенні внутрішньої в'язниці УНКВС по Київській області.

2. *Внутрішня в'язниця УДБ НКВС УРСР* – специфічний державний заклад, у якому утримувалися заарештовані та засуджені високопосадовці, зокрема наркоми, генеральні прокурори, генерали, вищі партійні функціонери та громадяни іноземних держав, щодо яких проводилося слідство або кримінальні справи були закінчені та вони очікували їх розгляду виізною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР, а також особи, засуджені до позбавлення волі або іншого покарання, які очікували на відправлення до місця відбуття покарання³¹.

Серед в'язнів тюрми УДБ були відомі люди, як-то: нарком фінансів УРСР М. С. Василенко, заарештований 13 серпня 1937 р. співробітниками органів НКВС УРСР без санкції прокурора. Його особисті речі, вилучені під час особистого обшуку, були передані комендантові НКВС УРСР, хоча його було ув'язнено у внутрішній в'язниці.

Його сусідами по камерах були відомі партійні, державні діячі, наркоми та керівники великих підприємств УРСР, обвинувачені у аналогічних справах: А. А. Хвиля – начальник Управління у справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР; А. П. Ліждвой – начальник відділу лісової охорони та насаджень при Раді Народних Комісарів УРСР; секретарі обкомів, міських комітетів КП(б)У; наркоми УРСР: О. Г. Лісовик, К. В. Мойсеєнко, М. Д. Голубятніков, В. Д. Кузьменко, І. М. Кудрін та багато ін. Усі вони після арештів співробітниками НКВС були взяті під варту. Слідчі УДБ допитували їх із застосуванням фізичного насиль-

³¹ Архів Управління ФСБ Російської Федерації по Ленінградській обл. Карна справа військового прокурора КВО диввоєнюрста Перфільєва Є.Л. Арк. 1–124; АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Тт. 7–9 (копія карної справи військового прокурора КВО диввоєнюрста Перфільєва Є.Л.).

ства. Так, нарком фінансів М. С. Василенко з чергового допиту повернувся до камери після побиття у вкрай важкому стані.

Матеріали архівно-кримінальної справи М. С. Василенка свідчать, що у вересні 1937 р. його відправили до ГУДБ СРСР, де допитували у внутрішній в'язниці. Згодом його повернули до внутрішньої в'язниці Київського УДБ, звідки після завершення слідства доставили до внутрішньої в'язниці НКВС УРСР. Його було засуджено виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР під головуванням диввійськюриса О. Орлова до ВМН і після завершення засідання розстріляно у підвальному приміщенні. Посмертно реабілітований³².

Начальник внутрішньої в'язниці УДБ НКВС УРСР Іван Григорович Нагорний, 1902 р. н., (у 1941 р. загинув на фронті), із селян, у 1937 р. у званні молодшого лейтенанта держбезпеки призначений на цю посаду як відповідальний співробітник, що мав гарну виконавську дисципліну і відповідну підготовку. Того ж року отримав чергове звання та був нагороджений орденом «Червоної Зірки» за виконання спецзавдань, пов'язаних із масовими розстрілами жертв політичних репресій. Наприкінці 1940 р. проходив свідком у справі розкрадання майна ув'язнених. Того ж року отримав чергове звання старшого лейтенанта держбезпеки. Вміло керував тюремним закладом УДБ, внаслідок чого з 1938 р. під його керівництвом опинилися відразу три тюремних заклади УДБ НКВС УРСР: в'язниця № 1 УДБ НКВС УРСР (центральна будівля), в'язниця № 2 УДБ НКВС УРСР (Печерська), в'язниця УДБ НКВС УРСР № 3 (нова будівля), де крім партійної верхівки, керівних адмінпрацівників, офіцерів, утримувалися працівники правоохоронних органів, зокрема прокурори, заарештовані співробітники НКВС, прикордонних військ, а також жінки, які обіймали відповідальні посади.

Знайдені в архіві СБ України архівні документи по в'язницях УДБ за 1938 р. дають підстави стверджувати, що ці в'язниці були створені для утримання в них партійної, державної та військової верхівки, працівників НКВС, міліції, іноземних громадян, згодом високопоставлених офіцерів Війська Польського та ін-

³² ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38019-фп.

ших осіб, які мали важливе значення для керівництва СРСР. Слідство за даною категорією справ завжди провадилося співробітниками УДБ, а закінчені справи направлялися виключно на розгляд виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, яка працювала у Києві в будівлі НКВС УРСР з жовтня 1936 р. При цьому, ухвалені нею вироки одразу виконувалися у камерах внутрішньої в'язниці НКВС УРСР, а не УДБ НКВС, як вважають деякі дослідники. Особи, засуджені до позбавлення волі або до іншого покарання, поверталися до внутрішньої в'язниці УДБ і згодом прямували звідти до місця відбуття покарання.

Наявність 3-х в'язниць УДБ НКВС УРСР у Києві, їх успішне функціонування та розміщення там заарештованих органами НКВС УРСР високопосадовців, підтверджуються знайденими в архіві СБ України документами.

Внутрішня в'язниця УДБ НКВС УРСР № 1 (центральна) знаходилася поряд із адміністративним корпусом Управління, в ній було 30 камер для утримання підслідних та підсудних. Камери мали проектну місткість на 3, 4, 5, 6 та 7 осіб, розраховані на 125 ув'язнених. Зі списку заарештованих, що утримувалися у в'язниці № 1 у березні 1938 р., видно, що окремі камери були недовантажені на 1 або 2 особи, а деякі перевантажені на 1–3 особи. Загалом, на момент складання списку, підписаного начальником в'язниці лейтенантом держбезпеки Нагорним, у в'язниці перебувало 123 особи. Серед них, у тримісній камері з ув'язненим Р. Р. Адаменком утримувався колишній військовий прокурор Київського військового округу диввійськюрис (генерал-лейтенант) юстиції Є. Л. Перфільєв. У подальшому засуджений у будівлі НКВС УРСР виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до ВМП і після суду розстріляний там же, разом із великою групою засуджених, і тієї ж ночі похований на території спецділянки НКВС поблизу селища Биківня³³.

Внутрішня в'язниця УДБ НКВС УРСР № 2 (Печерська), швидше за все, розташовувалася на території Київської фортеці (колишня каторжна в'язниця), де у 40 камерах утримувалися 103 під-

³³ Амонс А., Абраменко Л. Репресовані прокурори в Україні. Київ: Істіна, 2009. С. 199–205.

слідних і підсудних. Камери місткістю на 2, 3, 4, 5, 12, 15 осіб були розраховані на 120 ув'язнених. Зі списку заарештованих, які утримувалися у в'язниці № 2 у березні 1938 р., видно, що окремі камери були недовантажені (загалом, на 21 особу, в середньому – від 1 до 7 осіб), деякі перевантажені на 4 особи (тобто в середньому на 1 або 2 особи). Загалом, на день складання списку, підписаного начальником в'язниці лейтенантом держбезпеки Нагорним, у в'язниці було 17 вільних місць.

Внутрішня в'язниця УДБ НКВС УРСР № 3 (нова будівля) знаходилася поруч із адміністративним корпусом даної державної установи. У ньому розміщувалася 51 камера для двох видів підслідних та підсудних на 2 та 5 осіб, розраховані на 141 ув'язненого. Зі списку заарештованих, що утримувалися у в'язниці № 3 у березні 1938 р., видно, що окремі камери були недовантажені на 1–2 особи, а деякі перевантажені на 1–3 особи. У цілому, на момент складання списку, підписаного начальником в'язниці лейтенантом держбезпеки Нагорним, у в'язниці перебувало 124 особи, тобто вільними залишалось 17 місць.

Серед засуджених, у двомісній тюремній камері разом із ув'язненим І. А. Данильченком утримувався колишній заступник військового прокурора прикордонних та внутрішніх військ УРСР, військовий юрист 2-го рангу (підполковник юстиції) П. С. Коляда, який 25.09.1938 р., після 8 місяців ув'язнення, був засуджений виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до ВМП – розстрілу з позбавленням військового звання і конфіскацією особистого майна. Одразу після суду його розстріляли у підвальному приміщенні внутрішньої в'язниці НКВС УРСР разом із великою групою засуджених і тієї ж ночі таємно поховали в безіменній могилі на території спецділянки НКВС поблизу селища Биківня у Києві. Посмертно реабілітований³⁴.

Там само утримувався під вартою і вже згадуваний нарком фінансів УРСР М. С. Василенко, якого під час допитів жорстоко били слідчі УДБ. Засуджений до ВМП, розстріляний та похований на тій самій спецділянці НКВС поблизу селища Биківня³⁵.

³⁴ Амонс А., Абраменко Л. Репресовані прокурори в Україні. С. 414–415.

³⁵ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 38019-фп. Арк. 37–45.

Таким чином, аналізуючи інформацію з архівних джерел СБ України щодо трьох київських в'язниць УДБ НКВС УРСР, можна стверджувати, що їхня загальна місткість становила 386 місць. У двох в'язницях УДБ було 5 жіночих камер, у яких утримували 13 жінок. У в'язниці № 2 – 4 жіночі камери на 15 місць, і у в'язниці № 3 – 1 двомісна камера, тобто загалом 17 жіночих місць, або 2,3% від загальної кількості ув'язнених³⁶.

Допитаний у 1989 р. як свідок колишній співробітник НКВС СРСР, який займався будівельно-ремонтними роботами, Г. І. Шапіро заявив, що у 1935–1937 рр. йому довелося ремонтувати адміністративний корпус НКВС УРСР і прилеглі до неї будівлі. В одній з них, розташованій у дворі наркомату, будівля стояла навпроти адмінкорпусу, у підвальному приміщенні праворуч розташовувалася внутрішня тимчасова в'язниця НКВС, яка мала кілька великих камер для розміщення в ній 60–70 осіб. У камерах не було дерев'яних нар або місць відпочинку для ув'язнених, була лише діжка для природних потреб. Саме звідти затриманих виводили до адмінкорпусу на допити. Усі камери у в'язниці розташовувалися з лівого боку коридору.

Таким чином, можна зробити висновок, що камери у внутрішній в'язниці НКВС УРСР були пристосовані лише для тимчасового утримання ув'язнених, яких після допиту або засудження повертали до колишніх в'язниць або розстрілювали на місці у спеціально підготовленій для цього камері³⁷.

Проте, всі відповідальні партійні та державні службовці УРСР, керівники підприємств та установ, офіцери, вищий командний склад КВО та ХВО, працівники НКВС, РСМ та інших державних органів, а також іноземці після арешту утримувалися лише у внутрішніх в'язницях УДБ НКВС № 1, № 2 (Печерська) та № 3 (новобудова). Розслідування їхніх справ проводилося виключно співробітниками органів УДБ, які по закінченню розслідування спрямовували справи на розгляд виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР.

³⁶ ГДА СБ України. Колекція архівних документів про в'язниці НКВС УДБ УРСР.

³⁷ АВП Центрального регіону України. АКС. 50-0092. Т. 3. С. 121–128; Особистий архів автора. Т. 1.

У зв'язку з цим, підсудних перед їх засудженням переводили до внутрішньої в'язниці НКВС УРСР (будинку наркомату), де після завершення судового засідання засуджених до ВМП розстрілювали, тієї ж ночі у підвальному приміщенні, а засуджених до позбавлення волі – повертали до внутрішніх в'язниць НКВС УДБ, де вони залишалися до моменту їхнього відправлення до місць відбування покарання.

Таким чином, можна стверджувати, що у всіх трьох в'язницях УДБ НКВС УРСР страти не здійснювалися, оскільки засуджених до смертної кари не повертали до цих в'язниць після ухвалення вироку, а негайно розстрілювали у підвальному приміщенні наркомату внутрішніх справ УРСР. Страти здійснювали комендант НКВС УРСР капітан держбезпеки Шашков і начальник в'язниць УДБ лейтенант держбезпеки Нагорний. Що стосується засуджених до інших покарань, то після ухвалення відповідного вироку їх відправляли до місця попереднього утримання, тобто до відповідної в'язниці УДБ НКВС УРСР. До того ж, архівних документів, що підтверджують розстріли засуджених до ВМП у цих тюремних закладах, не виявлено.

Стосовно польського контингенту 1940 р. з числа ув'язнених польських офіцерів і громадян Польщі, які прибули до Києва із Західної України, можна зазначити, що у згаданих внутрішніх в'язницях УДБ НКВС УРСР вони не утримувалися. Вони перебували у Лук'янівській в'язниці, де незабаром після прибуття були розстріляні, згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. і «Вищої трійки» НКВС СРСР, у весняно-літній період того ж року.

Проте польські громадяни, які перебували у Лук'янівській в'язниці у 1941 р., до початку війни з Німеччиною та у її початковий період, і були засуджені різними судовими і позасудовими органами УРСР до розстрілу, розстрілювалися у цій в'язниці (за винятком тих громадян, які безпосередньо перед відступом радянських військ із Києва були розстріляні в інших місцях, зокрема, і на території спецділянки НКВС поблизу селища Биківня). Інших осіб, «засуджених» до позбавлення волі на різні терміни, вивезли з київських в'язниць до місць відбування покарання у ВТТ Радянського Союзу.

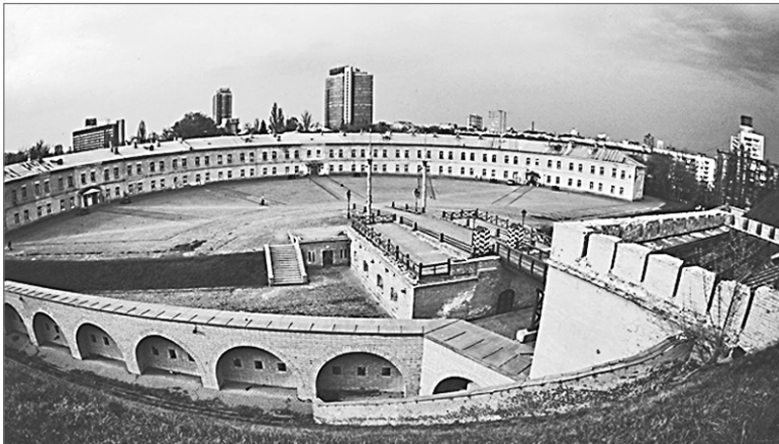
Призначення будівлі на Володимирській, 33 не змінювалося навіть у період гітлерівської окупації, коли замість енкведистів знищенням радянських громадян займалася нацистська окупаційна влада.

Під час війни тут утримували радянських підпільників – Івана Кудрю, Раїсу Окіпну, Тетяну Маркус; українських патріотів – Олену Телігу, Івана Рогача, Івана Ірлявського, а після війни і відомих дисидентів – Івана Світличного, Василя Стуса.

**Комплекс будівель Київського музею «Косий капонір»
(колишня внутрішня в'язниця НКВС УРСР № 2)**

Печерська в'язниця, колишня каторжна (нині музейний комплекс «Косий капонір») – місце, де в'язнів, зокрема поляків, у різний час утримували тимчасово і в невеликій кількості. Існувала як політична в'язниця у 1863–1917 рр.

Слід зазначити, що фортифікаційна споруда «Косий капонір», побудована у 1844 р. входила до складу нової Печерської фортеці і раніше була оборонною спорудою. Але у другій половині XIX ст. перетворилася на в'язницю з особливо жорстоким режимом. Її називали київським «Орешком» – на згадку про фортецю «Орешек» (рос.) на Горіховому острові в Росії (відома так як Нотебург, або Шліссельбург), де на початку XVIII–XIX ст.

Косий капонір з тюремним комплексом. Сучасний вигляд.

також утримувалися відомі ув'язнені, які потрапили туди з політичних міркувань. Київський «Косий капонір», як і ця в'язниця, вирізнялася особливою жорсткістю у поводженні стосовно в'язнів.

У цій в'язниці у XIX ст. відбували покарання політв'язні, а у сусідньому Лисогорському форті страчували державних злочинців. За 11 років троє катів забрали тут життя понад 200 в'язнів. Злочинці не мали шансів уникнути покарання: напівпідземна споруда із товстими стінами з цегли і каменю зробила Київську фортецю неприступною. У її підземних коридорах розташовувалися арештантські камери із солом'яним покриттям залізних ліжок для особливо важливих ув'язнених, а в маленьких двометрових камерах тулилися арештанти, що провинилися. Температура в них рідко піднімалася вище нуля. Першими ув'язненими Київської фортеці були учасники польського січневого повстання 1863–1864 рр., які виступили проти Російської імперії. Пізніше сюди потрапили учасники революції 1905–1907 рр., зокрема Борис Жадановський. Одним із її найвідоміших в'язнів

Сучасний вигляд колишньої Печерської тюрми.

Вигляд тюремної камери ХІХ ст.

був убивця Петра Столипіна – Дмитро Богров, 12 вересня 1911 р. повішений у Лисогірському форті за скоєний злочин.

У період масових політичних репресій 1937–1938 рр. підвальні тюремні приміщення Косого капоніру стали використовувати за прямим призначенням – як іще одну внутрішню в'язницю УДБ НКВС УРСР для утримання певної категорії посадових осіб КОВО, НКВС, військової прокуратури та інших правоохоронних органів, а також партійних і державних службовців. Використання даного тюремного закладу як внутрішньої в'язниці УДБ НКВС УРСР під час політичних репресій 1937–1938 рр. підтверджується окремими архівними документами, знайденими автором при вивченні документальних матеріалів та кримінальних справ в архіві СБ України щодо масових політичних репресій 1937–1938 років на території міста Києва та області.

Згідно з виявленими документами, саме Печерський тюремний комплекс з 1938 р. став використовуватись для утримання в ньому високопоставлених в'язнів.

Саме у Печерській в'язниці після арешту тривалий час (до 8 місяців) утримувалися під вартою офіцери КВО і заарештовані відповідальні партійні діячі, співробітники органів НКВС, які пізніше були переведені до внутрішньої в'язниці НКВС УРСР, де згідно з вироками виїзної сесії Військової колегії Верховного

<u>С П И С О К</u>			
АРЕСТОВАНИХ ТЮРМИ № 2 Печерська/ УТЬ НАВІ УРСР			
Вместимость камерн	Фамилия и имя-отчество арестованного	Отдел	Примечание
2	МОЗВР П.В. КОЛОМБЦ С.М.	4 4	
2	КУРАВСКИЙ П.А. БУДЕНСКИЙ З.А.	4 4	
2	ЕФИМОВА А.М.	5	
2	ИВЕНКО Я.А.	5	

Список, що підтверджує існування в Києві Печерської в'язниці УДБ № 2 і перебування в її камерах високопосадовців у березні 1938 р. Фото автора.

суду СРСР, їх розстрілювали після завершення судового засідання, трупи ховали на спецділянці поблизу Биківні.

Саме блок документів про надходження до цієї в'язниці високопоставлених заарештованих, їхнє розміщення в різних камерах, відповідно до списку за підписом коменданта УДБ НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки Нагорного, та лист зі зверненням до наркома УРСР про виділення коштів на будівництво додаткової будівлі для зберігання архівних документів НКВС дають підстави стверджувати, що названі тюремні приміщення не були забуті співробітниками УДБ НКВС і в період масових політичних репресій кінця 1930-х – початку 1940-х рр. активно використовувалися за своїм прямим призначенням³⁸.

У радянські часи на території «Косого капоніра» функціонувала Київський гарнізонна гауптвахта. Умови тут теж були дуже жорстокими: у камеру виливали хлорку, взимку могли відключати опалення, а до туалету дозволяли виходити за розкла-

³⁸ ГДА СБ України, колекція архівних документів про в'язниці НКВС УДБ УРСР; Особистий архів автора.

дом. Природно, що гарнізонна гауптвахта використовувалася як тимчасова в'язниця для заарештованих за дисциплінарні провини чи запідозрених у скоєнні значних правопорушень та злочинів військовослужбовців³⁹.

Київська гауптвахта до 1980-х рр. розташовувалася в елітному районі Києва, на Печерську, поблизу Лаврської дзвіниці. За легендою, за майже 80 років роботи з цієї будівлі вдалося втекти тільки одній людині – бандиту і майбутньому «легендарному» червоному комбригу Григорію Котовському. Згодом поруч із гауптвахтою почали будувати музей Другої світової війни, у зв'язку з чим її перенесли до іншого місця.

Підбиваючи підсумки діяльності київських в'язниць за 1936–1941 рр., можна зі стовідсотковою імовірністю стверджувати, що у період сталінських репресій через їхні каземати пройшли десятки тисяч радянських та іноземних громадян, майже 35 тис. з яких були розстріляні у підвальних приміщеннях трьох київських тюрем. Тіла загиблих таємно ховали у безіменних ямах-могилах на території колишньої спецділянки НКВС УРСР поблизу селища Биківня.

Нині це територія Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», де знаходиться не тільки Центральна братська могила жертв політичних репресій тих років, а й Четверте польське військове кладовище жертв Катинського злочину, а також інші місця з тисячами останків безіменних жертв сталінського режиму, які досі не були повністю вивчені.

Наприкінці слід зазначити, що київські в'язниці з їхнім контингентом стали першопричиною та безпосередньою підставою для створення на території колишнього військового артилерійського полігону, а пізніше – 19–20 кварталів Дніпровського лісництва біля селища Биківня, таємного кладовища органів НКВС УРСР, де, починаючи з літа 1937 р. до середини вересня 1941 р., понад 4 роки, співробітниками НКВС УРСР вночі здійснювалися таємні поховання жертв політичних репресій. Київські в'язниці відігравали важливу роль у створенні

³⁹ Горчинская А. Косой капонир – самая настоящая киевская крепость. URL: <https://the-city.kiev.ua/ru/article/kosoy-kaponir-samaya-nastoyashchaya-kievskaya-krepost-107>.

та експлуатації у лісі поблизу Биківні цього особливо таємного об'єкту, який протягом багатьох десятиліть приховував злочинну діяльність радянських репресивних органів на території України.

УДК 94: 323.282(477.41)«1937/1938»

Олег БАЖАН*

Биківнянська трагедія: проблеми і перспективи дослідження

У статті розглядаються нові тенденції та позитивні зрушення щодо наукового рівня й тематичної спрямованості вивчення українськими науковцями території і ландшафту пам'яті Биківнянської трагедії. Фокусується увага на функціонуванні мережі кримінально-виконавчої системи в столичному регіоні УРСР, реальних наслідках репресій, здійснюваних органами державної безпеки на Київщині в добу Великого терору.

У ході виконання визначених дослідженні завдань були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи (порівняльно-історичний та критичний, проблемно-хронологічний, статистично-аналітичний), які дозволили осмислити наявну історіографічну базу з окресленого питання, провести аналіз статистичних звітів УНКВС по Київській області у добу Великого терору. Аналіз інформативного потенціалу опрацьованого історіографічного комплексу дозволяє окреслити ряд рекомендацій щодо подальшого дослідження актуальних аспектів Биківнянської трагедії: поглибленого і всебічного вивчення потребує міра персональної відповідальності в репресіях окремо взятого партійного діяча, співробітника НКВС, про-

* Бажан Олег Григорович – старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>; bazhancio@ukr.net.

куратури, встановлення персонального складу розстрільних команд; додаткового опрацювання потребує статистика вироків, винесених різними судовими та позасудовими органами у 1937–1941 рр. на Київщині, необхідно встановити місця утримання ув'язнених у період масових політичних репресій 1937–1938 рр.

Ключові слова: Биківня, Великий терор, НКВС, радянська пенітенціарна система, меморіалізація.

The article considers new tendencies and positive changes in the scientific level and thematic orientation of Ukrainian scientists studying the territory and landscape of the memory of the Bykivnia tragedy. Attention is focused on the functioning of the network of the penitentiary system in the capital region of the Ukrainian SSR, the real consequences of repressions carried out by state security agencies in Kyiv region in the days of the Great Terror.

In the course of performing the tasks identified in the study, general scientific and special historical methods (comparative-historical and critical, problem-chronological, statistical-analytical) were used, which allowed to comprehend the existing historiographical base on the outlined issue, to analyze statistical reports of UNKVD in Kyiv region. The Great Terror. Analysis of the informative potential of the elaborated historiographical complex allows outlining a number of recommendations for further study of topical aspects of the Bykivnia tragedy: in-depth and comprehensive study requires a measure of personal responsibility in the repression of a single party figure, NKVD officer, prosecutor's office. The statistics of sentences handed down by various judicial and extrajudicial bodies in 1937–1941 in Kyiv region need to be further studied, and it is necessary to establish the places of detention of prisoners during the mass political repressions of 1937–1938.

Key words: Bykivnia, Great Terror, NKVD, Soviet penitentiary system, memorialization.

Поряд з тривалою пошуковою роботою зі встановлення десятків тисяч імен киян та жителів Київщини, які зазнали репресій у роки сталінського лихоліття, актуальною дослідницькою проблемою для вітчизняних істориків залишається з'ясування місць утримання так званих «ворогів народу» у добу Великого терору у межах столичного регіону. У розпал масових політич-

них репресій 1937–1938 рр. «антирадянський елемент», вилучений з Тетіївського району Київської області, утримувався в Уманській тюрмі НКВС. Звинувачені в «повстанській, шкідницькій та терористичній діяльності» мешканці Гребінківського, Білоцерківського, Богуславського, Сквирського, Рокитнянського, Таращанського, Узинського районів перебували під час слідства у в'язниці НКВС у м. Біла Церква. Ворожий контингент з лівобережної частини Київщини (Броварський, Бориспільський, Іванківський, Переяславський райони) та прилеглих до столиці УРСР районів Київської області (Бородянський, Вищедубечанський, Димерський, Святошинський) чекісти доправляли до Лук'янівської тюрми у м. Києві. Викритих «ворогів» у Кагановицькому, Чорнобильському, Обухівському районах співробітники держбезпеки етапували до обласного центру залізницею та пароплавами. Арештантів утримували у в'язниці на Лук'янівці та в дореволюційному триповерховому комплексі київських арештантських рот, який після встановлення радянської влади перетворили на 2-й БУПР (будинок суспільно-примусових робіт). Про філію Лук'янівської тюрми у центрі Києва (бульвар Шевченка, 27) йдеться у спогадах жителя с. Трипілля Обухівського району Йосипа Федоровича Плюти:

«Найбільше дісталось Трипіллю в тридцять восьмому році. Першого забрали нашого колгоспного бригадира Костя Павловича Петренка, а потім прийшли по мене. Два міліціонери. Зробили обшуки, знайшли у скрині нашої сусідки, що стояла у нас, п'ять золотих карбованців. Забрали вони мене, привезли пароплавом у Київ, на вулицю Базаківську (правильно вул. Безаківська, яка нині носить ім'я Симона Петлюри і пролягає від бульвару Шевченка до Вокзальної площі. – О. Б.) і кинули там у підвал. Це було 4 квітня. Спочатку нас було в підвалі тринадцять, чортова дюжина, трипільців [...] Нас садовили на лаву у довгому темному коридорі і так тримали підряд день і ніч, а потім вели на допити. Перед нами ходили два міліціонери – не давали спати. Хтось закуняє, схилить голову, а міліціонер його – у підборіддя кулаком. Так шестеро суток тримали. [...] Скоро в підвалі тіснота стала, з тринадцяти збільшилося до ста п'ятдесяти трипільців¹.

¹ Земля Обухівщини. Нариси з історії Обухівського району на Київщині. Т. 1. Київ: Задруга, 2008. С. 217–218.

Осіб, затриманих по лінії відділів центрального апарату НКВС УРСР, розміщували у камерах внутрішньої тюрми УДБ НКВС УРСР по вул. Інститутській. Історик С. Білокінь стверджує, що тюремні приміщення у добу Великого терору було «обладнано на вул. Володимирській 56, на Рейтарській, десь на Солом'янці»². Дослідник Биківнянської трагедії Андрій Амонс висловлює здогадку, що політичних в'язнів у Києві в 1937–1938 рр. утримували також у тюремному приміщенні по вул. Володимирська, 33. Припущення С. Білоконя та А. Амонса про існування мережі тюремних закладів у столиці УРСР в 1937–1938 рр. поки що не підкріплені відповідними документами комуністичних спецслужб. Достеменно відомо, що нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський наказом від 8 вересня 1937 р. доручив підлеглим у приміщенні Київського дитячого приймальника-розподільника НКВС (с. Пуща Водиця) організувати розподільчий пункт для ізоляції дітей репресованих ворогів народу³.

Отже, діяльність радянських пенітенціарних установ та режиму тримання арештованих і засуджених до позбавлення волі на території Київської області у часи сталінського тоталітарного режиму є практично не вивченою і продовжує становити стійкий суспільний і науковий інтерес.

З часів «горбачовської перебудови» спостерігається значне зацікавлення громадськості та широких наукових кіл питаннями, пов'язаними з визначенням місць таємних поховань тіл так званих «ворогів народу». Голова Комітету держбезпеки УРСР Микола Голушко у березні 1989 р. стверджував, що захоплення осіб, засуджених до вищої міри покарання у середині 1930-х рр., відбувалося на околиці Лук'янівського цвинтаря. На переконання багатьох істориків, тіла жертв політичних репресій закопували на Лук'янівському цвинтарі до того часу, поки чекістами було введено в експлуатацію влітку 1937 р. спецмогильник поблизу Биківні. Твердження дослідників щодо згор-

² Білокінь С. Лук'янівська в'язниця. URL: <https://www.s-bilokin.name/Terror/LukjanivskaPrison.html>.

³ ГДА СБ України. Ф. 17. Оп. 31. Спр. 111. Арк. 33.

тання співробітниками НКВС у 1937 р. секретних робіт на Лук'янівському цвинтарі не видається достатньо обґрунтованим.

Функціонування «відомчого кладовища» НКВС неподалік Лук'янівської тюрми, вірогідно, було припинено навесні 1938 р. коли стало бракувати місця для масових захоронень. Як свідчать архівні документи, тимчасовий виконавч об'язків начальника Управління НКВС по Київській області, старший лейтенант держбезпеки Ісак Ананійович Шапіро наприкінці квітня 1938 р. наказав помічнику начальника 3 відділу обласного управління НКВС Михайлу Цирульницькому заарештувати керівництво і технічний персонал Лук'янівського цвинтаря, причетних до нічних поховань страчених «ворогів народу». В ході нетривалого слідства на початку травня 1938 р. було встановлено, що завідувач Лук'янівського кладовища Петро Воробйов, гробокопачі Василь Бойко, Василь Яремчук, Юхим Чижевський, Єфрем Кривенко, Антон Пустовий, Єлисей Письмак, Петро Петров-Шидловський, Полікарп Серацький, Павло Форостовець, Павло Омельченко, Антон Титаренко

«проводили антирадянську агітацію проти радянської влади, виступали проти виборів у Верховну Раду, вихваляли фашистський лад Німеччини, розповсюджували провокаційні чутки про неминучість поразки Радянського Союзу у майбутній війні Німеччини проти СРСР, обробляли антирадянський елемент для вербування в контрреволюційну організацію»⁴.

Що насправді цікавило слідчих НКВС під час допитів гробокопачів, повідав у часи «хрущовської відлиги» уцілілий двірник Лук'янівського цвинтаря Григорій Чорний:

«В одну ніч разом з Воробйовим був арештований тоді і я. Крім Воробйова і мене, були заарештовані робітники кладовища Сирацький і Кривенко. Я під вартою знаходився 7 днів і за цей час декілька разів викликали на допит. На допитах мене запитували, яку я виконую на кладовищі роботу. Чи задавали інші питання не пригадую. Після арешту з-під варти був звільнений один я»⁵.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51288. Арк. 241–242.

⁵ Там само. Спр. 49717. Арк. 187.

Інших робітників Лук'янівського кладовища рішеннями трійки УНКВС Київської області від 3 та 10 травня 1938 р. як небезпечних свідків було розстріляно.

Місцем останнього спочинку персоналу Лук'янівського цвинтаря, як і багатьох тисяч невинних жертв сталінського терору, стала земельна ділянка поблизу селища Биківня, надана рішенням Київської міської ради від 20 березня 1937 р. для спецпотреб НКВС⁶. За короткий проміжок часу в районі 19 та 20 кварталів Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства було прокладено дорогу, здійснено будівництво службового приміщення, огорожено щільним парканом ділянку землі площею 4–5 га.

Серед істориків немає чіткої та узгодженої позиції стосовно перших «насельників» Биківнянського лісу. Деякі з дослідників опираються на інформацію, оприлюднену заступником голови КДБ УРСР в 1984–1991 рр. Георгієм Ковтуном, який стверджував, що спецмогильник на північно-східній околиці Києва було введено в експлуатацію у червні 1937 р. в зв'язку з приїздом в Україну на посаду наркома внутрішніх справ Ізраїля Леплевського. Колишній прокурор Київського військового округу та Центрального регіону України Андрій Амонс висловлює припущення, що таємне кладовище поблизу Биківні стало приймати трупи «ворогів народів» з липня 1937 р.⁷ На нашу думку, споруджений навесні 1937 р. спецоб'єкт у районі 19 та 20 кварталів Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства «запрацював» за призначенням у серпні 1937 р., коли трійка УНКВС по Київській області стала ухвалювати численні списки на розстріл осіб, які фігурували в оперативному наказі народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжо-

⁶ Архів військової прокуратури Північного регіону України. Спр. 50-0992. Т. 7. Арк. 358.

⁷ Амонс А. Масові поховання жертв політичних репресій 1937–1941 рр. в Україні: проблеми виявлення та дослідження. *Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)*: зб. ст. за матеріалами наук.-практ. конф., м. Київ, 8 груд. 2016 р. / упоряд.: Б. Б. Біляшівський, Т. Л. Шептицька. Київ, 2017. С. 201.

ва за № 00447 від 30 липня 1937 р. («Операція з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів»).

На переконання дослідника Сергія Білокіня, ще один секретний людський могильник, подібний до спецоб'єкта НКВС поблизу селища Биківня, чекісти облаштували на виїзді з Києва вздовж Житомирського шосе⁸. Однак прямих та опосередкованих доказів функціонування спецділянки для потреб НКВС на західній околиці столиці УРСР у лісовому хвойно-листяному масиві на сьогодні дослідниками не виявлено.

Особливо важливим для дослідників Великого терору в столичному регіоні Української РСР є встановлення реальних масштабів Биківнянської трагедії. У засобах масової інформації, науково-популярній літературі зазначається різна кількість жертв Биківнянського поховання від 6,3 тис. до 225 тис. осіб⁹. Розкрити перед сучасниками істинну картину злодіянь сталінського режиму у 1937–1941 рр., що таїть у собі земельна ділянка у районі 19 та 20 кварталів Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства, допомагають розсекречені документи радянських спецслужб. Згідно з оперативно-статистичною звітністю органів НКВС УРСР у другому півріччі 1937 р. (у самий пік масових політичних репресій у республіці) за кримінальними справами, порушеними підрозділами Управління НКВС по Київській області та Центрального апарату НКВС УРСР рішеннями Особливої наради, військових трибуналів та спецколегії Київського обласного суду, у столичному регіоні було засуджено до страти 116 осіб.

Статистика смертних вироків, ухвалених Військовою колегією Верховного Суду СРСР за період з 1 липня 1937 р. по 4 січня 1938 р., виглядала наступним чином: за результатами розгляду кримінальних проваджень територіального органу (Управління НКВС по Київській області) до розстрілу засуджено – 248 осіб,

⁸ Білокінь С. Лук'янівська в'язниця. URL: <https://www.s-bilokin.name/Terror/LukjanivskaPrison.html>

⁹ Вронська Т.В. Биківня. *Енциклопедія історії України*: у 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 252.

а центрального апарату НКВС УРСР відповідно – 611 осіб. З інформації про діяльність обласних трійок НКВС УРСР у серпні-грудні 1937 р., підготовлений 8 відділом УДБ НКВС УРСР для ознайомлення наркома внутрішніх справ І. Леплевського, довідуємося, що надзвичайним позасудовим органом на теренах Київщини у зазначений період було засуджено до розстрілу 5 300 осіб. Показово, що частка смертних вироків, ухвалених Київською трійкою (44,9%), від загалу засуджених у 1937 р. була найвищою по республіці (для прикладу відсоток засуджених до розстрілу рішенням Донецької трійки становив 44,1%, Кам'янець-Подільської – 42,5%, Житомирської – 42,2%, Дніпропетровської – 40,2%, Одеської – 37,8%, Вінницької – 36%, Миколаївської – 35,5%, Полтавської – 35,3%, Харківської – 35%, Чернігівської – 33%¹⁰).

Загалом кількість засуджених до вищої міри покарання у столиці УРСР та Київській області у 1937 р. на підставі кримінальних справ, сформованих в центральному апараті НКВС УРСР, становила 1 388 осіб, а в Управлінні НКВС Київської області – 10 694 осіб. Частка заготованих та розстріляних мешканців Київщини у 1937 р. була однією з найбільших по УРСР (кількість репресованих громадян становила 13,5% населення Київської області і за цим показником столичний регіон посідав перше місце серед областей республіки).

Варто зауважити, що не всі громадяни, засуджені до страти (відповідно до звіту УНКВС по Київській області – 10 694 осіб), розстріляні лише в столиці Української РСР та в утаємничений спосіб поховані в Києві чи його околицях. На 1937 р. до Київської області входили території нинішньої Черкаської та Житомирської областей. Згідно з оперативним планом напередодні масових репресій було створено 45 міжрайонних оперативних груп, з них на Київщині – 6: Київ, Житомир, Коростень, Черкаси, Умань, Біла Церква. У місцях дислокації оперативних куштів, було дозволено виконувати смертні вирокі. Отже, секретні цвин-

¹⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. С. 410.

тарі НКВС у 1937 р існували в різних містах Київської області. Враховуючи дані обставини, стверджувати, що Биківнянський ліс став місцем упокоєння усіх 12 082 осіб, засуджених в 1937 р. до страти на підставі вироків у кримінальних справах, порушених УНКВС по Київській області та центральним апаратом НКВС УРСР, не є можливим.

У 1938 р. за вказівкою нового наркома НКВС УРСР Олександра Успенського процедуру смертних вироків чекісти мали виконувати лише в тюремних приміщеннях при обласних управліннях НКВС. Ймовірно, що захоронення тіл 6856 розстріляних «ворогів народу», кримінальні справи на яких були сфальшовані слідчими УНКВС по Київській області та співробітниками центрального апарату НКВС УРСР за період з січня по середину листопада 1938 р., відбувалося в межах Києва та його околиць, а не в місцях дислокації міжрайонних оперативних груп.

Кількість розстріляних «ворогів народу», «шпигунів», «терористів», «дезертирів» у Києві упродовж 1939 – вересня 1941 рр. (секретна ділянка для спецпотреб НКВС у Биківнянському лісі функціонувала до 19 вересня 1941 р., аж до захоплення столиці Української РСР нацистами) підрахувати вкрай важко. Адже смертні вирoki у Києві наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр. виконувалися не лише на підставі кримінальних справ, порушених столичним підрозділом НКВС. У службовій записці заступника голови КДБ при РМ УРСР Г. К. Ковтуна слідчій частині Прокуратури УРСР по кримінальній справі № 50-0092 по факту виявлених поховань громадян на території 19-го кварталу Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва від 4 квітня 1989 р. зауважувалося:

«За наявними даними, в 1939–1941 рр. на західному кордоні було затримано понад 100 тисяч порушників кордону. Серед них були виявлені та викриті шпигуни, диверсанти, терористи та бойовики в 1939 рр. – 385, в 1940 р. – 841 і в 1941 р. – 519. Слідство по справах на викритих агентів провадилося в Києві, тут же ухвалювалися і виконувалися смертні вирoki. Захоронення цієї категорії осіб мало здійснюватися тільки в установленому для цих цілей місці, тобто в лісовому масиві в районі сел. Биківня»¹¹.

¹¹ ГДА СБ України. Спр. 518. Арк. 289–292.

Отже, рух закритих вантажівок до Биківнянського лісу не припинявся і після послаблення Великого терору наприкінці 1938 р. Як свідчать архівні документи Служби безпеки України, за період з 1939 по 18 вересня 1941 рр. таємне кладовище НКВС поповнилося ще 2563 тілами «буржуазних націоналістів», шпигунів, «терористів». Судження історика Славоміра Кальбарчика з Польського інституту національної пам'яті, що Биківнянський ліс навесні 1940 р. став останнім пристанищем для майже 3,5 тис. розстріляних співробітниками НКВС польських військовополонених та держслужбовців з так званого «Українського катинського списку», на думку українських істориків В. Кривошеї та Л. Онишко, не є доведеними¹².

Отже, згідно зі звітними даними НКВС у 1937–1941 рр. у столичному регіоні Української РСР у добу Великого терору було розстріляно 21 501 осіб, більшість з яких таємно поховано неподалік селища Биківня.

На сьогодні чимало площин репресивної діяльності державної влади в УСРР–УРСР кінця 1920-х – початку 1950-х рр. осмислено вітчизняними та зарубіжними істориками. Однак існують значні сегменти доби Великого терору, які й досі не вивчені дослідниками, зокрема специфіка, інтенсивність та технологія виконання вищої міри покарання стосовно справжніх та удаваних опонентів радянської влади, особливості функціонування місцевих органів НКВС, місця утримання ув'язнених у період масових політичних репресій 1937–1938 рр., персональний склад розстрільних команд, точне розташування таємних цвинтарів НКВС.

Вивчення окресленої проблематики, розширення джерельної бази, опрацювання фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ УРСР, що містять відомості про роботу органів держбезпеки, закладів пенітенціарної системи дозволять заповнити прогалини у висвітленні насильницьких практик радянської влади на теренах України, а також допоможуть уникнути політичних маніпуляцій та поширення міфологем навколо доби сталінізму.

¹² Кривошея В., Онишко Л. «Український катинський список» – за і проти. Не все так просто. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Спецвипуск. С. 8–18.

УДК 94(477.41)(093.2)

*Лідія КОВАЛЬЧУК,
Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ**

Масові могильники НКВС на Одещині: історичний аспект та дослідницькі рефлексії

У статті розглядаються проблеми дослідження одного із спецоб'єктів НКВС на Одещині, створеного на території міського сміттєзвалища на 6-му км Овідіопольської дороги на околиці села Татарка. Тут таємного закопували останки розстріляних та загиблих в ході «слідства» періоду Великого терору 1937–1938 рр. За попередніми даними з архіву СБ України упродовж цього часу були ухвалені рішення про розстріл стосовно понад 8100 громадян Одещини. Зараз там можуть знаходитись останки понад 5000 жертв тоталітарної держави. Попередні пошукові роботи на цій ділянці проводилися у 1942–1943 і 2008 рр. У ході робіт 2021 р. виявлено 29 масових багаточарових могильників невизначених людських останків. Задача – фахова організація подальших пошуково-дослідних робіт, проведення ексгумації, експертиз та ритуальне поховання останків на Західному цвинтарі Одеси.

Ключові слова: масові репресії, період «великого терору», спецоб'єкт НКВС, 6-й км Овідіопольської дороги, село Татарка, масові могильники, розстріляні, ексгумація, Західний цвинтар.

The article raises the problems that arouse during the study of NKVD special object in Odessa' region. The object was located in the territory of the city garbage dump on the 6th km Ovidiopolska road on the outskirts of the village of Tatarka. In that place the remains of those shot and killed in the course of «investigation» in «Great Terror» period (1937–1938) were buried. According to the preliminary data from SBU archive for that period there were made decisions of

* Ковальчук Лідія Всеволодівна – директор Одеського академічного центру Малої академії наук, кандидат філологічних наук, доцент; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-9008>; razum@ukr.net; Петровський Едуард Петрович – доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидат історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9674-2188>; petrovskij_ed@ukr.net.

shooting as to more than 8100 residents of Odessa region. Nowadays the remains of more than 5000 victims of the totalitarian state may be located there. The preliminary search work on this site was conducted in 1942–1943 and 2008. In the course of the work in 2021 there were found 29 mass multilayered burial grounds of unidentified human remains in that place. The task is to arrange professionally the further search and research work, to carry out the exhumation, the examinations and the ritual burial ceremony of the remains on the Odessa Western cemetery.

Key words: *mass repressions, «Great Terror» period, NKVD special object, the 6th km of Ovidiopolska road, the village of Tatarka, mass burial places, shot, exhumation, Western cemetery.*

СРСР, складовою частиною якого були українські землі, упродовж свого існування мав усі основні ознаки тоталітарної держави. І хоча у кожному десятилітті спостерігаємо їхнє посилення чи послаблення, однак сутність політичного режиму лишалася незмінною. Радянська держава політично мотивувала на підставі антигуманних законів або у позазаконному порядку застосування різноманітних форм репресій щодо своїх громадян. Страта, позбавлення волі, примусові депортації, спецпоселення, «розкуркулення», обмеження свободи пересування та занять, звуження можливості реалізації законних прав громадян тощо – далеко не повний перелік примусових заходів, які використовувала держава, зробивши фактично терор засобом управління. Загалом у СРСР існувало понад 500 лише управлінь виправно-трудоових таборів, десятки таборів інших типів – особливих, каторжних, фільтраційних, таборів для військовополонених тощо¹. За оціночними даними (на підставі архівних матеріалів СБ України), від 1927 до 1990 рр. в Україні було заарештовано понад мільйон осіб (з них понад 50% – українці), 545 тис. з них засуджені, у т. ч. – щонайменш 140 тис. розстріляно. Крім того, від кінця 1920-х і до початку 1950-х рр.

¹ Система исправительно-трудоовых лагерей в СССР: 1923–1960. Справочник / сост. М. Б. Смирнов; авт.: М. Джекобсон, А. И. Кокурин, С. В. Кривенко, С. П. Сигачев [и др.]; науч. ред.: Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. Москва: Звенья, 1998.

з України виселено 2 млн. 880 тис. розкуркулених селян і членів їхніх сімей².

Особливими об'єктами пам'яті, що свідчать про державний терор, є місця розстрілів і масових могильників. Попри значні досягнення сучасної науки у вивченні різних аспектів репресивної політики у СРСР, досі про процедуру виконання репресивних рішень, зокрема розстрілів, те, як саме в реальності це відбувалося у різних регіонах, відомо небагато. Вочевидь, через таємний характер масових операцій, місця виконання репресивних рішень, а також місця закопування жертв лишалися у суворій секретності. Відсутність відповідної інформації у документах репресивних органів, у першу чергу, в архівно-кримінальних справах є лише підтвердженням особливої уваги до збереження секретності у цьому питанні.

На Одещині місця пам'яті, пов'язані з репресіями радянської тоталітарної системи, численні, але виявлені далеко не повністю. Масові арешти і розстріли відбувалися упродовж трьох періодів встановлення радянської влади: у 1918-му, 1919-му і 1920–1921 рр., у період Великого терору 1937–1938 рр., а також напередодні та на початку радянсько-німецької війни у 1941 р. та після поновлення радянської влади – у 1944–1945 рр. Одне з меморіальних місць 1920-х – початку 1930-х рр. – Другий Християнський цвинтар. Найбільша кількість жертв терору припадає на 1937–1938 рр.³ Їхні останки закопано (не поховано) в Одесі на Другому Християнському цвинтарі, 6-му кілометрі Овідіопольської дороги, в області – у місті Балта (розстріляні за рішенням Особливої трійки НКВС Молдавської АРСР) та, ймовірно, на територіях в'язниць НКВС Одещини.

Пошукові роботи на Другому Християнському цвинтарі на початку 1990-х рр. ініціювала громадська організація «Історико-

² Веденеев Д. Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/> (дата звернення: 20.10.2021).

³ Одесский Мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. Одесса: ОКФА, 2005. Т. 3. С. 88.

просвітницьке, правозахисне і благодійне товариство “Одеський Меморіал”». Проводилися роботи у 1991–1993 рр. Очолював пошукову групу Микола Миколайович Данилов. У роботах брали участь професійні археолог, судмедексперт, фотограф.

Меморіальний комплекс на Другому Християнському цвинтарі.

Знайдено та ексгумовано останки 174 розстріляних ДПУ–НКВС в першій половині 1930-х рр. Група М. М. Данилова встановила імена 46 з них. Всі останки ритуально поховані на Другому Християнському цвинтарі у братській могилі. Наприкінці 1990-х рр. встановлено пам'ятник репресованим та відкрито меморіальний комплекс.

Ще одним болючим місцем народної пам'яті є урочище «Пекло» у Балтському районі Одеської області на околиці села Олександрівка у передмісті Балти. Саме тут, за давніми спогадами старожилів, закопували розстріляних у 1937–1938 рр. згідно з рішенням Особливої трійки НКВС Молдавської РСР.

Історія одеського спецоб'єкту НКВС, розташованого на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги, розпочинається у період Великого терору 1937–1938 рр. На той час — це околиця села Татарка Одеського приміського району, де знаходилося міське звалище сміття. Саме тут у ці роки та, ймовірно, до окупації Одеси у 1941 р. співробітники УНКВС по Одеській області закопували у таємних могильниках тіла розстріляних і загиблих в одеській тюрмі та засипали їх шарами сміття.

Виникнення таких спецоб'єктів пов'язано з підготовкою до спецоперацій НКВС щодо масового винищення громадян СРСР та іноземців за ознакою «ворог народу». Згідно з оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 «Про операцію щодо репресій колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів»⁴, затвердженого постановою політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р., кожна республіка, край та область отримали «план» на кількість осіб, які підлягали репресіям: за першою категорією – до розстрілу чи за другою категорією – до ув'язнення у табори і тюрми терміном від 8 до 10 років⁵. Одеська область за цим наказом отримала «план»

⁴ Приказ НКВД от 30.07.1937 № 00447. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BA%0%B0%D0%B7_%D0%9D%D0%9A%D0%92%D0%94_%D0%BE%D1%82_30.07.1937_%E2%84%96_00447 (дата звернення: 20.10.2021).

⁵ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 31 июля 1937 г. и Оперативный приказ Народного Комиссара Внутренних Дел СССР № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисо-

на розстріл – 1000 осіб та ув'язнення – 3500 осіб. У подальшому «ліміти» багаторазово збільшувалися і «перевиконувалися». До наказу були додані взірці слідчої справи (за прискореним і спрощеним слідством), протоколу «трійки» та шифротелеграми (звіти до НКВС СРСР, які мали відправляти всі обласні управління НКВС по завершенню кожних п'яти днів спецоперації).

На європейській частині СРСР спецоперація розпочалася 5 серпня 1937 р. Перший протокол трійки при УНКВС по Одеській області датовано 8 серпня, перший акт про розстріл 9–10 серпня.

Крім масової спецоперації проти «антирадянських елементів», упродовж Великого терору було проведено численні національні спецоперації НКВС, зокрема проти німців, поляків, румун, греків, болгар, латишів, литовців, естонців, фінів, китайців, іранців, афганців тощо. За окремими оперативними наказами арешту підлягали члени родин репресованих та інші категорії громадян. (Тексти оперативних наказів НКВС опубліковано в 1-му томі серії «История сталинского ГУЛага»⁶, цитати з свідчень співробітників НКВС, що здійснювали розстріли, див. у статті Костянтина Богуславського⁷).

Упродовж 1937–1938 рр., за попередніми даними з архівів СБ України, було хвалено рішення про розстріл відносно понад 8100 громадян Одещини. Їхні списки розміщено на одеському міському сайті⁸. Розстріли також продовжувалися упродовж 1939–1941 рр., за попередніми даними — понад 300 осіб. Не всі вироки виконувалися в Одесі. Розстріли репресованих в одеському регіоні також здійснювалися у Києві, Москві, Тирасполі,

ветских элементов, 30 июля 1937 г. URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0010_bes&object=translation&l=ru (дата звернення: 20.10.2021).

⁶ История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: соб. док. в 7 т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. URL: <https://statearchive.ru/459> (дата звернення: 20.10.2021).

⁷ Богуславский К. «Всю ночь стоишь по колено в крови, и я потребовал отдыха». URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/03/29/vsiu-nochstoish-ro-koleno-v-krovi-i-ia-potreboval-otdykha> (дата звернення: 20.10.2021).

⁸ Большой террор 1937–1938 гг. URL: <https://omr.gov.ua/ru/odessa/about/stranici-istorii/bolshoy-terror-1937-1941-gg/> (дата звернення: 20.10.2021).

Балті, Миколаєві, Кропивницькому (Кіровограді), Херсоні тощо. З урахуванням цього, а також того, що у 2008 р. на ділянці 6-го км було ексгумовано 1086 останків розстріляних, в подальшому похованих на Західному цвинтарі Одеси, можна припустити, що зараз в могильниках на 6-му км знаходиться понад 5000 останків репресованих.

У 1942–1943 рр. у районі села Татарка міжнародна комісія проводила пошуково-дослідницькі роботи для виявлення могильників жертв більшовицьких репресій, зокрема вивезених з Бессарабії та Буковини після приєднання цих територій до СРСР у 1940 р. За результатами робіт складено звіт від 6 серпня 1943 р.⁹ Звіт та інші документи стосовно проведених робіт в румунських фондах Державного архіву Одеської області не виявлено. Відповідні запити направлено до Румунії та Німеччини, а також до МЗС України (для запиту до Центрального архіву ФСБ Росії) про архівні документи щодо спецоб'єкту НКВС на 6-му км Овідіопольської дороги.

У повоєнні роки в період різних земляних робіт на території аеропорту та військової частини, розташованої поряд з міським звалищем сміття, знаходили останки розстріляних (див.: свідчення очевидців у розділі «Проблеми пошуку масових могильників жертв радянських репресій на Одещині» у 1-й книзі «Реабілітовані історією. Одеська область, с. 723–724, 734–736¹⁰). Офіційна позиція керівництва УКДБ по Одеській області щодо таких фактів: «Зарити та забути».

Згідно з Комплексною програмою пошуку та впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій¹¹ за рішенням

⁹ Масові поховання під Татаркою. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%96%D0%B4_%D0%A2%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D1%8E (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁰ «Реабілітовані історією» (Одеська область). URL: <http://www.reabit.org.ua/books/od/> (дата звернення: 20.10.2021).

¹¹ Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни і політичних репресій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.10.2021).

рішення Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій¹² та рішенням виконавчого комітету Одеської міської ради № 550 від 14.06.2007 ПП «Південні Меморіали України» у 2008 р. проводило розкопки на 6-му км (керівник пошукової групи – Юрій Федоров, його заступник – Сергій Денисенко). За допомогою пошуково-дослідницької групи ГО «Одеський Меморіал» (керівник — Микола Миколайович Данилов) вдалося виявити масові могильники, з яких було ексгумовано 1086 останків репресованих. У зв'язку з невирішеністю питання щодо проведення судово-медичної експертизи вони були складені в пакети та розміщені у металевих контейнерах на приватному складі тут же на 6-му км. Експертиза проведена не була й у листопаді 2011 р., після численних звернень громадськості, власниці складу, публікацій у ЗМІ, останки розстріляних ритуально поховали в братській могилі на Західному цвинтарі.

У 2021 р. наступив новий етап робіт на 6-му км. Приводом для цього стала ситуація із гаражним кооперативом, розташованим біля одеського аеропорту. Задля розширення аеропорту членам кооперативу восени 2020 р. запропонували перенести гаражі на місце колишнього міського звалища сміття на 6-му км Овідіопольської дороги. Реакція громадськості була різко протестною, у зв'язку з тим, що саме на цій ділянці продовжують знаходитися більшість останків розстріляних НКВС жертв політичних репресій. ЗМІ підтримали ці протести.

У результаті Одеська міська рада (далі – ОМР) 19.10.2020 р. надіслала запит з цього приводу до Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників АТО, жертв війни та політичних репресій. Рішення комісії від 30.11.2020 з рекомендаціями продовжити на цій ділянці 6-го км пошукові роботи і утриматися від проведення будівельних робіт Міністерство культури та інформаційної політики України 30.03.2021 р. направило до Одеської міської ради.

¹² Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни і політичних репресій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-96-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.10.2021).

Поховання останків розстріляних на Західному цвинтарі. Листопад 2011 р.

Хронологія подальшого розвитку подій:

05.04.2021 р. Одеський міський голова Геннадій Труханов провів зустріч із потенційними учасниками пошукових робіт на 6-му км: запрошеними з Києва головою Всеукраїнської ГО «Союз “Народна пам’ять”» Ярославом Жилкіним і директором СП «Пам’ять і Слава» Родіоном Гамзаєвим, керівниками одеської пошукової ГО «Військово-історичний клуб “Військова доблесть”» Сергієм Удаловим і Олександром Івченком. У заході взяли участь заступники мера Павло Вугельман та Олег Бриндак і начальник Південного міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам’яті Сергій Гуцалюк¹³.

Учасники зустрічі на 6-му км (зліва направо):
Ярослав Жилкін, Геннадій Труханов, Олександр Івченко,
Сергій Удалов, Сергій Гуцалюк, Родіон Гамзаєв.
05.04.2021 р.

¹³ В Одесі планують перепоховання жертв політрепресій 1937–1938 років. Фото, відео. URL: <https://omg.gov.ua/ua/news/222845/> (дата звернення: 20.10.2021).

За результатами обговорення та виїзду на 6-й км 14.04.2021 р. було видано розпорядження Одеського міського голови № 257 від 14.04.2021 р. «Про створення міжвідомчої робочої групи з питань увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, похованих у районі 6-го км Овідіопольської дороги в м. Одесі» на чолі із в. о. заступника мера, керуючим справами виконкому Одеської міської ради Олегом Бриндаком. Робочій групі було доручено організувати проведення пошукових робіт, що, зокрема, передбачало: 1) проведення польових пошукових робіт, включаючи шурфування місцевості; 2) здійснення історико-архівних досліджень щодо поховань жертв війни та політичних репресій; 3) виготовлення схематичних планів та складання іншої документації, необхідної для ведення державного обліку поховань, виявлених під час проведення пошукових робіт¹⁴.

Розпорядження містить помилки, зокрема жертв війни на цій ділянці немає, а жертви репресій були не поховані, а завалені сміттям і закопані, а група не «міжвідомча», а просто робоча. Проте не дивлячись на ініціативу членів групи – фахівців у пошуковій, архівній, меморіальній роботі виправити ці та інші помилки не вдалося. І це було симптоматично.

Уже з травня керівництво Одеської міської ради відкрито діяло паралельно робочій групі, практично ігноруючи її існування, рішення щодо організації пошукових робіт ухвалювалися без її участі та без врахування компетентності виконавців. Щоправда, щомісячні засідання робочої групи до кінця липня ще проводилися і їхні відеозаписи та протоколи розміщено на міському сайті на сторінці¹⁵ робочої групи. Але упродовж серпня–вересня (коли саме йшли пошукові роботи) – жодного засідання, не дивлячись на численні запити та ініціативу членів робочої групи, не відбулося. Спочатку О. Б. Бриндак був у відпустці і засідання, проведене без його участі 03.08.2021 р., фак-

¹⁴ Розпорядження Одеського міського голови № 257 від 14.04.2021 р. URL: <https://omr.gov.ua/ru/acts/mayor/183846/> (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁵ Большой террор 1937–1938 гг. URL: <https://omr.gov.ua/ru/odessa/about/stranici-istorii/bolshoy-terror-1937-1941-gg/> (дата звернення: 20.10.2021).

тично залишилося безрезультатним: жодне рішення не ухвалене органами Одеської міської ради до уваги, відеозапис на сайті не розміщено, протокол не оформлено. Після повернення голови терміново змінено склад робочої групи, виведені (без попередження) Я. О. Жилкін і Р. Р. О. Гамзаєв (керівники київських профільних організацій) та введені П. В. Вугельман (заступник міського голови) і Т. Л. Самойлова (археолог-консультант). Жодне засідання оновленої робочої групи проведено не було.

Повертаючись до хронології:

27.05.2021 р. виконком Одеської міської ради ухвалив рішення про надання дозволу на проведення пошукових робіт та визначення департаменту міського господарства замовником цих робіт¹⁶. Департаменту фактично було вказано обрати виконавцем робіт Олександра Івченка – голову ГО «Військово-історичний клуб “Військова доблесть”»¹⁷. Саме йому, а не київським фахівцям мер Одеси, особисто допоміг отримати дозвіл Міністерства культури та інформаційної політики від 10.06.2021 р. на виконання пошукових земляних робіт¹⁸.

08.07.2021 р. департамент міського господарства уклав волонтерський договір з О. В. Івченком на пошукові роботи на другій частині ділянки за кадастровим номером 5110137300:65:006:0006 (6-м км Овідіопольської дороги); Відповідальний виконавець у договорі не визначений, текст договору з додатками, порядок робіт і список реальних виконавців не оприлюднені.

Департаменти і комунальні підприємства Одеської міської ради провели підготовчі роботи: очищення території, встановлення на ділянці паркану і КПП «Муніципальної варти», вагончиків і біотуалетів, забезпечення табору водою та електроенер-

¹⁶ Рішення виконкому № 178 від 27.05.2021 р. URL: <https://omr.gov.ua/ua/acts/committee/184438/> (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁷ На меморіалі 412-й батареї перезахоронили останки 15 захитників и освободителей Одессы. Фото, видео. URL: <https://omr.gov.ua/ru/news/223200/> (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁸ Дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою. URL: https://omr.gov.ua/images/File/DODATKI_2021/O_GORODE/dozvil_arx.pdf (дата звернення: 20.10.2021).

гією, забезпечення пошуковців регулярним харчування, робочим одягом, матеріалами та інструментами тощо. Виконана велика й частково необхідна для подальших пошукових робіт підготовча та супровідна робота. Проте жодне з рішень, жоден із заходів не були обговорені на робочій групі, не визначена їхня необхідність чи шкідливість, немає жодної інформації про кошти, витрачені на ці масштабні заходи. Можна припустити, що якнайменш частина з них виконана за бюджетні кошти (оплата роботи працівників і техніка комунальних підприємств). Підстави невідомі. Офіційна версія керівництва Одеської міської ради – все «безкоштовно» і «благодійно».

02.08.2021 р. без відома й узгодження з робочою групою (якій згідно з розпорядженням нібито було доручено організувати проведення пошукових робіт), без офіційного оголошення, без попередньої прес-конференції почалися роботи на 6-му км. Методика робіт не обговорена, не узгоджена, фактично невизначена. Це небезпечно для всіх видів пошукових робіт, але особливо для масових могильників, де непрофесійні дії можуть призвести до незворотних руйнівних результатів.

Пошукові роботи на колишньому спецоб'єкті НКВС проводили члени трьох громадських організацій, члени яких займаються пошуком останків воїнів Червоної армії, загиблих у роки Другої світової війни, та історичними реконструкціями. Фахово, методично та ідеологічно вони були зовсім не підготовлені до таких робіт. Сутність їх громадської діяльності – героїка Великої Вітчизняної війни, подвиг радянського воїна. Тема масових репресій, злочинів радянської тоталітарної держави була досить далекою від них. Проте можна припустити, що те, з чим їм довелося зіткнутись на спецоб'єкті НКВС, стало новим досвідом і не залишило їх байдужими.

Волонтерський договір на виконання робіт був укладений з ГО «Військово-історичний клуб “Військова доблесть”» (Одеса)¹⁹. Голова організації Олександр Івченко особисто запросив до участі членів двох інших громадських організацій – «Пошук-

¹⁹ URL: <https://fact.org.ua/1001-pamjat-o-voinskoj-doblesti-navsegda-ostanetsja-v-serdcah-potomkov.html> (дата звернення: 20.10.2021).

Дніпро» (Дніпро)²⁰ і «Пам'ять нащадків» (Кривий Ріг)²¹. Конкретний перелік виконавців робіт невідомий. Як і методика. Керівник дніпровської організації Андрій Біжко свого часу відвідував семінар, який проводили представники Міжнародного комітету Червоного Хреста, і це стало приводом для подальших заяв, що роботи на 6-му км проводилися «за методикою МКЧХ», хоча в дійсності методики МКЧХ щодо масових могильників розстріляних не існує.

Як науковий консультант для супроводу пошукових робіт виконавців, які не мали відповідного досвіду, голова робочої групи О. Б. Бриндак особисто запросив кандидата історичних наук Т. Л. Самойлова²². Це рішення, як і всі попередні, також не обговорювалося на робочій групі, бо фахівці поставили б під сумнів доцільність запрошення спеціаліста з античної Тіри для консультацій з робіт на масових могильниках розстріляних. Надалі Т. Л. Самойлова²³ була введена до складу робочої групи як заступник голови і з означенням статусу завідувачки відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології Національної академії наук України, хоча в дійсності не займає цю посаду з березня 2018 р.

Також необхідно зазначити, що договори зі всіма виконавцями, крім О. В. Івченка, не укладені, права та обов'язки сторін, перелік і кваліфікація виконавців, план робіт і методика не визначені, бюджет невідомий, за офіційною версією все на волонтерських засадах, «благодійно». Інформація щодо ходу робіт не надавалася ані робочій групі, ані журналістам, ані громадськості.

²⁰ URL: https://m.facebook.com/poshukdnipro.dp.ua/?hc_ref=ARTEURdIDiRO0eiO0ibS-sszcThHwPujZ5cDh3XGu3wzNQTPpyVTme_3n8aPQnWZLj4&fref=nf&_rdr (дата звернення: 20.10.2021).

²¹ URL: <https://m.facebook.com/groups/67248269959718> (дата звернення: 20.10.2021).

²² Самойлова Т.Л. Античный город Тира доримского времени. Приложение. Диссертация. URL: <http://www.dslib.net/arxeologia/antichnyj-gorod-tira-dorimskogo-vremeni-prilozhenie.html> (дата звернення: 20.10.2021).

²³ Самойлова Тетяна Львівна. Кар'єра у НАН України. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/PersonalSite/Statuses/Pages/default.aspx?PersonID=0000011855> (дата звернення: 20.10.2021).

Після численних звернень членів робочої групи і журналістів Одеський міський голова провів 11.08.2021 р. зустріч з консулами Польщі та Румунії (які входили до складу робочої групи) для представлення їм перших результатів робіт на 6-му км і відеофіксації їхньої підтримки²⁴. З інформації на міському сайті:

«Роботи проводяться за методикою Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Територія очищається від сміття. Визначається місце і проводиться первинна зачистка шурфів технікою на глибину порядку 1,3 м. Потім ведеться пошарова зачистка вручну. Якщо відбувається контакт з кістковими останками, встановлюється межа могильника з його фіксацією. З розкопів вилучаються лише артефакти з прив'язкою до конкретного місця. Потім могильник консервується».

Учасникам зустрічі демонструють вилучені з розкопів артефакти. Генеральний консул Республіки Польща пані Катаржина Солек (в центрі), т. в. о. Генерального консула Румунії пан Тіберіу-Леоніда Шарпе (праворуч), Олександр Івченко (крайній зліва), Сергій Удалов (крайній справа).

11.08.2021 р.

²⁴ Мэр Одессы обсудил с дипломатами ход поисково-исследовательских работ на 6-м километре. Фото, видео. URL: <https://omr.gov.ua/ru/news/224325/> (дата звернення: 20.10.2021).

Захід проводився без оголошення. Документи про хід робіт нікому не надавалися. Більшість членів робочої групи і ЗМІ дізналися про все це з міського сайту пост-фактум.

Робоча група фактично була відсторонена не лише від організації, а й від самого ходу робіт, залишалися без відповіді постійні питання: що відбувається на об'єкті, чи ведуться записи польових робіт, коли буде проведено брифінг для журналістів, коли буде проведено засідання робочої групи тощо. Єдине, що вдалося в'яснити, що на 20.08.2021 р. було виявлено **29 масових багаточарових могильників**.

Несподівано, без попереднього оголошення і відкритого запрошення ЗМІ відбувся захід. 30.08.2021 р. Одеський міський голова представив журналістам перші висновки робочої групи щодо пошукових робіт на 6-му км Овідіопольської дороги²⁵. Прес-служба Одеської міської ради запросила вибірккові ЗМІ, лояльні до керівництва мерії. Робочу групу не повідомили ані про захід, ані про те, що міський голова представлятиме від її імені «висновки», ніким не узгоджені. Запрошені вибірккові члени групи: учасники пошукових робіт та представник УНП. З інформації на міському сайті:

«Виявлено 29 розстрільних ям»; «Площа дослідної ділянки – 5 га, на сьогоднішній день обстежено трохи менше половини. Розкопки і пошук розстрільних ям триватиме і в вересні, поки дозволяє погода»; «На даному етапі завданням групи є визначення меж поховань без ексгумації тіл, а також збір артефактів, які свідчать про час поховання, а, можливо, і особистостей убитих»; «Сьогодні ми встановлюємо сам факт наявності тут останків. Скільки їх, ми не знаємо, тому що яму не розкриваємо, а просто маркуємо місце поховання і консервуємо останки до проведення наступного етапу досліджень [...] Жахає те, що тут знаходилася територія міського сміттєзвалища [...] ями рили в сміттевому шарі і трупи засипали цим же сміттям [...]»;

«Під час робіт вивезено понад 400 завантажених сміттям і землею самоскидів “КамАЗ”»; «Наступним етапом роботи стане екс-

²⁵ Робоча група представила перші висновки дослідницької роботи на 6-му км Овідіопольської дороги. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/224550> (дата звернення: 20.10.2021).

гумація останків, яка буде проводитися вже не в цьому році, а після отримання відповідних дозволів».

Геннадій Труханов розповідає журналістам про пошукові роботи.
Олег Бриндак (ліворуч), Тетяна Самойлова (праворуч). 30.08.2021 р.

На брифінгу були представлені артефакти, вилучені з могильників. Для практики пошуковців військових поховань це звично. Але для етапу попередніх робіт на масових могильниках – це неприпустимо, бо вилучений артефакт втрачає свою належність до останків конкретної людини. Крім того, тепер залишиться невідомим реальне місце знаходження таких артефактів – поверхові шари сміттєзвалища чи приналежність саме до зазначеного могильника розстріляних.

Через такий перебіг подій, повне ігнорування робочої групи та використання її для прикриття довільних дій керівництва ОМР, порушення прийнятого регламенту, непроведення засідань та обговорень 06.09.2021 член робочої групи к. ф. н., доцент Л. В. Ковальчук офіційно заявила про вихід з її складу. Напередодні вона відправила на сайт²⁶ Одеської міської ради розширений блок матеріалів щодо результатів архівних студій за проблематикою спецоб'єкту НКВС на 6-му км з фотокопіями архівних документів. На кінець жовтня 2021 р. матеріали на сайті не розміщено і сторінка не оновлена. (Для довідки: Л. В. Ко-

²⁶ Большой террор 1937–1938 гг. URL: <https://omr.gov.ua/ru/odessa/about/stranici-istorii/bolshoy-terror-1937-1941-gg/> (дата звернення: 20.10.2021).

Серія книг
«Одесский мартиролог».

вальчук²⁷ – автор-упорядник серії книг «Одесский мартиролог»²⁸, першої книги «Реабілітовані історією. Одеська область»²⁹, засновник і координатор комплексної науково-просвітницької програми ОНУ імені І. І. Мечникова «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання»³⁰, голова Регіональної комісії з реабілітації при Одеській обласній державній адміністрації³¹).

Наступні два тижні знову інформаційний вакуум. І традиційно без оголошень 17.09.2021 р. Одеський міський голова провів урочисте закриття польових робіт та нагородження їхніх учасників-волонтерів почесними грамотами...³² З інформації на міському сайті:

«Проведено обстеження практично всієї земельної ділянки розміром 4,76 га. Через кожні два метра робились траншеї-шурфи. Їх зроблено майже 180. Виявлені 29 розстрільних ям. Шість з них ексгумовані у 2007–2008 рр. Інші – вперше».

²⁷ Ковальчук Л. Границы доступа сдвигались медленно и сложно. URL: <https://dostup.memo.ru/story/lidiya-kovalchuk/> (дата звернення: 20.10.2021).

²⁸ Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/kovalchuk-fond-p.pdf> (дата звернення: 20.10.2021).

²⁹ «Реабілітовані історією» (Одеська область). URL: <http://www.reabit.org.ua/books/od/> (дата звернення: 20.10.2021).

³⁰ Наукова програма «Феномен тоталітаризму». URL: <http://onu.edu.ua/uk/science/sprograms> (дата звернення: 20.10.2021).

³¹ В Одесі запрацювала регіональна комісія з реабілітації. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novynu/v-odesi-zaprasyuvala-regionalna-komisyya-z-reabilitaciyi> (дата звернення: 20.10.2021).

³² На 6-м км Овидиопольской дороги обнаружено 29 расстрельных ям с жертвами политрепрессий. Фото, видео. URL: <https://omr.gov.ua/ru/news/224791> (дата звернення: 20.10.2021).

Результати пошукових робіт на 6-му км.
На першому плані – 2-га ділянка з означенням меж могильників.
На дальньому плані – 1-а ділянка, перекопана траншеями.
17.09.2021 р.

Одеський міський голова нагороджує пошуковців грамотами.
У центрі на другому плані – Андрій Біжко (Дніпро), Олександр Івченко (Одеса).
17.09.2021 р.

Роботи виконувалися «за методикою МКЧХ». Була проведена геодезична зйомка, межі розстрільних ям прив'язані до схеми ділянки та промарковані. Останки розстріляних людей залишені в землі до ексгумації, ями законсервовані.

Перебіг подальших подій:

07.10.2021 р. Одеський міський голова провів зустріч з делегацією Інституту національної пам'яті Республіки Польща³³. Прозвучала нова кількість виявлених могильників: 32, а не 29, як було оголошено 17 вересня на офіційному закритті робіт. Польська сторона висловила зацікавленість в участі у подальших роботах на спецоб'єкті НКВС. Зустріч завершилася покладанням квітів на 6-му км.

21.10.2021 р. Одеський міський голова вшанував пам'ять жертв політичних репресій на 6-му км разом з гостями з Німеччини. Директор відділу Східної Європи Центру ліберальної сучасності пані Марілуїзе Бек відзначила, що для Європи важлива інформація не лише про сучасну Україну, а й про її минуле. Візит завершився покладанням квітів³⁴.

22.10.2021 р. після церемонії вшанування пам'яті одеських жертв Голокосту 1941 р. іноземній делегації, що прибула на 80-ті роковини цих трагічних подій, було представлено «проект з увічнення пам'яті жертв політичних репресій, розстріляних на 6-му Овідіопольської дороги, та етапи його реалізації». Так зазначено в офіційних новинах на сайті Одеської міської ради³⁵. Що саме мається на увазі під «проектом» – невідомо. На питання, як проводилася консервація могильників голова робочої групи О. Б. Бриндак відповів, що ями засипали тією ж землею,

³³ Мэр Одессы встретился с делегацией Института Национальной памяти Польши. Фото. URL: <https://omr.gov.ua/ru/news/225051> (дата звернення: 20.10.2021).

³⁴ В Одессе почтили память жертв политрепрессий, расстрелянных на 6-м км Овидиопольской дороги. URL: <https://omr.gov.ua/ru/news/225209> (дата звернення: 21.10.2021).

³⁵ В Одессе на месте будущего мемориала жертвам Холокоста 1941 г. заложили капсулу времени. URL: <https://omr.gov.ua/ru/news/225227> (дата звернення: 22.10.2021).

що з них викопувалася. Щодо вилучених з розкопів артефактів було сказано, що зберігаються в певному місці. І що роботи у наступному році продовжать ті ж пошуковці після отримання необхідних дозволів...

Основні проблемні висновки:

1. Перший етап пошукових робіт на 6-му км Овідіопольської дороги виконаний без необхідної наукової та організаційної підготовки, без участі фахівців за тематикою даних робіт, у закритому режимі без інформаційного супроводу. Що саме і яким чином відбувалось на ділянці з 02.08.2021 р. по 18.09.2021 р. і далі достовірної документованої інформації немає. Яким чином знайшлися ще три могильники, коли і в якому вигляді буде зроблено звіт, наскільки він буде публічним – невідомо. Роботи проводилися як «волонтерські» і «безкоштовні», що викликає великі сумніви.
2. Робоча група, спочатку створена як фахова, за участю представників громадянського суспільства, поступово змінювалася і фактично була використана як прикриття дій керівництва Одеської міської ради.
3. Перспективи розвитку подій на 6-му км публічно не визначені, тому небезпечні. Консервація ділянки на осінньо-зимово-весняний період належним чином не проведена. Як забезпечити збереження останків та артефактів після порушення поверхового шару землі та раніше утрамбованого будівельного сміття, невідомо.
4. На сесію міської ради 15.09.2021 р. питання щодо 6-го км не виносилося, хоча питання «Про Прогноз бюджету Одеської міської територіальної громади на 2022–2024 роки» було розглянуто. У проекті порядку денного сесії, що відбудеться 03.11.2021 р., цього питання також немає. Продовження робіт тими ж пошуковцями-волонтерами з громадських організацій, що працювали в 2021 р., ймовірно.
5. Колишній спецоб'єкт НКВС стає місцем проведення протокольних заходів керівництва Одеської міської ради.

Головні позитивні результати:

1. Більше неможливі заяви щодо ймовірної відсутності останків розстріляних жертв політичних репресій на 6-му км Овідіопольської дороги.
2. На сайті Одеської міської ради відкрита сторінка «Великий терор 1937–1938 рр.» та розміщені деякі з матеріалів багаторічних архівних досліджень з історії терору на Одещині³⁶.
3. До проблематики одеського спецоб'єкту НКВС привернуто увагу світової спільноти. Публікації щодо пошукових робіт вийшли у всіх головних світових ЗМІ.
4. Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький під час спільної прес-конференції з прем'єр-міністром України Денисом Шмигалем у межах XXX Економічного форуму (07–09.09.2021 р.) заявив про зацікавленість Польщі у подальших роботах на 6-му км та готовність брати в них участь³⁷.
5. Український інститут національної пам'яті частково підтримав пропозицію польського Інституту національної пам'яті взяти участь у продовженні робіт на 6-му км, незважаючи на проблеми у відносинах України та Польщі щодо організації пошукових робіт в місцях страт і поховань жертв ХХ ст.
6. Потенційно існує можливість організувати і провести наступні етапи робіт щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій Одещини гідно і на високому фаховому рівні.

Навіть короткий огляд стану справ, пов'язаних з розкопками на 6-му км Овідіопольської дороги та ситуації довкола цього питання, свідчить про відсутність спеціального правового статусу у місць, де знаходяться масові могильники жертв політичних репресій радянського часу. В Україні через відсутність за-

³⁶ Великий терор 1937–1938 рр. URL: <https://omr.gov.ua/ua/odessa/about/stranici-istorii/bolshoy-terror-1937-1941-gg/> (дата звернення: 20.10.2021).

³⁷ Spotkanie premiera Mateusza Morawieckiego i premiera Ukrainy Denysa Szmyhala z mediami w Karpaczu. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IYMFlaiTPvA&ab_channel=KancelariaPremiera (дата звернення: 20.10.2021).

гальної процедури, яка б регламентувала роботу з їх вивчення і утримання, це призводить до надмірної забюрократизованості навіть елементарних питань, відсутності відповідальності з боку чиновників місцевого рівня, а подекуди прийняті рішення свідчать не про бажання вирішити проблему та на ділі забезпечити увічнення пам'яті жертв політичних репресій, а радше про задоволення власних політичних чи фінансових зисків.

УДК 94(477-25): Биківня

Тетяна ШЕПТИЦЬКА*

«Биківнянські могили»: трансформація політики національної пам'яті

У статті простежуються зміни у державній політиці національної пам'яті щодо Биківні як місця масових поховань жертв політичних репресій. Аналізуються чинники, які вплинули на формування політики пам'яті, визначаються недоліки й переваги тих чи інших форматів меморіалізації. Актуалізується питання відповідальності державних інституцій та українських високопосадовців перед українським суспільством за реалізацію меморіальної політики як запоруки згуртування суспільства й складової національної безпеки.

Ключові слова: Биківня, пам'ять, політика національної пам'яті, меморіалізація, політичні репресії, вшанування жертв репресій.

* Шептицька Тетяна Леонідівна – заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», кандидат філологічних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9979-8328>; shept@ukr.net.

The essay focuses on the changes in Bykivnia's national memory policy as a site for mass burials of political repression victims. The elements that influenced the creation of the memory policy are examined, as well as the disadvantages and benefits of various memorialization styles. The subject of state institutions' and Ukrainian high-ranking officials' obligation to Ukrainian society for memorial policy execution as a guarantee of social cohesion and a component of national security is being debated.

Key words: *Bykivnia, memory, politics of national memory, memorialization, political repressions, honoring victims of repressions.*

Биківнянські поховання на сьогодні є не лише одним із наймасовіших і найвідоміших в Україні могильників радянської доби, в якому спочивають десятки тисяч жертв масових політичних репресій 1930-х – початку 1940-х рр. Братські могили у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу досі залишаються больовою точкою для українського суспільства – і не лише через вражаючі цифри втрат української людності чи усвідомлення конкретних наслідків злочинів радянського тоталітарного режиму, а передовсім через актуалізацію важливих питань колективної пам'яті. Колишня таємна спецділянка НКВС, на території якої щороку у третю неділю травня відбувають державні жалобні заходи, продовжує привертати увагу, збуджуючи у науковому дискурсі чи громадській думці не тільки дискусії щодо кількісного виміру чи дослідження персоналісного зрізу Биківнянської трагедії¹, а й опрацювання проблем історичної травми, належної комеморації, ролі держави у виробленні практик гідного вшанування жертв тощо.

Українська держава послідовно наголошує на неприпустимості відновлення і повторення тоталітарних методів управління, стимулюючи декомунізаційні й деколонізаційні процеси, відкриваючи архіви колишніх радянських спецслужб, вибудовуючи свою політику пам'яті, включно з ритуальними практиками, довкола травматичних і знакових подій першої третини ХХ ст. – Голодомору 1932–1933 рр., Биківнянської трагедії, подій Другої світової війни. Подібний підхід, безперечно, має як

¹ Биківня. Від території смерті до місця пам'яті. Київ: УІНП, 2017. 36 с.

важливий виховний, так і серйозний націозгуртувальний ефекти, адже сприяє усвідомленню українською нацією себе як цілості, як спільноти, що проходила різні етапи розвитку, зазнавала втрат і перемог, і намагається нині дати раду з власним минулим.

Однак, варто зауважити, що політика національної пам'яті щодо Биківнянської трагедії вибудовувалася поступово і певною мірою повільно, під дією різноманітних суспільно-політичних, світоглядних і навіть економічних чинників. Зрештою, суттєво позначився на конструюванні складових політики пам'яті довкола Биківні і довготривалий науковий пошук, який рухався від розкриття самої правди про це місце масового поховання жертв Великого терору до ґрунтовних фахових досліджень. Знадобився значний проміжок часу для опрацювання документів НКВС цього періоду, для аналізу артефактів, знайдених під час роботи спільної українсько-польської археологічної експедиції, для вивчення архівно-кримінальних справ репресованих і документів партійних органів, пов'язаних з діяльністю урядових комісій, тощо, аби на цій основі постало не лише певне бачення механізмів репресій, знання про постаті Биківнянського мартиролога, а й розуміння логіки дій державних органів, відповідальних за реалізацію політики національної пам'яті.

До вивчення історії появи та функціонування таємної спецділянки НКВС у Биківнянському лісі, оприлюднення інформації про постаті з Биківнянського мартиролога упродовж останніх десятиліть долучилися і професійні історики, і громадські діячі, і працівники прокуратури та інших установ, відповідальних за реабілітацію репресованих. Ті чи інші аспекти Биківнянської теми висвітлені у працях С. Білоконя², Ю. Шаповала³, А. Амонса⁴, М. Лисенка⁵, М. Роженка⁶, О. Бажана⁷ та науковців Заповід-

² Білокінь С. Биківня і Вінниця в історіографії терору // Білокінь С. Нові студії з історії большевизму, I–III. Київ, 2006. С. 18–58.

³ Шаповал Ю. Биківня: матеріалізація історичної пам'яті. *Дзеркало тижня*. 2007. 18 травня.

⁴ Амонс А. Биківнянські жертви або як працювала Вища двійка на Київщині. Київ, 2007. 608 с.; Його ж. Биківнянська трагедія: документи й

ника⁸. Долучаються до дослідження Биківні й польські колеги, хоча книги й публікації А. Коли⁹, М. Рігамонті¹⁰, М. Гури зосереджуються в основному на вивченні археологічного матеріалу, здобутого внаслідок пошукових та ексгумаційних робіт на території Биківнянського лісу.

Водночас на сьогодні критично недостатньо наукових розвідок, які б вивчали інституалізацію «Биківнянських могил» як науково-дослідної установи, а також аналізували державну політику пам'яті України стосовно Биківні як символічної території. Вочевидь, це пояснюється тим, що й сам термін «політика пам'яті» є відносно новим для української гуманітаристики, і викликає певні різночитання та дискусії стосовно методологічних підходів. Проте аналіз трансформації політики пам'яті щодо Биківнянської трагедії залишається вкрай актуальним, науково доцільним і суспільно потрібним.

Сучасний науковий дискурс пов'язує виникнення концепту «політика пам'яті» з дослідженнями французького соціолога М. Гальбвакса¹¹. Власне йому належить першість у міркуваннях

матеріали. Київ, 2006. 560 с.; Його ж. репресовані прокурори в Україні. Київ, 2009. 576 с.

⁵ Лисенко М. Биківня: злочин без каяття. Бровари, 1996. 136 с.; Його ж. Биківня – наш вічний біль. Київ, 2009. 368 с.

⁶ Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства / М. М. Роженько, Е. Л. Богацька. Київ: УЦД культури, 1999. Кн. 1. 566 с.

⁷ Пам'ять Биківні: документи та матеріали / НАН України. Ін-т історії України та ін.; упоряд.: О. Г. Бажан та ін. Київ, 2000. 320 с.

⁸ Філімоніхін В. Спецдіянка НКВС УРСР (1937–1942) місце таємного поховання жертв масових політичних репресій у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу міста Києва // Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937–1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. Київ, 2013; Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму. Київ, 2017. 340 с.

⁹ Kola A. Archeologiczne badania sondażowe i prace ekshumacyjne w Wykowni pod Kijowem Ukraina w 2001 roku. Torun. 2001. 147 s.

¹⁰ Rigamonti M. Wykownia. Archeologia zbrodni. Warszawa. 2012.

¹¹ Євсеев К. Становлення концепту «історична пам'ять». *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3(71). URL: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/evseev_stanovlennia.pdf.

щодо змістового наповнення терміна «колективна пам'ять», а також його кореляції з поняттями «історія», «індивідуальна (автобіографічна) пам'ять», «релігійна пам'ять» та ін. Національна гуманітаристика, визнаючи суттєвий внесок М. Гальбакса, зосередила свою увагу на вивченні «історичної пам'яті» як категорії, що нібито найбільше відповідає потребам українського сьогодення з його боротьбою за геополітичну суб'єктність та прагненням деконструювати імперські міфи та стереотипи. Різні аспекти формування та функціонування історичної пам'яті аналізуються у працях таких відомих науковців, як Ю. Шаповала, Я. Грицака, А. Киридон, І. Гирича, Л. Нагорної та ін. На думку науковців,

«їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє ніби під софіти і стає об'єктом прискіпливого аналізу»¹².

І саме історична пам'ять як значно складніший феномен, який апелює до ідентичності, культурного ландшафту, може стати важливою основою вираженої державної меморіальної політики.

Політика національної пам'яті в Україні упродовж кількох останніх десятиліть, на жаль, доволі суттєво залежала від політичної ситуації, специфіки різних виборчих кампаній та частково і зовнішніх чинників. Щодо Биківнянської трагедії досить помітним є своєрідне пожвавлення інтересу держави та її репрезентантів до цього місця пам'яті, що переমেжовувалося із періодом відчутного затихання такої зацікавленості. Безперечно, виходом на загальноукраїнський рівень Биківнянські могили завдячують значною мірою Президенту України (2005–2010) В. Ющенку. Власне за його ініціативи ще як прем'єр-міністра України з'явилася постанова уряду № 564 про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»¹³. Подібне твердження не означає ігнорування вели-

¹² Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні [Електронний ресурс]. URL: <http://khp.org/index.php?id=1230112797>.

¹³ Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2001 р. № 564 про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські

чезних здобутків громадських активістів, науковців, дослідників радянських репресій, волонтерів, журналістів, здійснених у попередні роки, чи проведених ними акцій, вшанувань, панахид, пам'ятних концертів-реквіємів тощо. Йдеться саме про вироблення державницьких підходів щодо Биківні та розпрацювання концепту формування національної єдності через пам'ять про загиблих і знищених українських громадян. Виступаючи у 2006 р. на церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій на території Заповідника В. Ющенко якраз і спробував розкрити важливість історичних подій, навіть трагічних, як викликів для українського сьогодення та спонук до активної державної діяльності:

«Сумно від того, що... київське автошоу зібрало більше людей, ніж вшанування пам'яті трагедії биківнянських могил... Але я це кажу не як докір нації, я це хочу констатувати як факт, як виклик... Ми все відновимо, кожного згадаємо, і того, хто тут лежить, і того, хто це зробив. І тому ми говоримо про те, що в цьому виклик. Шановна українська громадо, ми повинні бути єдині»¹⁴.

Отже, одним із досягнень президентської каденції В. Ющенка стало не лише підвищення статусу Заповідника до рівня національного (Указ Президента України від 17.05.2006 р.¹⁵), що вплинуло на інтенсифікацію роботи установи, а й актуалізація теми в українському інформаційному просторі, привернення уваги до необхідності здійснення археологічних робіт, встановлення імен закатованих, а також і вписування Биківнянської трагедії у світовий контекст, прирівнювання її до світових, таких, як Аушвіц, Бухенвальд, Дахау.

Одним із найпрактичніших і найпродуктивніших підходів до концепту «політика пам'яті», вважається пояснення, запропоноване А. Киридон, яка розглядає це поняття як

могили». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D0%BF#Text>.

¹⁴ Віктор Ющенко вшанував пам'ять жертв сталінського режиму. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/945124.html>.

¹⁵ Указ Президента України «Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику "Биківнянські могили" статусу національного». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/2006#Text>.

«сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади»¹⁶.

Аналіз репрезентативних практик, пов'язаних із осмисленням Биківнянської трагедії, показує гостру залежність політики пам'яті від ідейних настанов політичних лідерів, їхньої здатності реалізовувати цю політику за допомогою системи «підтримчих дій» та ін. Зрозуміло, що в часи комуністичного панування Биківня належала фактично до найбільш заборонених тем. Влада СРСР в оцінці цих подій упродовж десятиліть намагалася перекласти провину за власні злочини на нацистський режим. Урядові комісії 1971, 1987, 1989 рр., які проводили розслідування на території Биківнянського лісу, ухвалювали рішення про відповідальність «фашистських загарбників» за смерті мирних громадян¹⁷.

Зі здобуттям Україною незалежності молода держава не одразу долучається до формування політики пам'яті щодо Биківнянських поховань. Перші вшанування, публікації, комеморативні практики (від стрічок і портретів на деревах до листівок) реалізовувались переважно родичами репресованих, членами громадських організацій, активістами та журналістами, меценатами і просто небайдужими громадянами. У такій ситуації державного «непомічання» Биківнянських поховань були як позитивні, так і негативні наслідки. Загалом вважається, що термін «політика пам'яті» передбачає не тільки цілеспрямовану діяльність державних інституцій та груп істориків в історичній сфері, але й ініціативу «знизу», тобто у всій їх взаємодії та багатоплановості¹⁸. Низова активність на початках дозволила уник-

¹⁶ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). Україна – Європа – Світ: міжнарод. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 244.

¹⁷ Шаповал Ю. Биківня: матеріалізація історичної пам'яті.

¹⁸ Расевич В. Ще раз про політику пам'яті. URL: https://zaxid.net/shhe_raz_pro_politiku_pamyati_n1097971.

нути забюрократизованості процесів і залучення адміністративного ресурсу до організації вшанувань, а ще – забезпечила збереження й передачу т. зв. «живої пам'яті» про Биківню від родичів репресованих до українського суспільства. Проте, з іншого боку, громадянська активність, що у різних форматах триває і по сьогодні, спричинила значну інертність державної машини у питаннях меморіальної політики щодо Биківні. Йдеться не тільки про повільне інституційне оформлення Биківнянських поховань як місця пам'яті. Нагадаємо, що розпорядження Президента України Леоніда Кучми у 1994 р. стосовно створення меморіального комплексу на території колишньої таємної спецділянки НКВС у Биківнянському лісі, виконувалося, за справедливим твердженням Ю. Шаповала, доволі формально¹⁹. І лише у 2001 р. постав однойменний державний заповідник. А між тим, для офіційної політики пам'яті є дуже визначальним наявність т. зв. «місць пам'яті», через які, за концепцією французького історика П. Нора²⁰, формуються уявлення спільнот про самих себе, забезпечується зв'язок поколінь та згуртовується нація. Проте йдеться також і про систему комплексних заходів, що гарантували б розвиток Заповідника як науково-дослідної та культурно-освітньої установи і допомагали б його колективу поширювати у суспільстві інформацію про масові політичні репресії у СРСР, безпосередніх реалізаторів і виконавців Великого терору та найосновніше – людей, похованих у Биківнянських могилах. На жаль, станом на 2021 р. у зв'язку з кризовими моментами в економіці та пандемією, розпорядження уряду за 2017 р.²¹ майже не було реалізоване.

Державна політика національної пам'яті щодо Биківнянських могил наразі зосереджується на форматі ритуальних заходів і тих інформаційних посилів, які озвучують перед ук-

¹⁹ Шаповал Ю. Биківня: матеріалізація історичної пам'яті.

²⁰ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ, 2014. 272 с.

²¹ Про затвердження плану заходів на 2017–2018 рр. у зв'язку з 80-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 рр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2017-%D1%80#Text>.

раїнським суспільством Президенти України. Акценти в президентських виступах останніх років залежали не лише від політичної ситуації в країні чи зовні, а й від світоглядних настанов політичних лідерів і стану доступності раніше засекреченої інформації про Биківню та її жертв. Оскільки за часів каденції В. Ющенка не відбулося радикального відкриття архівів радянських репресивних органів, то Президент у своїх промовах робив акцент на важливості пам'яті про Биківнянську трагедію як своєрідної запоруки подальшого поступу:

«Тому відновлення правди про політичні репресії і гідне вшанування їхніх жертв – це не просто символ. Це – головна ознака того, що наша душа жива, що наше життя незнищене, що наш народ переміг і зло, і смерть»²².

Президент України (2014–2019) Петро Порошенко частково й побіжно згадав про соціальну стратифікацію жертв:

«Українська інтелігенція, державні і релігійні діячі, жертви так званих чисток, колишні військовополонені, представники польського, німецького, болгарського, литовського і багатьох інших народів – перелік категорій людей, які знайшли тут свій останній спочинок, є дуже довгий»²³.

Виступаючи в 2020 р. на Биківнянських могилах, Президент України Володимир Зеленський змістив акценти у бік людських оцінок злочинів тоталітаризму, підкресливши, що:

«тоталітарна машина без вагань знищувала на своєму шляху людські життя і долі»²⁴.

Трансформація державної політики національної пам'яті щодо Биківнянських поховань засвідчила кілька важливих моментів:

²² Президент вшанував пам'ять жертв тоталітарного режиму. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/793307-prezident_vshanuvav_pamyat_gertv_totaltarnogo_regimu_807690.html.

²³ У Биківні, ймовірно, поховані до 100 тисяч жертв репресій, – Порошенко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2703304-u-bikivni-jmovirno-pohovani-do-100-tisac-zertv-represij-porosenko.html>.

²⁴ Президент ушанував пам'ять жертв політичних репресій. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ushanuvav-pamyat-zhertv-politichnih-represij-61177>.

- 1) небажання суспільства «забувати» про Биківнянські могили спонукало державні інституції реагувати на запити громадськості й пропонувати алгоритми вшанування та принципи й стратегії коменорації;
- 2) відсутність цілісного бачення державою Биківні як місця пам'яті загальмувало розвиток самої інституції – інфраструктурний, кадровий, архітектурний;
- 3) декомунізаційні процеси підвищили обізнаність громадян щодо діяльності радянських спецслужб і місць масових страт і поховань жертв репресій, спричинивши нарощування наступального потенціалу у вибудовуванні власного історичного наративу.

В умовах гібридної війни, розв'язаної Російською Федерацією, що орієнтується на відновлення сталінського дискурсу пошуку ворогів, вкрай важливою залишається підтримка пам'яті про Биківнянську трагедію та інші злочини радянського тоталітарного режиму. Чітке розуміння суті радянського тоталітаризму, правдиві знання про масові політичні репресії дозволять українському суспільству не збитися на манівці російської пропаганди і рухатися у майбутнє без «комплексу жертви», але з чітким розумінням причин, передумов і механізмів, які уможливили злочини Великого терору.

*Mieczysław GÓRA**

WYWIAD

**z Panem Mieczysławem Górą uczestnikiem badań
w Kijowie–Bykowni w latach 2001–2012**

1. Jest Pan specjalistą w swoim zawodzie – dodajmy, długoletnim pracownikiem Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi i następnie Zastępcą Dyrektora w Muzeum Tradycji Niepodległoś-

* *Гура Мечислав (Mieczysław Góra)* – заступник директора Музею традицій незалежності (м. Лодзь, Польща), доктор наук.

ciowych w Łodzi. Jako archeolog i muzealnik posiada Pan istotny dorobek naukowy. Natomiast od początku lat 90-tych XX wieku zajął się Pan trudnym tematem odkrywania prawdy o zbrodni katyńskiej – dokonanej przez sowieckie NKWD na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1940. Jakie były motywy osobiste Pańskiej decyzji?

Ważnym wydarzeniem stało się w 1994 roku opublikowanie w Polsce tzw. ukraińskiej listy katyńskiej, niekiedy zwanej również listą Cwietuchina. Jest to lista obywateli polskich – ofiar zbrodni katyńskiej, zamordowanych przez NKWD na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego Wszechnarzędzowej Komunistycznej Partii (bolszewików) i naczelnych władz państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku. Lista zawierała dane personalne 3435 polskich obywateli polskich. Została ona przekazana w maju 1994 roku Stefanowi Śnieżko, zastępcy Prokuratora Generalnego RP przez zastępcę szefa Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, gen. Andrija Chomicza¹. Wśród nazwisk polskich ofiar NKWD odnalazłem wtedy członka mojej rodziny ze strony mojej mamy Stanisławy Góry (z domu Kornat) – porucznika Józefa Kornata.

Również w tym samym 1994 roku prof. Marian Głosek, archeolog z Uniwersytetu Łódzkiego poszukiwał specjalistów do badań archeologiczno-ekshumacyjnych na cmentarzach w Katyniu, Charkowie i Miednoje. Prace były zaplanowane przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (OPWiM) w Warszawie. Zgłosiłem się wówczas na ochotnika do tych trudnych prac. Jako archeolog i muzealnik z odpowiednim już stażem i dobrą znajomością języka rosyjskiego czułem się przygotowany do niełatwego i wymagającego tematu badawczego poza granicami kraju. Moje motywacje były złożone. Przede wszystkim, zaistniała możliwość naukowego dochodzenia prawdy o zbrodni katyńskiej wraz z polską ekspedycją. Poza tym, dochodził motyw rodzinny, o którym wspomniałem. Z upływem czasu rozumiałem jeszcze mocniej potrzebę tych badań dla Rodzin Katyńskich

¹ *Listy katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie / red. M. Tarczyński, «Zeszyty Katyńskie» nr 4, Warszawa 1994 (po raz pierwszy w Polsce opublikowana tzw. ukraińska lista katyńska); również Adamska J., Przewoźnik A., *Katyni. Zbrodnia, prawda, pamięć*. Warszawa, 2010. S. 549–550.*

i wszystkich Polaków. Zostałem przydzielony przez Sekretarza Rady Andrzeja Przewoźnika do rządowej ekipy charkowskiej, na czele której stanął prof. Andrzej Kola z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Stałem się od 1994 roku rządowym specjalistą Rady OPWiM. Jako badacz, starałem się zachowywać obiektywizm, postępować, zgodnie z naukowymi zasadami badań archeologicznych.

Najpierw, we wrześniu 1994 roku powołano mnie na zastępcę kierownika prac archeologiczno-ekshumacyjnych na cmentarzu ofiar sowieckiego totalitaryzmu w Charkowie. Potem, w 1997 roku uczestniczyłem w dwóch inspekcjach archeologicznych we Włodzimierzu Wołyńskim, w miejscu odkrycia masowych grobów polskich obywateli zamordowanych przez NKWD po 17 września 1939 roku. Następnie, w latach 1997–1998 z ramienia Rady OPWiM byłem z-cą kierownika prac ekshumacyjnych na cmentarzu Orłąt we Lwowie. Z kolei w latach 1997–2001 pełniłem funkcję zastępcy kierownika prac ekshumacyjnych w badaniach niemieckich hitlerowskich obozów zagłady w Bełzcu i Sobiborze. W 1999 roku uczestniczyłem w pracach ekshumacyjnych grobu żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) w Birczy pod Przemyślem, zleconych przez rządy Ukrainy i Polski. Ostatnio, najważniejszymi stały się jednak dla mnie rządowe prace poszukiwawcze polskich grobów w Kijowie–Bykowni, przeprowadzone w latach 2001–1012.

2. Kiedy i w jakich okolicznościach powstał tajny sowiecki cmentarz NKWD w bykowniańskim lesie i gdzie stalinowscy oprawcy wykonywali egzekucje na Polakach i Ukraińcach?

W marcu 1937 roku prezydium Miejskiej Rady w Kijowie oficjalnie przekazało część podkijowskiego lasu do specjalnych celów NKWD, a plan jego zagospodarowania utajniło². W głębi lasu wydzielono obszar około pięciu hektarów i ogrodzono ten teren szczelnym płotem, pomalowanym na zielono, wysokim na 2,5 metra i zwieńczonym drutem kolczastym. Od trasy na Czernihów do tajnej strefy lasu zbudowano specjalną drogę szutrową o długości 800 m.

² Łysenko M.G. *Bikiwnia: złoczin bez kajatia*. Browari, 1996. S.14–25; Bażan O. i inni. *Pam'iat' Bikiwni: Dokumenty ta material*. Kyjiw, 2000. S. 11–20; Amons A.I. *Bikiwniams'ka tragedia. Dokumenti i matriali*. Kyjiw, 2006. S. 63–68.

Pierwsze ofiary stalinowskich «wielkich czystek» z więzień w Kijowie trafiły na ten cmentarz w połowie 1937 roku. Z rozkazu Stalina, przez wiele lat, aż do października 1941 roku, czyli do momentu wkroczenia Niemców do Kijowa, «wrogów ludu» rozstrzeliwano w więzieniach Kijowa. Odnalezione czaszki świadczą o tym, że większość pomordowanych przez NKWD zginęła od strzału w potylicę lub w podstawę czaszki. Na części czaszek widać było także pęknięcia na części skroniowej. Jest to, jak twierdzą specjaliści, ślad uderzenia tęnym narzędziem, najprawdopodobniej kolbą karabinu. Następnie ciała zabitych potajemnie przywożono samochodami ciężarowymi do tajnej części lasu i tam grzebano w bezimiennych dołach. Ciała chowano w masowych grobach o wymiarach dwa na trzy metry i o głębokości około dwóch metrów. Były to «standardowe wielkości» grobów, w których grzebano 50–60 osób. Szczególnie intensywny ruch samochodów do lasu na tajny cmentarz obserwowali mieszkańcy Bykowni w sierpniu i wrześniu 1941 roku, tuż przed wejściem armii niemieckiej do Kijowa.

3. Co działo się z cmentarzyskiem NKWD w Kijowie–Bykowni po II wojnie światowej?

Tuż po wojnie władze Związku Sowieckiego starały się intensywnie zacierać i zamazywać ślady swoich zbrodni. Podobnie jak w Katyniu, tak i w Bykowni mordy NKWD oficjalna propaganda przypisywała Niemcom, jako popełnione w okresie okupacji. O zniszczenie śladów mordu zadbały sowieckie służby specjalne i partia komunistyczna ZSRR.

W kwietniu 1971 roku Komisja Państwowa, pod nadzorem KGB, przeprowadziła na tym obszarze utajnione prace porządkowo-ekshumacyjne, podczas których rozkopała ponad 200 masowych grobów i «wyczyściła» je z ważnych dokumentów, uniemożliwiając tym samym w przyszłości identyfikację zamordowanych osób. Większość odkrytych szczątków ludzkich, umieszczono w 29 drewnianych skrzyniach i zakopano w dużej «Brackiej Mogile», tuż obok rozrytych i przeszukanych grobów³. Pozostała, niewybrana część szczątków

³ W 2012 r. podczas wspólnych polsko-ukraińskich badań zawartość tych skrzyń sprawdzono i potwierdzono, że były tam szczątki ludzkie i resztki butów.

ków ludzkich porzucono w spenetrowanych mogiłach i zasypano. Prasa ówczesna opublikowała wyniki Komisji Państwowej, która obwieściła, że w darnickim lesie (obok Bykowni) znaleziono jeszcze jedno miejsce pochówku «ofiar niemieckich represji z okresu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej».

W 1987 roku, podczas «pierestrojki» kolejna Sowiecka Komisja przeprowadziła tam w bardzo krótkim okresie (24–30 grudnia) prace wykopaliskowe. Podobnie jak w 1971 roku użyto wojska i ciężkiego sprzętu. Badania utajniono, a ludności miejscowej zakazano wstępu na obszar cmentarzyska. Już 31 grudnia 1987 roku Komisja ta złożyła sprawozdanie w którym stwierdziła, że pochówki miały miejsce w 1943 roku i mordu na ofiarach dokonali Niemcy. Ujawniono 68 jam i szczątki 25 18 osób. Szczątki zostały złożone w 34 skrzyniach i pochowane w głębokiej na 5 metrów «Brackiej Mogile». Po tych badaniach na przebadane groby dowiedziono jeszcze dwumetrową warstwę piaszczystej ziemi, a na powierzchnię cmentarza dodatkowo narzucono około trzydziestocentymetrową warstwę czarnoziemu dla wyrównania nierówności terenowych oraz posiania tam trawy aby dobrze wyrosła. W następnym 1988 roku «Bracką Mogiłę» obłożono czerwonym piaskowcem i postawiono kamienny pomnik z zafałszowanym napisem informującym o tym, że pochowani są ofiarami niemieckiego okupanta, zamordowanymi w latach 1941–1943.

Pod koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, w okresie «głasnosti», w efekcie częściowej demokratyzacji życia społecznego, pojawiły się żądania ujawnienia tajemnicy o cmentarzu w Kijowie–Bykowni. W 1989 roku, po kolejnych badaniach sondażowych grobów na tajnym cmentarzu NKWD, specjalna Komisja Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej po raz pierwszy stwierdziła, że w bykowniańskim lesie leżą ofiary represji stalinowskich.

4. Kiedy otrzymano w Polsce pierwsze informacje o grobach polskich w Kijowie–Bykowni?

Pierwsze informacje o grobach polskich w Kijowie–Bykowni Polska otrzymała w 1989 roku. Wówczas to, Ukraińskie Stowarzyszenie «Memoriał» i inne kijowskie organizacje niepodległościowe poinformowały Konsulat Generalny PRL w Kijowie o Polakach pochowanych w bykowniańskim lesie. W Kijowie–Bykowni zakończyła wtedy

swoje prace badawcze Komisja Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Po raz pierwszy stwierdziła ona oficjalnie, że dokonywano tam pochówków ofiar stalinowskiego terroru z lat 1937–1941. Podczas prowadzonych prac sondażowych natrafiono na liczne ukraińskie mogiły, ale również na polskie groby masowe. Identyfikację umożliwiły przedmioty znajdujące się przy ludzkich szczątkach: guziki z orłem, wysokie oficerskie buty. Znaleziono polskie monety, grzebień, szczoteczki do zębów, mydelniczki, dobrze zachowane cywilne obuwie itp. W jednym z grobów badacze odkryli kilka par kaloszy, wyprodukowanych w Polsce. Niestety, przemilczano i nie wspomniano wówczas oficjalnie w protokole Komisji o znalezieniu szczątków polskich ofiar zbrodni NKWD (z wiosny 1940 roku), z listy katyńskiej. Prawdę o znalezieniu tam poloników ujawnił dopiero po wielu latach ukraiński prokurator Andrej Amons. W 1989 roku odkryto w jednym z polskich grobów sowiecki dokument, który dotyczył Zygmunta Staszewskiego, policjanta Policji Państwowej z Kowla.

W 1990 roku przedstawiciel «Memoriału», Mikołaj Grygorowicz Łysenko, udał się do Warszawy i przekazał polskiej prokuraturze materiały o pochowanych w Bykowni polskich wojskowych. W gazecie «Życie Warszawy» w 1990 roku po raz pierwszy wydrukowano duży materiał o Bykowni. Do Kijowa przyjechał w tej sprawie i oglądał leśny cmentarz w Bykowni pracownik prokuratury polskiej Jacek Wilczur.

Pierwszy raz prasa kijowska o polskich grobach w Bykowni napisała dopiero w maju 1994 roku w gazecie «Kijowskie Wiadomości», gdzie zamieszczono dwa artykuły: «Polski ślad, w Bykowni jest wszystko, o nich nie możemy milczeć» oraz «Ukraiński ślad katyńskiej tragedii».

Natomiast spis przedmiotów pochodzenia polskiego z tajnych prac w 1971 roku, Prokuratura Wojskowa w Kijowie udostępniła stronie polskiej dopiero w 1996 roku – dwa lata po przekazaniu tzw. listy ukraińskiej. W niektórych rozkopanych wtedy grobach, znaleziono monety polskie, części umundurowania, polskie guziki z orłem, resztki obuwia z firm polskich. Udostępniono też wówczas polski dokument «POZWOLENIE... na prowadzenie, na drogach publicznych Rzeczypospolitej Polskiej wszelkich pojazdów (...) wydano Panu Franciszkowi Paszkielowi». Jego nazwisko figuruje na liście katyńskiej. Nieliczna dokumentacja zdjęciowa z tajnych badań sowiec-

kich w 1971 roku pozostawiona w archiwach w Kijowie, potwierdzała również, że w części grobów znajdują się szczątki obywateli polskich. W 2007 roku polskiej ekipie archeologicznej udało się sfotografować w Prokuraturze Wojskowej w Kijowie album czarno-białych zdjęć z tajnych badań w Bykowni z 1971 roku – «FOTODOKUMENTY...»⁴.

O Kijowie–Bykowni było głośno, gdy Jan Paweł II w czerwcu 2001 roku, podczas pielgrzymki na Ukrainę, odwiedził prywatnie to miejsce.

Potrzeba naukowego potwierdzenia, że w Kijowie–Bykowni mamy do czynienia z grobami pomordowanych Polaków figurujących na liście katyńskiej, stała się jednym z zadań badawczych Rady OPWiM. W wyniku kilkuletnich starań dyplomatycznych, w 2001 roku możliwe było zrealizowanie w Bykowni pierwszych prac archeologiczno-ekshumacyjnych z udziałem ekipy polskiej. Jesienią 2001 roku przeprowadzono pierwsze wspólne polsko-ukraińskie trzytygodniowe prace wykopaliskowe pod kierunkiem prof. Andrzeja Koli, archeologa z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Rozpoczęły się wówczas wspólne polsko-ukraińskie poszukiwania czwartego cmentarza katyńskiego.

5. Jakie metody badawcze zastosowano podczas prac archeologiczno-ekshumacyjnych z lat 2001–2012 w Kijowie–Bykowni?

W pierwszym etapie badań zasadnicze prace archeologiczno-ekshumacyjne wyprzedziły wiercenia ręcznym świdrem geologic-

⁴ «FOTODOKUMENTY» – Album czarnobiałych zdjęć z tajnych sowieckich badań w 1971 r. z Bykowni. Zawierał on również fragment tekstu z kijowskiej gazety «Prawda Ukrainy» z 24.IV.1971 r. o następującej treści: «Komunikat RATAU (Radiotelegraficznej Agencji Ukrainy). Jak wiadomo, po wyzwoleniu miasta Kijowa przez Sowiecką Armię, Nadzwyczajna Komisja do zbadania przestępstw niemiecko-faszystowskich okupantów ustaliła, że w Darnickim lesie w okresie okupacji faszystów zgładzili 68 tysięcy sowieckich obywateli – więźniów koncentracyjnych obozów, które były rozlokowane na terytorium Darnicy. W kwietniu 1971 r. w Darnickim leśnym masywie zostało odkryte jeszcze jedno miejsce masowej egzekucji dokonanej przez faszystowskich najeźdźców na sowieckich obywatelach. Specjalna Rządowa Komisja ustaliła, że tutaj okupanci bestialsko zgładzili kilka tysięcy sowieckich obywateli – jeńców wojennych, kobiet, starców, inwalidów. Odnalezione szczątki zabitych pochowano w bratniej mogile niedaleko od miejsca krwawej rozprawy na sowieckich obywatelach».

znym (były to tzw. sondáže wiertnicze). Jak się potem okazało była to najlepsza metoda zwiadu archeologicznego w badaniach tego typu stanowisk. Metoda poszukiwań archeologicznych ręcznym świdrem umożliwiła zlokalizowanie w lesie pod ziemią wszystkich grobów, określiła ich zasięgi, miąższość, głębokość zalegania oraz rozpoznała struktury gruntu macierzystego i dołów grobowych. Podczas wierceń przyjęto model siatki dwumetrowej odwiertów (co 2 m). Przeciętna głębokość wierceń, licząc od powierzchni ziemi, liczyła od 2 do 5m.

Natomiast w drugim etapie prac, ekspedycja realizowała badania archeologiczno-ekshumacyjne mogił. Celem tego etapu badań było: ustalenie ilości zwłok w każdej jamie grobowej, uchwycenie sposobu chowania zamordowanych, określenie sposobu uśmiercania ofiar i okresu w jakim tego dokonano, przeprowadzenie identyfikacji osób zamordowanych, określenie narodowości osób pochowanych w poszczególnych grobach i wydzielenie grobów polskich wśród innych masowych mogił okresu komunistycznego totalitaryzmu, przesłedzenie prób zamaskowania i zniszczenia zwłok – uchwycenie późniejszych śladów profanacji i ingerencji do grobów, także określenie stanu zachowania szczątków ludzkich w poszczególnych jamach grobowych. Ważne z punktu widzenia przyjętej metodyki poszukiwań było podjęcie próby znalezienia i określenia zasięgu pierwotnego cmentarza NKWD.

Ekipa polska powołana do wykonania tych zadań składała się m. in. z wielu specjalistów: archeologów, geodetów, historyków, antropologów, medyków sądowych, konserwatorów, muzealników, dokumentalistów, archiwistów, bronioznawców i kierowców.

6. Ilu Polaków spoczywa w bykowniańskim lesie?

Podczas polsko-ukraińskich badań archeologiczno-ekshumacyjnych w bykowniańskim lesie, przeprowadzonych w latach 2001–2012, znaleziono 217 masowych mogił, w tym 70 polskich. Badacze podczas ekshumacji z polskich grobów wydobyli szczątki około 2 tys. osób⁵. Liczbę polskich ofiar NKWD udało się ustalić naukowcom ni-

⁵ Kola A., Góra M., *Archeologiczne badania grobów polskich ofiar na tajnych cmentarzyskach NKWD w Charkowie (Piatichatki) i Kijowie (Bykownia)*, [w:] *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956* / pod red. O. Ławry-

emal ze – 100 procentową pewnością, dzięki licznym polonikom znalezionym w jamach grobowych. Obecnie przedmioty te przechowywane są w Muzeum Katyńskim w Warszawie. Pewna ich część przekazana została po badaniach stronie ukraińskiej.

Na cmentarzysku w Bykowni odkryto wyraźną strefę polskich jam grobowych, oddzieloną od mogił innych narodowości. Stanowiła ona jedną trzecią całej powierzchni tajnego cmentarza NKWD. Według profesora Andrzeja Koli – 2 tys. osób pochowanych w Bykowni to największa część tzw. ukraińskiej listy katyńskiej, zawierającej 3435 nazwisk polskich obywateli zamordowanych na rozkaz władz sowieckiej Rosji. Pozostali, czyli około 1,5 tys. osób, mogła trafić, zgodnie z rozkazem szefa NKWD Ławrientija Berii z 1940 roku, do innych niż Kijów miejsc kaźni. Istnieją pewne przesłanki, że wywieziono tych Polaków na południe Ukrainy, do Chersonia lub Nikołajewa i tam zamordowano. Jednak ich poszukiwanie wymaga jeszcze dokładnych badań źródłowych i ustalenia miejsca cmentarzysk.

7. Kim byli zamordowani Polacy w Kijowie–Bykowni?

Według niepełnych danych archiwalnych z 2010 roku, na tzw. ukraińskiej liście katyńskiej znajdowało się: około 1,5 tys. oficerów Wojska Polskiego i policjantów, kilkudziesięciu wyższych funkcjonariuszy Policji Państwowej i funkcjonariuszy Straży Więziennej oraz 4 naczelników więzień⁶. Na tej liście figuruje 7 generałów, 26 pułkowników i 46 podpułkowników Wojska Polskiego, a także osoby cywilne, między innymi ziemianie, nauczyciele, inżynierowie, lekarze, prawnicy, w tym 2 sędziów Sądu Najwyższego, urzędnicy, starostowie, prezydenci, burmistrzowie miast, 6 senatorów, 6 posłów i kilkudziesięciu urzędników. Na liście było kilkuset obywateli II RP narodowości żydowskiej i ukraińskiej.

nowicza i J. Żelazko / *Bib-ka In-tu Pamięci Narodowej w Łodzi*. T. XXXVI. Łódź, 2015. S. 217–248.

⁶ Przewoźnik A., Adamska J. *Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć*. Warszawa, 2010. S. 549–550. (Według badań historyka Andrzeja Przewoźnika – skazani figurujący na tzw. ukraińskiej liście katyńskiej, zostali umieszczeni na 12 listach dyspozycyjnych, wysłanych przez Pierwszy Wydział Specjalny NKWD w Moskwie. Na tej podstawie tworzono transporty więźniów, kierowane do miejsc egzekucji.)

8. *Czy w wyniku prac archeologiczno-ekshumacyjnych w Kijowie–Bykowni udało się ustalić, że w grobach są osoby z tzw. ukraińskiej listy katyńskiej?*

Polscy i ukraińscy eksperci odnaleźli w 70-ciu polskich grobach przedmioty, w tym identyfikatory, pozwalające ustalić nazwiska dziewięciu osób z tzw. ukraińskiej listy katyńskiej. Polskie nazwiska odczytane na przedmiotach znalezionych na cmentarzysku w Kijowie–Bykowni, interpretowane są w oparciu o źródła, które podają poniżej bardzo szczegółowo, jako najcenniejszy naukowy wynik badań. Są to:

1. «Pozwolenie... na prowadzenie wszelkich pojazdów... Panu Franciszkowi Paszkielowi...» – imię i nazwisko odczytane z polskiego dokumentu, odkrytego podczas wykopalisk sowieckich KGB w 1971 roku. Franciszek Paszkiel, aresztowany przez UNKWD rej. młynowskiego «jako agent polskiej policji» – nr listy – 043/1 (54. /2126/).
2. «Kwit Nr 282, z dnia 11/XI (brak dalszego zapisu)..., WIĘZIENIE NKWD m. LWÓW..., na Staszewskiego...» – nazwisko odczytane z sowieckiego dokumentu, odkrytego podczas prac sowieckich prowadzonych 1989 roku. Zygmunt Staszewski, przod. PP, sekretarz w Wydziale Śledczym w Kowlu – nr listy – 043/1 (80. /2803/).
3. «Łobaza J». – nazwisko i inicjał imienia, odczytane na szczoteczce do zębów znalezionej podczas badań w 2006 roku, w grobie nr 144/2006. Józef Łobaza, ppor. rez., pracownik Urzędu Skarbowego w Gródku Jagiellońskim – nr listy – 055/3 (18. /1716/).
4. «Józef Naglik» – imię i nazwisko, odczytane na polskim wojskowym znaku tożsamości znalezionym podczas badań prowadzonych w 2007 roku, w grobie nr 174A/2006. Józef Naglik, st. sierż., Komendant strażnicy, KOP «Skałat» – nr listy – 041/1 (78. /2033/).
5. «Fr. Strzelecki...» – inicjał imienia i nazwisko, odczytane na grzebieniu znalezionym podczas badań w 2007 roku, w grobie 146/2006. Franciszek Strzelecki – st. sierż. Nauczyciel we Włodzimierzu Wołyńskim – nr listy – 043/3 (38. /2847/).
6. «Ludw. Dworzak» – inicjał imienia i nazwisko, odczytane na grzebieniu znalezionym podczas badań w 2007 roku, w grobie 146/2006. Ludwik Dworzak – ppor. art., doc. dr na UJK, Sędzia Sądu Okręgowego we Lwowie – nr listy – 055/3 (32. /858/).

7. «kpt. Grankowski» – stopień wojskowy i nazwisko, odczytane na grzebieniu znalezionym podczas badań w 2007 roku, w grobie 146/2006⁷.

Grankowski Michał, s. Michała, ur. 1895 r. na tzw. ukraińskiej liście katyńskiej figuruje pod numerem – 42–253

lub

Grankowski Stanisław, s. Eustachego, ur. 1899 r. na liście ma numer – 72/2-1.

8. «Szczyrad....» (dalej nieczytelne) «....Bajki 27» – część nazwiska z fragmentem adresu, odczytana na grzebieniu znalezionym podczas badań w 2007 roku, w grobie 146/2006. Bronisław Szczyradłowski, pplk. pełnił funkcję zastępcy Komendanta Obrony Lwowa gen. Władysława Langnera – nr listy – 055/5 (3./3293/).

9. Policyjny identyfikator – numer odznaki Policji Państwowej – «1293 VII».

Policyjny identyfikator PP znaleziono podczas badań w 2011 roku. Bardzo długo trwały poszukiwania archiwalne w celu znalezienia konkretnej osoby – polskiego policjanta. Dopiero w październiku 2012 roku, po uroczystym otwarciu cmentarza w Kijowie–Bykowni, do Rady OPWiM zgłosiła się rodzina posterunkowego Mikołaja Cholewy, który zaginął w 1939 roku. Wszelkie wątpliwości rozwiązała fotografia, na której dokładnie widać numer służbowy policjanta – identyczny z tym, który znajduje się na identyfikatorze odnalezionym na tajnym cmentarzu. Według relacji rodziny posterunkowy Mikołaj Cholewa to syn Wojciecha. Do września 1939 roku był policjantem Policji Państwowej II RP w Komisariacie Policji w Jaworznie. Po ewakuacji na wschód został schwyty w Horochowie i następnie poprzez więzienie w Kowlu trafił do Kijowa, gdzie wiosną 1940 roku został zamordowany.

Ponadto spoza tzw. ukraińskiej listy katyńskiej zidentyfikowano kolejny artefakt:

⁷ Przed konserwacją grzebienia nazwisko było odczytywane błędnie jako «kpt. Gronowski...» – na tzw. liście ukraińskiej widnieje nazwisko Władysława Gronowskiego, który posiada ewidencję 067/1, 92./781, [w:] *Listy katyńskiej ciąg dalszy...*, s. 29.

10. «KARYŚ ANTONI PROFESOR» – imię i nazwisko odczytane na plakietce znalezionej w obrębie tzw. «Wartowni» w 2006 roku. Człowieka o takim nazwisku nie ma na znanych historykom listach ofiar NKWD. Natomiast w archiwach Ośrodka Karta w Warszawie jest dokument mówiący o aresztowaniu przez NKWD w 1940 roku pod Białymstokiem 36-letniego Andrzeja Karysia, syna Antoniego. Imię i nazwisko nie figuruje na tzw. ukraińskiej liście katyńskiej.

9. *Na tzw. ukraińskiej liście katyńskiej figuruje, oprócz wojskowych i policjantów, wiele osób cywilnych – urzędników, nauczycieli, prawników, lekarzy, przedstawiciele wolnych zawodów, a także ziemian, leśników, handlowców... Pozostały po nich tylko np. grzebień, szczotki do zębów, guziki wojskowe i policyjne z orłem, monety. Konkretnych osób, poza nielicznymi wyjątkami nie zidentyfikowano. Jak Pan sobie radził z takim brzemieniem psychicznym podczas badań?*

Jako zastępca kierownika prac w polskiej ekspedycji zajęty byłem licznymi bieżącymi działaniami w ekspedycji, od rana do późnego wieczora. Refleksje przyszły później, głównie w postaci napisania licznych sprawozdań z tych badań. Na bykowniańskim cmentarzu podczas wykonywania codziennej pracy badawczej skupiałem się głównie na tym, ażeby w zaplanowanym czasie, można było ją zakończyć.

Oprócz ośmiogodzinnej pracy w lesie na cmentarzu, całymi popołudniami i wieczorami prowadziłem każdego dnia dziennik prac. Ponadto jako muzealnik na bieżąco nadzorowałem prowadzenie inwentarza znalezisk grobowych i ich konserwację oraz archiwizację.

Podczas prac archeologiczno-ekshumacyjnych marzyłem o znalezieniu nieśmiertelnika porucznika Józefa Kornata, członka mojej rodziny. Niestety, nie udało się odnaleźć Jego polskiego wojskowego znaku tożsamości. Dla rodziny Kornatów z Tumu pod Łęczycą przywiozłem z Kijowa–Bykowni urnę z ziemią z polskiego grobu. Staraniem całej rodziny i parafii katolickiej w Tumie, 15 kwietnia 2012 roku odbył się na tamtejszym cmentarzu symboliczny uroczysty pogrzeb urny z ziemią z Bykowni oraz wmurowanie pamiątkowej tablicy, poświęconej Jego pamięci, urodzonego na Ziemi Łęczyckiej w 1916 roku.

10. *Podczas badań na cmentarzu pojawiali się liczni goście z Polski i Ukrainy, szukający choćby umownie tego symbolicznego miejsca spoczynku swoich bliskich. Hołd ofiarom NKWD złożyli też tam polskie i ukraińskie oficjalne delegacje wysokiego szczebla. Jaki był charakter tych wszystkich wizyt i spotkań?*

Na cmentarz przybywali najczęściej bliscy ofiar. Z Polski przyjeżdżali przede wszystkim przedstawiciele Rodzin Katyńskich. Dla wielu z nich wizyta ta była rozliczeniem się z licznymi rodzinnymi tragediami i prawie zawsze kończyła się zabraniem ze sobą do kraju symbolicznej garści ziemi z polskich grobów. W moim odczuciu, pielgrzymki osób z Rodzin Katyńskich do odsłoniętych mogił – to było oddawanie czci zamordowanym i prawie zawsze towarzyszyła im zaduma oraz modlitwa.

W tym tragicznym miejscu w bykowniańskim lesie pojawiali się codziennie przede wszystkim mieszkańcy Kijowa, zainteresowani bieżącymi wynikami badań polsko-ukraińskich.

Tuż po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości, podjęto decyzję o wybudowaniu w Kijowie pierwszego ukraińskiego pomnika, poświęconego wielkiemu terrorowi stalinowskiemu z lat 1937–1941⁸. Upamiętnienie – brązową figurę przedstawiającą więźnia – postawiono przy trasie z Kijowa do Browar w latach 1994–1995, a więc daleko od historycznego terenu cmentarza. Swoistymi nagrobkami na obszarze tajnej nekropolii w lesie stały się na długie lata tylko wysokie sosny, ozdobione ukraińskimi ludowymi ręcznikami i niewielkimi tabliczkami ofiar NKWD.

Na cmentarzu w Bykowni hołd ofiarom składały również polskie i ukraińskie oficjalne delegacje wysokiego szczebla. Podczas prowadzonych badań na nekropolię przybyli m. in.: prezydent Polski Bronisław Komorowski i prezydenci Ukrainy Wiktor Juszczenko i Wiktor Janukowycz, a także premier Ukrainy Mykoła Azarow, przedstawiciele parlamentu i rządu polskiego i ukraińskiego, służb mundurowych z najwyższymi dowódcami wojskowymi obu krajów, polska hierarchia kościelna i przedstawiciele innych wyznań. Najc-

⁸ Łysenko M.G. *Bikiwnia: zloczin.., op. cit.*, S. 14–25; Bażan O. i inni. *Pam'iat' Bikiwni.., op. cit.* S. 11–20; Amons A.I. *Bikiwniams'ka tragedia.., op. ct.* S. 63–68.

zęsciej kwiaty delegacje zostawiały przed «Bracką Mogiłą» i wybudowanym tam pomnikiem z Krzyżem.

11. Trzy Polskie Cmentarze Wojenne w Katyniu, Charkowie i Miednoje zostały otwarte w 2000 roku. Dlaczego Polski Cmentarz Wojenny w Bykowni został wybudowany przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa tak późno i oficjalnie otwarty dopiero w 2012 roku?

Budowa Polskiego Cmentarza Wojennego w Bykowni uzależniona była od ostatecznego terminu zakończenia prac naukowych. Wspólne polsko-ukraińskie badania archeologiczno-ekshumacyjne byłego cmentarza NKWD trwały długo. Prowadzono je z przerwami w latach 2001, 2006, 2007, 2011 i 2012. Ogółem prace zajęły okres aż 10 miesięcy. Rezultaty końcowe tych badań opóźniały najbardziej budowę tej nekropolii.

Zamiar zbudowania polskiego i ukraińskiego upamiętnienia w Kijowie–Bykowni wyraziły zgodnie obie zainteresowane strony⁹. W dniu 28 listopada 2011 roku odbyły się w bykowniańskim lesie wspólne uroczystości wmurowania aktu erekcyjnego pod budowę Polskiego Cmentarza Wojennego – czwartego cmentarza katyńskiego. W uroczystościach tych wzięli udział prezydenci Polski Bronisław Komorowski i Ukrainy Wiktor Janukowycz.

W dniach od 7 czerwca do 15 września 2012 roku zostało wybudowane w bykowniańskim lesie polskie upamiętnienie. Prace budowlane wykonało konsorcjum (UNIBEP S.A. i Zakład Kamieniarski FURMANEK sp. j.), które wygrało przetarg ogłoszony przez Radę OPWiM.

Polski Cmentarz Wojenny w Bykowni wybudowano zgodnie z przesłaniem ideowym pierwszych trzech cmentarzy katyńskich – w Katyniu, Charkowie i Miednoje. Wszystkie elementy są kamienne, z szarego granitu. Upamiętnienie posiada: dwa wysokie kamienne pylony zwieńczone płaskorzeźbą orła, wielką kamienną ścianę przeciętą krzyżem z nazwiskami 3435 ofiar z tzw. ukraińskiej listy katyńskiej, ołtarz polowy, kurhan kamienny – będący mogiłą zbiorową ze szczątkami polskich ofiar, także dzwon – otoczony czterema kamien-

⁹ Kunert A.K., Siwek A., Walkowski Z. *Polski Cmentarz Wojenny w Kijowie–Bykowni (czwarty cmentarz katyński)*. Warszawa, 2012. S. 1–56.

nymi stelami ze znakami religijnymi, podkreślającymi wielowyznaniowy charakter II Rzeczypospolitej: krzyżem łacińskim i wschodnim, gwiazdą Dawida oraz półksiężycem. Temu upamiętnieniu towarzyszy kamienna alejka z 3435 imiennymi tabliczkami (są to epitafia ofiar, zawierające stopień wojskowy, imię i nazwisko, datę i miejsce urodzenia, przydział służbowy, zawód lub funkcję państwową lub społeczną).

Z kolei kijowska architekt Larysa Skoryk zaprojektowała ukraińskie upamiętnienie dla miejscowych ofiar zmordowanych przez NKWD: dwie wielkie marmurowe płyty z wielkimi otworami o poszarpanych brzegach, przypominające rany postrzałowe. Natomiast nad «Bracką Mogiłą» – wybudowano kamienną piramidę – rodzaj kopca z dziesięcioma krzyżami. Ponadto Ukraińcy wykuli wzdłuż kamiennych alei na wielkich marmurowych płytach – imię i nazwisko każdego zabitego w latach 1937—1941.

12. Był Pan uczestnikiem uroczystości otwarcia i poświęcenia czwartego cmentarza katyńskiego w Kijowie–Bykowni oraz ukraińskiego upamiętnienia, w dniu 21 września 2012 roku. Proszę opowiedzieć o swoich wrażeniach i odczuciach podczas tego historycznego wydarzenia.

Na uroczystości otwarcia i poświęcenia byłego tajnego cmentarza ofiar NKWD w Kijowie–Bykowni zostałem zaproszony przez Stowarzyszenie «Rodzina Katyńska» w Łodzi. Wybrałem się wówczas do Kijowa specjalnym pociągiem. Tego dnia jako Polak odczuwałem satysfakcję i dumę. Władze demokratycznej Polski nie zapomniały o swoich obywatelach zamordowanych przez NKWD wiosną 1940 roku. Jednocześnie cieszyłem się podwójnie – jako pielgrzym z rodziną katyńską z Łodzi i jako badacz, że doczekałem uroczystości otwarcia oraz poświęcenia Polskiego Cmentarza Wojennego i ukraińskiego upamiętnienia.

Do bykowniańskiego lasu przybyli wtedy przede wszystkim bliscy ofiar. Dla rodzin katyńskich był to symboliczny pogrzeb. Specjalnym pociągiem, z Polski do Kijowa przyjechało około 300 osób. Dodatkowo kilkadziesiąt osób przyleciało samolotem. Obecni byli prezydenci Polski Bronisław Komorowski i Ukrainy Wiktor Janukowycz, a także przedstawiciele parlamentu, rządu, służb munduro-

wych z najwyższymi dowódcami wojskowymi obu krajów, duchowni różnych wyznań, żołnierze i harcerze.

13. Jak Pan przekazuje zdobytą wiedzę o tajnym cmentarzu NKWD w Kijowie–Bykowni polskiemu społeczeństwu, rodzinom katyńskim?

Uzyskaną wiedzę pochodzącą z najnowszych badań katyńskich na Ukrainie propaguję poprzez publikacje. Pierwsze moje sprawozdanie z tych prac zostało opublikowane tuż po ich zakończeniu w Biuletynie Rodzin Katyńskich (w Krakowie)¹⁰. Ponadto, staram się organizować w różnych miejscach na terenie Polski wykłady i prelekcje o tej tematyce. W ostatnich latach zrealizowałem razem z redaktorką Dorotą Pawlak z TVN pięć relacji telewizyjnych, z prac terenowych na cmentarzu w Bykowni.

Poza tym również po zakończeniu tych badań w Kijowie–Bykowni, Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi (MTN), w Oddziale Martyrologii Radogoszcz – otworzyliśmy przy dużym udziale polskiej ekipy badawczej w dniu 16 kwietnia 2013 r. pierwszą wystawę sprawozdawczą «Zbrodnia i pamięć. Bykownia – czwarty cmentarz katyński». Wystawie towarzyszyła gazeta okolicznościowa, wydana przez Muzeum, w której znalazły się artykuły związane ze zbrodnią katyńską. Scenariusz wystawy opracowali: Grażyna Janaszek – kierownik Oddziału Martyrologii Radogoszcz oraz Mieczysław Góra – Zastępca Dyrektora Muzeum.

*Bardzo dziękujemy za rozmowę
Rozmawiali: Ryszard Iwanicki i Grażyna Janaszek
Dnia 14 czerwca 2013 r.*

¹⁰ Góra M. *Bykownia – czwarty cmentarz katyński*, «Rodowód Rodzin Katyńskich». Biuletyn Federacji Rodzin Katyńskich (Kraków). 2011–2012. Nr 1. S. 61–69.

IV. Постаті Биківнянського мартиролога

УДК 929-058.57:811.922'25-051] «1937» Еггерс Б.А.

*Наталія АМОНС**

Есперантист і музейник Борис Еггерс – постать Биківнянського мартиролога

У статті висвітлено життєвий шлях перекладача есперанто, музейного працівника Всеукраїнського музейного містечка Бориса Анатолійовича Еггерса. Детально проаналізовано обставини арешту й слідства органами НКВС УРСР та засудження до розстрілу у 1937 р.

Ключові слова: репресії, мартиролог, НКВД, Еггерс Б.А., есперанто, Биківня.

The article describes the way of life of esperanto teacher, museum worker at all-Ukrainian museum town Boris Anatoliiovich Eggers.

* Амонс Наталія Андріївна – науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4082-5990>; nataliamons@i.ua.

Analyzed in details the circumstances or the arrest and investigation by the NKVD USSR and sentenced to be shot in 1937.

Key words: *repressions, martyrology, the NKVD, Eggers B.A, Esperanto, Bykivnia.*

Під час Великого терору 1937–1938 рр. було зруйновано долі багатьох людей, їхніх родин, обірвалися гілочки відомих династій громадян усього СРСР, й України також. Метою організаторів цих репресій на території України було остаточне «заспокоєння» місцевого населення, яке опиралося більшовицькій окупації, суцільній колективізації та хотіло реалізовувати власні національні потреби. Каральна система в СРСР зазначеного періоду дотримувалася тези Й. Сталіна про доцільність знищення «залишків експлуататорських класів», що заважали будувати «світле майбутнє». Про це Й. Сталін заявив у своїй промові під час лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б):

«вони перетворилися в безпринципну і безідейну банду професійних шкідників, диверсантів, шпигунів, убивців. Зрозуміло, що цих панів доведеться громити й корчувати нещадно, як ворогів робітничого класу, як зрадників нашої батьківщини. Це ясно і не потребує дальших роз'яснень»¹.

Під жорна репресій 1937–1941 рр. потрапили представники різних соціальних верств українського населення. Суттєвих втрат зазнали і мешканці Києва. Попри часову відстань і віднайдену станом на сьогодні інформацію про невинно репресованих, фінальне число жертв сталінського беззаконня, знищених співробітниками НКВС у столиці та похованих на території 19–20 кварталів Биківнянського лісу, науковцям ще доведеться серйозно уточнювати².

У сучасній історичній літературі термін «мартиролог» поширився на переліки жертв військових конфліктів, політичних

¹ Прикінцеве слово товариша Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 березня 1937 року. *Колгоспниця України*. 1937. № 7–8.

² Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937–1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: зб. наук. пр. Київ, 2014. 200 с.

переслідувань, на книги Пам'яті³. Биківнянський мартиролог як база даних про розстріляних у Києві в 1937–1941 рр. станом на 2021 р. не є остаточним, й періодично поповнюється новими даними та іменами. Він демонструє різноманітність тогочасної української спільноти, адже до нього потрапили селяни, художники, театральні діячі, науковці, вчителі, музейні працівники, правники, священники, письменники та представники інших професій.

З діяльністю Всеукраїнського музейного містечка, що поставало 1926 р. на території Києво-Печерської лаври, пов'язано чимало імен дослідників, художників, реставраторів, зберігачів тощо. Проте доля деяких наукових співробітників цієї установи виявилася не лише насиченою на події й проекти, а й трагічною. Про викладача, перекладача-есперантиста Бориса Еггерса відомо не багато, а між тим значний період свого життя він присвятив Києву та роботі у Музейному містечку.

Борис Анатолійович Еггерс народився 10 серпня 1893 р. у с. Бережці Волинської губернії (нині – с. Бережці Любомльського р-ну Волинської обл.) у заможній родині (батько був з чиновників, а мати – власницею будинку у Києві на вул. Кловський узвіз, 4)⁴. Освіту здобував у Калішській чоловічій гімназії, яку успішно закінчив у 1912 р., отримавши атестат⁵.

Першим місцем роботи Бориса Анатолійовича стала у 1914 р. редакція земської газети м. Вовчанськ на Харківщині. Попри непростий час, у 1925 р. Б. Еггерс зміг здобути вищу освіту, закінчивши Київський інститут народної освіти (КІНО)⁶. Ненадовго, до 1926–1927 рр. Борис Еггерс продовжував свою журналістську діяльність, працюючи репортером «Економічного вісника» відділу міської промисловості м. Києва.

³ Голобуцький П.В. Мартирологи [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2009. 790 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Martirology>.

⁴ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68924-фп. Т. 1. Арк. 7.

⁵ Там само. Арк. 175.

⁶ Там само.

Із 1 вересня 1927 р. до грудня 1929 рр. у житті Бориса Анатолійовича розпочалася педагогічна кар'єра – він працював вчителем у школі № 1 Даргинського округу Дагестанської республіки, а далі вихователем 11-го колективу дитмістечка «Ленінське».

Упродовж 1929–1937 рр. Борис Еггерс обіймав посади діловода, екскурсовода Всеукраїнського музейного містечка (1930–1931 рр., 1932–1937 рр.), доцента Українського інституту лінгвістичної освіти (1931–1932 рр.)⁷.

На момент арешту Борис Анатолійович працював викладачем есперанто в школі № 51 м. Києва⁸, мешкав разом зі старенькою мамою⁹.

Напевно, саме зв'язок Б. Еггерса з мовою есперанто зіграв з ним злий жарт – ученим і викладачем зацікавилися органи НКВС. Уперше «занепокоєння» вивченням мови есперанто в Україні, протиставивши її українізації, зазначив у виступі нарком освіти УСРР Микола Скрипник на зборах культутиву міста Сталіно 30 травня 1930 р.:

«Коли йдеться про те, як ставиться наркомат освіти до запровадження есперанто у школах, то я заявляю, що наркомат освіти заборонив Сталінську¹⁰ відсебеньку, а саме: запровадження есперанто у школах як предмет викладання. Створюйте добровільні організації, гуртки вивчення есперанто, та благо вам буде і довголітні будете на землі, але не всовуйте цього в програми шкіл. Ця есперантизація йде проти українізації. Прагнення есперантизації означає ні що інше, як останнє прагнення, бажання дрібної буржуазії позбутися неминучої українізації та замінити українізацію есперантизацією. Але, шановні товариші, дозвольте нам не дозволити Вам! [...] Тому я знову наголошую, що лінію проведення есперантизації замість українізації потрібно категорично та рішуче засудити та відкинути»¹¹.

⁷ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68924-фп. Т. 1. Арк. 175.

⁸ Там само. Арк. 168.

⁹ Там само. Арк. 7.

¹⁰ Йдеться про ініціативу викладання есперанто у м. Сталіно.

¹¹ Скрипник Н. Есперантизація или украинизация. *Международный язык.* 1930. № 2–3. С. 77.

У середині 1930-х рр. есперанто у СРСР оголосили «мовою дрібної буржуазії і космополітів»¹².

Архівно-кримінальна справа Б. Еггерса стало прикладом того, як співробітники НКВС фальсифікували справи у період Великого терору. Бориса Еггерса заарештували 26 квітня 1937 р. Постанову про арешт та утримання під вартою Б. Еггерса підписав помічник прокурора в спеціальних справах УРСР Діковський 25 квітня 1937 р., в якій він зазначив (мовою оригіналу, помилки збережено):

«З представлених матеріалів видно, що Егерс з'являючись учасником к.р. троцькистської організації есперантистів на Україні, працюючи в Київському музейному городку, використовував організацію есперанто для зв'язку з білоемігрантами»¹³.

Бориса Анатолійовича звинуватили у належності до контрреволюційної троцькістської організації есперантистів та бойової троцькістсько-фашистської терористичної групи серед есперантистів (ст. ст. 54-11, 54-8)¹⁴. Під час обшуку співробітники НКВС вилучили приватне листування та журнали мовою есперанто, проте назви журналів не зазначені, а це вже дає перші сумніви щодо правдивості матеріалів архівно-кримінальної справи та процедури провадження слідства. Власне на цих журналах й була побудована співробітниками НКВС одна з ліній звинувачення викладача Еггерса. Суттєвий момент, що найменування журналів «Информа булетено» у кількості 8 штук¹⁵ (з вилучених під час обшуку 9 журналів мовою есперанто, де назва не зазначалася) та необхідність їх долучити до кримінальної справи були озвучені помічником оперуповноваженого 4 відділу УДБ НКВС УРСР – сержантом держбезпеки Борщевським у постанові від 3 липня 1937 р., тобто понад два місяці після арешту Б. Еггерса!

¹² Гунько О. Творець мови есперанто Людвіг Заменгоф на життя заробляв окулістом URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_tvorecmovi-esperanto-lyudvig-zamengof-na-zhittya-zaroblyav-okulistom/321109.

¹³ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68924-фп. Т. 1. Арк. 2.

¹⁴ Там само. Арк. 9–10.

¹⁵ Там само. Арк. 10 а.

Вже під час першого допиту, який відбувся 16 травня 1937 р., тобто через 20 днів після арешту, Борис Анатолійович визнав себе винним у всьому, що йому закидали, зазначивши (мовою оригіналу):

«Так, визнаю себе винним у приналежності до троцькістської організації серед есперантистів в Україні [...] На квартирі у Борисова регулярно читалися друковані органи “САТ” “Сенацієса Ревуо”¹⁶, “Сеннаціуло”¹⁷ (“Герезуло”), фашистський журнал “Герольдо де есперанто”¹⁸, буржуазні журнали “Есперанто”, “Ніа газета”, “Література Моїдо”. Зазвичай усю цю літературу приносив Вікторів-Чехович. Прочитана література мною, Борисовим, Вікторівим-Чеховичем і Кіперманом коментувалася у контрреволюційному дусі. Ми говорили про слабкість СРСР, про неминучість поразки СРСР у разі війни, невдоволення населення СРСР політикою партії та Радянського уряду»¹⁹.

Потрібно зазначити, що САТ (SAT – Sennacיעса Asocio Tutmonda) – міжнародна наднаціональна асоціація есперантистів. САТ було створено у серпні 1921 р. під час XVII Всесвітнього конгресу есперантистів у Празі. Метою організації було: використання мови есперанто для досягнення класових цілей всесвітнього робітничого руху, вплив на членів організації у напрямку посилення у них почуття солідарності, їх виховання у дусі інтернаціоналізму. Згідно з концепцією апологета організації Е. Ланті, САТ мала стати не лише наднаціональною, але й надпартійною організацією, та об'єднати на принципах політичної толерантності представників усіх течій соціалізму: комуністів, соціал-демократів, анархістів²⁰.

¹⁶ Sennacיעса Revuo (з есперанто – «Вненаціональний журнал») – щорічник, виходив друком з 1921 р. до початку Другої світової війни.

¹⁷ Sennaciulo (з есперанто – «Вненаціоналіст») – журнал про суспільно-політичну ситуацію в світі, виходить двічі на місяць з 1924 р.

¹⁸ Heroldo de Esperanto – журнал, заснований у 1920 р., редагувався Тео Юнгом до 1960 р. У 1936 р. тимчасово закритий нацистами, а його друкарські машини конфісковано. URL: <https://www.esperantio.net/index.php?id=34>.

¹⁹ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68924-фп. Т. 1. Арк. 12–13.

²⁰ URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/115018/30-Kramar.pdf?sequence=1>.

Під час другого допиту, що відбувся на наступний день – 17 травня 1937 р., Б. Еггерс знову визнав себе винним у «політичних злочинах». Проте учений і музейник зробив спробу себе виправдати. На запитання щодо практичних дій у троцькістській організації серед есперантистів Еггерс зазначив:

«Практично у цьому напрямі встиг зробити небагато: розпочинав в обережній формі бесіди зі своїми знайомими серед есперантистів та наукових співробітників музейного містечка, намагався промацати політичну особу кожного з них, щоб у подальших бесідах бути більш відвертим. Але таких людей, з якими можна було відкрито говорити про бажаність та необхідність поразки СРСР у разі війни, я не знаходив»²¹.

Наступний, третій, допит був проведений 26 травня 1937 р. На ньому Б. Еггерс зазначив про контрреволюційну троцькістську діяльність керівництва Музейного містечка:

«У Київському музейному містечку упродовж 1934 р. проводилася організована контрреволюційна, троцькістська діяльність, керована колишнім директором музейного містечка Багрієм Назаром Олексійовичем, колишнім парторгом містечка Веніним, колишнім бундівцем та колишнім вченим секретарем містечка Іваненко Іваном Васильовичем. Ця діяльність продовжувалася до їхнього зняття з роботи у 1936 р. і позначалася у наступному: фальсифікації ряду експонатів. Так, портрет невідомого митрополита видавався за портрет видатного білоемігранта, митрополита Антонія Храповицького. [...] На одній із ікон зроблено напис “Павло Тобольський”, а на іконі вигравіруваний напис – “Іоан Тобольський”, вигравіруваний напис стертий, але зчитується [...]»²².

Що ж до своєї причетності до троцькістської роботи в музейному містечку Еггерс зазначив, що у цьому участі не брав. Тобто і в цьому допиті невинно заарештований намагався відкидати звинувачення та врятувати своє життя.

Під час четвертого допиту, що відбувся 3 червня 1937 р., на запитання слідчого про отримання настанов щодо терору Б. Ег-

²¹ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68924-фп. Т. 1. Арк. 20.

²² Там само. Арк. 24

герс визнав, що їх отримав, проте зазначив, наче намагаючись знову себе виправдати, таке:

«Загалом я ці установки поділяв, але вважав, що практично я для здійснення терористичних актів не підходжу через свій характер. Цю думку я висловив Борисову, і на цьому наша бесіда закінчилася»²³.

Проте з деякими іншими звинуваченнями заарештований погодився.

Наступний, вже п'ятий, допит Б. Еггерса відбувся 5 червня 1937 р. На ньому ув'язнений підтвердив приналежність до троцькістсько-фашистської терористичної групи серед есперантистів у Києві, проте на запитання слідчого про «обробку» інших осіб для залучення до «організацію» відповів, наче себе виправдовуючи:

«Моє особисте життя так склалося, що я в цьому напрямі нічого не зробив. Погана обстановка роботи в музейному містечку, зайнятість літературною роботою, несприятливі матеріальні умови, хвороба (туберкульоз) і робота в 51-й школі – не дали мені можливості зайнятися підбором кадрів для залучення до нашої групи. Арешти, що почалися серед есперантистів у 1936 р., змусили мене утриматися від практичної роботи в групі»²⁴.

Отже, під час усіх п'яти допитів Б. Еггерс щоразу то визнав себе винним у частині звинувачень, то відкидав інші звинувачення і виправдовувався. Можна припустити, що, попри натиск співробітників НКВС, Борис Анатолійович все ж мав намір полегшити своє покарання, тому діяв таким методом і боровся як міг до останнього. За час перебування під вартою, а це 4 місяці й 7 днів, Бориса Анатолійовича п'ять разів викликали на допит і одну очну ставку.

У кримінальній справі Б. Еггерса є свідчення інших «учасників» «троцькістської есперантистської організації» – Д. І. Погорелова від 07 березня 1937 р., 15 квітня 1937 р., 14 травня 1937 р., 23 травня 1937 р.; М. А. Борисова від 28 березня 1937 р., 5 квітня 1937 р., 20 травня 1937 р., 20 червня 1937 р.; Д. В. Вікторова-

²³ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68924-фп. Т. 1. Арк. 30.

²⁴ Там само. Арк. 40.

Чеховича. від 29 квітня 1937 р.; Ф. Д. Федотова від 29 червня 1937 р.; очна ставка М. І. Кіпермана з Б. А. Еггерсом від 14 червня 1937 р., які викривали та підтверджували так звану «троцькістську» діяльність Б. Еггерса у групі есперантистів Києва.

Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР 3 вересня 1937 р., під час закритого судового засідання, яке відбувалося без участі обвинувачення та захисту і без виклику свідків та тривало аж 15 хвилин, ухвалила максимально суворий вирок підсудному – вища міра покарання (розстріл) із конфіскацією усього майна. Розстріляно Бориса Еггерса 3 вересня 1937 р. у Києві²⁵. Ймовірним місцем поховання стала спецділянка НКВС у Биківнянському лісі.

Процес реабілітації Бориса Анатолійовича розпочався 25 вересня 1989 р. із надісланих вимог до обліково-архівних підрозділів ГНЦУІ МВС СРСР і МВС УРСР від старшого оперуповноваженого управління КДБ УРСР майора Удовенка про надання довідки щодо судимості, місця знаходження засудженого та даних, які повідомили родичам. Під час слідства було виявлено, що кримінальні справи Д. В. Вікторова-Чеховича та Ф. Д. Федотова, які свідчили проти Б. Еггерса, переглянули у 1958 р. та реабілітували 10 квітня 1958 р. Д. В. Вікторова-Чеховича, 13 березня 1958 р. – Ф. Д. Федотова через відсутність складу злочину.

9 січня 1992 р. на підставі ст. 1 Закону Української РСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», за відсутністю доказів, які б підтверджували обґрунтованість притягнення до відповідальності, Бориса Еггерса реабілітовано посмертно.

Отже, дослідження архівно-кримінальних справ свідчить про бажання очільників комуністичного режиму жорстко контролювати світогляд української інтелігенції. Усіх реальних чи потенційних опонентів більшовики намагалися усунути із радянського суспільства шляхом або тривалого ув'язнення, або фізичного знищення.

²⁵ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 68924-фп. Т. 1. Арк. 174.

УДК 929 П. Малимон «1898–1937»

*Олексій БОЖКО
(ієромонах Митрофан)**

**Священник с. Мала Стариця на Київщині
Петро Васильович Малимон (1898–1937):
життя та мучеництво за віру
(за матеріалами архівно-кримінальної справи)**

У статті автор розглядає життєвий шлях та мученицьку кончину священника Петра Малимона, який служив на парафіях Київщини у 1924–1937 рр. На основі архівних матеріалів встановлено основні віхи його біографії та виявлені основні напрямки пастирської діяльності в часи комуністичного терору. Окрема увага приділена рідним священника, їхній долі після його страти, а також зусиллям з його реабілітації. Постать о. Петра розглянута крізь призму свідчень обвинувачів, членів сім'ї та односельців.

Ключові слова: Петро Малимон, мученики, репресії, Великий терор, православне духовенство, Київщина.

In this article, the author examines the life and martyrdom of priest Petro Malymon, who served in the parishes of Kyiv region in 1924–1937. On the basis of archival materials, the main milestones of his biography and directions of pastoral activity during the communist terror have been established. Particular attention is paid to the relatives of the priest, their fate after his execution, as well as efforts to rehabilitate him. The figure of Fr. Petro is viewed through the prism of the testimonies of his prosecutors, family members and fellow villagers.

Key words: Petro Malymon, martyrs, repressions, Great Terror, Orthodox priesthood, Kyiv region.

«Царство Моє не від світу цього», – сказав Ісус Христос на допиті Пілату (див.: Ін. 18:36). А кількома годинами раніше Він

* Божко Олексій Олексійович (ієромонах Митрофан) – викладач Київської духовної академії і семінарії, доктор філософії (PhD) у галузі православне богослов'я; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7235-5351>; alexiusavgyst@gmail.com.

промовив до Своїх учнів: «Якби ви були від світу, то світ любив би своє; а як ви не від світу, а Я вибрав вас від світу, тому ненавидить вас світ» (Ін. 15:19). Ці євангельські слова завжди були актуальними в житті християн, адже своєю вірою і духовними цінностями вони ніби кидали виклик навколишньому світу. Однак, найбільшої ваги ці слова здобували тоді, коли сповідання Христа переставало бути престижним. Тоді воно перетворювалося на справжній подвиг. Особливо це стосується буремних років ХХ ст., коли державна влада не просто здійснювала перетворення в соціально-економічній сфері, а прагла змінити саму людину, відірвати її від вищого морального імперативу, щоби поставити «по ту сторону добра і зла» та зробити слухняним знаряддям у своїх руках¹. Тих, хто насмілювався іти проти цієї «генеральної лінії», нещадно ламали і знищували з лиця землі.

Місцем вічного спочинку масових жертв атеїстичного тоталітарного режиму на Київщині стала ділянка спеціального призначення НКВС у Биківнянському лісі. Завдяки співробітникам однойменного Національного історико-меморіального заповідника сучасні українці знають про масштаби трагедії, яка мала місце в околицях столиці. Проте наразі постає потреба персонального підходу і вивчення окремо життєвого шляху тих, хто похований на цьому місці. Це дозволить не просто повернути до пам'яті нащадків забуті імена, але й розкрити особистісний вимір трагедії народу і побачити, як політика влади та каральна система впливала на долю звичайних людей.

У межах даної статті ми проаналізуємо матеріали архівно-кримінальної справи священника Петра Васильовича Малимона². На її основі ми спробуємо відтворити основні віхи його

¹ Див.: Зубов А.Б. Репрессии против Бога – закономерность коммунистического террора. *Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті*: матер. міжнар. наук. конф. Київ, 6–7 лют. 2020 р. / упоряд. С. В. Шумило; відп. ред. прот. В. Савельєв. К., 2020. С. 257–266.

² Висловлюємо щиру подяку голові Комісії з канонізації сповідників Бориспільської єпархії Української Православної Церкви єпископу Амвросію (Вайнагію) за люб'язно надані для вивчення матеріали слідчої справи.

життєвого шляху та пастирського служіння на Київщині, які завершилися мученицькою кончиною за православну віру.

Петро Васильович Малимон народився 5 жовтня 1898 р. у с. Дрижина Гребля Кобеляцького повіту Полтавської губернії у родині селян. В отроцькі роки він здобув початкову освіту³, і згодом став хористом у місцевій Преображенській церкві. У 1917 р. вступив до архієрейського хору у Полтаві, де перебував на повному утриманні. Тут він мав можливість поглибити свої знання з церковного співу та богослужбового уставу. Згодом, у 1919 р. його призначили псаломщиком до с. Велика Стариця (нині – Бориспільського р-ну), де служив у місцевій Архангело-Михайлівській церкві⁴. У цьому селі познайомився зі своєю майбутньою дружиною.

Єфросинія Корніївна Малимон також походила з селянської родини, народилася у с. Велика Стариця у 1898 р.⁵ Із Петром Васильовичем одружилася десь у 1920–1921 рр. Тут у 1921 р. у них народилася перша донька – Матрона⁶. У 1924 р. псаломщик Петро був посвячений на священника і відтоді служив у селах Бориспільського району⁷. Місце його першого служіння поки достеменно не відоме, однак у 1925 р. у с. Лебедин у нього народилася друга донька – Раїса⁸. Очевидно, упродовж певного

³ Дело №11144 по обвинению попа Малимон Петр Васильевича в преступлениях предусмотренных ст. 54-10 УК УССР // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 8.

⁴ Там само. Арк. 11.

⁵ Там само. Арк. 34.

У протоколі допиту Є. К. Малимон в 1959 р. зазначений 1894 р. н. // Там само. Арк. 34. Проте в анкеті її чоловіка за 1937 р. зазначено, що їй було 39 років. // Там само. Арк. 8 зв. У протоколі допиту старшої доньки в 1958 р. – 60 років // Там само. Арк. 32. Два останні твердження збігаються, вказуючи на 1898 р. як дату народження.

⁶ Сама Є. К. Малимон зазначала, що одружилася у 1924 р. // Там само. Арк. 35. Проте, це суперечить тому, що її старша донька народилася у 1921 р., про що свідчив о. Петро в 1937 р. і сама донька в 1959 р. // Там само. Арк. 8 зв., 40.

⁷ Там само. Арк. 11.

⁸ Там само. Арк. 42.

часу Лебедин був місцем його постійного проживання та пастирського служіння, звідки він виїздив для відправлення богослужінь на інші села. У 1928 р. у подружжя народилася третя донька – Антоніна⁹.

У 1935 р. за свою релігійну діяльність о. Петро був висланий за межі Бориспільського району в адміністративному порядку. У травні він переїхав до с. Мала Стариця Баришівського району, де почав служити у Чудо-Михайлівській церкві¹⁰. Тут подружжя з трьома дітьми оселилося в сторожці поблизу церкви¹¹. Очевидно, будинок священника був конфіскований задовго до їхнього приїзду.

Служіння на новому місці не було безхмарним і довгим. 15 жовтня 1937 р. начальник Баришівського районного відділу НКВС лейтенант міліції Дорошенко ухвалив постанови про відкриття слідства проти о. Петра Малимона та про утримання його у Київській в'язниці. Підставою стало звинувачення у бродяжництві та проведенні молебню про дарування дощу, під час якого він нібито говорив, що це через комуністів Бог не дає дощу, та розповсюджував чутки про Страшний суд і швидку у загибель радянської влади¹². Ці постанови були затверджені прокурором Баришівського району Касьяненком¹³. Того ж дня співробітник райвідділу НКВС Ф. К. Сошко здійснив арешт священника. Під час обшуку в нього вилучили 33 руб. 06 коп., згорток листування та срібний наперсний хрест з ланцюжком. На момент арешту о. Петро проживав за адресою вул. Леніна, 25¹⁴.

Дії співробітників НКВС були підтримані сільською радою. У довідці-характеристиці зазначалося, що о. Петро постійно виконував релігійні обряди і не займався корисною працею. Він згуртовував навколо себе куркулів та інші антирадянські елементи з Малої Стариці та навколишніх сіл. Проводив антира-

⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 8 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 11, 19.

¹¹ Там само. Арк. 40 зв.

¹² Там само. Арк. 1–2.

¹³ Там само. Арк. 3.

¹⁴ Там само. Арк. 5–7.

дьянську роботу серед колгоспників, агітував ходити не до колгоспів, а до церкви, казав, що якщо прийде Гітлер, то колгоспники будуть знищені. Усе це робилося з метою розвалити колгоспний устрій. Через таку агітацію у 1936 р. у колгоспі загинуло 10 га віки (гороху). У 1937 р., коли в селі проходила підписка на держпозику, священник агітував і проти неї. Через це була зібрана сума менша, ніж в роки до його приїзду (тобто, до 1935 р.). Загалом, о. Петро характеризувався як людина антирадянська, вороже налаштована до заходів влади та небезпечна¹⁵.

16 жовтня 1937 р. було проведено слідство. Свідками виступили голова сільради Малої Стариці Микола Іванович Юр¹⁶, секретар сільради Памфіл Сильвестрович Гаркуша¹⁷, пропагандист комсомольської політичної школи та вчитель Антон Савич Вільовка¹⁸, а також сусід священника колгоспник Олексій Васильович Кравченко¹⁹.

Голова сільради стверджував, що о. Петро проводив агітацію не лише у Малій Стариці, але й у селах Велика Стариця і Лебедин Бориспільського району та інших населених пунктах. Він відстоював церкву, кажучи, що це святиня, і її не можна засипати хлібом. Хто йде проти церкви, той буде покараний Богом. Церква як була, так і буде, а радянська влада – тимчасова і довго існувати не зможе. Далі голова вкладав у уста священника слова, що зовсім скоро царем стане Гітлер, а Німеччина, Італія та Японія скоро наведуть лад і фашизм переможе у всьому світі. Отець Петро також висловлювався проти колгоспів, бо в них не приймають Бога, називав колгоспників антихристами і закликав каятися та виходити з колгоспів. Через своїх дітей він, нібито, проводив антирадянську агітацію і серед школярів. Учні, які носили червоні галстуки, називав антихристами, спонукав зняти їх і ходити до церкви. Через це багато дітей почали відвідувати храм. Під час кампанії з держпозики на обо-

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 9–9 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 12–12 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 18–18 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 16–16 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 14–14 зв., 22 зв.

рону, казав, що це знуцання над православними людьми, яким не лишилося чого захищати²⁰.

Секретар сільради на допиті свідчив, що о. Петро підтримував зв'язки з куркулями Баришівського та Бориспільського районів, працював на підрив колгоспної дисципліни, особливо у селах Мала Стариця та Сулимівка, а на випадок війни – готував переворот. Він проводив посилену роботу серед колгоспників, щоб вони виконували релігійні обряди не лише у свята, але й до і після них – під час святкувань. Зокрема, такий випадок мав місце у квітні 1936 р. напередодні Великодня. Зібравши людей вдома, він казав, що більшовики – це язичники. Вони хочуть забрати віру, але їм це не вдасться, бо скоро війна і прийде православний цар. Далі секретар повторював свідчення голови сільради про Гітлера та агітацію проти держпозики, яка була особливо активною у 1936–1937 рр.²¹

Учитель А. С. Віршовка зазначав, що сам о. Петро не працював, проводив наради куркулів з Баришівського та Бориспільського районів у себе вдома і часто виїжджав невідомо куди. Релігійну пропаганду проводив не лише серед дорослих, але й молоді та учнів через своїх дітей. Так, у вербну суботу 1936 р. його діти запрошували учнів з вербою до церкви на молитву і сповідь. Казали, що ті, хто не вірить у Бога, будуть в пеклі. Вони також заперечували авторитет вчителя, який стверджував, що Бога нема. У 1937 р. перед святом Першого травня, коли школа організувала закупівлю галстуків, діти священника сказали, що їм їх не треба, бо це вигадка комуністів і марна трата грошей, а тих, хто буде в галстуку, – перших повісять після перевороту. Як наслідок, – всі учні відмовилися від них. Після цього вчителям довелося довго вести роз'яснювальну роботу²².

Свідчення колгоспника О. В. Кравченка полягали в тому, що о. Петро і його дружина мали куркульське походження і жили нетрудовими доходами. Священник не лише підтримував зв'язки з куркулями Баришівського та Бориспільського районів, але

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 13–13 зв.

²¹ Там само. Арк. 19–19 зв.

²² Там само. Арк. 17–17 зв.

й був їхнім організатором, часто виїздив не зрозуміло куди. У липні 1936 р. він виступав проти держпозики, оскільки казав, що радянської влади скоро не буде, а знову будуть цар і православна віра. Зрив держпозики у 1937 р. відбувся саме через нього²³.

Під час очної ставки зі священником М. І. Юр та О. В. Кравченко повторили свої попередні твердження. Додатковими в їхніх словах були вказівки на села Мала Стариця, Сулимівка, Русанів та Бориспіль як на населені пункти, охоплені діяльністю о. Петра²⁴.

Отже, систематизуючи наведені вище твердження «свідків», можемо змалювати таку картину пастирського служіння о. Петра Малимона у 1935–1937 рр. Маючи основним місцем служіння Малу Старицю та проживаючи у ній, він окормляв і навколишні села, зокрема – Велику Старицю, Сулимівку, Лебедин, Русанів та Бориспіль. Очевидно, у зазначені роки сільська влада прагла закрити церкву і перетворити її на зерносховище, але священник чинив цьому опір. За свідченнями дружини, він служив у ній до самого арешту²⁵. Одними з пріоритетних напрямів діяльності о. Петра були просвітницька робота і підтримання релігійності серед дорослих, молоді та дітей, що мали, судячи з усього, помітні успіхи. Окремо привертає увагу релігійність його доньок та готовність відкрито свідчити про свою віру, що вказує на відповідну атмосферу в сім'ї у часи, коли діти відмовлялися від своїх батьків під впливом пропаганди. Священник був також небайдужим до наболілих соціальних питань і прагнув морально підтримати вистражданий народ.

Зрозуміло, що у свідченнях свідків було багато чого викривлено та надумано. Чимало з озвучених звинувачень були стандартними на той час. Навряд чи о. Петро був настільки обізнаний в політиці та особливостях міжнародної обстановки, тому слова про Гітлера та держави Осі очевидно були йому просто приписані. Так само можемо піддати сумніву твердження про підготовку ним перевороту та використання власних дітей для

²³ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 15–15 зв.

²⁴ Там само. Арк. 20–22 зв.

²⁵ Там само. Арк. 34 зв.

антирадянської агітації. Разом з тим, у селі могли бути реальні проблеми з антирелігійною пропагандою, діяльністю колгоспів та провалом підписки на держпозику. Тому при цілому ряді невдач, місцева влада, очевидно, намагалася переключити відповідальність на священника.

Під час допиту та очних ставок о. Петро не визнавав того, що займався антирадянською діяльністю. Усі відповіді давав чітко і коротко, при цьому не обмовився жодним чином про когось зі своїх співслужителів чи парафіян. За його словами, він виголошував проповіді в церкві лише на релігійну тематику, і то зрідка. По хатах ходив тільки коли його запрошували, а в основному для виконання треб люди самі приходили до нього додому. Бесід антирадянського характеру з цими відвідувачами він не проводив. Це саме стосувалося й «куркулів» з Баришівського та Бориспільського районів: люди приходили виключно з релігійними цілями²⁶.

Не зважаючи на всі заперечення священника, його доля була вирішена. На підставі проведеного «слідства» соціальна небезпечність о. Петра вважалася доведеною. При цьому зазначалося, що речових доказів по кримінальній справі немає. Діяльність священника кваліфікувалася як така, що підпадає під дію ст. 54-10 Кримінального кодексу УРСР. Далі його кримінальна справа передавалася на розгляд трійки. Обвинувальний висновок підписав начальник Баришівського райвідділу НКВС лейтенант міліції Дорошенко²⁷. Швидкість слідства, проведеного всього за один день, забезпечили його співробітники Сац, Димдар та Киренко, які вели допити та очні ставки²⁸.

Того ж дня, 16 жовтня 1937 р. трійка при Київському обласному управлінні НКВС УРСР визнала священника Петра Малимона винним у підривної роботі серед населення проти заходів радянської влади, розповсюдженні провокаційних чуток про війну з Німеччиною та Японією, загибель радянської влади та встановлення фашистського устрою, в агітації проти підписки

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 11 зв., 21–22 зв.

²⁷ Там само. Арк. 23–24.

²⁸ Відповідні підписи див.: Там само. Арк. 10, 12, 21 зв., 14, 16, 18, 22 зв.

на держпозику, погрозах комуністам розправою при зміні влади та контрреволюційній роботі з виховання дітей у релігійному дусі. Відповідно до цього була ухвалена постанова: священника – розстріляти, усе його особисте майно – конфіскувати²⁹.

До виконання вироку о. Петро утримувався у Київській в'язниці. Тут він прожив останні два місяці свого життя. Його розстріляли 13 листопада 1937 р. о 24 годині. Витяг з акту про виконання вироку засвідчив комендант НКВС УРСР старший лейтенант держбезпеки Шашков³⁰. Місцем останнього спочинку священника стала ділянка спеціального призначення НКВС у Биківнянському лісі³¹.

Після арешту о. Петра його сім'я опинилася у дуже скрутному становищі. Їх прийняла в своєму будинку одна віруюча літня жінка – Катерина Билда³². Дружина священника Єфросинія Корніївна вступила до колгоспу, де працювала й станом на 1959 р.³³ Старша донька Матрона тільки-но закінчила семилітню школу, і восени 1937 р. вступила до медичного технікуму, але після арешту батька була відрахована. Під час Другої світової війни всі три доньки проживали з матір'ю у Малій Стариці, де працювали на обштинному господарстві. Старша – Матрона – була вже на той час одружена, а її чоловік воював на фронті. Середню – Раїсу – в 1942 р. окупанти вивезли до Німеччини, де вона пробула 3 роки, а молодшій – Антоніні – вдалося десь переховатися і залишитися у селі³⁴.

Після того, як о. Петра забрали співробітники НКВС, родина нічого не знала про його долю. Лише в 1957 р. їм повідомили, що священник нібито помер у вересні 1943 р. Будучи впевненою, що батько ні в чому не винен, старша донька М. П. Ємелья-

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 26.

³⁰ Там само. Арк. 27.

³¹ Список репресованих у 1937–1938 роках осіб і похованих у Биківні. URL: <http://dsp.elibukr.org/handle/1984/1571> (дата звернення: 09.09.2021.). Номер у списку – 5950.

³² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 41, 43, 48 зв.

³³ Там само. Арк. 34, 39 зв.

³⁴ Там само. Арк. 40–41, 42.

нова 8 липня 1958 р. написала заяву з проханням повідомити про стан його справи до смерті та реабілітувати його³⁵. У відповідь на це прокурор Баришівського району Кривша почав перегляд справи.

Зі свідків обвинувачення на 1958 р. у живих залишився лише колишній сусід колгоспник О. В. Кравченко. Інші свідки – М. І. Юр та А. С. Вільовка – загинули на фронті, а П. С. Гаркуша помер у 1950-х рр.³⁶ На повторному допиті О. В. Кравченко не підтвердив своїх свідчень від 1937 р. Він стверджував, що нічого про антирадянську діяльність о. Петра не знав та антирадянських висловлювань від нього не чув. Протокол допиту був складений слідчим, і відображені у ньому факти не відповідають дійсності. Слідчий Киренко примусив його підписати протоколи допиту та очної ставки³⁷.

Протягом 1958–1959 рр. були допитані додатково 8 осіб. Серед них – дружина священника Є. К. Малимон³⁸ та доньки М. П. Ємельянова³⁹ і Р. П. Пугачова⁴⁰. Нові свідчення про о. Петра дали також уродженці та мешканці Малої Стариці: священник Іван Пантелеймонович Чичкань⁴¹, пенсіонери Григорій Гаврилович Цятковський⁴² та Йосиф Пилипович Кириченко⁴³ (на 1937 р. був паламарем⁴⁴), а також колишні сусідки Христина Леонтіївна Дейко⁴⁵ та Софія Петрівна Корленко (на 1937 р. працювала прибиральницею в школі)⁴⁶. Усі вони одноставно свід-

³⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 32.

³⁶ Там само. Арк. 31 зв.

³⁷ Там само. Арк. 30–31 зв. Протоколи з підписами слідчого див.: Там само. Арк. 14, 22 зв.

³⁸ Там само. Арк. 34–35.

³⁹ Там само. Арк. 40–41.

⁴⁰ Там само. Арк. 42–43.

⁴¹ Там само. Арк. 48–48 зв.

⁴² Там само. Арк. 36–36 зв.

⁴³ Там само. Арк. 37.

⁴⁴ Там само. Арк. 36 зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 39–39 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 38–38 зв.

чили, що о. Петро Малимон антирадянською пропагандою та агітацією не займався. Вони самі нічого подібного від нього не чули, і з односельців ніхто про таке їм не говорив. За що священник був арештований у 1937 р., вони не мали й гадки.

Свого батька М. П. Ємельянова та Р. П. Пугачова характеризували як тиху, спокійну і скромну людину. Крім служби в церкві, він нічого не знав. Повернувшись додому, читав свої книги, нікуди не ходив, ні з ким не спілкувався, і до нього ніхто не ходив⁴⁷. У цих словах не важко помітити певне перебільшення і в чомусь навіть протиріччя показанням самого о. Петра. Ясна річ, дочкам хотілося домогтися реабілітації батька і зняти з себе тавро родичів «ворога народу». Попри те і вони вказували, що батько служив у селах Київської області, зокрема Бориспільського і Баришівського районів. Так само, як о. Петро у 1937 р., вони заперечували його антирадянську діяльність.

Про себе М. П. Ємельянова свідчила, що батько не примушував її вірити в Бога і не підштовхував на агітацію серед учнів. Вона була достатньо дорослою на той час (мала 16 років) і релігійною була свідомо. Ні вона, ні її сестри жодних бесід з учнями не проводили⁴⁸. Її свідчення підтримала Р. М. Пугачова. Вона стверджувала, що розмов проти радянської влади із старшою сестрою вони не вели, оскільки нічого в цьому не розуміли (на 1937 р. мала 12 років). А молодша сестра, якій тоді було лише 8 років, нічого і не могла говорити⁴⁹.

Колишня сусідка священника Х. Л. Дейко стверджувала, що о. Петро весь час служив у церкві, нічим крім цього не займався і взагалі серед колгоспників не з'являвся⁵⁰. Її слова підтримала С. П. Корленко, додаючи що о. Петро знав тільки одну церкву. Він жив досить осібно і коло його знайомств було достатньо вузьким. Сама вона частенько бувала у нього вдома і ніколи не бачила там зібрань розкуркулених⁵¹.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 40 зв., 42 зв.

⁴⁸ Там само. Арк. 41.

⁴⁹ Там само. Арк. 42 зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 39 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 38 зв.

Взявши до уваги наведені свідчення, прокурор Київської області старший радник юстиції Г. Малий дійшов до висновку, що о. Петро Малимон був засуджений безпідставно. Керуючись Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р., він звернувся до Президії Київського обласного суду з проханням скасувати постанову Трійки та зупинити справу проти священика у зв'язку з недоведеністю звинувачення⁵². Відповідна постанова №104/НС була ухвалена 1 липня 1959 р.⁵³

Підсумовуючи відомості, отримані з матеріалів архівно-кримінальної справи, можемо зробити наступні висновки. За своє недовге життя – 39 років – о. Петро Малимон пройшов тернистий шлях. Він став священником не тоді, коли це здавалося вигідним і престижним, а тоді, коли виникла необхідність ставати на місце тих, хто вже пішов... Він свідомо зробив свій вибір, і в час, коли, напевно, була можливість зберегти себе, обрав вірність пастирському покликанню. Матеріали слідчого та реабілітаційного процесів розкривають перед нами жахливі механізми каральної системи тоталітарного режиму. А поруч з тим, – і глибину особистості о. Петра крізь призму його обвинувачів, членів сім'ї та односельців.

⁵² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 5012. Арк. 50.

⁵³ Там само. Арк. 51–54.

**Розстріляне Відродження:
Володимир Гагенмейстер і Костянтин Кржемінський
(за матеріалами архівно-кримінальних справ)**

На основі архівних джерел досліджені долі художників Володимира Гагенмейстера і Костянтина Кржемінського – представників покоління «Розстріляного відродження», які у 1920–1930-х рр. долучилися до піднесення та розквіту української культури і були знищені більшовицьким режимом.

Ключові слова: культура, українізація, репресії, художник, «Розстріляне відродження».

Based on archival sources, the fates of artists Volodymyr Gagenmeister and Konstantin Krzheminsky – representatives of the Executed Renaissance generation, who joined the rise and development of Ukrainian culture in the 1920s and 1930s and were destroyed by the Bolshevik regime, were studied.

Key words: culture, ukrainization, artist, repression, «Executed Renaissance».

У 1920-х рр. відбувся бурхливий розквіт української культури, який ввійшов в історію під різними термінами – «Українське відродження» або «Червоний ренесанс». Культурне піднесення спричинила хоч і недовга, але власна державність у формі Української Народної Республіки та політика коренізації (в УРСР – українізації), запроваджена більшовиками для зміцнення радянської влади у національних республіках та утримання їх у складі Радянського Союзу. Ця політика мала тимчасовий характер, оскільки не відповідала стратегічним планам більшовиків, які вважали, що стирання національних відмінностей є перспективою суспільного розвитку. Проте саме українізація у середині 1920-х – початку 1930-х рр. призвела до чергового

* Бойко Тамара Михайлівна – старший науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5440-476X>; bykivnyia@gmail.com.

спалаху національного самоусвідомлення українців і виходу української культури на нові обрії.

Насамперед українізація спричинила бурхливий розвиток науки, літератури і мистецтва, яке отримало своєрідне національне забарвлення, і стало визначним явищем в українській культурі. Цей короткий період у 1920-х – початок 1930-х рр. умістив таку кількість талановитих митців, зухвалих новаторських експериментів та безкомпромісних шедеврів, якої вистачило б на ціле сторіччя. Відчувши дух свободи після падіння Російської імперії, українська інтелігенція нарешті змогла заявити про себе і зробила це з усією енергією, що накопичувалась роками¹. Творчість культурних діячів була по-справжньому новаторською і революційною, були створені високохудожні твори в галузі літератури, музики, театру і живопису. Але, на жаль, цей період хоч і був досить плідним, тривав недовго.

У січні 1933 р. до України був направлений особистий представник Й. Сталіна Павло Постишев, якому доручили припинити українізацію, яка відповідно до постанови ЦК ВКП(б)У від 18.11.1933 р. розглядалася як прояв націоналізму. Під гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом почався справжній погром української культури, а українська інтелігенція піддалася хвилі жорстоких репресій. Найбільш жорстоких переслідувань представники української культури зазнали під час Великого терору 1937–1938 рр. Під гаслом «боротьби з націоналізмом» було знищено і запроторено до таборів 80% творчої інтелігенції, викорчовані цілі шари національної культури².

На противагу «Українському відродженню» 1920-х рр., тридцять років ХХ ст. увійшли в історію під назвою «Розстріляне відродження».

Темі «Розстріляного відродження» присвячено значну кількість праць у вітчизняній історіографії. Вагомий внесок у дос-

¹ Ложкіна А. Перманентна революція. Мистецтво України ХХ – поч. ХХІ ст. Київ: Вид-во ArtHuss, 2019. С. 544. URL: <https://www.arthuss.com.ua/books-blog/mihailo-boichuk>.

² Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. Київ: Наук. думка, 1991. 96 с.

лідження даної теми належить С. Білоконю, Ю. Шаповалу, А. Киридон, О. Бажану, К. Нікітенко, Д. Горбачову та іншим. Проте досі залишаються малодослідженими матеріали щодо політичних репресії проти представників образотворчого мистецтва.

Мета даного дослідження полягає у введенні до наукового обігу біографічних матеріалів представників «Розстріляного відродження» – художників Володимира Гагенмейстера і Костянтина Кржемінського та матеріалів їхніх архівно-кримінальних справ, які є прикладом порушень під час провадження слідства в органах НКВС норм чинного тоді законодавства.

Володимир Гагенмейстер і Костянтин Кржемінський були багато в чому схожі: обидва художники, педагоги, науковці, дослідники і збирачі народно-мистецької спадщини України, безперечно, талановиті, поєднані національним спрямуванням у творчості та діяльності. Їм належить значний внесок у розвиток української культури. Проте антиукраїнська політика радянської влади, зорієнтована на обслуговування пролетаріату, не могла дозволити творчої свободи, і всі хто був причетний до українського національного самоствердження та відродження, були знищені сталінським режимом.

Дії радянської репресивної машини на собі відчули Володимир Гагенмейстер і Костянтин Кржемінський – вони загинули у застінках НКВС.

Володимир Миколайович Гагенмейстер народився 12 червня 1887 р. у м. Виборгу у родині військового чиновника. Походив із прибалтійських дворян (рід із 1624 р. належав до лицарства Ліфляндії гербу «Гаген», а по жіночій лінії – до польського гербу «Равич»). У 1893 р. родина Гагенмейстерів переїхала до Пскова, де Володимир Миколайович вступив до губернської чоловічої гімназії, згодом перейшов до Сергієвського реального училища, яке закінчив у 1904 р. У 1912 р. закінчив Петербурзьке художньо-промислове училище мецената барона О. Штігліца за спеціальністю «історія прикладного мистецтва, композиція» та здобув звання художника з ужиткового мистецтва. Як кращого студента, його на рік відрядили на практику за кордон. Після закордонних студіювань В. Гагенмейстер, працював викладачем ліплення, живопису, геометричного та проекційного крес-

лення Художньо-промислової школи Миколи Фан-дер-Фліта у м. Пскові. У 1914 р. В. Гагенмейстер перебував у відрядженні на Поволжі, Кавказі й Україні, де збирав пам'ятки культурної спадщини народного мистецтва. У майбутньому ці матеріали стали основою для написання наукових праць.

1 листопада 1916 р. Володимир Гагенмейстер був призначений директором Кам'янець-Подільської художньої школи (художньо-ремісничі навчальні майстерні). Обираючи нового директора на місце В'ячеслава Розвадовського, усунутого за надмірну «українськість», на кандидатурі Гагенмейстера зупинилися, мабуть, тому, що він етнічно не був українцем. Але Володимира Миколайовича до того вразив потужний потенціал народного мистецтва Поділля, що він присвятив йому решту свого життя³. Роки, проведені у Кам'янці-Подільському, виявилися найбільш значущими у його житті та творчості.

Як талановитий організатор, Володимир Миколайович за короткий термін реорганізував навчальний заклад: розширив програму навчання, потроїв кількість учнів, а головне перетворив школу в українознавчий осередок.

Окрім директорства, займався педагогічною діяльністю: викладав композицію, графіку, історію всесвітнього прикладного мистецтва. Викладав українською мовою, яку самостійно вивчив. Водночас досліджував народно-мистецьку спадщину Поділля, по крихтах визбируючи мистецькі скарби, намагаючись зберегти їх для наступних поколінь. Закоханий у народне мистецтво, вчив цій любові своїх вихованців. Під час зимових та літніх канікул школа організовувала творчі бригади з учнів та викладачів для збору етнографічних матеріалів, зразків народної творчості у селах Поділля. При школі існував фонд, який складався із зібраних виробів ужиткового мистецтва... Ця колекція у деяких випадках використовувалася для натюрмортного фонду⁴.

³ Грицишина О. Володимир Гагенмейстер – український графік, мистецтвознавець та видавець. Календар знаменних дат Хмельниччини на 2017 р.: бібліогр. довід. Хмельницький: ПП Заколотний М.І. 2016. С. 128.

⁴ Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції. Львів: Укр. технології, 2005. С. 134.

Володимир Миколайович при школі організував музей, майстерню літографії та друкарську майстерню. За його участі підготовлено і видано численну кількість альбомів з графікою архітектурних пам'яток Поділля і Кам'янець-Подільського, книжок з народного мистецтва. На сьогодні відомо 136 назв художніх видань КПХПШу, 96 з яких – розробив В. Гагенмейстер.

1928 р. мистецтвознавець Володимир Січинський писав:

«Мусимо з особливим признанням відзначити видавничу чинність мистецько-промислової профшколи у Кам'янці-Подільському. Літографовані альбоми цієї школи переважно з народного мистецтва на Поділлі можуть бути поучаючим прикладом, як невеликими матеріальними засобами, але послідовною невпинною працею можна досягнути великих результатів»⁵.

У 1921 р. за участю В. Гагенмейстера у Кам'янці-Подільському був створений Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва, природи. Але найбільше часу майстер приділяв своїй улюбленій школі і музею при ній.

Плідною була діяльністю Володимира Гагенмейстера і як художника. Багато наукових досліджень, виданих в друкарській майстерні школи, В. Гагенмейстер оформив власними літографіями. Створив серію портретів, серію літографій до альбому «Старий Кам'янець-Подільський». Сьогодні роботи В. Гагенмейстера зберігаються у Національному музеї-заповіднику «Кам'янець» на Хмельниччині.

І в особистому житті відбулися зміни: Володимир Гагенмейстер одружився з українською художницею-килимаркою Варварою Корецькою, яка очолювала Кам'янець-Подільську школу художнього ткацтва. Із 1921 р. школа увійшла як відділ до складу закладу, очолюваного Володимиром Миколайовичем. Єдина дитина Володимира Гагенмейстера – донька Ольга народилася 4 липня 1927 р. у Кам'янці-Подільському.

У 1931 р., щоб знищити художню школу як українознавчий осередок, більшовики звузили її профіль, перетворивши на склокерамічний технікум. Видавничу майстерню було ліквідо-

⁵ Будзей О. Прибалтієць, що став українцем. Вічний Кам'янець. URL: https://kamprod.at.ua/publ/znakhidki_vid_o_budzeja/personaliji/pribalt_shho_stav_ukrajincem/35-1-0-552.

вано. 1933 р., коли почався посилений наступ на українську культуру, Володимира Гагенмейстера усунули з директорства:

«Чрезмерно популяризируете украинское народное искусство».

Згодом закрили і технікум⁶.

Володимир Гагенмейстер змушений був переїхати до Харкова. Він працював викладачем Харківського художнього інституту і навіть вступив до аспірантури, а з 1935 р. очолив відділ графіки Харківської картинної галереї. У 1936 р. на запрошення Пимона Рудякова, на той час директора Українського державного музею, переїхав до Києва, перебував на посаді наукового співробітника Музею українського мистецтва, інструктора-художника з кераміки та завідувача експериментальних художніх майстерень при цьому ж музеї.

У 1937 р. із початком Великого терору розпочалися масові арешти творчої інтелігенції. Націоналізм у той час сприймався як найбільше політичне зло і митці, причетні до національного відродження, найперше потрапляли під репресії.

Для проведення масових арештів 1937–1938 рр. співробітники НКВС отримали дозвіл на спрощений порядок ведення слідства і суду. Величезні масштаби репресій, шалений темп здійснення арештів та ухвалення вироків, низький рівень освіти переважної більшості чекістів, їхнє бажання пришвидшити свою кар'єру створювали умови для масових фальсифікацій у процесі провадження слідства⁷.

Арешт В. Н. Гагенмейстера відбувся вночі з 11 на 12 грудня 1937 р. на квартирі Гагенмейстерів у Музейному містечку на території Києво-Печерської Лаври. На момент арешту В. Гагенмейстер був одружений з Софією Іванівною Гагенмейстер (1895 р. н.), яка працювала в музейних майстернях. Її подальша доля невідома.

⁶ Грицишина О. Володимир Гагенмейстер – український графік, мистецтвознавець та видавець. С. 129.

⁷ Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «Великого терору» 1937–1938 рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2007. № 1 (28). С. 174.

Постанова про арешт була підписана 10 грудня 1937 р. за обвинуваченням у тероризмі та участі в контрреволюційній націоналістичній організації. Утримували В. М. Гагенмейстера у спецкорпусі Лук'янівської в'язниці.

Під час арешту був проведений обшук та вилучені грошові асигнації, цінні речі, у тому числі вироби з золота та срібла. У подальшому конфісковані речі надходили на склади Київського міськфінвідділу. Але друкарська машинка «Ремінгтон» була конфіскована на користь комендатури НКВС УРСР⁸.

Архівно-кримінальна справа В. М. Гагенмейстера свідчить, що правовий характер слідчих дій був зведений нанівець. У той час оперативні накази НКВС СРСР та НКВС УРСР вимагали швидкого провадження слідства у кримінальних справах «ворогів народу». Тому співробітники місцевих органів держбезпеки не виконували радянських законів⁹. Їх єдиною метою було отримання зізнань заарештованих у «скоєних» злочинах.

Анкета арештованого, яку заповнюють у день арешту, у кримінальній справі Гагенмейстера датована 14 грудня 1937 р. – через 2 дні після арешту. Обвинувачення у шкідництві в мистецтві, належності до антирадянської націоналістичної організації, яка передбачала повалення радянської влади, шпигунстві на користь буржуазної Польщі були оголошені на підставі витягів із протоколів допитів 1932 р. краєзнавця В. О. Гериновича та мовознавця І. А. Любарського, які були фігурантами кримінальної справи «УВО» (Українська військова організація). Цього виявилось достатнім для ухвалення вироку. 31 грудня 1937 р. судова трійка Київського обласного УНКВС УРСР засудила В. М. Гагенмейстера до вищої міри покарання (протокол № 138 від 31.12.1937 р.)¹⁰. Вже після ухвалення вироку 8 січня 1938 р. був проведений єдиний за час слідства допит В. М. Гагенмейстера. Обвинувальний висновок виявився складеним також після ухвалення вироку – 11 січня 1938 р.

⁸ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 58040-фп. Арк. 5.

⁹ Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині... С. 173.

¹⁰ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 58040-фп. Арк. 26.

Допитував В. М. Гагенмейстера помічник оперуповноваженого 4 відділу УДБ НКВС УРСР Масенков. Під час допиту головним обвинуваченням був український націоналізм Гагенмейстера як педагога, художника і громадянина:

«у 1919 р. ввійшов до петлюрівської організації “Просвіта”, в якій брав найдіяльнішу участь»¹¹, «у роботі К-Подільської художньої школи замість практичної допомоги радянській владі найбільше уваги приділялося друкуванню портретів українських письменників, збиранню зразків народного мистецтва, а пізніше аж до 1931 р. вся увага була спрямована на популяризацію (зразків) через видання матеріалів по народному мистецтву націоналістичного характеру, тобто без відображення у народному мистецтві нових радянських елементів [...]»¹².

Всі обвинувачення, які оголошувалися слідчим, В. М. Гагенмейстер підтвердив. Адже звичною практикою в системі НКВС було застосування катувань, які продовжувалися до тих пір, поки заарештований не надавав необхідних зізнань.

20 січня 1938 р. у Києві Володимира Миколайовича Гагенмейстера розстріляли¹³. Реабілітація В. М. Гагенмейстера розпочалася з заяви його доньки Ольги Ерн до прокурора Київської області УРСР у листопаді 1970 р. Відповідно до постанови Військової прокуратури Київського військового округу від 10 грудня 1972 р. архівно-кримінальна справа В. М. Гагенмейстера була направлена для додаткового розслідування. 31 березня 1971 р. за висновками повторного слідства Військовим трибуналом Київського військового округу Володимира Миколайовича Гагенмейстера повністю реабілітовано.

Костянтин Кржемінський також належав до художників із україноцентричним спрямуванням у творчості та повсякденній діяльності. І так само, як і Володимир Гагенмейстер, був знищений сталінським режимом.

Костянтин Іполитович Кржемінський народився 11 травня 1893 р. в Одесі у заможній родині. Його батьки мали дворянське

¹¹ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 58040-фп. Арк. 11.

¹² Там само. Арк. 12.

¹³ Там само. Арк. 27.

походження та володіли нерухомістю у різних містах України. Після закінчення Кам'янець-Подільської гімназії К. Кржемінський вступив до Київської художньої школи, де навчався одночасно на двох факультетах – живопису та архітектури. У 1917 р. блискуче завершивши навчання, молодий художник опинився у вирі революційних подій: К. Кржемінський вступив на службу до Київського юнкерського училища і брав участь у придушенні більшовицького повстання у Києві. Через деякий час із дружиною і донькою переїхав до м. Умань. Саме там зацікавився етнографією й народною творчістю, збирав по селах фольклорний матеріал, робив замальовки, а також вишукував народні таланти. Створив керамічну майстерню в с. Пиковець, у 1920 р. – Школу народного мистецтва ім. Т. Шевченка в Умані, в якій навчалися талановиті діти і молодь. В Умані за проектом К. І. Кржемінського було збудовано комплекс Першої сільськогосподарської виставки, де використано народні мотиви у будівництві та оздобленні фасадів.

У 1924 р. К. Кржемінський поїхав навчатися в Художню академію до Ленінграду, але сімейні обставини змусили його переїхати до Кам'янця-Подільського та «узяти на утримання материну сестру з дітьми»¹⁴.

Оскільки діяльність К. Кржемінського була близька до тієї, яку запровадив Володимир Гагенмейстер у Кам'янець-Подільській художньо-промислової школі, його було прийнято на роботу. Окрім педагогічної діяльності, Костянтин Іполитович продовжив етнографічні дослідження. Художник опрацював багатий етнографічний матеріал і видав друком чимало книг про народне мистецтво Поділля та Черкащини. Подвижницька співпраця К. Кржемінського з В. Гагенмейстером призвела до видання не тільки праць з українського народного мистецтва, але й праць, присвячених пам'яткам єврейського мистецтва. Костянтин Іполитович захоплювався і археологічними дослідженнями Кам'яниччини, зібрав чималу колекцію артефактів,

¹⁴ Трембiцький А.М. Археологічні дослідження Костя Кржемінського на Кам'яниччині / Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. Вип. 3. 214 с.

видав декілька праць з археологічної рекогносцировки. Також брав участь у роботі Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН, де неодноразово виступав в з доповідями.

У 1927 р. К. Кржемінський на запрошення директора Музейного містечка П. Курінного переїхав до Києва, отримав посаду художника-реставратора Реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного містечка. Як майстер живопису і знавець мистецтва, не тільки швидко опанував всі реставраційні процеси, а й винайшов нові методи та засоби реставрації.

Разом з художником Миколою Касперовичем створив першу в Україні реставраційну майстерню станкового живопису і врятував від загибелі чимало картин та ікон. У червні 1930 р. М. Касперович звільнився з роботи і К. Кржемінський лишився єдиним реставратором станкового мистецтва. Костянтин Іполитович не тільки продовжив спільну справу, а й розширив її, постійно збирав інформацію про новітні методи реставрації, займався дослідницькою і науковою роботою. На початку 1930-х рр. читав лекції студентам Художнього інституту, проводив заняття з аспірантами з музейної справи та основ реставрації, керував літографічною майстернею, працював у Художньому фонді, виступав авторитетним експертом малярських полотен та ікон.

Як архітектор, К. І. Кржемінський брав участь у розробці проектів житла та його устаткування для керівників республіки, зокрема, розробляв меблі для кабінетів Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, оформляв помешкання комуністичних очільників Г. Петровського та П. Постишева. Та знайомство з більшовицькими високопосадовцями не убезпечило митця від звільнення з роботи як дворянина, класово ворожої людини.

Наприкінці 1933 р. відбулася чистка радянського апарату Музейного містечка. Ця «чистка» проходила у присутності всього колективу і нагадувала суд інквізиції. У великій залі на естраді під бюстом Й. Сталіна засідали члени комісії... По черзі на естраду викликали «підсудних» і, на очах у всіх, починався допит. Допит був настільки докладним та в'їдливым, що дехто не витримував і починав істерично плакати, говорити дурниці, паплюжити самих себе. Тяжко було слухати художника К. Крже-

мінського, звинуваченого у націоналізмі за те, що він копіював розписи українських хат. І хоча «чистка» не виявила гнізда контрреволюції, багатьох кваліфікованих співробітників звільнили¹⁵.

Костянтина Іполитовича звільнили без права роботи в держустановах та переселили з трикімнатної квартири в одну кімнату. Та він не зламався, а цілком поринув у живопис. Пізніше влаштувався на роботу до артілі «Київський художник». Багато їздив Україною, натхненно працював, готувався до першої персональної виставки у Музеї українського мистецтва. Але 16 жовтня 1937 р. Костянтина Іполитовича заарештували.

За спогадами доньки Лариси Каменської, у день арешту К. Кржемінський зранку відвіз усі роботи у Музей українського мистецтва. А біля дому його вже чекали... Потім дві ночі поспіль – обшук, опис майна, підпис дружини про невиїзд з Києва. Потім вивезли конфісковані речі, решту покидали у підвал, запломбували квартиру. Доньку виключили з комсомолу та інституту¹⁶.

К. І. Кржемінському інкримінували участь у контрреволюційній націоналістичній українській організації та шпигунстві на користь Польщі. Менше, ніж за місяць – 6 листопада 1937 р. співробітники НКВС затримали дружину художника Олімпіаду Миколаївну, яку згодом було вислано на 5 років до Казахстану

«за те, що вона, перебуваючи дружиною засудженого Кржемінського К.І., і, знаючи про його антирадянську діяльність, не повідомила про неї органам влади»¹⁷.

Із заслання жінка вже не повернулася – померла від тифу у 1942 р.

Архівно-кримінальна справа К. І. Кржемінського також типовий приклад нехтування положень закону та фабрикації слідчих матеріалів під час провадження слідства.

Перший допит К. І. Кржемінського відбувся 17 жовтня. Допитували одразу двоє – начальник 5 відділення 3 відділу УДБ

¹⁵ Білокінь С. У Всеукраїнському музейному містечку. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/NewMuseums/MuseumTown.html>.

¹⁶ Каменська Л. «Дворянин, чужа, класово ворожа людина...» Хто він, Кость Кржемінський, насправді? / Лариса Каменська. Україна (Київ). 1993. № 18. С. 14.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58152-фп. Арк. 6.

НКВС лейтенант держбезпеки Бондаренко та уповноважений 3 відділу УДБ НКВС сержант держбезпеки Давидов.

Найперше К. Кржемінського звинуватили у тому, що він, перебуваючи з 1933 р. секретним співробітником НКВС, не виконував зобов'язання перед радянськими спецслужбами. Костянтин Іполитович і не відмовлявся:

«Дані мною органам НКВС зобов'язання я не виконав»¹⁸.

Обвинувачення у націоналізмі та належності до контрреволюційної націоналістичної організації ґрунтувалося на протоколі допиту науковця Всеукраїнського історичного музею Б. К. Пилипенка, який був засуджений ще у 1935 р. Щодо інших обвинувачень – у шпигунстві на користь Польщі, антирадянській діяльності, участі у політбанді Волоха – К. Кржемінський визнав, ймовірно, під тортурами і тиском.

Другий допит дуже короткий відбувся 26 жовтня і був підтвердженням попередніх зізнань. Але вирок про розстріл був ухвалений вищою двійкою ще 22 жовтня 1937 р. Обвинувальний висновок взагалі був складений у листопаді 1937 р. – вже після розстрілу Костянтина Іполитовича¹⁹. Наповнення кримінальної справи К. Кржемінського необхідними матеріалами відбувалося навздогін ухваленню й виконанню вироку.

Розстріляли Костянтина Іполитовича Кржемінського 28 жовтня 1937 р. у Києві²⁰. У 1976 р., після проведення додаткового слідства, рішенням Військового трибуналу Київського військового округу Костянтина Іполитовича Кржемінського було повністю реабілітовано.

Аналіз кримінальних справ В. М. Гагенмейстера і К. І. Кржемінського дозволяє зробити висновок про те, що в органах НКВС під час провадження слідства ігнорувалися положення чинного радянського законодавства. Під час Великого терору перед працівниками НКВС були встановлені планові показники (ліміти) на осіб, які підлягали арешту, розстрілу або заслання до трудових таборів. За таких умов задля виконання «лімітів»

¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58152-фп. Арк. 14.

¹⁹ Там само. Арк. 28–29.

²⁰ Там само. Арк. 29.

головним у провадженні слідства було показати ворожу сутність арештованих, небезпеку для іншої частини суспільства і, зрештою, знищити. Оприлюднення інформації архівно-кримінальних справ репресованих Володимира Гагенмейстера і Костянтина Кржемінського сприятимуть розкриттю злочинів радянського тоталітарного режиму.

Творча спадщина Володимира Миколайовича Гагенмейстера і Костянтина Іполитовича Кржемінського, різноаспектна та багатогранна, є цінним доробком до скарбниці української культури. Їх діяльність була спрямована на розвиток українського національного мистецтва і за це вони розплатились життям.

УДК 94 (477.81/82) «1921–1937»

*Руслана ДАВИДЮК**

Волинський посол Хома Приступа - жертва Великого терору

У науковій статті проаналізовано громадську, політичну діяльність волинського посла до польського сейму першого скликання Хоми Приступи, обґрунтовано його участь у Луцькій «Просвіті», волинській кооперації, визначено особливості польської роботи. Охарактеризовано прихильність до комуністичної ідеології, співпрацю з радянським посольством у Варшаві та виїзд до СРСР. На основі архівно-кримінальної справи з'ясовано обставини арештів, звинувачень і розстрілу колишнього посла. Висловлено припущення про розстріл Хоми Приступи у Биківні.

Ключові слова: *посол, Хома Приступа, Волинське воєводство, комуністична ідеологія, Радянська Україна, Великий терор, Биківня.*

* Давидюк Руслана Петрівна – професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, доктор історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>; davrus63@gmail.com.

The article analyzes public, political activity of Khoma Prystupa – the Volyn Ambassador to the Polish Sejm of the first convocation; his participation in Lutsk Prosvita organization, Volyn Cooperation and peculiarities of the ambassadorial activity. Sympathy to communist ideology, cooperation with the Soviet embassy in Warsaw and departure to the USSR is characterized. The author made clear the circumstances of arrests, accusations and shooting of the former ambassador on the basis of his archival-criminal case. The assumption concerning the shooting Khoma Prystupa in Bykivnia was suggested.

Key words: *ambassador, Khoma Prystupa, Volyn Voivodship, communist ideology, Soviet Ukraine, Great terror, Bykivnia.*

Дослідження травматичного ХХ ст., з двома світовими війнами, сталінським і нацистським тоталітарними режимами, що призвели до колосальних втрат української нації, не втрачає актуальності. Збереження пам'яті про ті часи, складання мартирологів загиблих, репресованих, висланих, облаштування місць увічнення залишається в епіцентрі уваги істориків, музеєзнавців, культурологів, політологів, громадських діячів. Це надзвичайно важливо і потрібно, адже в Україні й досі триває «битва за минуле», пов'язана із зіткненням інтересів різних політичних сил, збереженням різновекторних критеріїв оцінок історичних подій.

Глибше і ширше аналізувати обставини тих часів, актуалізувати процес повернення історичної пам'яті про жертви тоталітарної системи, з'ясувати імена катів допомагає розсекречення архівів, як визначальний складник сучасної «архівної революції».

Серед знакових місць у меморіальній практиці незалежної України залишається Биківня, місце, де знайшли вічний спокій закатовані більшовицьким режимом письменники, художники, політичні і громадські діячі, військові, люди різних національностей, віровизнань і поглядів. Вірогідно, серед них є волинський посол до сейму Другої Речі Посполитої першого скликання (1922–1927 рр.) Хома (Фома, Томаш) Приступа.

Хома Михайлович Приступа належав до покоління, представники якого народилися наприкінці ХІХ ст., сформувалися

на початку ХХ ст., на їхнє зріле життя випало багато трагічних подій, змін місця і країни проживання. Народився він в Австро-Угорщині, жив у Російській імперії, Другій Речі Посполитій та УСРР.

Хома Приступа з'явився на світ 1895 р. у багатодітній селянській родині с. Задвір'я Перемишлянського повіту коронного краю Галичини і Лодомерії, в Австро-Угорщині. У період Першої світової війни, як біженець, залишив рідні краї. 1915–1916 рр. жив на Полтавщині, вступив у 1916 р. до Духовної семінарії у Полтаві¹. Провчившись три місяці, перебрався до Києва, де навчався на агрономічних курсах².

Початок революції 1917 р. захопив молодого хлопця, він долучається до політичної діяльності, вступає до УСДРП. Будучи переконаним симпатиком лівих поглядів, з 1920 р. осів на Волині. Певний час жив у Слауті, згодом у Луцьку. Під час приходу більшовиків був призначений ревкомом членом колегії земельного відділу. Після відступу більшовицьких військ на кілька місяців арештовувався польською поліцією.

Коли Західна Волинь, відповідно до Ризького мирного договору, опинилася у складі Польщі, Хома Приступа долучився до культурно-освітньої та кооперативної роботи. Сприяв розбудові просвітницького руху, у 1921–1922 рр. працював секретарем Луцької «Просвіти», у 1924 р. обраний головою цього товариства³. Ініціювавши проведення 8–9 липня 1922 р. з'їзду культурно-освітніх організацій Волині у Луцьку, виступав з доповіддю «Стан українського початкового шкільництва на Волині». Розуміючи важливість кооперативної роботи, працював у правлінні української кооперативи «Спілка» в Луцьку. Одночасно практикував як журналіст, увійшовши 1922 р. до складу редакції газети «Українське життя» (Луцьк), був головним редактором цього видання. З наступного року газета була

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1315. Арк. 17.

² Там само. Спр. 1318. Арк. 12.

³ Власовський І. Луцька «Просвіта». 10 років просвітницької праці. 1918–1928 рр. Львів: Луцька Повітова «Просвіта», 1928. С. 7.

заборонена польською владою і почала виходила під назвою «Селянська правда», а згодом називалась «Наш шлях»⁴.

Будучи активним громадським діячем, Х. Приступа взяв участь у передвиборчій парламентській діяльності 1922 р., вступивши до Блоку національних меншин (БНМ), сформованого 17 серпня 1922 р. на нараді у Варшаві представниками українців, білорусів, росіян, євреїв, німців. У рамках передвиборчої кампанії кандидати БНМ, що йшли на вибори за № 16, організували народні зібрання, віча, мітинги, поширювали пресові матеріали. У відозві «Десять заповідей» закликали електорат:

«Не убий свого краю, а для того голосуй за український список ч. 16».

Передвиборча програма БНМ була викладена у брошурі «Чого хоче 16-ка?», подана у формі тридцяти запитань і відповідей на них. Основними акцентами програми слугували такі, як ліквідація національної нерівності, передання вільних земель українським селянам, розвиток школи за державний кошт, вільне функціонування громадських організацій тощо⁵. Більшість кандидатів у депутати від блоку критикували польську владу, а остання усіяло перешкоджала передвиборчій роботі БНМ.

«Поява БНМ на виборчій арені стала сіллю в оці правлячій реакції. Почалася пресова кампанія проти блоку»⁶, –

писала газета «Наше життя».

У Волинському воєводстві на виборах до сейму та сенату, що відбувалися 5 і 12 листопада 1922 р., українці майже одностайно проголосували за програму та кандидатів БНМ, жоден польський кандидат до парламенту не потрапив. Згодом воєвода Юзевський, аналізуючи вибори 1922 р., зробив висновок:

«Волинські послы і сенатори становили однолітній антиурядовий фронт, і навіть антидержавний, різнилися вони лише внутрішніми відтінками»⁷.

⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 239–240.

⁵ Чого хоче список № 16. *Наше життя*. 1922. Ч. 8. 22 жовтня. С. 2–3.

⁶ Єдиний фронт провокації. *Наше життя*. 1922. Ч. 9. 29 жовтня. С. 1.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zespół 8. Rkt. – 56. Т. 8. К. 36.

Хому Приступу обрали послом у виборчому окрузі № 57 (Луцьк, Рівне). Ще напередодні виборів окружний суд звинувачував його у розповсюдженні друкованих відозв антидержавного змісту. Однак сейм, заслухавши звіт комісії з питань регламенту і депутатської недоторканості, 9 березня 1923 р. ухвалив рішення про припинення судових дій. Згодом польські суди ще кілька разів намагалися отримати дозвіл про зняття з нього депутатської недоторканості, але безуспішно.

Після виборів Х. Приступа, як і інші українські послы, увійшов до складу Української парламентарної репрезентації (УПР) – Українського клубу. Парламентські вибори 1922 р. сприяли формуванню нового політичного простору у регіоні. Однак політичні симпатії послів різнилися, а єдність сформованого Українського клубу швидко зникла.

Українські послы сейму лівої орієнтації доєдналися до Української соціал-демократичної партії (УСДП). 17 листопада 1923 р. на квартирі Х. Приступи в Луцьку відбулася нарада з участю групи послів українського сеймового клубу і представників різних соціалістичних організацій Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся, на якій було сформовано організацію соціалістів північно-західних українських земель, очолювану Волинським окружком УСДП. Волинські послы лівих поглядів 9 грудня 1923 р. взяли участь у засіданні Головної управи УСДП у Львові та увійшли до її складу⁸. У лютому 1924 р., внаслідок рішення Головної управи УСДП у Львові і Ради у Луцьку, ці послы вийшли з УПР, увійшовши до сеймового Українського соціал-демократичного клубу⁹. У заяві п'яти послів (Хома Приступа, Андрій Пащук, Яків Войтюк, Василь Мохнюк, Йосип Скрипа) 22 лютого 1924 р., опублікованій в одноднівці «Робітниче слово» (м. Львів), зазначалося:

«Соціалістична фракція не приймає на себе відповідальність за незрозумілу і ворожу трудящим політику Українського сеймо-

⁸ Власюк О. Західноукраїнські громадські об'єднання 1922–1927 рр. : спроби порозуміння та подолання розбіжностей. *Наукові записки університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2010. Вип. 16. С. 28.

⁹ Наш Голос. (Луцьк). 1924. Ч. 5. 13 квітня. С. 1.

вого клубу, вважає неможливим подальше співробітництво з цим клубом і, згідно постанов своїх найвищих партійних органів, виходить з клубу і створює свій окремий сеймовий клуб Української соціал-демократичної партії»¹⁰.

Після розпуску УСДП Х. Приступа став членом КПЗУ. У листопаді 1924 р. він та згадані вище волинські послы (окрім Василя Мохнюка) об'єдналися з польськими депутатами, комуністами Ланцуцьким і Круликовським та утворили Комуністичну польську фракцію¹¹.

Хома Приступа усіляко сприяв поширенню лівих соціалістичних поглядів, брав участь у багатьох посольських вічах. Зокрема, на зібранні 3 травня 1922 р. у с. Воротнів Луцького повіту; 6 травня 1923 р. у м. Сарни критикував осадницьку колонізацію, говорив про наступ на права українців, акцентував на звільненнях залізничників-українців. 5 квітня 1925 р. на організованому ним вічі у м. Перемишлі зібралось багато людей, але зібрання розігнала поліція¹².

Х. Приступа належав до тих волинських послів, які часто зверталися із інтерпеляціями, запитами, зверненнями. У запиті від імені Українського клубу в червні 1923 р. він писав про утиски прав українського населення під час служби у польському війську, зокрема про те, що українському населенню у війську не надано пільг; що беруть до війська людей, які не мають польського підданства; що молодь, котра закінчила приватні непольські середні школи не отримує права на однорічну службу¹³. В інтерпеляції 8 лютого 1924 р. на адресу міністра внутрішніх справ протестував проти закриття старостою Товариства «Просвіта» у Рівному¹⁴, а 2 квітня 1924 р. спільно з послами клу-

¹⁰ Робітниче слово. (Львів). 1924. 6 березня. С. 1.

¹¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1316. Арк. 56.

¹² Комуністичне віче у Перемишлі та арештування. *Діло*. 1925. Ч. 80. 11 квітня. С. 4.

¹³ З діяльності Української парламентарної Репрезентації. *Діло*. 1923. Ч. 51. 8 червня. С. 2.

¹⁴ З діяльності Українського Парлямент. Клубу. *Діло*. 1924. Ч. 37. 20 лютого. С. 2.

бу УСДП звертався до міністра внутрішніх справ у справі відмови реєстрації товариства «Волинська Просвіта»¹⁵. Часто з сеймової трибуни говорив про факти примусу українських селян до святкування римо-католицьких свят, порушував проблеми українського шкільництва¹⁶. У запитах Х. Приступи простежувались його партійні інтереси, як-то в інтерпеляції

«до міністра справедливості щодо заборони святкування 1-го травня політичним в'язням у львівських тюрмах»¹⁷.

За інформацією польської поліції посол Приступа був причетний до підготовки збройного комуністичного повстання на Волині влітку 1924 – навесні 1925 рр.¹⁸, однак відповідальності зміг уникнути¹⁹. Затримувався польською владою у ніч на 15 травня 1926 р. на станції Ковель, коли їхав до Варшави, був відправлений до луцької тюрми, але через два дні звільнений²⁰.

Цілком поділяючи радянофільські ідеї, Хома Приступа налагодив тісні контакти з більшовиками, підтримував спілкування з керівником консульського відділу посольства УСРР і СРСР у Польщі Михайлом Лебединцем. Волинський посол посприяв переїзду до радянської України свого брата Павла для отримання освіти на робітничому факультеті та молодшої сестри Катерини. Цікаво, що після переїзду до Харкова брат Павло змінив прізвище на Павловський²¹.

З 20 серпня до 15 жовтня 1925 р. Х. Приступа відвідав радянську Україну, побував у Славуті, Шепетівці, Бердичеві, Києві та Харкові. У наданому радянській пресі інтерв'ю описував си-

¹⁵ Інтерпеляція посла Приступи і тов. *Наш шлях*. 1924. Ч. 5. 13 квіт. С. 1–2.

¹⁶ На соймовій арені. *Діло*. 1925. Ч. 65. 24 березня. С. 3.

¹⁷ З діяльності української парламентарної репрезентації. Сойм. *Діло*. 1925. Ч. 134. 20 червня. С. 3.

¹⁸ Кучерепа М. Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки). Ч. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 53.

¹⁹ Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Jozefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd-wo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. S. 152.

²⁰ Лист з Волині. *Діло*. 1926. Ч. 113. 26 травня. С. 3.

²¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1315. Арк. 55–56.

туацію у Польщі, говорив про матеріальні труднощі й економічну кризу в Польщі; переслідування національних меншин; «мовні закони» (йшлося про закони Станіслава Грабського 1924 р.); арешти комуністів; стверджував про

«велике прагнення з боку інтелігенції до Радянського Союзу, зокрема українців до Радукраїни».

Згадав також про 20 вагонів збіжжя, які доставили з УСРР до Галичини у 1924 р. через неврожай, стверджуючи, що це «зробило велике враження на населення»²². Зауважимо, що більшовицька влада з метою посилення комуністичних впливів у 1926 р. відправила вагони зерна для селян Волині і Полісся, залучивши до їх розподілу послів від «Сельсоюзу». Такі дії порізному сприймалися місцевим населенням, частина стверджувала, що радянська влада не забуває про співвітчизників в Польщі та допомагає їм, у той час як польська влада не надає українцям жодної допомоги. Інша частина мешканців вважала, що послі розподіляють збіжжя виключно «потрібним людям», тому мета акції – агітація за тих чи інших послів і намагання збільшити симпатії до Радянської України²³.

Повернувшись з «радянського турне» до Польщі, Х. Приступа зустрівся з І. Кедрин-Рудницьким і дав інтерв'ю львівській газеті «Діло», поділившись побаченим в УСРР. Розповів про зміни, що відбулися за більшовицької влади, зокрема у місті Славута:

«Замок Сангушків переробили на шпиталь. У місті є суконна, фаянсова, паперова фабрики, кілька тартаків... Впадає в очі недостача мануфактурних виробів. Робітники заробляють від 50 до 60 крб. в місяць [...] Одіж у них убога»²⁴.

Акцентував увагу на прикладах українізації:

«Всі написи на вагонах українською, вся прикордонна служба розмовляє українською, начальник станції також [...] На держав-

²² Під сучасною Польщею (розмова з депутатом польського союму т. Х. М. Приступою). *Вісті ВУЦВК*. 1925. № 199. 2 жовт. С. 2.

²³ Давидюк Р. Антон Стрижевський: життя українського політичного емігранта у II Речі Посполитій. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 175.

²⁴ Вражіння з поїздки на Велику Україну. Розмова з послом Х. Приступою. *Діло*. 1925. Ч. 234. 20 жовтня. С. 1.

них установах вивіски українською та російською мовами, на приватних магазинах переважно російські»²⁵,

«На чолі комісара Народної освіти стоїть Шумський, весь комісаріат українізований. Все урядування відбувається на українській мові. Цілком зукраїнізоване шкільництво першої ступені, більше 50% українізовано середньої школи, найменше вузи [...] Все свідоме національне сільське вчителство довгий час було упереджене до радянської влади. З його рядів рекрутувалося найбільше повстанчих отаманів. Нині його настрої змінилися і майже все воно стало на бік радвлади»²⁶.

На запитання про життя Юрка Тютюнника Хома Приступа сказав, що колишній отаман служить в українському фотокіно-управлінні,

«готує фільм про часи боротьби Петлюри, де буде грати самого себе»²⁷.

Справді, за наполяганням ГПУ, Ю. Тютюнник зіграв у художньо-документальному фільмі «П.К.П.» («Піلسудський купив Петлюру»). З огляду на обставини «переходу» Ю. Тютюнника на радянський бік зрозуміло, що його праця була складником дискредитаційної більшовицької діяльності щодо української політичної еміграції.

Хома Приступа побачив радянську Україну періоду українізації і непу, при тому бачив лише те, що йому показували. Однак не лише у нього складалося враження про будівництво там України, нехай і радянської. Про поширеність радянофільських ідей дають підстави стверджувати такі цифри: на території Волині, де проживало 16% від усього населення Польщі, відбувалося 40% від усіх прокомуністичних акцій²⁸. Причини такої ситуації дуже точно пояснив Валентин Мороз, зауваживши, що у 1923–1924 рр.:

²⁵ Вражіння з поїздки на Велику Україну. Розмова з послом Х. Приступою. *Діло*. 1925. Ч. 234. 20 жовтня. С. 1.

²⁶ Там само. Ч. 236. 22 жовтня. С. 1.

²⁷ Там само. Ч. 237. 23 жовтня. С. 1–2.

²⁸ Грицак Я. Про шпигунські ігри та політичну модернізацію Східної Європи. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: есеї*. Вид. 2-е. Київ: Критика, 2011. С. 201–210.

«українські партії висипали перед західноукраїнським селянином сорок бочок аргументів проти комунізму. Але всі ці аргументи відскакували, ніби горох від стіни; бо селянин бачив один “факт, як бик”: там, на Сході, комуністи відібрали землю у великих латифундистів (до речі, неукраїнських) і віддали її селянам (діти яких, до речі, вчать українською мовою). А він у своєму рідному польському чи покутському селі задихається від малоземелля, і дітей його вчить польський вчитель у польській школі (це була реальність, а сталінське шило вилізло з мішка трохи пізніше)»²⁹.

Для посла Приступи «це сталінське шило» згодом також «вилізло». Під кінець своєї посольської каденції, з дозволу Компартії, у грудні 1927 р. він виїхав до СРСР. Ставши членом ВКП(б), обіймав досить високі посади: працював інспектором педагогічного відділу Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР, завідувачем відділу політичної еміграції при ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР, рос.: МОПР), був аспірантом Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), працював викладачем психоневрологічного і санітарно-гігієнічного інституту.

6 серпня 1929 р. проходив партійну чистку в НКО УСРР і отримав рішення комісії: «рахувати перевіреним»³⁰. Добре володів, крім російської та української, польською та німецькою мовами³¹, відтак був залучений у 1932 р. штабом Українського військового округу (УВО) до опису політично-економічної характеристики воєводств Західної України, відповідав за Волинське воєводство. Здавалось би, гарна кар'єра, нова сім'я (жив у Харкові, з другою дружиною, студенткою Марією Пантелеймонівною Машенко, 1910 р. н., а з першою дружиною Аполінарією Янчук розлучився) свідчили про налагодженість і успішність життя. Однак 11 травня 1933 р. все обірвалося через арешт. Після цього постановою Центральної контрольної комісії КП(б)У від 31 травня 1933 р., як такого, що

²⁹ Мороз В. У пошуках українського Піночета? *Микола Сціборський. Націократія*. Вінниця: ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2007. С. 6.

³⁰ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 5.

³¹ Там само. Спр. 1318. Арк. 12.

«пробрався в партію з метою створення контрреволюційної фашистської організації, яка ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання»,

Х. Приступу виключили з партії. Звинувачували колишнього посла у керівництві міфічною «контрреволюційною організацією УВО». Зауважено, що він виступав перед студентством і педагогами з

«фашистською промовою – закликав пам'ятати традиції старого українського вчителства»³².

Після арешту Х. Приступа відразу почав давав розлогі свідчення, детально називав всіх, кого знав і з ким спілкувався як на території Волинського воєводства, так і в УСРР, тому на сторінках кримінальної справи зустрічаємо сотні імен, названі арештованим, а заведена на колишнього посла архівно-кримінальна справа складається з 4-х томів. Хома Приступа відразу визнав себе винним, підтвердив, що був членом УВО. Складається враження, що розповідав все те, що хотіли почути слідчі. Вірогідно, ці визнання були зроблені під моральним чи фізичним тиском. Не виключаємо також сподівань, що докладні свідчення і визнання вини могли допомогти йому зберегти життя, бути звільненим з-під арешту. Однак, система не випускала своїх жертв. Ухвалою судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. Хома Приступа був позбавлений волі на 10 років. Покарання відбував у СЛОНі (Соловецький лагерь особого значення), а з 1936 р. у с. Верхньоуральськ Челябінської області.

У липні–серпні 1937 р. за розпорядженням НКВС УРСР колишнього посла етапували з табору до Київської в'язниці. У цей час він звернувся з проханням до наркома внутрішніх справ УСРР «дозволити побачення з дружиною і дітьми, яких давно не бачив»³³, а також у зв'язку з хворобою нирок і «сильним нервовим розладом організму» пом'якшити покарання, замінити тюремне ув'язнення засланням³⁴. Звичайно, його прохання

³² Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 11.

³³ Там само. Спр. 1318. Арк. 25.

³⁴ Там само. Арк. 27–27 зв.

не були почуті, натомість оголошено нове обвинувачення у шпигунстві та співпраці з польською розвідкою. Звинувачення базувалося на свідченнях засудженої по іншій справі людини. На цей раз винним Приступа себе не визнав, належність до польської розвідки категорично заперечував³⁵.

Засудили Хому Приступу 20 листопада 1937 р. у порядку наказу НКВС №00485 до вищої міри покарання. Таким чином, колишнього волинського посла розстріляли в рамках польської операції НКВС, яка, з одного боку, стала «етнічною чисткою» поляків, а з іншого, складником політики Великого терору. Це була одна з перших операцій із серії національних процесів НКВС, під яку потрапили різні категорії людей, зокрема, і політичні біженці з Польщі, переважно члени Комуністичної партії Польщі і КПЗУ, серед них і посол Хома Приступа. У цей же час були репресовані органами НКВС й інші волинські послы, прихильники комуністичної ідеології, що виїхали до СРСР: Андрій Пашук, Яків Войтюк, Марко Луцкевич, які були розстріляні на території Росії³⁶.

Хому Приступу розстріляли 23 листопада 1937 р., у часі перебування в Київській тюрмі. Вірогідно, що він похований у Биківні.

25 червня 1957 р. старший слідчий КДБ при РМ УРСР, розглянувши матеріали справи Х. М. Приступи, дійшов висновку, що немає підстав для перегляду рішення по справі³⁷. Однак, у зв'язку з протестом Головного військового прокурора, справа колишнього посла була переглянута Військовим трибуналом Київської військового округу, який 23 серпня 1957 р. прийшов до висновку, що у 1933 та у 1937 рр. Хома Приступа був репресований на основі сумнівних і неперевірених матеріалів, які під

³⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1318. Арк. 38.

³⁶ Давидюк Р. Розплата за «буржуазний парламентаризм»: українські послы і сенатори від Волині в умовах тоталітаризму. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953)*: колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 155–156.

³⁷ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 253–255.

час додаткової перевірки не знайшли підтвердження. Відтак справа була припинена за відсутністю складу злочину³⁸. Хома Приступа був реабілітований. Вручити це рішення родичам представники влади не змогли, оскільки вони не значились прописаними у Харківській області. Відповідно до постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р., у партійному відношенні Х. Приступу реабілітували постановою бюро обкому КПУ від 26 вересня 1990 р.³⁹

Таким чином, активний громадський діяч, український посол до сейму Речі Посполитої першого скликання від Волинського воєводства Хома Приступа, займаючи радянофільську позицію, під кінець свого депутатства вирішив втілювати «комуністичні ідеали» у Радянській Україні, куди виїхав згідно з дозволом КП(б)У наприкінці 1927 р. Однак дуже швидко опинився серед «ворогів народу», був звинувачений у шпигунстві і засуджений до розстрілу в рамках польської операції НКВС періоду Великого терору. На час засудження перебував у Київській тюрмі, куди у 1937 р. був переведений з оперативних мотивів, тому, вірогідно, місцем його останнього спочинку стала Биківня⁴⁰.

³⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1318. Арк. 41–45.

³⁹ Там само. Арк. 59.

⁴⁰ Висловлюю подяку працівникам Державного архіву Харківської області, документи якого використані у статті.

Розстріляні у липні 1941 р.:
«польська шпигунка» Софія Федоровська і
«німецький шпигун» Михайло Кулій

У статті розглянуто екстермінацію в'язнів тюрем на території УРСР, зокрема в Києві, на початку німецько-радянської війни, доля яких була вирішена так званими «двійками» в особливому порядку. На прикладі архівно-кримінальних справ Софії Федоровської і Михайла Кулія проаналізовано механізм звинувачення ув'язнених у шпигунстві, що стало підставою для їх позасудового розстрілу у липні 1941 р. Висловлено припущення про захоронення Софії Федоровської і Михайла Кулія у Биківнянському лісі.

Ключові слова: *Софія Федоровська, Михайло Кулій, шпигун, Особлива нарада, Народний комісаріат внутрішніх справ, «двійка», розстріл, Биківня.*

The article deals with extermination of prisoners on the territory of the Ukrainian SSR, in particular in Kyiv, at the beginning of the German-Soviet War, the fate of which was solved by the so-called «pairs» in a special order. The mechanism of accusation of prisoners in espionage, which became the basis for their extrajudicial shooting in July 1941 was analysed on the example of archival-criminal cases of Sofia Fedorovska and Mykhailo Kulii. The assumption of the burial of Sofia Fedorovska and Mykhailo Kulii after their shooting near the Bykivnia.

Key words: *Sofia Fedorovska, Mykhailo Kulii, spy, Special meeting, People's commissariat of internal affairs, «pair», shooting, Bykivnia.*

На виконання вказівок вищого політичного керівництва СРСР та очільників радянських каральних органів на початку німецько-радянської війни відбувалися масові розстріли в'яз-

* Жив'юк Андрій Анатолійович – доцент, професор кафедри історії ПВНЗ Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука, кандидат історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>; derzhy60@gmail.com.

нів, звинувачених за контрреволюційними статтями, яких утримували в тюрмах Правобережної України¹. У першій половині липня 1941 р. такі розстріли здійснені в Київській в'язниці.

Серед вбитих за рішенням «двійки» – наркома внутрішніх справ УРСР Василя Сергієнка² з санкції прокурора УРСР Леоніда Яченіна³ була розстріляна 7 липня 1941 р. Софія Федоровська, 1892 р. н., уродженка м. Бар Кам'янець-Подільської губернії, до арешту проживала у м-ку Степань на Рівненщині, працювала статистом у ліспромгоспі⁴. Звинувачена за ст. 20-54-6 КК УРСР у шпигунстві на користь Польщі⁵. Кримінальна справа С. Федоровської 3 липня 1941 р. військовою прокуратурою КОВО передана на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, а через чотири дні, як зазначено у довідці, підписаній начальником відділення, сержантом держбезпеки Яхновичем, вона вбита⁶.

С. Федоровська заарештована 1 червня 1940 р. УНКВС по Рівненській області за підозрою в приховуванні даних «про контрреволюційну шпигунську роботу своїх родичів» – батька, чоловіка, брата і сестри⁷. 19 листопада 1940 р. була етапована до Києва⁸.

Її батько Андрій Барац та чоловік Андрій Федоровський у 1922 р. були заарештовані у Києві по справі «Польсько-фран-

¹ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 192.

² Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ під час «першої радянської» Західної України крізь призму «Великого терору». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2012. № 2 (39). С. 22–23.

³ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 2 / авт.-упоряд. С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2019. С. 823.

⁴ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5783. Арк. 6–7 зв.

⁵ Там само. Арк. 114–115.

⁶ Там само. Арк. 119–120.

⁷ Там само. Арк. 3–3 зв.

⁸ Там само. Арк. 37–39.

Софія Федоровська.

цузький шпіонаж на Правобережній Україні»⁹ і в 1923 р. засуджені до розстрілу.

Зокрема, Андрій Іванович Федоровський, 1891 р. н., уродженець с. Кривин, працював військовим керівником у Жмеринському та Вінницькому повітових військкоматах, заарештований 22 вересня 1922 р., оскільки перебував на службі в уповноваженого з розвідки французької військової місії в Варшаві та 2-го відділу польського генштабу Миколи Бараца, утримував явочну квартиру і етапний пункт шпигунської мережі, на яку прийшов за паролем «Волга».

Андрій Іванович Барац, 1851 р. н., уродженець м-ка Гнатівка Київського повіту, працював машиністом залізничної водокачки у Вінниці, заарештований 23 вересня 1922 р. за те, що надав притулок своєму синові М. Барацу, який приїжджав з Польщі, як також переховував на своїй квартирі його розвідників, зустрічав їх і супроводжував до певних пунктів. Київський губер-

⁹ Звіт-доповідь про діяльність Київського губерньського відділу ДПУ за 1923 рік / публ. П. Кулаковського, Є. Склярєнка. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 316–317, 322–323.

ський революційний трибунал 9 березня 1923 р. засудив А. Федоровського і А. Бараца до розстрілу¹⁰.

З приводу знешкодження польсько-французької шпигунської мережі на Правобережній Україні у доповіді Київського губернського відділу ДПУ за 1923 р. йшлося:

«Ліквідовано цілий ряд явок польсько-французького шпіонажу і арештовано ряд агентів 2-го відділу поль[ського] генштабу і французької розвідки, що знаходилися у наших військових і радянських установах, та захоплено декілька закордонних кур'єрів зв'язку»¹¹.

Зауважимо, що після арешту чоловіка і батька С. Федоровської органи ДПУ намагалися використати її для вербування брата М. Бараца, обіцяючи допомогти заарештованим. З цією метою С. Федоровську переправляли через кордон до Підволочиська з листами для брата¹².

Зрештою, внаслідок домовленостей уряду СРСР з польським урядом А. Федоровський і А. Барац у 1924 р. вислані до Польщі «в порядку персонального обміну». У проханні, поданому Андрієм Барацом до 2-го відділу польського генштабу, той зазначив:

«З огляду на втручання польського консульства 24 квітня 1924 р. я був звільнений з тюрми як заручник і вимінаний 29 квітня 1924 р. у порядку репатріації через польську делегацію змішаної комісії в справах репатріантів у м. Варшава»¹³.

У квітні 1935 р. А. Барац помер у м-ку Степань¹⁴.

У постанові про арешт С. Федоровської, затвердженій заступником начальника УНКВС у Рівненській області Василем Мастіцьким¹⁵, знаходимо, що її брат Микола Барац і чоловік Андрій Федоровський брали участь у підготовці у 1928 р. замаху

¹⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5783. Арк. 106–107.

¹¹ Звіт-довідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік. С. 325.

¹² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5783. Арк. 16–18, 68–69.

¹³ Там само. Арк. 108.

¹⁴ Там само. Арк. 104.

¹⁵ Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ... С. 14–16, 21–22.

на радянського повпреда в Польщі Петра Войкова¹⁶. Очевидно, що це твердження було не більше, ніж домислом старшого лейтенанта держбезпеки Логанова, який підготував постанову, оскільки П. Войкова білоемігрант Борис Коверда вбив ще 7 червня 1927 р. До того ж, матеріали судового процесу щодо Б. Коверди не містять жодних згадок про М. Бараца і А. Федоровського¹⁷.

Пізніше Микола Барац був резидентом польської розвідки, а Андрій Федоровський працював у дефензиві як секретний агент. З допомогою «Червоного хреста» йому вдалося вивезти з СРСР до Польщі дружину. У квітні 1940 р. А. Федоровський помер¹⁸.

Сестра Софії Федоровської Марія і її чоловік Антон Леонович (працював касиром на ст. Проскурів), у 1922 р. заарештовані, перевезені до Вінницької тюрми, де засуджені до розстрілу за шпигунство¹⁹. Їхній син – Сергій Леонович, який здобув у Варшаві фах інженера-будівельника і мешкав у Здолбунові – був заарештований органами НКВС 30 жовтня 1940 р., звинувачений за ст. 54-13 КК УРСР і покараний Особливою нарадою при НКВС СРСР 7 червня 1941 р. 8-ма роками таборів. Його звільнили 3 вересня 1941 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. «Про надання амністії польським громадянам, які утримуються в ув'язненні на території СРСР»²⁰.

Нарком держбезпеки УРСР Павло Мешик²¹ 29 червня 1941 р. затвердив обвинувальний висновок щодо С. Федоровської, підготовлений молодшим слідчим слідчої частини НКДБ УРСР Галкіним²². Помічник військового прокурора КОВО військовий юрист 3-го рангу Бардашевич 3 липня 1941 р. спрямував справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Вже за чотири

¹⁶ Державний архів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5783. Арк. 3.

¹⁷ Убийство Войкова и дело Бориса Коверды / пер. с пол. и доп. W [Сергей Войцеховский]. Paris: Возрождение, 1927. 123 с.

¹⁸ Державний архів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5783. Арк. 104.

¹⁹ Там само. Арк. 20–20 зв.

²⁰ Там само. Спр. 924.

²¹ Відлуння Великого терору. Т. 2. Кн. 2. С. 786.

²² Державний архів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5783. Арк. 114–115.

дні, 7 липня 1941 р., Софія Федоровська була розстріляна у позасудовому порядку. Реабілітована військовою прокуратурою Центрального регіону України 28 червня 1994 р.²³

Інший арештант – Михайло Кулій – народився 31 травня 1918 р. у м. Рівне, закінчив початкову школу, 4 класи Рівненської української гімназії і Здолбунівське ремісниче училище, мешкав на вул. Словацького, 19, кв. 1. Сім'я володіла половиною дерев'яного будинку (кімната і кухня) і 3 га землі, яку сама обробляла.

М. Кулій, за професією слюсар-механік, у 1935–1938 рр. працював у механічній кузні Берестовецького базальтового кар'єру на Костопільщині, після повернення в Рівне мав роботу коваля і слюсаря²⁴. Водночас належав до футбольної команди українського спортивного товариства «Горинь»²⁵. Організаційні збори цього товариства, започаткованого українським політичними емігрантами в Польщі (Степан Скрипник, Сергій Тимошенко, Данило Ковпаненко, Микита Бура, Полікарп Бульба), відбулися у Рівному 24 лютого 1935 р. При спортивному клубі «Горинь», загальна чисельність зареєстрованих членів якого складала 83 учасники, діяли секції копаного м'яча (футболу), боксерська, пінг-понгова та ін. Секція копаного м'яча (футболу) організувала 8 товариських змагань, зокрема 24 травня 1936 р. за присутності великої кількості вболівальників пройшов футбольний матч із клубом «Гарт» зі Здолбунова, приурочений 10-ій річниці загибелі Симона Петлюри²⁶.

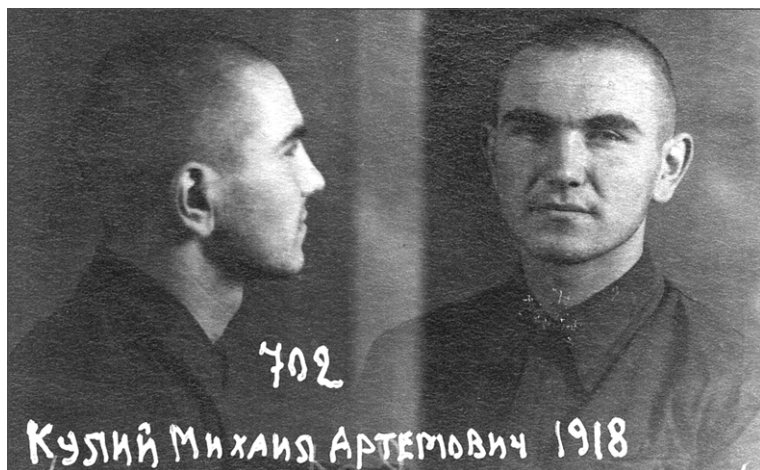
Зауважимо, що дальший родич Михайла Кулія – Степан Кулій, касир контори міського управління держбанку у Рівному, заарештований 4 квітня і засуджений Особливою нарадою при

²³ Державний архів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 5783. Арк. 121–121 зв.

²⁴ Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Рівненській області (далі – Архів УМВС України в Рівненській обл.). Ф. 27. Спр. 2387. Арк. 3–4 зв.

²⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Ф. 5. Спр. 67985. Арк. 13–13 зв.

²⁶ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне, 2016. С. 483.

Михайло Кулій.

НКВС СРСР 25 жовтня 1940 р. до 8 років таборів²⁷, оскільки упродовж 1928–1933 рр. утримував у себе на квартирі по вул. Дика, 9 керівника контрольно-розвідувального пункту військового відомства УНР Івана Литвиненка-Морозенка²⁸.

Зі встановленням радянської влади, 18 вересня 1939 р., М. Кулій вступив до робітничої гвардії (дружини), а з 1 грудня 1939 р. працював дільничним уповноваженим 1-го міського відділення міліції²⁹, обслуговував центральну ділянку м. Рівне – вулиці Червоноармійська, Словацького, Сталіна, Новий Світ, Короленка, Дика, Вузька, Поштова, Міцкевича³⁰.

26 жовтня 1940 р. звільнений з органів міліції³¹ у зв'язку з призовом до РСЧА. Однак, за клопотанням НКВС УРСР, демобі-

²⁷ Державний архів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4187.

²⁸ Жив'юк А. Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і рр. XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 14. Рівне, 2008. С. 109–114.

²⁹ Архів УМВС України у Рівненській обл. Ф. 27. Спр. 2387. Арк. 22–23.

³⁰ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67985. Арк. 13 зв.

³¹ Архів УМВС України в Рівненській обл. Ф. 27. Спр. 2387. Арк. 25.

лізований з армії і 13 грудня 1940 р., згідно з постановою, затвердженою наркомом держбезпеки Іваном Серовим³², заарештований³³. На думку слідчих (серед інших його провадив начальник 2-го відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Михайло Хаєт, той самий, який вів справи Валер'яна Підмогильного, Євгена Плужника, Михайла Бойчука та ін.³⁴), у листопаді 1939 р. М. Кулій був завербований агентом німецької розвідки Цапом для проведення шпигунської роботи на території СРСР. Для цього він зв'язав останнього з мешканцем Оржева Володимиром Робітницьким, з яким раніше М. Кулій суперничав за прихильність однієї дівчини – Любові Одераки³⁵. Очевидно, що Цап був емісаром ОУН, надісланим з території генерал-губернаторства для зв'язку з крайовим проводом на Волині, який очолював В. Робітницький. Він працював учителем у Смержеві, а влітку 1940 р. перейшов на нелегальне становище³⁶. Що ж до Л. Одераки, то напередодні німецько-радянської війни їй вдалося уникнути арешту, затримали її, як учасницю УПА, лише в 1945 р., засудивши до 15 років каторжних робіт³⁷.

Для ведення слідства М. Кулія етапували з Києва до Рівного і назад до Києва³⁸. Зрештою, його звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини за ст. 54-6 ч. 1 ККУРСР. 29 травня 1941 р. справа М. Кулія військовою прокуратурою КОВО передана на

³² Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Серова. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1994. № 1. С. 229–240.

³³ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67985. Арк. 3–4.

³⁴ Білокінь С. Бойчук та його школа. Київ, 2016. 256 с.; Череватенко Л. «...І ось ляжу, – родючий гній, – На скривавлений переліг...». *День*. 2013. 14 лют.; Довгань В. Жертва сталінських репресій поділився свідченнями про плани НКВД щодо «знищення України». URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/zhertva-stalinskih-represij-podilivsyasvidchennyami-pro-plani-nkvd-schodo-znischennya-ukraini.htm> (дата звернення 17.10.2021).

³⁵ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67985. Арк. 16–29.

³⁶ Робітницький С. Серед неправди на землі. Спогади та роздуми. Рівне, 2001. С. 26–27.

³⁷ ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-13946.

³⁸ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67985. Арк. 45, 47–48.

розгляд Особливої наради при НКВС СРСР³⁹. Він розстріляний так само, як і С. Федоровська, за рішенням наркома внутрішніх справ УРСР з санкції прокурора УРСР 11 липня 1943 р.

«як ворог народу в період воєнних дій на території України»⁴⁰.

Є підстави вважати, що С. Федоровська і М. Кулій, яких утримували в Київській тюрмі, поховані в Биківнянському лісі.

Можемо констатувати, що на початку німецько-радянської війни комуністичні спецслужби – органи НКДБ і НКВС за погодженням з органами прокуратури – вчинили безприкладний злочин, здійснивши масове вбивство в'язнів у тюрмах, що знаходились на території України. До цих екстермінаційних акцій відносимо розстріли «ворогів народу» в Київській тюрмі в першій половині липня 1941 р., джерела щодо яких потребують подальшого вивчення і систематизації.

³⁹ ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67985. Арк. 55–58.

⁴⁰ Там само. Арк. 61 зв.–62.

УДК: 327:323.281

*Анатолій КОЛОС**

Жертви «німецької операції» НКВС – члени сім'ї Грос, поховані в Биківні

У статті розглядається доля молодих юнаків родини Грос у контексті «німецької операції НКВС». Висвітлюються особливості архівно-кримінальної справи, подаються приклади звинувачення з боку органів НКВС та розкриваються дії слідчих задля отримання зізнань у 1937–1938 рр.

* Колос Анатолій Сергійович – керівник історичного гуртка київського ЦНК «Widerstrahl»; askolos52@gmail.com.

Ключові слова: «німецька операція НКВС», Київ, радянська молодь, політичні репресії, 1937–1938 рр.

This article examines the fate of the young men of the Gross family in the context of the «German NKVD operation». The peculiarities of the archival-criminal case are highlighted and examples of accusations by the NKVD bodies and the mechanism of their receipt in 1937–1938 are given.

Key words: «German NKVD operation», Kyiv, Soviet youth, political repressions, 1937–1938.

Сталінські політичні репресії 1930-х рр. зачепили різні верстви населення та позначилися на долях представників різних національностей, зокрема й німців. Однією з перших операцій НКВС за національними лініями, стала «німецька», проведена згідно з «оперативним наказом» № 00439 від 25 серпня 1937 р. І хоча «німецькій операції» НКВС присвячено чимало наукових публікацій¹, розкриття саме персональних історій німців – жертв політичних репресій, зокрема тих, що поховані на території колишньої спецділянки НКВС у Биківнянському лісі, є важливим для збереження пам'яті як про цих людей, так і про злочини сталінського тоталітарного режиму, що здійснювалися по всій країні.

20 червня 1938 р. на залізничному вокзалі Київ-Пасажирський було затримано двох юнаків, які їхали додому у м. Харків. Ними виявилися рідні брати: двадцятирічний Карл Грос і вісімнадцятирічний Отто Грос.

Під час їх особистого обшуку не було виявлено речей або грошей, проте знайдено 65 пфенігів (німецькі монетки) і 10 «ценз» (французькі дрібні гроші) та протокол обшуку їхнього батька Карла Юліусовича Гроса, заарештованого у 1937 р. Такі «речові докази» спричинили доволі швидко санкцію прокурора на арешт та подальше оголошення звинувачення Дорожньо-транспортним відділом НКВС СРСР у тому, що обидва юнаки є агентами німецької розвідки.

¹ Див. для прикладу: «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 рр.: зб. док. / ГДА СБ України; Ін-т культури та історії німців Північно-Східної Європи при університеті м. Гамбург (ФРН). Київ, 2018. 1248 с.

ПАСПОРТ ПАШПОРТ

Действителен на ОДИН год — **Д**енний протогом ОДНОГО року

Владелец настоящего паспорта является:

Владельцем чужого паспорта

1. Фамилия, имя и отчество
Гросс Карл Карлович
 1918 года

2. Время и место рождения
г. Кельн Германия
Нейсен
Гросс

3. Социальное положение
 4. Социальный стан
г. Дарьков
ремесленник

5. Настоящее место жительства
 5. Место постоянного обитания

6. Отношение к военной службе
 6. Выведения до классовой службы

7. Субвентурная подпись
 7. Властительный визит

ДХЕ № 025825
26 ноября 1937

2. Лица, внесенные в паспорт владения:
 г. Дети, внесенные до паспорта классного

№№ вписки	Фамилия, имя и отчество	Прозвище	Дата по бабине	Место рождения	Отношение к классу паспорта	Выведения до классной выписки	На основе каких документов, внесенных и кем	На дату каких документов записано

3. Кем и когда выдан паспорт
 3. Если выдан иностранным государством

4. На основании каких документов выдан паспорт
 4. Если выдан иностранным государством

5. Имя и фамилия владельца
г. Дарьков
гласный
ДХ.В. 113223
выдана ДХ.В.

Иск. Р. В. Желонин
 Иск. Р. С. Замлин
 Иск. Искандерович

Вилучений паспорт Карла Гроса, виданий 26.11.1937 р.

Під час допиту 20 червня 1938 р. Карл Грос повідомив слідчим НКВС переважно інформацію, що стосувалася родини та обставин її перебування у СРСР:

«Із Німеччини, після смерті мами, ми разом з батьком та іншими братами й сестрами – нас п'ятеро дітей – у 1934 р. прибули до України. Там залишились мамині брати, ще одна сестра та бабуса. Батько став працювати на Харківському велозаводі, а мешкали ми в заводському будинку на станції “Мінутка”. Жили дуже бідно, завжди не вистачало коштів, тому й планували повернутись назад, до Німеччини. Та як перейти кордон? Найкраще місце – в районі Олевська: там багато лісів. Я поїхав не сам, запропонував братові – він погодився. Добрались до станції Яблунець, далі хотіли йти пішки, та в розмові з місцевими людьми довідалися, що зараз перейти кордон не вдасться. Тоді ми повернули додому, в Харків. Але в Києві нас заарештували. Оце все наше “шкідництво”»².

Слідчі НКВС, імовірно, не повірили у наївність юнаків і звичайне бажання повернутися додому. Або їм за будь-яку ціну

² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63045-фп. Арк. 7.

потрібно було виконати планові показники по «німецькій операції». Тож співробітники НКВС послідовно розгортали звинувачення щодо вербування юнаків уявним «німецьким агентом Мюллером», одержання ними розвідувальних завдань та передачу шпигунських відомостей через зв'язкового італійця Фурлана та уявні зустрічі з німецьким консулом, якого брати Грос і не бачили...

Зрозуміло, що жодними доказами звинувачення не підкріплювалися. Та це не завадило співробітникам НКВС спробувати «прив'язати» до кримінальної справи версію про існування гітлерівської молодіжної організації. Слід зазначити, що після арешту та розстрілу у червні 1937 р. батька брата Грос збиралися до від'їзду і, безумовно, їхнє ставлення до радянської влади було, у певному сенсі, «вороже». Та хлопці збиралися закінчити навчання у ФЗН та отримати відповідну спеціальність, тож сенсу загострювати протиріччя з радянською владою не мали. 28 червня 1938 р. на допиті від Карла Гроса слідчі домоглися зізнання в тому, що він є членом німецької молодіжної організації «Гітлер'югенд»:

«Мешкаючи у Німеччині, я перебував у притулку дитбудинку і був членом молодіжної організації з 1933 р. до мого від'їзду в Радянський Союз.

Питання. Як виховувала вас ця організація?

Відповідь. Нас навчали, що Гітлер – це новий Наполеон та недовзі підкорить весь світ, і фашизм зітре з обличчя землі комунізм! Про Радянський Союз ми знали, що люди там голодують, через що подекуди проходять масові заворушення і збройні повстання, що в СРСР панує свавілля, а радянський народ чекає на втручання іноземних держав і, зокрема, Німеччини.

Питання. Які завдання ви отримали перед від'їздом до Радянського Союзу?

Відповідь. Дізнавшись про виїзд, мій керівник (вождь організації) доручив мені після приїзду на місце проводити антирадянську агітацію серед робітників заводу, піддавати критиці стханівський рух як кампанію закабалення працівників, популяризувати фашистський лад в Німеччині та тамтешнє сите життя з метою посіяти невдоволення серед радянської молоді, групуючи її невеликими ланками до 10-ти осіб в кожній для кращої конспірації.

Питання. Під час антирадянської агітації вдалося вам створити молодіжну групу? Вкажіть конкретні прізвища?

Відповідь. На це питання мені важко відповісти, бо погано запам'ятовую російські та українські прізвища. Ми звали один одного на імена. [...]

Питання. Ви знаєте про існування в СРСР гітлерівської молодіжної організації?

Відповідь. Ні, мені нічого про це не відомо. [...]

Питання. А ваш брат в Німеччині також був членом гітлерівської організації, на яку Гестапо виділяє величезні кошти?

Відповідь. Оскільки виховувалися ми в одному дитбудинку, то і були в одній молодіжній організації, але йому, через малий вік, перед від'їздом з Німеччини жодних доручень не давали»³.

У молодшого Отто Гроса слідчі вимагали надати перелік імен усіх родичів. Юнак зазначив, що в Україні мешкали їхні бабуса та дід, Юліус Грос, працювали в колгоспі Барашівського району Житомирської області, там же проживали три дядьки, а в Коростені – тітка Малена, тітки Йоганна та Августина були на станції Яблунець, а тітка Олена Грос мешкала у м. Омську (Росія).

«Питання: Хто із цих родичів репресований Радвладою?

Відповідь: «Радянська влада розстріляла мого батька, діда, три дядьки й чотири тітки – всіх у 1937 році. [...]

Питання. А родичі за кордоном у вас ще є?

Відповідь. Є, в м. Кельні. У мене там мешкають друга бабуса, Кароліна Русь, іще два дядька, Генріх і Петер, та кузени, Грос Петер і Гельмут – вони були власниками автозаводу.

Питання. А переписку з ними маєте?

Відповідь. До останнього часу я підтримував переписку зі своїми родичами з Німеччини [...]

Питання. Ви арештований як агент іноземної розвідки. Підтверджуєте це?

Відповідь. Ні, не підтверджую. Агентом німецької розвідки я не був. Але зі слів мого брата, Грос Карла, мені відомо, що він пов'язаний з розвідувальними органами»⁴.

³ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63045-фп. Арк. 31–32, 34.

⁴ Там само. Арк. 36.

24
15

СССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Главное Управление Государственной Безопасности

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1938 г. июль мес. 21 дня. Я Отто Грос Упол. 0890 Киев Верховный
вб. Лорношевский допросил в качестве подчиненного
(должн., наименование органа, фамилия)

К ДЕЛУ № _____

1. Фамилия Грос
2. Имя и отчество Карла Карловича
3. Дата рождения 1918 г.
4. Место рождения г. Хмельник Переяславский /
5. Местожительство вб. Митурга заводской дом
6. Нац. и гражд. (подданство) Румын и СССР
7. Паспорт издан при аресте, сер. 228, 2025825
(когда и каким органом выдан, номер, каталог, и место приписки)
выдан 7 вб. Киев с. Карлова 26/11-1937.
8. Род занятий бухгалтер на текстильном заводе в г. Хмельник
(место службы и должность)
9. Социальное происхождение из рабочей семьи рабочих
(род занятий родителей и их имущественное положение)
инженера
10. Социальное положение (род занятий и имущественное положение):
а) до революции _____
б) после революции рабочий
11. Состав семьи жена Карла Грос Карла Карловича
(ближайшие родственники, их имена, фамилия, адреса и род занятий)
организации НКВД в 1937 г. Грос Грос Отто Карлович
организации НКВД в 1937 г. Грос Грос Владимир Осипович

Протокол допиту Грос Карла в Київському УНКВС.

Вірогідно, що Отто Грос не витримав тиску слідчих НКВС, адже подальші свідчення надавав у потрібному руслі, підтверджуючи звинувачення у вихованні у «фашистському дусі», проведенні антирадянської агітації та пропаганди тощо⁵. Водночас химерною виглядала ситуація, при якій брати Грос, що нібито

⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63045-фп. Арк. 37-38.

згуртували довкола себе «антирадянський актив з числа нестійкої та вороже налаштованої молоді» у кількості 9 осіб (принаймні такі свідчення зафіксовано у протоколі допиту Карла), не могли нікого назвати з цього активу⁶.

В обвинувальному висновку слідчі НКВС звинуватили Карла Карловича Гроса у здійсненні злочину, передбаченого ст. 54-6 КК УРСР, а саме:

«шпигунстві, систематичному проведенні антирадянської агітації, здійсненні спроби нелегального перетину радянського кордону»⁷.

30 вересня 1938 р. згідно із рішенням трійки при Київському УНКВС (протокол № 286) К. К. Грос, звинувачений у письмовому зв'язку із родичами у Німеччині, намірі перетнути державний кордон та обізнаності щодо шпигунської діяльності батька, розстріляного як агента німецької розвідки, був засуджений до розстрілу із конфіскацією усього майна⁸.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 296	
заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР	
от „ 30 « сентября 1938 г.	
С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
<p>5. Дело №-5936 ОДТО НКВД Киев ЮЗзд по обвинению -</p> <p>Г Р О С С Карл Карлович, 1918г. рожд., урож. г. Кельна /Германия/, немец, гр. СССР, б/п.</p> <p>до ареста без определенных занятий. Задержан при попытке нелегального перехода в Польшу.</p> <p>Агент германской разведки. В 1934г. в СССР прибыл из Германии, где являлся членом гитлеровской фашистской организации "молодежи", от которого имел задание на проведение а/с. агитации среди советской молодежи и о совдании враждебных фоввласти группировок среди молодежи.</p> <p>Находясь в ФЗУ при заводе им. Ленинна в г. Харькове летом 1937г. был за-</p> <p><small>Верно: Секретарь Тройки</small></p>	<p style="text-align: center;">Г Р О С С Карл Карлович - Р А С С Т Р Е Л Я Т Ь.</p> <p>Лично принадлежащее ему имущество - к о н ф и с к о в а т ь.</p>

Витяг з протоколу Київської «Трійки» № 296.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63045-фп. Арк. 41.

⁷ Там само. Арк. 44.

⁸ Там само. Арк. 45.

Така ж страшна доля спіткала і молодшого брата – Отто. Обох Гросів розстріляли 7 жовтня 1938 р. і таємно вночі поховали в одній із безіменних могил Биківнянського лісу.

У 1989 р. Військова прокуратура УРСР переглянула кримінальну справу та дійшла висновку, що розстрільний вирок братам Гросу Карлу Карловичу та Гросу Отто Карловичу було винесено позасудовим органом безпідставно, а тому вони підпадають під дію Указу про реабілітацію⁹.

Трагічна доля родини Грос, значну частину якої знищила більшовицька влада, є не лише показовим прикладом фальсифікації та упередженості з боку слідчих НКВС, а й зразком поводження державної машини з представниками німецької спільноти. Терор, розв'язаний щодо німців СРСР справедливо можна вважати варіантом злочину проти людяності у ХХ сторіччі.

⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Справа 63045-фп. Арк. 57.

УДК 94(477):323.282]:616-051

*Ярослава КРАВЧЕНКО**

Медики у контексті Великого терору в Україні (за матеріалами архівно-кримінальних справ)

Стаття присвячена сталінським репресіям проти працівників медичних установ. Ґрунтуючись на матеріалах архівно-кримінальних справ, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України та Центральному державному архіві громадський об'єднань України, проведений аналіз життєвого шляху В. П. Краснокутського., С. І Москалець-Любченко., О. М. Пучківського та П. М. Тамуріді. Розглянуто та при-

* Кравченко Ярослава Юріївна – старший науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; <https://orcid.org/0000-0002-5042-582X>; bykivnya@gmail.com.

ділено увагу професійній діяльності лікарів, останнім місяцям із життя в тенетах НКВС, обставинам арешту, ухваленню вироків та процесу реабілітації.

Ключові слова: Биківнянські могили, Великий терор, репресії, лікарі, Краснокутський, Москалець-Любченко, Пучківський, Тамуріди.

The article is devoted to Stalin's repressions against employers of medical institutions and is based on the materials of archival and criminal cases stored in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine and the Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Biographical references on V. P. Krasnokutskyi, S. I. Moskalets-Lyubchenko, O. M. Puchkivskyi and P. M. Tamuridi are focused on the professional activities of the doctors, the circumstances of their arrest, the last months of their life in NKVD prisons, sentencing and rehabilitation process.

Key words: *Bykivnia graves, Great Terror, repressions, doctors, Krasnokutskyi, Moskalets-Lyubchenko, Puchkivskyi, Tamuridi.*

Кампанія з проведення масових політичних репресій 1930–1940-х рр. не зважала на соціальну неоднорідність тогочасного українського суспільства й охопила не тільки громадян СРСР, а й представників різних національних меншин і різних професій. Це означало, що ніхто, ані учитель, ані священник або ж пролетар, не були захищені перед терором.

Й. Сталін використав гучне вбивство С. Кірова 01.12.1934 р. з метою значного посилення репресій в СРСР. У той же день були ухвалені відповідні рішення, що значно обмежували права громадян у кримінальному законодавстві країни Рад. Подальше «нововведення» призвело до спрощення порядку розслідування та судового розгляду справ. Це «гарантувало» повну «анархію» у розслідуванні та судочинстві, з точки зору сьогодення.

Шляхом застосування слідчими до заарештованих тортур та розгляду справ спеціально створеними позасудовими органами (особливі наради, трійки, двійки), які без залучення сторін кримінального провадження, касацій, апеляцій або ж клопотань про помилування, частіш за все ухвалювали розстрільні вирокі за сфальсифікованими кримінальними справами, рідше – заслання до виправних трудових таборів у віддалені райони

країни, не спиралися на презумпцію невинуватості. Оскільки на відміну від засад «Статуту кримінального судочинства» Російської імперії 1864 р., цей принцип не мав законодавчого закріплення в тогочасному радянському праві. Саме недоведеність вини, а також відсутність речових доказів тощо надали можливість під час перегляду кримінальних справ репресованих на предмет реабілітації звільнити цілі родини від тавра «ворог народу» та «член сім'ї ворога народу».

Зважаючи на те, що політичні репресії сталінського режиму охопили чи не всі галузі суспільства, вони, крім того, негативно позначилися ще й на розвитку, зокрема, медицини як наукової галузі й практичної діяльності.

У лікувальних закладах, і навіть серед тих, хто тільки намагався стати на стежку професії, почали активно шукати «ворогів народу», шпигунів та антирадянських пропагандистів. І враховуючи, що серед лікарів були відомі літератори, митці та громадські діячі, вони були змушені покинути країну і продовжувати свою діяльність у діаспорі.

На сьогодні, тема репресій стосовно представників медичних установ майже не дослідженою, маємо лише поодинокі публікації А. Гринзовського, П. Пундія, Я. Ганіткевича та інших.

Особі розстріляного професора-гігієніста В. Удовенка присвячена низка праць В. Бардова, А. Гринзовського. Наприклад, «Володимир Удовенко – біографічні відомості та наукова діяльність»¹; дисертаційна робота А. Гринзовського «Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця»², де, зокрема, висвітлена і діяльність розстріляного професора-гігієніста Володимира Підгаєцького, С. Вітковського «Учений-гігієніст В. В. Удовенко

¹ Бардов В.Г., Гринзовський А.М. Володимир Удовенко – біографічні відомості та наукова діяльність. *Науковий вісник національного медичного університету ім. О. О. Богомольця*. 2009. № 2. С. 225–232.

² Гринзовський А.М. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця: дис. ... канд. мед. наук: 14.02.04 / Нац. мед ун-т ім. О.О.Богомольця. Київ, 2005.

(1881–1937 рр.) – видатний представник етносу української наукової інтелігенції»³ та ін.

А. Погорелов та О. Губанов приділили увагу процесу фальсифікації кримінальних справ стосовно фахівців ветеринарної справи⁴, які начебто входили до Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів-бактеріологів. Даной теми побічно торкався і О. Бажан⁵, де зазначав, що

«до складу неіснуючої організації чекісти зарахували ветеринарного лікаря Бородянського району Бутрака, ветеринара з Обухівського району Яценка»⁶.

У книзі В. І. Білоуса та В. В. Білоуса⁷ висвітлена історія

«зародження і розвитку медицини та лікувального мистецтва від первісних часів до сьогодення»⁸.

Юридичні аспекти законодавства радянської України висвітлені у дисертації М. Турчіною⁹, не оминаючи при цьому репресій медичних працівників, хоча й опосередковано.

У тритомнику енциклопедичного довідника Я. Ганіткевича та П. Пундія¹⁰ вміщені біографічні довідки про українських лікарів, лікарів діаспори, репресованих лікарів України.

³ Вітковський С. Учений-гігієніст В. В. Удовенко (1881–1937 рр.) – видатний представник етносу української наукової інтелігенції. *Гілея*: наук. вісник: зб. наук. пр. 2014. Вип. 82. С. 19–23.

⁴ Погорелов А.А., Губанов О.О. Репресії проти ветеринарних лікарів Миколаївщини на початку 30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомилинського*. Серія: Історичні науки. Вип. 3.37. С. 201–206.

⁵ Бажан О.Г. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 156–234.

⁶ Там само. С. 170.

⁷ Білоус В.І., Білоус В.В. Історія медицини і лікувального мистецтва. Чернівці, 2019, 284 с.

⁸ Там само. С. 3.

⁹ Турчіна М.О. Медичне законодавство в Україні в радянський період: дис. ... канд. мед. наук: спец. 12.00.01 / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 223 с.

¹⁰ Українські лікарі: біобібліогр. довід. / П. Пундій; голов. ред. Я. Ганіткевич. Львів; Чикаго, 1994. Кн. 1: Естафета поколінь національного від-

Докладно та розлого про антирадянські настрої та репресії стосовно викладачів та студентів описав В. Пагор¹¹. Аналізуючи діяльність навчальних закладів радянської України, прізвища викладачів і студентів, які потрапили під гоніння і «чистки», автор, підсумовуючи розділ, зазначив:

«Характерним явищем було нагнітання політико-ідеологічної атмосфери у вищій школі, пошук антирадянських настроїв. Як антирадянську поведінку розцінювали намагання викладачів і студентів бути поза політикою. Досвідчених викладачів і професорів після перегляду їх біографій дорадянського періоду звинувачували в реакційній антирадянській позиції. Частина викладачів та студентства полишили інститути, відбували покарання в концентраційних таборах, окремі з них розстріляні»¹².

Аналізуючи історіографію питання, можна, водночас, констатувати, що інформації про репресії у медичній галузі вкрай мало, не висвітлені біографії знищених медиків, не проведено статистичний аналіз даних. Відтак, дослідження політичних репресій проти представників медичних установ є актуальними і дуже нагальними, а дана стаття є лише спробою подати стислий огляд відомостей про знищених медиків, зокрема, через призму Биківнянського мартиролога, не оминаючи при цьому першоджерела – архівно-кримінальних справ репресованих осіб, що зберігаються в державних архівах.

Медичними справами в Українській Народній Республіці керувало створене навесні 1918 р. Міністерство народного здоров'я та опікування, яке очолив В. Любинський. Також у квітні 1918 р. відбувся Перший з'їзд Українського Червоного Хреста (УЧХ). У листопаді 1918 р. засновано Українську Академію наук, яку очо-

родження. 328 с.; 1996. Кн. 2: Лікарі діяспори та їх діяльність для рідного краю. 448 с.; Львів, 2008. Кн. 3: Учасники національно-визвольної боротьби й українського державотворення, репресовані та реабілітовані лікарі України. 427 с.

¹¹ Пагор В.В. Радянська модель вищої медичної освіти в Україні 1920–1930-х рр.: проблеми становлення, функціонування і розвитку: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка. Кам'янець-Поділ, 2018. 276 с.

¹² Там само. С. 143.

лив Володимир Вернадський¹³. Ці установи намагалися координувати роботу наукову і практичну роботу лікарських закладів.

У радянській Росії особливу увагу приділяли охороні материнства та дитинства. Зокрема,

«у грудні 1917 р. Рада Народних Комісарів видала декрет про надання відпусток у зв'язку з вагітністю із збереженням заробітної плати. В 1920 р. відбулася Всеросійська Рада з охорони материнства та дитинства. В цьому ж році було організовано відділ охорони материнства та дитинства при Наркомздорів'ї УРСР. Станом на 1928 р. цей відділ мав уже по республіці мережу закладів (74 будинків немовлят, 513 консультацій, 200 ясел, 188 молочних кухонь і 1124 сезонних ясел»¹⁴.

Більшовицька влада привнесла своє бачення змін у медичній галузі. Зокрема, Рада Народних Комісарів

«в перші дні після її створення та формуванню спеціальних медичних органів видала декрети по восьмигодинному робочому дню (11.11. 1917 р.), про безкоштовну передачу лікарським касам всіх лікувальних закладів на підприємствах (27.11.1917 р.), про допомогу потерпілим від нещасних випадків на підприємствах (21–22.11.1917 р.) про страхування працівників у випадку хвороби (04.01.1918 р.)»¹⁵.

Народний комісаріат здоров'я України був створений у Харкові у 1919 р., але зміг поширити свою владу на медицину всієї України лише від 1921 р. Основну увагу створений наркомат спрямував на боротьбу з епідеміями. Тільки упродовж 1918–1920 рр. було зареєстровано понад 5 млн захворювань на паразитарні тифи. Для створення санітарної служби, для боротьби з епідеміями не було потрібних фахівців. У 1921 р. в Україні почалося виконання партійної програми розвитку медицини. Через відсутність медичних і фармацевтичних кадрів влада наважилася проголосити курс на пріоритетний розвиток амбу-

¹³ Білоус В.І., Білоус В.В. Історія медицини і лікувального мистецтва. Чернівці, 2019. С. 194.

¹⁴ Історія медицини: нав. посібник. 4-е вид., випр. і допов. Київ: Вища шк., 1991. С. 354.

¹⁵ Полушкін П.М. Посібник до вивчення курсу «Історія медицини». Дніпропетровськ: ДНУ, 2016. С. 127.

латорно-поліклінічних закладів як носіїв визначеного партією більшовиків профілактичного напрямку в медицині¹⁶.

Від 1925 р. в Україні почалося створення санітарно-епідеміологічних станцій, в яких зосереджувалася робота з запобігання та ліквідації спалахів інфекційних хвороб, покращення санітарного стану на виробництві та в побуті. Майже всі лікарські посади в новостворених структурах і медичних закладах залишалися неуккомплектованими через відсутність лікарів. Часто штатні посади лікарів займали фельдшери, зубні лікарі, медсестри. Наприклад, військовий фельдшер Павло Михайлович Губенко (відомий як письменник під псевдонімом «Остап Вишня») у 1919 р. був призначений начальником медично-санітарного управління Міністерства залізниць.

Радянська система охорони здоров'я в СРСР починає вибудовуватися на таких базових принципах і засадах: 1) вся медицина і фармація на території СРСР націоналізується і передається у власність держави. Так радянська медицина і фармація стали державними. Заборонено будь-яку приватну медичну чи фармацевтичну практику; 2) держава гарантує і забезпечує всім верствам населення країни безкоштовне надання в повному обсязі всіх видів медичної допомоги, лікування в медичних закладах і санаторіях, забезпечення ліками і вакцинами для профілактичних щеплень; 3) для збереження здоров'я і запобігання захворюванням, держава гарантує і забезпечує безкоштовне проведення необхідних санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів, покращення умов праці та навчання, умов життя та харчування трудящих; 4) з метою підвищення санітарної культури всіх верств населення та заохочення його до фізкультури і здорового способу життя, до боротьби зі шкідливими звичками (куріння, алкоголізм тощо) у СРСР організуються і проводяться всіма лікувально-профілактичними закладами з широкою участю школи, громадських, партійних та профспілкових організацій санітарна пропаганда і санітарне просвітництво¹⁷.

¹⁶ Білоус В.І., Білоус В.В. Історія медицини і лікувального мистецтва. С. 195.

¹⁷ Там само. С. 196.

Постанова ЦК ВКП(б) «Про медичне обслуговування робітників і селян» від 1929 р. проголосила курс на перебудову радянської системи медичного забезпечення, були створені медико-санітарні частини, відновлені фельдшерські пункти.

Проте «стан здоров'я, захворюваності і смертності в СРСР» набув таких показників, що від 1929 р. було припинено будь-які публікації про захворюваність, побутові умови та смертність населення. Заборонено надавати статистичні дані навіть для службового використання. Масове переселення «куркульського елементу» до Сибіру, страшний голодомор у селах 1932–1933 рр. призвели не тільки до колосальних людських втрат, а й вплинули на весь потенціал громадського здоров'я в Україні¹⁸. Також

«за даними статистики ДПУ при Раднаркомі УСРР, починаючи з 1 грудня 1932 р., за 4,5 місяця кількість жертв голоду становила 2 420 100 осіб. Щомісячно помирало понад 500 000 людей. Звітність про голод була з грифом “Цілком таємно”».

Перші публікації про голодомор почали з'являтися в Україні лише у 80-х рр. ХХ ст. Всі статистичні медичні матеріали 30-х рр. стають великою державною таємницею. Наприкінці 1920-х рр. стало всім зрозуміло, що ніякі п'ятирічні плани, ніякі принципи і засади побудови соціалізму і соціалістичної системи охорони здоров'я не можуть бути виконані без належного кадрового забезпечення. Проблема фахових кадрів, в тому числі медичних і фармацевтичних, у тридцятих роках стає катастрофічною. Гасло ВКП(б) «Кадри вирішують все» вимагало в найкоротший строк повсюдно ліквідувати проблему дефіциту кадрів¹⁹.

Професор С. Каган, опублікувавши статтю «Охорона народного здоров'я на Україні за двадцять років Жовтневої Соціалістичної Революції», зафіксував статистичні дані щодо кількості лікарів, що вчилися або удосконалювали свою майстерність:

«1937 р. по медичних інститутах УРСР вчать 22 тисячі студентів.
1937 р. до вищих медичних шкіл УРСР прийнято понад 5000 студентів. За один тільки 1937 р. буде випущено в УРСР 3189 лікарів, тобто майже стільки, скільки їх було на Україні за царя в

¹⁸ Білоус В.І., Білоус В.В. Історія медицини і лікувального мистецтва. С. 197.

¹⁹ Там само.

1909–1910 рр. УРСР має тепер 15 вищих медичних шкіл, проти 3 медичних факультетів царських університетів. УРСР має, крім того, 4 інститути удосконалення лікарів та понад 40 науково-дослідних інститутів»²⁰.

Заради збільшення чисельності медичних фахівців були створені медичні інститути. Фактично це були відокремлені від університетів колишні медичні факультети:

«Якщо у 1920–1921 рр. налічувалося 8 медінститутів, то у 1936–1937 навчальному році – 15 (8 медичних інститутів, 3 фармацевтичних інститути, 2 стоматологічних інститути, 2 виробничих інститути)»²¹.

Навчально-виховний процес був просякнутий партійною ідеологією, оскільки, окрім фахової теоретичної і практичної підготовки, студенти вивчали історію партії,

«у вишах створили кафедри марксизму-ленінізму, до навчальних планів ввели предмети суспільно-політичного мінімуму. Між вищими навчальними закладами проводилося соцзмагання, що стимулювало роботу професорсько-викладацького та студентського складу, посилювало навчальну, політичну і культурно-масову діяльність»²².

Із 1930 р. відкриваються медичні школи (технікуми) для підготовки середнього медичного (фармацевтичного) персоналу. Відкрито і згодом ліквідовано медичні інститути із заочною формою навчання (через неспроможність готувати фахівців).

Але на відміну від бажаючих учитися, брак викладачів, коштів, наукової літератури та навчальних приміщень був доволі відчутним.

«Траплялися випадки, коли через недофінансування закривали навчальні бази. Зокрема, в липні 1922 р. Київський медінститут залишився без аптеки – важливої навчально-практичної бази для підготовки фармацевтичних фахівців»²³.

²⁰ Проф. С. С. Каган. Охорона народного здоров'я на Україні за двадцять років Жовтневої Соціалістичної Револуції. *Радянська медицина*. 1937. № 11. С. 21.

²¹ Пагор В.В. Радянська модель вищої медичної освіти в Україні... С. 67.

²² Там само. С. 118.

²³ Там само. С. 154.

Однак,

«упродовж 1920-х рр. медичним вишам частково вдалося вирішити питання з навчальними площами. У 1930-ті рр. фінансово-матеріальне становище поліпшилося, наслідком чого стало будівництво навчальних корпусів медичних вишів, відкриття лабораторій, зростання фондів бібліотек, вирішення питання з опаленням корпусів»²⁴.

Слід зазначити, що

«у роботах з історії медичної освіти 1920–1980-х рр., опублікованих за радянської доби практично відсутній критичний погляд на політику, яку проводила тодішня влада. Часто перебільшувалася роль партії у повсякденній діяльності вищої школи, організації навчально-виховного процесу. У пресі лунали заклики до реформ, ініціаторами яких начебто були представники громадськості, а насправді їх диктувало партійне керівництво»²⁵.

Тому медична література 1930-х рр. характеризувала стан медичних справ в душі піднесеності, з ідеологічними гаслами, підкреслюючи боротьбу з ворожим елементом. Наприклад, в періодичному журналі «Радянська медицина», наклад якого вийшов до 20-ї річниці Жовтневої революції 1917 р., зазначено, що

«за двадцять років пройдено величезний шлях. Багато перемог здобув Радянський Союз, і здобутки ці особливо відбилися на розквіті радянської медицини, на охороні здоров'я трудящих. Без почуття жаху не можна згадати чорні сторінки минулого з його зневагою до людини, до здоров'я робітника і селянина. Старі земські лікарі спостерігали багато страшних епізодів в зацькованих, приречених на загибель селах, кинутих напризволяще без допомоги і порятунку. [...] Сталінське піклування про людину яскраво відбилось в організації Всесоюзного інституту всебічного вивчення людини. [...] Успіхи радянської української медицини були б ще грандіозніші, якби, ідучи за вказівками тов. Сталіна про більшовицьку пильність, про капіталістичне оточення і факти засилання фашистських диверсантів, ми змогли ще раніше викрити ворогів, що проникли в ряди наукових і лікувальних працівників»²⁶.

²⁴ Пагор В.В. Радянська модель вищої медичної освіти в Україні... С. 160.

²⁵ Там само. С. 28.

²⁶ Радянська медицина. 1937. № 11. С. 5–7.

Видимих причин і чіткого аргументування для здійснення репресій в середовищі лікарів та молодших спеціалістів з медичною (фармацевтичною) освітою, а отже, і усіх дотичних до професії (наприклад, лікарів, фельдшерів, медсестр, лаборантів, санітарів, і навіть студентів медичних факультетів, ветлікарів, зоотехніків, у т. ч. військових) не було. Проте Великий терор не оминув і медиків.

Наявна на сьогодні інформація свідчить, що професійна діяльність не була підставою для арештів і переслідувань медичних працівників. Переважно мотивом для репресій з боку радянських спецслужб ставали соціальне чи етнічне походження, минулі приводи і арешти представників медичних установ, наклепи або вибиті зізнання інших заарештованих, перебування у колишніх політичних партіях, окрім єдиної правлячої, а також служба у Російській імператорській або інших арміях.

Як слушно стверджує М. Турчіна,

«кримінальна відповідальність медиків у законодавстві була визначена, але на практиці винні особи притягувалися до неї досить рідко, якщо не брати до уваги періоду репресій 1937–1938 рр. Як правило, керівництво органів і установ охорони здоров'я обмежувалося накладенням дисциплінарних стягнень. В умовах браку кваліфікованого медичного персоналу влада не могла “розкидатися” медиками, зважаючи на те, що тих, хто завинив, не завжди була можливість замінити, а всю відповідальність за виявлені недоліки покладали персонально на керівників НКОЗ, які, часом, позбавлялися не тільки посади, а й життя»²⁷.

Наклепи й переслідування, заборона здійснювати наукові дослідження або ж звільнення з посад, арешти, неправомірне позбавлення життя фахівців медичних установ, тавро «членів сімей ворогів народу» (член сім'ї зрадника батьківщини) для дружин (чоловіків) і дітей, показові судові процеси – таким були тяжкі роки Великого терору для української медицини.

Зазвичай підґрунтям для підозр або ж «доказами» уявної провини заарештованих слугувало народження за межами Радянського Союзу чи існування будь-якого зв'язку з такою

²⁷ Турчіна М.О. Медичне законодавство в Україні в радянський період. С. 73.

країною (наявність родичів, особисте листування, фотокартки з відповідними написами), професійні зустрічі, відрядження закордон, знайдені при обшуку іноземна валюта, газети, журнали, книги.

Дана стаття не претендує на всеохопне розкриття теми, проте на підставі окремих долей репресованих медиків дозволяє простежити основні закономірності репресій в середовищі діячів охорони здоров'я.

Володимир Павлович Краснокутський народився 5 травня 1881 р. у м. Охтирка Харківської губернії (нині – Сумщина). Батько служив у повітовому казначействі, вийшовши на пенсію, переїхав до села.

Малим Володимир розпочав своє навчання ще вдома, потім закінчив двокласну сільську школу, у 1902 р. – курс Харківського землеробського училища як учений-управитель. Зі шкільної лави цікавився театром. Під час навчання в училищі на канікулах організував драмгурток, ставив спектаклі. Проходив практику у Миколаївській економії Миколаївсько-Уляннівського маєтку поміщика та заводчика Харитоненка. Навчався у Харківському ветеринарному інституті, з якого разом з іншими студентами був виключений через страйк у 1905 р. Але за рік потому його знову зарахують на навчання, й у 1907 р. Володимир здобуде фах ветеринарного лікаря.

Після смерті батька Володимиру довелося самому дбати про себе й матір. Підробіток в газеті, приватні уроки або ж акторство у Харківському драмтеатрі іноді не могли задовольнити навіть нагальних потреб. Тому аби заплатити за навчання в інституті, йому довелося двічі скористатися військовою стипендією, у зв'язку з чим був зобов'язаний відслужити 2 роки у військовому відомстві. Так Володимир потрапив на військову службу у м. Вільно (нині – Вільнюс) на посаду ветлікаря при Окружному військово-ветеринарному управлінні. У 1908–1914 рр. був головою музично-драматичного гуртка. У 1915 р. його переведено на посаду ветлікаря для доручень армії Південно-Західного фронту. У травні 1918 р., приїхавши до Москви, отримав пропозицію стати начальником адміністративно-організаційного відділу Головного військово-ветеринарного управління

Червоної армії. У 1920 р. відряджений до Києва задля організації військово-ветеринарної справи. У травні 1921 р. призначений на посаду фахівця-кіннозаводчика при Київській районній інспектурі Головного управління конярства та кіннозаводства. Із вересня 1922 р. працював інспектором відділу страхування сільськогосподарських тварин Київської контори держстраху тощо. До арешту обіймав посаду заввідділу, старшого ветлікаря ветеринарного управління наркомзему УРСР.

Заарештували Володимира Краснокутського 23.06.1941 р. за звинуваченнями у підготовці збройного повстання, участі в контрреволюційній організації та проведенні антирадянської пропаганди та агітації, тобто за злочини, передбачені ст. ст. 54-2, 54-11 та ч. 2 ст. 54-10 КК УРСР.

Утримувався у внутрішній в'язниці Києва. Остаточні звинувачення, сформульовані співробітниками НКВС, звучать так:

«з 1932 року є активним учасником київської к/р шкідницької організації ветеринарів, що ставила своєю задачею розповсюдження інфекції чуми шляхом щеплення вірусом, знищуючи свиней в соціалістичному секторі. [...] Обмовляв систему соціалістичного обліку, при цьому вихваляв облік у капіталістичних державах. Вихваляв фашизм і Гітлера, злісно висловлювався на адресу керівників партії та уряду. Висловлював провокаційні вигадки, спрямовані на дискредитацію заходів, що проводить партія і Радянська влада»²⁸.

Згідно за рішенням наркома внутрішніх справ УРСР та прокурора УРСР розстріляний 07.07.1941 р.

Володимир Павлович Краснокутський реабілітований 1989 р. у день свого розстрілу за відсутністю у матеріалах кримінальної справи доказів його «злочинної діяльності».

Софія Іванівна Москалець-Любченко народилася у 1890 р. у с. Западінці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (за іншими даними – м. Старокостянтинів Вінницької [нині – Хмельницької] обл.) у родині столяра.

Згідно з анкетною заарештованого, у 1920–1922 рр. служила у Робітничо-Селянській Червоній Армії писарем. На момент

²⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63617-фп. Арк. 35.

арешту працювала лікарем-невропатологом Київського медичного інституту.

Софія Іванівна була дружиною брата Панаса Петровича Любченка. Того самого, який свого часу належав до найвпливовіших управлінців і партійних діячів УРСР. На його відповідальності й проведена примусова колективізація, й конфіскація збіжжя в селян, що призвело до Голодомору 1932–1933 рр., і полум'яні виступи у ролі громадського обвинувача на процесі СВУ. Прекрасну адміністративну кар'єру П. Любченка, по суті, перервав молох масових репресій, що набирав обертів, і його самогубство через страх бути звинуваченим у керуванні т. зв. українською націоналістичною контрреволюційною організацією. І якщо Панас Петрович разом із дружиною Марією Крупеник, яку Любченко сам і застрелив, уникли тортур у сталінських катівнях, то інші члени родини розділили долю десятків тисяч звичайних громадян, знищених у період Великого терору. Не оминули трагічної загибелі рідний брат і невістка, медики за фахом. С. І. Москалець-Любченко заарештована 31.08.1937 р. як «учасниця антирадянської націоналістичної організації, що діяла в Україні»²⁹,

тобто за злочини, передбачені ст. ст. 54-8 (тероризм) і 54-11 (участь у контрреволюційній організації) КК УРСР.

У матеріалах архівно-кримінальної справи наявна плутанина у датах, фактах. Вірогідно, справа формувалася нашвидкуруч або ж документи оформлювалася заднім числом. Так, наприклад, у постанові від 17.10.1937 р. щодо притягнення Софії Іванівни як обвинуваченої слідчим зроблена примітка:

«від підпису у пред'явленому звинуваченні відмовилася».

Очевидно, що жінка не визнала оголошену їй провину. Натомість, у матеріалах кримінальної справи міститься рукописна заява на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР від заарештованої С. І. Любченко з явно дописаною датою «4 вересня 1937 р.»³⁰, де вона, «бажаючи розвантажитися перед органами НКВС»³¹,

²⁹ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 47134-фп. Арк. 5.

³⁰ Там само. Арк. 8.

³¹ Там само. Арк. 7.

визнала, що у контрреволюційну націоналістичну організацію її завербував у 1936 р. брат чоловіка – Панас Любченко (у 1934 – 1937 рр. голова Ради Народних Комісарів УРСР), доручивши рознести листи професору О. Черняхівському та А. Хвилі невідомого змісту. Чорнило останніх рядків заяви:

«Мені так гидко, що я про цю мерзенну справу мовчала, що я прошу як милості дати мені можливість працювати, звільнити мене з-під арешту і все моє життя буде присвячене справі радянської держави»³²,

розпливлося в сльозах. На допиті від 6.10.1937 р. Софія Іванівна засвідчила:

«Написана мною заява від 4 вересня 1937 року неправдива і я від неї відмовляюсь. З Любченко Панасом розмов на політичну тему не було»³³.

І як не тиснув на неї слідчий IV відділу НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Морозов щодо припинення заперечувань і надання вичерпних свідчень, він отримував відповідь:

«Повторюю, що про будь-яку контрреволюційну організацію мені нічого невідомо і ні від кого я про це не чула»³⁴.

В обвинувальному висновку зазначено, що С. І. Москалець-Любченко

«з 1936 р. була учасником антирадянської націоналістичної терористичної організації, яка керувалася кол.[ишніми] боротьбистами, ставила своєю головною задачею насильницьке повалення радянської влади в Україні й встановлення фашистського ладу, [...] знала і розділяла установки організації зі створення “самостійної” української держави буржуазно-фашистського типу [...]»³⁵ тощо.

Кримінальна справа з обвинувачення Софії Іванівни Москалець-Любченко розглядалася у Києві 24.10.1937 р. на закритому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у складі: головуючого – диввійськюриса О. М. Орлова, членів –

³² ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 47134-фп. Арк. 8.

³³ Там само. Арк. 9.

³⁴ Там само. Арк. 10.

³⁵ Там само. Арк. 17–18.

бригвійськюриста С. Н. Ждана та військюриста 1 рангу Ф. А. Климіна, секретаря – військового юриста 1 рангу О. О. Батнера, без участі обвинувачення, захисту та виклику свідків. Підсудна вину не визнала. Колишню заяву назвала такою, що не відповідає дійсності, пояснюючи самообмову тим, що

«знаходилася у стані відчаю у зв'язку зі своїм арештом»³⁶.

В останньому слові просила ухвалити справедливий вирок. Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР визнала С. І. Москалець-Любченко винною у злочинах, передбачених ст. ст. 54-8, 54-11 КК УРСР, та засудила її до

«найвищої міри кримінального покарання – розстрілу, з конфіскацією всього особистого майна».

25.10.1937 р. Софію Іванівну розстріляли.

Софія Іванівна Москалець-Любченко разом з чоловіком Андрієм Петровичем Любченком (04.07.1894 р. н., директор Київського ветеринарного інституту, заарештований як «активний учасник української антирадянської націоналістичної організації, що стояла на терористичних позиціях»³⁷, вбитий на першому ж допиті 17.09.1937 р. після спроби захвату зброї в охоронця під час боротьби) реабілітовані за відсутністю складу злочину 20.03.1958 р. та 25.12.1957 р. відповідно.

Олександр Митрофанович Пучківський народився 18 червня 1881 р. у с. Красне Чернігівської губернії (нині – Бахмацький р-н Чернігівської обл.) у родині офіцера. Двічі одружений, мав двох доньок. Закінчив Петербурзький археологічний інститут, а у 1905 р. – Військово-медичну академію у Петербурзі. У 1907–1911 рр. завідував вушними відділеннями 7-го Вільного Харбінського шпиталю, Смоленського лазарету, Владикавказького військового госпіталю. У 1911 р. Олександр Митрофанович захистив дисертацію «Історичний огляд харчового забезпечення російської армії», подану на ступінь доктора медицини. Як свідчать дослідники, його дисертація мала серйозний гуманістичний характер:

³⁶ ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 47134-фп. Арк. 21 зв.

³⁷ Там само. Спр. 37381-фп. Арк. 3.

«Стикаючись під час своїх численних мандрівок військовими гарнізонами з реальним станом медичної допомоги в армії, штабс-капітан Пучківський у дисертації обґрунтував науковий підхід до харчування нижчих чинів війська, нагальну потребу поліпшення прав військових лікарів стосовно контролю за якістю продуктів для солдат, використання виділених на харчування коштів за призначенням»³⁸.

Під час Першої світової війни був військовим лікарем у Пінську та Холмі, за часів революційних подій 1917 р. працював в Управлінні санітарної служби Румунського фронту. У добу Української Народної Республіки у 1918 р. був головним лікарем Одеського військового госпіталю, де організував 5 клінік, зокрема, оториноларингологічну.

У 1920 р. постановою Ради професорів Одеського медичного інституту організована перша в Україні кафедра оториноларингології, а її завідувачем обрано доктора медицини Олександра Митрофановича Пучківського:

«Професор О. М. Пучківський на базі шпиталю створив самостійне ЛОР-відділення на 25 ліжок. Штат кафедри складався з професора і 6 асистентів, була організована також учбова база з навчально-методичними засобами»³⁹.

Переїхавши до Києва, О. М. Пучківський обраний завідувачем кафедри Київського медичного інституту. За спогадами колег,

«як перший керівник кафедри, О. М. Пучківський сприяв введенню дисципліни з оториноларингології до програми медичних факультетів університетів і медичних інститутів як обов'язкового предмету. Професор О. М. Пучківський керував кафедрою у 1921–1937 рр. Наукові інтереси відомого вченого охоплювали майже всі розділи спеціальності, але найбільше уваги він приділяв вивченню інфекційних гранульом – склеромі та туберкульозу верхніх дихальних шляхів, які на той час були значно розпов-

³⁸ О. М. Пучківський. Видатний український оториноларинголог. *Здоров'я України*. 2010. Липень (№ 13–14 (242–243)). URL: health-ua.com/pics/pdf/2010_13_14/66.pdf.

³⁹ Історія кафедри оториноларингології. *Одеський національний медичний університет*. URL: <https://onmedu.edu.ua/istorija-kafedri-otorinolaringologii/>.

суджені й призводили до високої летальності ЛОР-хворих. [...] Кафедру оториноларингології спочатку було відкрито в приміщенні хірургічного корпусу (бульвар Т. Шевченка, 17), де амбулаторно приймали хворих та проводили заняття зі студентами. Кафедра стала не лише базовою для навчання студентів, а й кращою школою для підготовки практичних лікарів та наукових кадрів всієї України»⁴⁰.

Олександр Митрофанович був засновником і першим головою Українського товариства оториноларингологів у 1935 р. Під керівництвом вченого побачили світ понад 100 наукових праць. Основними із них стали: підручник для лікарів і студентів «Хвороби вуха, носа та горлянки» (1926), «Склерома» (1930), «Отосклероз» (1933), «Основные даты развития оториноларингологии (ЛОР) в бывшей России и СССР: Руководство по болезням уха, горла и носа. Т. 1.» (1936) тощо.

У 1935 р. виступав з доповіддю «Війна і склерома» на II Міжнародному конгресі оториноларингологів у Мадриді,

«де надавав результати дослідження склероми і закликав до миру між народами. Доповідь була опублікована в матеріалах конгресу та відзначена дипломом»⁴¹.

О. М. Пучківський вважався провідним ученим зі свого фаху в Україні та СРСР. Його ім'я було широко відоме за кордоном, праці друкувалися у Німеччині, Іспанії, Японії. Вочевидь, відрядження за межі СРСР, численні зв'язки з провідними науковцями не оминули уваги каральної машини НКВС і тому 12 жовтня 1937 р. О. М. Пучківського заарештували за участь у контрреволюційній українській націоналістичній шпигунській організації (ст. ст. 54-11, 54-6 ч. 1 КК УРСР).

На першому ж допиті від 20.11.1937 р. слідчий оголосив Олександр Митрофановичу, що його звинувачують у тому, що він є «одним із керівників контрреволюційної організації в Україні і

⁴⁰ Історія кафедри. Кафедра оториноларингології. *Національний медичний університет імені О.О. Богомольця*. URL: <http://nmuofficial.com/zagalnovidomosti/kafedri/kafedra-otorynolaryngologyu/istoriya-kafedry/>.

⁴¹ Ворнцовська І. Пучківський Олександр Митрофанович (18.06.1881–14.12.1937). *Управління охорони здоров'я Чернігівської обласної державної адміністрації*. URL: <https://uoz.cn.ua/pub190516.htm>.

агентом іноземної розвідки»⁴² та «запропонував» «відверто, правдиво і повністю»⁴³ розповісти про особисту діяльність та діяльність організації, до якої нібито входив.

На 24-х друкованих аркушах (28 письмових) професор Пучківський засвідчив:

«Я розумію усю марність подальшого заперечення і вирішив щиросердно і правдиво розповісти про контрреволюційну, націоналістичну та шпигунську діяльність проти СРСР, що проводилася мною впродовж всієї революції аж до арешту як активним членом керуючого складу Української контрреволюційної, націоналістичної і шпигунської організації. [...] Бачачи постійні утиски всього українського царським урядом, у мене склалася і закріпилася думка, що тільки об'єднана Україна, що охопила Галичину, Буковину та українські землі Росії, може врятувати українську культуру й народ від повного їх поглинання російським народом⁴⁴. [...] Направляючи свою діяльність на відрив учнів від всього російського, ми активно використовували усі можливості для проповідування серед них українського націоналізму, також проводилась нами активна шкідницька робота й по лінії видання медичних підручників»⁴⁵.

У зв'язку з чим, свої підручники для лікарів та студентів 1926 та 1932 рр. видання назвав такими, які «складені по-шкідницьки» тощо.

З-поміж інших, нібито встановлених, фактів провини в обвинувальному висновку зазначено, що О. М. Пучківський

«у 1926 р. з метою встановлення зв'язку з українськими революційними колами в Німеччині за дорученням організації виїжджав під виглядом наукового відрядження до Берліна, де встановив контакт з провідним українським націоналістичним діячем Матюшенком (*вірогідно, Борис Павлович Матюшенко – доктор медицини, професор, лікар-гігієніст, громадський, політичний і державний діяч, у листопаді 1918 р. – лютому 1919 р. – міністр здоров'я та опікування Української Народ-*

⁴² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46340-фп. Т. 1. Арк. 13.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. Арк. 13, 14.

⁴⁵ Там само. Арк. 24.

ної Республіки. – Я. К.), від якого отримав для організації вказівки щодо контрреволюційної роботи. [...] У 1932 р. під тим самим приводом виїжджав до Берліна [...]»⁴⁶ тощо.

Олександра Митрофановича Пучківського розстріляно 14.12.1937 р. у Києві за рішенням вищої двійки від 06.12.1937 р.

У серпні 1956 р. до Генерального прокурора УРСР та Генерального прокурора СРСР звернулася із заявами щодо перегляду кримінальної справи донька Олександра Митрофановича, Надія. Із листування стало відомо, що О. Пучківський з 1931 р. мав тяжке захворювання нирок. Останній рецидив онкології та хірургічне втручання трапилося незадовго до арешту. Донька писала:

«Повернувшись додому 7 листопада 1937 р. з іще незагоєною ранною, він був заарештований. [...] Упродовж багатьох років мого життя з ним я знала його як чесну людину і громадянина Радянського Союзу, невтомного працівника і з любов'ю виконуючого свій обов'язок лікаря»⁴⁷.

Під час перегляду кримінальної справи щодо обґрунтованості засудження О. Пучківського були допитані колеги, колишні студенти та дружина професора. Вони згадували про Олександра Митрофановича як про порядну людину, чуйного лікаря-спеціаліста, жодних націоналістичних, антирадянських вчинків або розмов за ним не помічали.

Перевіркою встановлено, що свідчення О. Пучківського щодо його участі в українській контрреволюційній націоналістичній організації «некоректні, суперечливі та непереконливі», до того ж, не знайшли свого підтвердження і відомості щодо його причетності до агентури розвідувальних органів іноземних держав.

14.11.1957 р. О. М. Пучківський реабілітований визначенням Військового трибуналу Білоруського Військового Округу за відсутністю складу злочину.

Полікарп Миколайович Тамуріді народився 16 лютого 1897 р. у с. Меджингерт Османської імперії (нині – Турецька рес-

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46340-фп. Т. 1. Арк. 72, 73.

⁴⁷ Там само. Арк. 75 зв.

публіка) у грецькій селянській родині. Працював завідуючим Глухівською міжрайонною рентгенстанцією та директором водолікарні, лікарем дитячої лікарні Південно-Західної залізниці, рентгенологом Жовтневої лікарні м. Києва. Одружений. У 1917 р. у м. Горі Тифліської губернії закінчив середню школу, у 1924 р. – Київський медичний інститут, у 1927 р. – інтернатуру. Здобув фах лікаря-рентгенолога. З 1927 по 1934 рр. працював у м. Глухові. Під час наукового відрядження у 1932 р. працював у клініці (лікарні) ім. Рудольфа Вірхова (м. Берлін).

За одними даними, арештовувався у 1929 р. грецькою поліцією за шпигунство проти Греції, був звільнений, повернувся до Берліну, потім до Радянського Союзу.

Вдруге заарештований 16.12.1937 р. за підозрою у шпигунській діяльності на користь іноземної держави (ст. 54-6 КК УРСР). Утримувався у Київській в'язниці.

На першому і останньому ж допиті від 18.12.1937 р. П. М. Тамуріді розповів, що у 1929 та 1932 рр. перебував закордоном за для вдосконалення своїх знань з рентгенології та в особистих справах:

«Перед закінченням перебування в Німеччині я виїхав до Греції, де знаходилися і знаходяться мої рідні. Дозвіл на виїзд до Греції я отримав у Грецькому посольстві в Берліні і транзитні візи у Чехословацькому, Угорському і Югославському посольстві в м. Берліні»⁴⁸.

Розповідь лікаря про перебування закордоном закінчилася після тиску слідчого:

«Ви заарештовані як агент іноземної розвідки. Пропонується Вам дати правдиві свідчення щодо Вашої шпигунської діяльності»⁴⁹.

І вимушене зізнання заарештованого:

«У 1932 р. під час перебування в Німеччині – в Берліні я був пов'язаний з інженером заводу “Сіменс” Ебортом я був ним залучений до шпигунської роботи в Радянському Союзі»⁵⁰.

⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63156-фп. Т. 1. Арк. 14.

⁴⁹ Там само. Арк. 17.

⁵⁰ Там само.

Як засвідчив сам П. М. Тамуріді, він мав збирати відомості з різних галузей, тобто як щодо «промисловості так і політико-економічного характеру»⁵¹.

Незважаючи на відсутність речових доказів у кримінальній справі, про що зазначено в обвинувальному висновку, справу з обвинувачення П. М. Тамуріді включено до особливого списку на підставі оперативного наказу НКВС СРСР від 11.08.1937 р. № 00485, більш відомого, як наказ про ліквідацію «польських диверсійних, шпигунських груп та організації “ПОВ” (Польська організація військова)».

Відповідно до протоколу засідання вищої двійки (нарком внутрішніх справ СРСР Єзов та прокурор СРСР Вишинський) від 05.02.1938 р. № 41, яким затверджено розстріл (26-ти осіб), Полікарп Миколайович значився під номером 24. Полікарпа Миколайовича Тамуріді розстріляно у Києві 25.02.1938 р. Реабілітований у травні 1989 р.

Таким було життя згаданих вище лікарів. Маючи різний медичний фах, досвід, родину, кожен з них займався своєю благородною справою. Проте їх поєднала не тільки професія, а й смерть. Імовірним місцем поховання В. П. Краснокутського, С. І. Москалець-Любченка, А. П. Любченка, О. М. Пучківського та П. М. Тамуріді є численні братські могили на таємній спецділянці НКВС УРСР у Биківнянському лісі, куди упродовж 1937–1941 рр. для таємного поховання привозили тіла закатованих і розстріляних у в'язницях Києва жертв комуністичного режиму.

Багатьох співробітників медичної галузі засуджено до «найвищої міри соціального захисту» – розстрілу, інших заслано до віддалених районів Радянського Союзу. Проте через десятиліття встановлена історична справедливість та визнано, що жодних інкримінованих співробітниками НКВС злочинних дій вони не вчиняли і їх реабілітовано. Проте знищення медичних працівників суттєво позначилося на стані медицини як науки і практичної діяльності, був втрачений кадровий потенціал і на багато років загальмовано подальший розвиток галузі у руслі європейських тенденцій.

⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63156-фп. Т. 1. Арк. 17.

Ім'я биківнянського мартиролога: Василь Добрянський

Василь Добрянський – жертва «польської операції НКВС».

Народився 4 березня 1899 р. в с. Вільнопілля Бердичівського повіту Київської губернії (тепер Ружинський р-н Житомирської обл.) в родині міщанина. Був хліборобом, працював головою споживчої кооперації села Вільнопілля. Числився колгоспником із селян-бідняків. У листопаді 1937 р. його звинуватили в участі в неіснуючій польській шпигунсько-диверсійній повстанській організації, яка нібито «ставила собі за мету знесення радянської влади, встановлення капіталізму та фашистської системи управління». У 1958 р. під час перегляду справи було встановлено, що всі обвинувачені засуджені необґрунтовано, бо справа була сфальсифікована працівниками УНКВС Житомирської області. Засуджені – помертвно реабілітовані.

У статті використано спогади свідків, матеріали колективної архівно-слідчої справи та інших архівних документів.

Ключові слова: Добрянський, польська операція, Великий терор, Биківня, Вільнопілля.

Vasyl Dobriansky is a victim of the Polish Operation of the NKVD.

He was born on March 4, 1899 in the village of Vilnopillia, Berdychiv district, Kyiv province (now Ruzhyn district of Zhytomyr region) in the family of a burgher. Vasyl Dobriansky was a farmer and worked as the head of a consumer cooperative in the village of Vilnopillia. He was on the list of collective farmers from the poor peasants. In November 1937, he was accused of participating in a non-existent Polish spy and sabotage insurgent organization, which allegedly "aimed at the Soviet power demolition, at establishing capitalism and the fascist system of government. In 1958, during a review of the case, it was established that all the accused had been unjustifiably

* Соколова Софія Володимирівна – доцент Університету єврорегіональної економіки ім. Альфіде де Гаспері (м. Варшава, Польща), кандидат філологічних наук; ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-0563-4657>; sofia.v.sokolova@gmail.com.

convicted because the case had been falsified by UNKVD officers in the Zhytomyr Region. Convicts were posthumously rehabilitated.

The article uses memoirs of witnesses, materials of the collective archival-investigative case and other archival documents.

Key words: *Dobriansky, Polish Operation, Great Terror, Bykivnia, Vilnopillia.*

Відповідно до наказу № 00485 від 11 серпня 1937 р. у 1937–1938 рр. радянською владою була проведена «польська операція НКВС» – антипольська акція народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, спрямована на фізичне знищення великої кількості різних категорій людей, пов'язаних із будь-якими зв'язками з Польщею – чи національними, чи соціальними. З одного боку, «польська операція» була проявом політики «етнічної чистки» СРСР (геноцид), а з іншого – була складовою частиною політики Великого терору.

«Польська операція» НКВС СРСР була однією з багатьох так званих національних операцій НКВС, спрямованих проти представників інших націй та етнічних груп, що населяли більшовицьку державу. Досі невідома остаточно кількість репресованих у рамках «польської операції». За даними «Меморіалу», репресовано було щонайменше 139 835 осіб, з них не менше 111 091 розстріляли, а 28 744 засуджено до таборів. У рамках «польської операції» окрім поляків, були репресовані також українці, росіяни, білоруси, євреї та представники інших націй і етнічних груп, що проживали в СРСР.

Але якщо не згадувати конкретних жертв радянської злочинної влади – кожна статистика залишиться тільки набором цифр. Надзвичайно важливим є назвати кожну жертву по імені. Дана стаття присвячена розповіді про родину, умови життя та останні дні однієї з жертв «польської операції» – Василя Теофіловича Добрянського, який був зятем в родині автора статті.

Мета статті – розкрити біографічні дані Василя Теофіловича Добрянського, з'ясувати деталі перебігу слідства та особливості звинувачення.

Методологія та методи. Стаття оснований на антропологічно-му описі. Для реалізації означеної мети були задіяні біографічний, хронологічний та пошуковий методи. У статті використано

матеріали колективної архівно-кримінальної справи та інших архівних документів та спогади свідків:

- Надії Вікторівни Поліщук (дівоче прізвище Добрянська), 1949 р. н.,
- Параски Степанівни Добрянської (дівоче прізвище Ревун), 1941 р. н.,
- Івана Юхимовича Сологуба, 1923–2008 рр.,
- Марії Олександрівни Сологуб (дівоче прізвище Дика), 1921–2005 рр.¹

Батько Василя Добрянського – Теофіл Данилович Добрянський на час перепису населення 1897 р. мав 24 роки. Мати Василя – дружина Теофіла – Єфросинія Іванівна – 21 рік. На переписному аркуші також є Ганна Теофілівна Добрянська – найстарша донька Теофіла з Єфросинією. Ганні було 6 місяців.

Разом з родиною Теофіла проживала і його матір – вдова Юлія Федорівна Добрянська, 62 років. Теофіл виховував і восьмирічну племінницю – Антоніну Добрянську.

Теофіл Добрянський був «чиншовиком». У с. Вільнопілля Бердичівського повіту Київської губернії (тепер Ружинський р-н Житомирської обл.) йому належали дві чиншові садиби, що розташовувалися поряд – в одній він жив сам із власною родиною, а другу надав для проживання родині Степана Пантелеймоновича Ільчука, що складалася з восьми осіб. В обох садибах будівлі були дерев'яними, вкритими соломною. Дерев'яні будинки тоді могли собі дозволити побудувати господарі, справи яких ішли добре, – на відміну від тих, хто будував глиняні хати.

Усі в родині, хоча й належали до соціального стану міщан і були приписані до м-ка Сквиря, – народилися і жили у с. Вільнопілля. На час перепису всі члени родини належали до православного віросповідання, рідною мовою була українська. Були землеробами, господарями, але не мали освіти².

¹ Автор висловлює подяку свідкам, які надали інформацію, а також Ганні Іванівні Соколовій (Сологуб) та Тетяні Володимирівні Добрянській за сприяння у зборі та уточненні інформації.

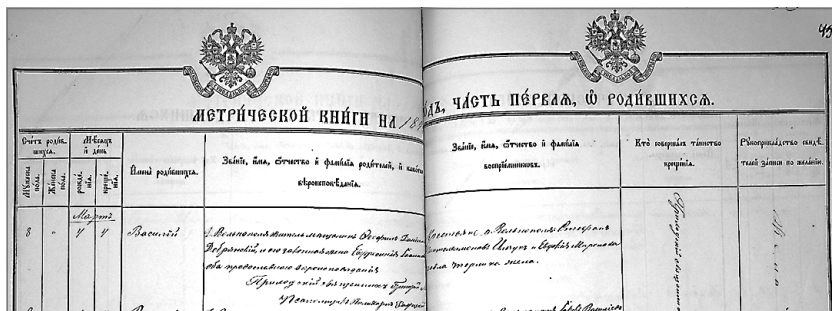
² Держархів Київської обл. Ф. 384. Оп. 4. Спр. 136. Переписні аркуші 7 та 7-б.

ФІЛІАЛ, (прізвище), ІМ'Я І ПРІЗВИЩО НА ПІДЛІ, ІМ'Я НАХ, ІМ'Я ПОБІЛІСЬ.		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ПІСЛЯ І ПІСЛЯ, ІМ'Я НАХ, ІМ'Я ПОБІЛІСЬ, ПІСЛЯ ІМ'Я НАХ, ІМ'Я ПОБІЛІСЬ, ПІСЛЯ ІМ'Я НАХ, ІМ'Я ПОБІЛІСЬ.		17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32
1	Добрянський Василь Васильович	м. селені	24	03	1899	Україна	Заруч	Милослав	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч
2	Добрянський Василь Васильович	м. селені	24	03	1899	Україна	Заруч	Милослав	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч
3	Добрянський Василь Васильович	м. селені	24	03	1899	Україна	Заруч	Милослав	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч
4	Добрянський Василь Васильович	м. селені	24	03	1899	Україна	Заруч	Милослав	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч
5	Добрянський Василь Васильович	м. селені	24	03	1899	Україна	Заруч	Милослав	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч
6	Добрянський Василь Васильович	м. селені	24	03	1899	Україна	Заруч	Милослав	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч	Заруч

Державний архів Київської області Ф.384

Родина Добрянських (перепис населення 1897 р.).

Василь Теофілович Добрянський народився 4 березня 1899 р. у с. Вільнопілля. У цей же день його похрестили у церкві Преображення Господнього в с. Війтівці Малочернявської волості (після 1946 р. – с. Роставиця Ружинського р-ну Житомирської обл.). Хресним батьком став селянин Степан Пантелеймонович Ільчук, а хрещеною матір'ю – Євдокія Миронівна – Павла Терлика дружина (як зазначено в метричній книзі). Таїнство хрещення здійснили парафіяльний священник Григорій Левицький та псаломщик Полікарп Радецький³.

Метричний запис про народження і хрещення Василя Добрянського.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 77. Спр.1091. Арк. 30.

Василь все життя прожив у Вільнопіллі, лише служба в армії змусила його покинути село на кілька років. Був хліборобом, працював головою споживчої кооперації в колгоспі «Соцзмагання» у своєму селі. Був членом колгоспу із зазначеним походженням «із селян-бідняків». Паспорту не мав, бо проживав у непаспортизованій зоні. Безпартійний. В анкеті архівно-кримінальної справи 1937 р. також зазначено, що був малоосвіченим, українцем, громадянином СРСР⁴. Але є привід вважати, що не всі зазначені анкетні дані реальні – наприклад, про малограмотність, бо для односельчан він був грамотним.

У 1920–1922 рр. служив рядовим у Червоній армії у 107 стрілецькому полку 35 стрілецької дивізії. Знятий з військового обліку через хворобу. «У білих арміях та повстаннях участі не брав». До арешту у 1937 р. від радянської влади репресій не зазнавав.

Приблизно у 1922 році після повернення зі служби одружився з Мотрею Євменівною Гуменюк. Мотря була старшою від Василя на рік та походила з біднішої родини, ніж Добрянські. Перепис населення 1897 р. фіксує, що Мотрин батько Євмен на момент перепису, ще будучи неодруженим, жив в одному господарстві з батьками разом з трьома сестрами та двома братами, один з яких вже був одруженим та мав дочку⁵. Хоча садиба була власна з дерев'яною хатою, але проживання двох сімей разом було певним показником достатку. Тому Добрянські не надто були задоволені невісткою Мотрею – Василь одружився всупереч думці своєї родини.

Жили з Мотрею добре, але дітей не мали. Щодо матеріального становища родини збереглися такі дані – Василь Добрянський у 1927 р. є в списках власників коней у Вільнопільській сільській раді. Мав кобилу старшу чотирьох років та лоша віком до року⁶. Молодший брат Петро Добрянський теж є в списках – у нього був один кінь старший чотирьох років⁷.

⁴ Держархів Житомирської обл.. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 92.

⁵ Держархів Київської обл. Ф. 384. Оп. 4. Спр. 137. Арк. 75-76.

⁶ Держархів Житомирської обл.. Ф. 5228. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 7.

⁷ Там само. Арк. 8.

(6)

Отримав

Колгосп «Вільнопільська сільська рада»

Прізвище і ім'я власника	Колір пряду	Віг 1/2 роки	Віг 2-4 років	Число і сидорок
Добрянський Василь Мотрій	1	—	—	1
Добрянський Петро	—	—	—	1

Витяг зі списків власників коней у Вільнопільській сільській раді у 1927 р.

У свої 38 років на день арешту Василь мав родину, яка складалася з дружини Мотрі та дванадцятилітньої прийомної дочки Ніни Степанчук (як вважає племінниця Василя – Надія Вікторівна – це могла бути дочка померлої старшої Василевої сестри Ганни). Знаковою є відповідальність Василя перед родиною: як його батько виховував братову дочку, так і він виховував дочку сестри.

Мав менших братів: Петра (36 р.), Григорія (34 р.), Івана (23 р.) й Віктора (19 р.) – усі працювали у колгоспі «Соцзмагання» с. Вільнопілля.

Після арешту Василя Добрянського його брати продовжували жити у Вільнопіллі, але в 1960-ті рр. всі виїхали з села. Доля племінниці Ніни Степанчук на сьогоднішній день невідома – діти братів Добрянських нічого про неї не чули.

Підписаних фотографій Василя Теофіловича Добрянського не залишилося. Не лишилося також нікого, хто його бачив і міг би впізнати на фотографії.

За допомогою логічного аналізу та шляхом так званого родинного розслідування автор статті з великою ймовірністю вважає, що на одній з родинних фотографій невідомий нікому сьогодні чоловік і є Василем Добрянським. Ця фотографія від

Мотрі Добрянської перейшла до її племінника Івана Юхимовича Сологуба (сина Зофії) і саме він розповів авторці статті, що «цей чоловік жив у селі і помер за кілька років до війни». Судячи з усього, розповісти все детальніше він не наважився.

Це фото було показане рідній племінниці (від найменшого брата) Василя Добрянського – Надії Вікторівні Добрянській (у шлюбі – Поліщук). І вона підтвердила, що чоловік на фото рисами обличчя дуже схожий на її батька. Він схожий на братів Добрянських і рисами обличчя, і статуру.

Очевидним є те, що фотографію згинали. Фотографування у ті часи в селі було нечастою розкішшю. Єдина фотографія сестер і брата (улюбленця родини, зникнення безвісти якого під

Родинна фотографія.

Стоять зліва направо: Іван Євменович Гуменюк, Марта Євменівна Гуменюк (замужем – Чорна) та ймовірно Василь Теофілович Добрянський.

Сидять зліва направо: Зофія Євменівна Гуменюк (замужем – Сологуб), Маріка Євменівна Гуменюк (замужем – Федорчук), Мотря Євменівна Гуменюк (замужем – Добрянська). Родинний архів автора статті.

Реставрація фотографії виконана Т. Тереховою.

На фотографії, ймовірно, Василь Добрянський.

Родинний архів автора статті. Реставрація фотографії виконана Т. Тереховою.

час Другої світової війни всі надто важко перенесли) мала б особливо зберігатися та завжди бути на чільному місці. Тому логічним є висновок, що фотографію Мотря переховувала. І переховувала, напевно, через страх, пов'язаний із репресованим Василем Добрянським.

Дружина Василя – Мотря – звинувачувала вчителя, який жив у них тоді «на квартирі»:

«Починалася зима – міцнішали холоди. У вчителя не було теплого одягу. От він і просив Василя дати йому своє пальто, – переповідає невістка Параска Степанівна розповіді покійної Василевої дружини Мотрі, – а Василь віддати свій одяг не захотів – відмовив учителю. Ото, мабуть, учитель розізлився та написав якийсь донос “куди треба” на Василя [...]», –

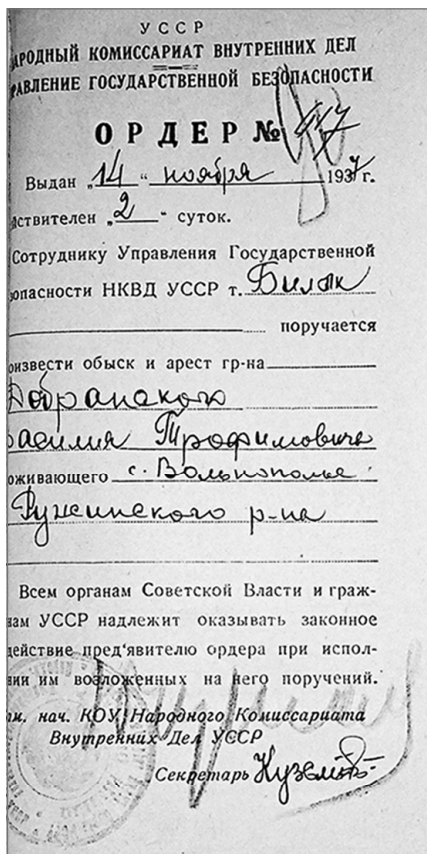
так до кінця своїх днів думала Мотря Добрянська.

За іншою версією, яку розповіла племінниця Василя Надія Вікторівна, причиною арешту був український вигук – частина мови. Незадовго до арешту Василь із друзями заготовляли в лісі дрова. Там сіли пообідати, «чокалися» під колоритний український заклик «Будьмо!», були там – Василь Добрянський,

лісник та ще хтось із друзів. Брати Василя припускали, що хтось виявився донощиком. Вони думали, що Василя арештували за український націоналізм, бо він завзято вигукнув: «Будьмо!»

У протоколі допиту від 10 листопада 1937 р.⁸ Деонісій Ольшевський зазначив, що, серед інших, до складу польської контрреволюційної організації у липні 1937 р. він нібито залучив і Василя Добрянського⁹. Для достовірності додає, що це відбулося «на квартирі» та в присутності родича Добрянського – Михайла Івановича Симчука (до 1925 р. був дяком у Вільнопільській церкві, розкуркулений). Допит проводив співробітник спецгрупи Київського обласного управління НКВС Кручиницький.

14 листопада 1937 р. за підписом начальника Київського обласного управління НКВС Борисова було видано ордер на обшук та арешт, який здійснив співробітник Ружинського районного відділу НКВС УРСР – Білик¹⁰. Тут же він здійснив обшук помешкання Добрянського у присутності голови сільської ради Ф. С. Опалінського. Під час обшуку був вилучений

Ордер на обшук та арешт
 В. Добрянського.

⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 183.

⁹ Там само. Арк. 187.

¹⁰ Там само. Арк. 90.

тільки профспілковий квиток № 001581¹¹. Те, що арешт відбувся без оголошення звинувачення та не був санкціонований прокурором, свідчить на порушення законності у даній кримінальній справі від самого її початку.

15 листопада 1937 р. уповноважений Уманського відділу НКВС Левін видав постанову про відкриття провадження кримінальної справи щодо злочинної діяльності Климентія Станіславовича Брижевського, Павла Лаврентійовича Туровця, Станіслава Івановича Брижевського та інших по звинуваченню їх в участі у контрреволюційній організації, метою якої нібито було повалення радянської влади¹².

У цей же день постановою оперуповноваженого Уманського районного відділу НКВС УРСР Левіна – Добрянський Василь Теофілович був звинувачений за ст. ст. 54-4, 54-10, 54-11 КК УРСР, бо нібито

«був членом контрреволюційної польської шпигунської організації, за завданнями якої здійснював контрреволюційну діяльність, спрямовану на знесення радянської влади».

Слідство вважало, що перебування підозрюваного на свободі може відбитися на ході розслідування та ухилинні від суду. У зв'язку з чим, було ухвалено його арештувати та утримувати в уманській тюрмі. Постанову підписав оперуповноважений Левін та затвердив «начальник» Борисов¹³.

15 листопада 1937 р. видано постанову прокурора Уманського району про арешт. У постанові зазначено, що Василь Добрянський «признався» в оголошених йому обвинуваченнях. Санкцію на арешт підписав уманський районний прокурор Куник¹⁴.

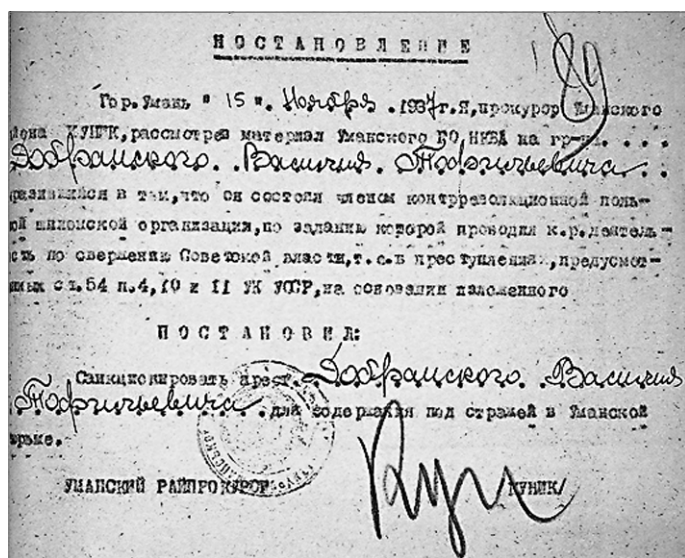
Важливо відзначити, що бланки постанови про оголошення звинувачень та постанови прокурора про арешт не є індивідуалізованими документами – це бланки, надруковані за допомогою копювального паперу, де заповнювали виключно прізвище, ім'я та по батькові чергового арештованого.

¹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 91.

¹² Там само. Арк. 1.

¹³ Там само. Арк. 88.

¹⁴ Там само. Арк. 89.

Постанова прокурора про арешт В. Добрянського.

16 листопада 1937 р. було заповнено анкету арештованого, у цей же день співробітник Уманського районного відділу НКВС УРСР Зільберман почав допит Василя Добрянського як обвинуваченого¹⁵.

Підписи «твердою рукою» на аркушах анкети арештованого створюють враження, що Василь ще був впевнений, що сталося непорозуміння і співробітники НКВС у всьому розберуться і його відпустять. «Стискання» підписів цього ж дня на протоколі допиту підказують читачу кримінальної справи про наростання емоційного напруження у Василя. Ще більше – фактично вдвічі «стискається» підпис Добрянського на наступний день під «свідченнями обвинуваченого». Аналізуючи всі десять підписів Василя Добрянського, які містяться у справі, стає зрозуміло, що його морально знищили за добу так званого «слідства». Можна лише здогадуватися, який це був нелюдський шлях, свідком якого стало перетворення повного розбір-

¹⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 167.

14.11.1937 протокол обшуку (Аркуш 91)	правильно, протокол управління
16.11.1937 анкета арештованого (Аркуші 92)	
16.11.1937 протокол допиту (Аркуші 167)	
17.11.1937 пред'явлення обвинувачення (Аркуш 93)	 П.О.Д.
17.11.1937 покази обвинуваченого (Аркуші 168-169)	
17.11.1937 додатковий протокол допиту (Аркуш 170)	

Підписи В. Добрянського в архівно-кримінальній справі.

ливого підпису на початку справи на коротку дрібну нерозбірливу закарлюку під «зізнанням» у додатковому «заключному» протоколі допиту.

Особливо вражає перше речення так званого «зізнання» у протоколі допиту Василя Добрянського. Сьогодні важко собі уявити, які «методи дізнання» НКВС були застосовані, щоб обвинувачений саме так сформулював своє «зізнання»:

«Я вирішив слідству розповісти правдиво про свою злочинну діяльність, бо переконався, що заперечення мені не допоможуть. Визнаю себе винним [...]».

Між рядків прочитується відчуття повної безнадії та приреченість. Подальший текст та стиль «зізнання» Добрянського схожий на тисячі інших подібних «справ», що ніби написані під диктовку.

Всі інші засуджені у цій справі свої «зізнання» формують однаково слово в слово:

«Визнаю себе винним [...]», –

тільки Василь на самому початку наголошує:

«Я переконався, що заперечення мені не допоможуть».

Складається враження, що Василь зрозумівши всю трагічність свого становища все-таки мав надію, що в майбутньому хтось прочитає ці рядки і зрозуміє умови, в яких він був змушений наговорювати на себе. Тільки тепер – після відкриття архівів КДБ – стало точно відомо, як саме отримували ті «зізнання»: побиття, знущання, приниження.

Але навіть у таких нелюдських умовах Василь намагався поводитися достойно (наскільки це було можливо в даних умовах) – він уточнив, що нікого «в організацію не втягував», а відомими йому «членами організації» назвав лише тих, хто вже, як йому відомо, арештований.

За словами Василя, в «організацію» нібито «втягнув» його мешканець с. Вільнопілля Антон Ліснівський у серпні 1937 р. Зі слів Антона Ліснівського Василю нібито було відомо, що до організації теж входять брати Ольшевські, які начебто займалися шкідництвом в колгоспі с. Вільнопілля: Дионісій Феліксевич Ольшевський (поляк, обліковець), Рафаїл Героїмович Ольшевський (поляк, сторож), Каспер Героїмович Ольшевський (поляк), Валерій Героїмович Ольшевський (поляк, різноробочий). Добрянський зазначає, що подробиць їх шкідницької діяльності він не знає, а знає лише, що вони всі «вже затримані органами НКВС»¹⁶.

17 листопада уповноважений Уманського районного відділу НКВС УРСР Зільберман підписав постанову про пред'явлення обвинувачення. Василя Добрянського звинуватили у злочинах, передбачених статтями: ст. ст. 54-4, 54-7, 54-11 ККУРСР. Під час провадження слідства нібито було встановлено, що Добрянський був членом польсько-повстанської організації, за завданнями якої нібито проводив активну боротьбу, направлену на «підрив могутності влади»¹⁷. У цей же день створено додатковий протокол допиту, в якому Василь Добрянський

¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 169.

¹⁷ Там само. Арк. 93.

«у пред'явленому обвинуваченні визнав себе винним»¹⁸.

Зміст статей кримінального кодексу УРСР, за якими звинуватили Добрянського передбачав: ст. 54-4 – надання допомоги міжнародній буржуазії, ст. 54-7 – шкідництво, ст. 54-11 – участь у контрреволюційній організації.

В обвинувальному висновку, датованому 18 листопада 1937 р.¹⁹, зазначено, що співробітниками державної безпеки у 1937 р. у Ружинському районі викрито та ліквідовано польську шпигунсько-диверсійну повстанську організацію, що нібито мала багаточисельні розгалуження у вигляді підпільних бойових осередків в населених пунктах району, як-то: м. Ружин, села: Зарудинці, Вільнопілля, Баламутівка та ін.

Ця вигадана організація нібито мала на меті повалення радянської влади, встановлення капіталізму та фашистської системи управління в країні шляхом надання допомоги польським інтервентам диверсійними актами в період війни проти СРСР та розвідувальною, шкідницькою діяльністю в мирний час.

Учасники «викритої» антирадянської організації Ружинського району нібито готувалися здійснювати диверсійні акти, повстання та розвідувальну діяльність на користь Польщі та нібито до останнього часу активно проводили контрреволюційну роботу.

Матеріалами слідства було сфальсифіковано, що організація в Ружинському районі нібито брала свій початок з 1920 р. та нібито була створена у містечку Любар емісарами польських розвідувальних органів – Станішевським та Топольницьким.

У наступні роки, нібито розвиваючи свою підпільну роботу, шляхом залучення в організацію нових учасників, діяльність даної організації нібито розповсюдилася на Ружинський район, де керівництво нібито перейшло та здійснювалося емісаром польської розвідки Козицьким (засудженим у 1935 р.) та агентом польських розвідувальних органів Юзловським.

За сфальсифікованою справою, із 1933 р. підпільна діяльність організації у Ружинському районі нібито активувалася та

¹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 116.

¹⁹ Там само. Арк. 232.

створила підпільні бойові осередки у Ружині, Зарудинцях, Вільнопіллі та ін. під керівництвом Козловського, Кончаковського, Кравчинського, Яворського та Яткевича.

Залученого по цій кримінальній справі як учасника антирадянської диверсійно-шпигунської організації в Ружинському районі, Василя Теофіловича Добрянського звинувачували в тому, що він, нібито, був учасником цієї антирадянської організації з 1937 р., проводив контрреволюційну роботу серед населення с. Вільнопілля, спрямовану на розкладання «колгоспної маси», розвал колгоспу та зрив господарсько-політичних кампаній на селі, породжував незадоволення радянською владою та її політикою, здійснював шкідництво по своїй службі, скероване на зрив продовольчого забезпечення колгоспників, умисно затримував товар, призначений для кооперації, під час закупівлі підбирав непотрібний асортимент товарів для сіл, нібито розповсюджував поразницькі та провокаційні чутки про швидке падіння радянської влади, «викривається» свідченнями Ольшевського Діонісія, належності до організації – зізнався²⁰.

Обвинувальний висновок підписав помічник оперуповноваженого управління держбезпеки Київського обласного УНКВС сержант держбезпеки Нейман, погодив висновок – начальник 3 відділу управління держбезпеки Київського обласного УНКВС молодший лейтенант держбезпеки Томін. Затвердили обвинувальний висновок: начальник міжрайонної оперативної спецгрупи Київського обласного УНКВС капітан держбезпеки Борисов та уманський районний прокурор Куник²¹.

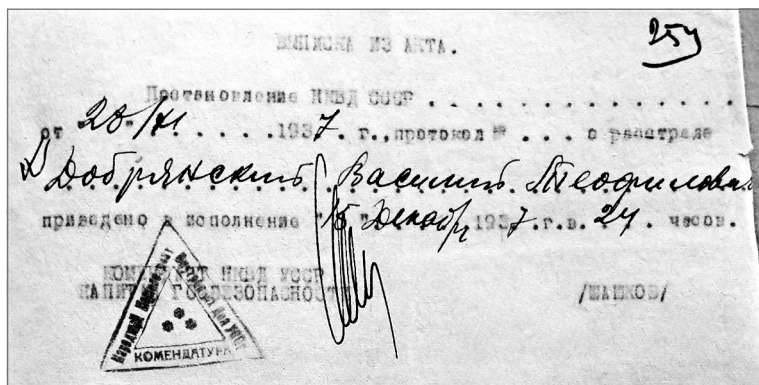
Рішення про розстріл Василя Теофіловича Добрянського ухвалила «двійка» (протокол № 434 від 28.11.1937 р.) – народний комісар внутрішніх справ СРСР, генеральний комісар держбезпеки Єжов та прокурор СРСР Вишинський²².

Розстріл Василя Теофіловича Добрянського 15 грудня 1937 р. о 24-й годині у внутрішній тюрмі Управління держбезпеки НКВС УСРСР у Києві виконав комендант НКВС УРСР капітан

²⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 239.

²¹ Там само. Арк. 241.

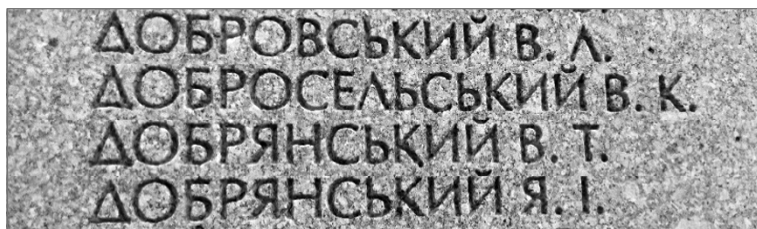
²² ГДА СБ України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 29. Арк. 245-254.

Витяг з акту виконання вироку.

держбезпеки Шашков²³, про що було складено акт виконання вироку від 15 грудня 1937 р.²⁴

За даними Галузевого державного архіву Служби безпеки України, поховання жертв масових політичних репресій у м. Києві у 1937–1941 рр. здійснювалося у 19 та 20 кварталах Биківнянського лісового масиву²⁵. Отже, Василь Добрянський назавжди залишився у спільній могилі в Биківні, де тепер створено Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили».

Прізвище В. Т. Добрянського на стіні пам'яті у Національному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили». Фото автора.

²³ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 254.

²⁴ ГДА СБ України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 34. Арк. 106-107.

²⁵ Лист від Галузевого державного архіву Служби безпеки України № 24/5-С-1773/24 від 19.08.2020 р.

У 1958 р. Вільгельміна Туровець – дружина одного з п'ятнадцяти розстріляних по кримінальній справі, за якою розстріляли і Василя Добрянського, – подала скаргу та прохання про реабілітацію її чоловіка²⁶. За даною скаргою у 1958 р. була проведена прокурорська перевірка. Результати перевірки засвідчила, що ця справа та інші, пов'язані з нею, справи були сфальсифіковані. Також було встановлено, що жодної польської контрреволюційної організації на території Ружинського району не існувало.

У результаті Військовий трибунал Прикарпатського військового округу розглянув на засіданні 30 серпня 1958 р. протест військового прокурора Прикарпатського військового округу на постанови комісії НКВС та прокурора СРСР від 27 листопада та 2 грудня 1937 р., на підставі яких розстріляні 15 осіб, серед яких був і Василь Теофілович Добрянський²⁷.

У протесті ставилося питання про скасування постанов комісії НКВС та прокурора СРСР щодо усіх 15 осіб та припиненні про них справи за відсутністю складу злочину на тій підставі, що в процесі додаткової перевірки встановлено, що всі вони були визнані винними необґрунтовано на підставі суперечливих показів самих засуджених за цією справою та осуджених за іншими справами.

Військовий трибунал визначив – постанови комісії НКВС та прокурора СРСР від 27 листопада 1937 р. та від 2 грудня 1937 р. стосовно 15 осіб (серед яких був Василь Теофілович Добрянський) скасувати та справу про них припинити за відсутністю складу злочину. Засуджені були реабілітовані посмертно.

За наявною у справі інформацією, зібраною під час прокурорського перегляду у 1958 р., відомо, що колишні працівники НКВС, які були причетні до розслідування цієї справи та інших суміжних – зокрема, Лазарев, Борисов, Томин – «за компрометацію органів держбезпеки» були звільнені²⁸.

Допитані у 1958 р. свідки, зокрема П. Ф. Мельник та інші, які в 1937 р. також були необґрунтовано арештовані та засуджені

²⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 261.

²⁷ Там само. Арк. 357-359.

²⁸ Там само. Арк. 285.

за контрреволюційну діяльність (це 4 особи), підтвердили, що названі співробітники НКВС дійсно застосовували до арештованих фізичні та інші міри примусу з метою отримання від них «зізнань»²⁹.

Колишній співробітник НКВС Олександр Сократович Томін, 1901 р. н., уродженець м. Києва був арештований 4 вересня 1939 р. НКВС УРСР за ст. 206-17 КК УРСР. 9 червня 1939 р був звільнений³⁰. Засуджений військовим трибуналом військ НКВС Київського округу 5 травня 1940 р. на 3 роки позбавлення волі без позбавлення громадянських прав. Зі зміною вироку від 31 січня 1941 р. засуджений на 6 років³¹. На час перегляду справи – станом на 17 червня 1958 р. – був пенсіонером та проживав на ст. Гребінка.

Соломон Ісаєвич Борисов-Лендерман, 1899 р. н., уродженець м. Києва – був засуджений на 3 роки умовно з випробувальним терміном за ст. 206-17 п. «а» із застосуванням ст. 48 КК УРСР³².

Павло Львович Левін, 1906 р. н., уродженець Брянська за наклепи та компрометацію оперпрацівників НКВС був арештований на 20 діб з наступним звільненням із органів НКВС. У подальшому працював у лавах органів внутрішніх справ, де згодом і дослужився до пенсії³³.

Борис Нумович Нейман, 1907 р. н., уродженець м. Гайсин Вінницької обл. був звільнений з органів НКВС за ст. 38-в³⁴.

Олександр Георгієвич Шашков, 1900 р. н., уродженець с. Степене Матюнино Сибірської губернії, який у 1937–1938 рр. виконував обов'язки коменданта та безпосередньо розстрілював – застрелився під час Другої світової війни в 1942 р., щоб не потрапити в полон.

Дружина Василя Добрянського – Мотря Євменівна Добрянська на час арешту чоловіка мала 39 років. Після його арешту

²⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Арк. 285.

³⁰ Там само. Арк. 326.

³¹ Там само. Арк. 325.

³² Там само.

³³ Там само. Арк. 326.

³⁴ Там само.

залишилася у селі. Намагатися якось дізнатися про долю репресованого було неможливо. Мотря сподівалася, що Василь живий і десь відбуває покарання у тюрмі чи на засланні. Але він не повертався. Не повернувся до початку Другої світової війни, ні після звільнення села, ні після закінчення Другої світової війни.

Життя у селі не було легким. Тягар важкої самотньої злиденної старості все яснішав для вже не надто молодого Мотрі. Тому, як багато самотніх жінок після війни, маючи вже 47 років, як тоді говорили, «знайшла собі дитинку» – 1 червня 1945 р. народився у Мотрі хлопчик, якого назвала Миколою. Прізвище дала сину Василеве – Добрянський. Жити із сином продовжила у тій самій хаті, де жила з Василем.

Згодом Мотря зійшлася з односельцем-удівцем Олександром, якому теж самому було важко, бо мав восьмеро дітей. Він був хорошим батьком Миколі Добрянському. А Мотря була доброю матір'ю його дітям.

Подвір'я Василя та Мотрі Добрянських. Сучасний вигляд з новою хатою та господарськими приміщеннями, побудованими сином Мотрі – Миколою Добрянським. Фото автора.

З другої половини 1950-х рр. з'явилася можливість шукати своїх репресованих родичів. У Вільнополлі більшість дружин репресованих були або зовсім неписьменні або малограмотні – тому цей процес не був надто масовим, але про таку можливість «слух пішов». Декому, навіть, уже щось відповіли, на зразок: помер у 1943 р. у в'язниці від туберкульозу.

У кримінальній справі, за якою був розстріляний Василь Добрянський, зберігаються свідчення, що, починаючи з 1958 р., родичі деяких репресованих по тій же справі, що і Василь, почали писати запити, щоб дізнатися долі своїх чоловіків та батьків. Мотря Добрянська також дуже хотіла розшукати свого чоловіка, але була малограмотною і не розуміла, як і куди треба писати. На свої прохання про допомогу, за спогадами Марії Олександрівни Сологуб, з якою Мотря ділилася своїм горем, Мотря у братів Добрянських підтримки не отримала. Вони вважали, що, маючи дитину від іншого та ведучи господарство з іншим чоловіком, вона вже не має стосунку до їхньої родини. Від цього Мотря дуже страждала і багато плакала. В архівно-кримінальній справі так і не залишилося жодного запиту про долю Василя Добрянського.

Свого першого онука баба Мотря назвала на честь чоловіка – Василем Добрянським. Одного з онуків-близнюків сестри Марти – теж наполягла, щоб назвали Василем. Двох онуків сестри Зофії Мотря теж назвала Василями. Так, не дочекавшись та не дізнавшись правди, і померла 9 березня 1979 р. з прізвищем Василь – Мотрею Добрянською.

Архівно-кримінальна справа № 7064-П, за якою проходив Василь Добрянський, знаходиться на постійному зберіганні в Державному архіві Житомирської області³⁵. Як видно зі справи, так зване «розслідування» розгорталося дуже стрімко: 14 листопада – обшук та затримання, 15 листопада – ув'язнення в Уманській тюрмі, 16 листопада – допит, 17 листопада – постановва про пред'явлення обвинувачення, 18 листопада – обвинувальне заключення, 28 листопада – засідання «двійки» та наказ розстріляти, 15 грудня – розстріл та захоронення в Биківні.

³⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 2932. Т. 1; Спр. 2933. Т. 2.

Усього за даною сфабрикованою справою було розстріляно 15 осіб. За іншими пов'язаними справами – репресовано 60 мешканців Ружинського району. Із них 37 осіб розстріляно. Саме такий вигляд має «польська операція НКВС» в окремо взятому районі у житті конкретних людей.

Найгірше, що значна кількість нащадків жертв радянського терору не знає історії власних родин, а найтрагічніше – навіть не цікавиться, легко піддаючись гаслам типу «яка різниця». Але правда така, що живі потребують пам'ятати про мертвих набагато більше, ніж мертві потребують уваги живих. Бо саме пам'ять про мертвих створює достойне суспільство та унеможлиблює повторення терору та авторитаризму. Належне вшанування пам'яті про сотні тисяч жертв Великого терору має бути запобіжником від російської інформаційної пропаганди, що активізувалася останнім часом і метою якої є героїзація сталінських катів.

УДК 94(477-25):316.4.063.7/.485.26 «1939/1940»

*Валерій ФІЛІМОНІХІН**

Правники – громадяни Другої Речі Посполитої з Українського (Київського) катинського списку

У статті висвітлено маловідомі факти з історії Другої світової війни, зокрема – репресії правників із Східної Польщі з Українського (Київського) Катинського списку. Особливу увагу приділено огляду археологічних досліджень масових поховань у Биківні, серед яких були знайдені численні останки польських громадян, страчених у Києві навесні 1940 р. Проаналізовано невідомі аспекти Українського списку, у якому ідентифіковані імена 134 польських докторів права, адвокатів, правників,

* Філімоніхін Валерій Олексійович – учений секретар Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»; ORCID 0000-0002-0385-4744; bilinbro@ukr.net.

серед яких є відомі українські діячі. Віднайдені біографічні відомості деяких із них.

Ключові слова: польські правники, доктори права, адвокати, НКВС, репресії, Український (Київський) Катинський список, масові поховання, Биківня

The article reflects little-known facts about the history of World War II, in particular – the repression of lawyers from Eastern Poland, included in the Ukrainian (Kiev) Katyn List. Particular attention is paid to a review of archaeological studies of mass graves in Bykivna, among which were found numerous remains of Polish citizens executed in Kiev in the spring of 1940. The unknown aspects of the Ukrainian list were analyzed, in which the names of 134 Polish doctors of law, lawyers, lawyers were identified. The study revealed biographical information about some of them.

Key words: Polish lawyers, doctors of law, advocates, NKVD, repression, Ukrainian (Kiev) Katyn list, mass graves, Bykivnya.

У новітній світовій історії однією з її найтрагічніших сторінок є Катинська трагедія – масові вбивства катями з НКВС польських військовополонених, захоплених у полон Червоною армією на початку Другої світової війни. Ця трагедія залишила свої криваві сліди також і в Україні. У Києві, Харкові, ймовірно – у Херсоні, навесні 1940 р. були жорстоко вбиті тисячі польських громадян – вихідців із територій східних воєводств Польщі.

Метою дослідження було встановлення обставин потрапляння у полон групи польських громадян, об'єднаних за професійною ознакою – правників з Українського (Київського) списку Катині; огляд результатів ексгумацій масових поховань у 19 кварталі Биківнянського лісу, проведених у 2001–2012 рр. українсько-польською археологічною експедицією, де, зокрема, знайшли численні останки польських громадян, у тому числі із Українського (Київського) списку Катині; пошук біографічних відомостей про них, оскільки їхні імена пішли у небуття.

Із відродженням 11 листопада 1918 р. Польської республіки розпочався швидкий розвиток її правової системи. 28 листопада 1918 р. вийшов Декрет про виборчий закон, який встановив рівне, пряме, таємне та загальне виборче право, перші парламентські вибори в оновленій Польщі до Законодавчого Сейму. Вве-

дення в дію цього закону дозволило Польській республіці стати на один рівень з Британією та Францією, які мали давніші демократично-парламентські традиції¹. 24 грудня 1918 р. вийшов Декрет «Про тимчасовий статут палестри Польської держави», за яким польські правники отримали довгоочікувану можливість для створення органів адвокатського самоврядування.

Представники польської палестри (адвокатури) взяли на себе відповідальність за розбудову засад правових інституцій у країні. Зокрема, адвокати практично створили структури адміністративних органів та органів державної влади, розбудували систему судочинства та державної служби юстиції. У 1918 р. адвокати очолили Найвищий адміністративний трибунал і Найвищу контрольну палату Польської республіки. Польські адвокати також мали своїх представників у вищих щаблях влади Другої Речі Посполитої. Їх двічі призначали на відповідальні посади прем'єр-міністрів, міністрів та віце-міністрів юстиції, а у 1919 р. представник палестри отримав посаду міністра закордонних справ Польської республіки². Багато адвокатів працювали експертами і консультантами над уніфікацією польського цивільного та кримінального права в рамках створеної на підставі закону від 3 червня 1919 р. Кодифікаційної комісії³.

Проте мирний розвиток Другої Речі Посполитої було перервано віроломними нападами німецького Вермахту 1 вересня та Червоної армії 17 вересня 1939 р. Спланована нацистською Німеччиною та Радянським Союзом агресія стала прямим наслідком укладеного у Москві 23 серпня 1939 р. Пакту Молотова–Ріббентропа з додатковим таємним протоколом до нього. Таємний протокол до пакту Молотова–Ріббентропа, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р., не довго зберігався у таємниці від

¹ Кондратюк С.В. Политическая и правовая система Второй Речи Посполитой / Вестник СПбГУ. Серия 14. 2014. Вып. 4. С. 16.

² Krzemiński Z. Adwokatura polska w latach 1918–1939 / Palestra 32/11-12 (371-372). S. 62–63, 65.

³ Trela J. Pomagać, bronić i budować. 100 lat odrodzonej Adwokatury Polskiej / Magazyn Naczelnej Rady Adwokackiej. 20.11.2018. S. 1.

світової громадськості. Про нього стало відомо вже у січні 1948 р., після публікації Державним департаментом США збірки трофейних документів «Націонал-соціалістична Німеччина та Радянський Союз, 1939–1941»⁴. Головним лейтмотивом збірки стало те, що СРСР, уклавши з нацистами пакт про ненапад, спричинив тим самим Другу Світову війну. Найважливішим доказом, на думку укладачів, слід було вважати копію таємного протоколу до пакту⁵. У 1989 р. Радянський Союз офіційно визнав укладення таємного протоколу до пакту Молотова-Ріббентропа, а сам оригінал таємного протоколу відкрито після розпаду Радянського Союзу у 1992 р.⁶ Як з'ясувалося, всі ці роки оригінал таємного протоколу зберігався у Москві на Старій площі, 4 (ЦК КПРС) у так зв. «закритих пакетах»⁷ під порядковими номерами 34, 35. В опису документів до «закритих пакетів», отриманих із МЗС СРСР, знаходилося 8 документів та дві мапи:

⁴ СССР–Германия 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июль 1941 г. / сост. Ю. Фельштинский; предисл. А. Авторханова. 1983 by Telex. 192 с.

⁵ Коваль В.С. Радянсько-німецький пакт 1939. АН УРСР. Інститут історії. Препринт № 11. Київ. 1989. С. 3. У 1944 р. розуміючи, що загибель нацистського рейху неминуча, Йоахім фон Ріббентроп віддав розпорядження відповідальному співробітнику МЗС Німеччини Карлу фон Лешу спалити особливо таємні протоколи та стенограми переговорів. Натомість Леш за допомогою вірного йому фотографа сфотографував найбільш важливі документи і тільки після цього знищив їх. Таким чином збереглися сотні метрів фотоплівки, на яких, зокрема, відтворені також і секретні додатки до радянсько-німецьких угод. Див.: Трубайчук А.Ф. 1939 рік: До історії радянсько-німецької змови. Київ, 1994. С. 3

⁶ Кондратюк С.К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів, 2003. 20 с.

⁷ «Закритий пакет» – умовна назва найбільшого ступеню секретності документів політбюро ЦК КПРС. Насправді це був великий паперовий пакет з відповідним номером, який проставлявся від руки. «Закритий пакет» опечатувався у т. зв. Загальному відділі ЦК КПРС трьома або п'ятьма печатками і позначався літерою «К» («конфіденційно»). Див.: Хавкин Б. К истории публикации советских текстов советско-германских секретных документов 1939–1941 гг. URL: <http://www.1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss7.htm/>.

1) таємний додатковий протокол «про кордони сфер впливу» від 23 серпня 1939 р.; 2) роз'яснення до нього від 28 серпня (включення у розмежувальний рубіж р. Піса); 3) довірчий протокол від 28 вересня щодо переселення польського населення; 4) секретний протокол «щодо змін сфер інтересів» від 28 вересня; 5) такий самий протокол «щодо недопущення польської агітації» від 28 вересня; 6) протокол про відмову Німеччини «від зазіхань на частину території Литви» від 10 січня 1941 р.; 7) заява про взаємні консультації від 28 вересня 1939 р.; 8) обмін листами про економічні відносини (тієї ж дати). У пакеті під № 35 зберігалися великі географічні мапи, на яких нанесено лінії поділу Польщі⁸.

17 вересня 1939 р. о 5-й годині ранку Польща зазнала збройного нападу Червоної армії. На момент нападу у розпорядженні БОВО та КОВО знаходилось: 617,5 тис. військових, 4954 гармати, 4733 танки та 3298 літаків. На початку жовтня 1939 р. загальна чисельність Червоної армії на території Польщі сягнула 2421,3 тис. військових, які мали на озброєнні 5467 середніх та важких гармат, 6096 танків і 3727 літаків. Загальна кількість польських військ у східних воєводствах складала майже 370 тис. польських солдат і офіцерів (80% з яких були легкоозброєними та ненавченими резервістами), озброєних 540 гарматами та 70 танками⁹.

Одночасно з початком збройної агресії проти Польської республіки радянський уряд розірвав дипломатичні стосунки з польським урядом, брехливо посилаючись на обставини, які не мали жодного зв'язку з дійсністю, нібито Польща як держава припинила своє існування. Насправді, окремі частини Війська Польського чинили збройний опір ворогу до 6 жовтня 1939 р. Англія і Франція невідкладно оголосили ультиматум Німеччині з вимогою негайно припинити бойові дії і вивести війська з те-

⁸ Кондратюк С.К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. С. 10–11.

⁹ Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ; Дніпропетровськ: Вид-во «Ліра», 2012. С. 130–131.

риторії Польщі. У відповідь на відмову виконати ультиматум, вказані країни 3-го вересня 1939 р. оголосили війну нацистській Німеччині, до чого також приєдналися їх домініони. Проте, 15 європейських країн та США заявили про свій нейтралітет¹⁰.

Збройним нападом на Польську республіку СРСР гвалтовно порушив низку чинних міжнародних угод, які регулювали радянсько-польські відносини: договір про мир, підписаний у Ризі 18 березня 1921 р.; протокол від 9 лютого 1929 р. про дострокове введення пакту Бріана–Келлога, що забороняв використання війни як інструменту національної політики; договір про ненапад між СРСР і Польщею від 25 липня 1932 р., який підтверджував мирний договір як основу взаємовідносин між двома країнами та зобов'язуючий сторони утримуватись від агресивних дій або нападу одне на одного окремо або спільно з третіми державами; протокол 1934 р., який пролонгував дію договору про ненапад до 1945 р.¹¹ НКВС СРСР також підготувався до «визвольного походу» на Польщу. 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ Л. Берія видав наказ № 001064 «Про оперативні заходи у зв'язку з проведеними учбовими зборами». Наркому внутрішніх справ І. Серову наказувалося виділити 50 оперативних співробітників НКВС УРСР та 150 оперативно-політичних працівників прикордонних військ і доставити їх у Київ до 9 вересня, а НКВС СРСР направити 10 співробітників до Києва та 15 співробітників до Мінська. За наказом НКВС мусив організувати 9 оперативно-чекістських груп, у тому числі 5 – у КОВО. До кожної групи увійшло 50–70 енкавеевників, а також долучався батальйон прикордонних військ чисельністю 300 бійців. У Києві сформували 4 оперативно-чекістські групи: 3 – чинні, а 4 – резервна.

15 вересня 1939 р. вийшла директива № 20177 Л. Берії «Про завдання оперативних груп НКВС при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії». Директива

¹⁰ Яжборовская И.С., Яблоков А.Ю., Парсаданова В.С. Катинский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. 2-е изд. Москва: РОССПЭН; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. С. 56.

¹¹ Там само. С. 76.

передбачала негайне захоплення ключових об'єктів державної інфраструктури; арешти крупних поміщиків, князів, дворян, капіталістів, представників урядової адміністрації (керівників місцевої поліції, жандармерії, прикордонної охорони та філій 2-го відділу Генштабу), воєвод, керівників польських, українських, білоруських контрреволюційних партій. З метою пришвидшення масових арештів оперативно-чекістські групи отримали списки польських громадян, намічених до арешту. Ці списки ще у 1925–1931 рр. задалегідь готувалися органами Державного політичного управління УСРР на випадок війни з Польщею¹².

У підсумку неоголошеної війни проти Польщі, СРСР захопив територію Східної Польщі, яку Радянський Союз називав «Західною Білорусією» та «Західною Україною»¹³ з населенням понад 12 млн осіб, серед яких, за даними польського статистичного щорічника, опублікованого у 1939 р., налічувалося майже 5,6 млн (43%) поляків, 4,3 млн. українців та русинів (33%), 1,7 млн (13%) білорусів та 11% решта. На Західній Україні кількість жителів з рідною українською і русинською мовами складала понад 51%, з польською – 39,5%¹⁴. Як слушно вказує О. Крикницький, не може бути локальною війна, у якій брали участь понад 2 мільйонів бійців, під час якої проводилася значна прихована мобілізація. Військові дії відбувалися із масованим залученням техніки і зброї на площі 200 кв. км. Про нелокальний характер війни також наголошує й відомий український історик В. Гриневич¹⁵:

«Не може внаслідок місцевого, локального військового конфлікту зникнути з мапи світу ціла держава».

¹² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 13–14, 42–44, 46–47.

¹³ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Зуранжи]. К.: Дуліби, 2015. С. 175.

¹⁴ Яжборовская И.С., Яблоков А.Ю., Парсаданова В.С. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. С.109.

¹⁵ Крикницький О.П. До питання про боездатність РСЧА під час радянсько-польського збройного конфлікту 1939 р. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С.137.

Проголосивши територію Польщі своєю здобиччю, нацистська Німеччина та СРСР у заяві урядів розповсюдили врегулювання відносин на всю Східну Європу, а Йоахім Ріббентроп, відлітаючи з Москви, зробив заяву кореспонденту ТАРС про те, що обидві держави не допустять втручання третіх держав у східно-європейські питання¹⁶. Вчиненням напад на Польську державу, Й. Сталін свідомо перетворив регіональний військовий конфлікт у Східній Європі на світову війну.

Унаслідок окупації Польщі у радянському полоні опинилося понад чверть мільйона польських громадян: досвідчених офіцерів, які були військовою гордістю Польщі, прикордонників, поліцейських, правників, державних службовців, політиків, науковців, осадників. Близько 15 тис. польських офіцерів діючої армії були одразу відокремили і етаповані до таборів військовополонених УСВІ НКВС СРСР Козельська, Осташкова (РРСФР), Старобельська (УРСР)¹⁷.

Із початком Другої світової війни польські адвокати взяли активну участь у створенні структур підпільної держави. Зокрема, вихідцями з палестри були Владислав Рацкевич – Перший президент Республіки Польща та Кирило Ратайські – перший керівник офісу делегатів з польського уряду в екзилі. Під час Другої світової війни у концентраційних таборах, гетто, Катині, Україні, Білорусі та Варшавському повстанні загинула майже половина польських адвокатів і правників¹⁸.

Масові арешти поляків почались на підставі оперативного наказу НКВС СРСР № 001223 від 11 жовтня 1939 р. До наказу додавалась спеціальна інструкція, що визначала деталі проведення цієї акції. Зокрема, в інструкції містився розподіл на 18 груп

¹⁶ Яжборовская И.С., Яблоков А.Ю., Парсаданова В. С. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. С.75.

¹⁷ Філімоніхін В. Спецдіянка НКВС УРСР (1937–1941) місце таємного поховання жертв масових політичних репресій у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу міста Києва / Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: Матер. міжнар. наук.-прак. конф., Дніпропетровськ, 2015. С. 103.

¹⁸ Trela J. Pomagać, bronić i budować. 100 lat odrodzonej Adwokatury Polskiej. S. 1–2.

осіб, які становили загрозу радянській владі («в силу свого соціального і політичного минулого, національно-шовіністичних настроїв, релігійних переконань, моральної та політичної обмеженості») ¹⁹. Особливу увагу співробітники НКВС приділили інтелігенції, стосовно якої Л. Берія розпорядився

«покрачити роботу оперативно-чекістського обслуговування польської інтелігенції, сконцентрованої у м. Львів».

У результаті органи НКВС взяли на облік багатьох представників творчих професій, які проживали у Львові ще до війни або перебралися з територій, захоплених німцями. Л. Берія 8 лютого 1940 р. наказав наркомам внутрішніх справ УРСР і БРСР заарештувати 25 тис. поляків згідно з надісланими з його відомства списками ²⁰.

В окупованій радянськими військами західноукраїнських областях органи НКВС невідкладно розгорнули масові репресії проти місцевого населення. Вже у жовтні 1939 р. в окупованих Червоною армією східних областях Польщі, Північній Буковині та Південній Бессарабії запрацювало 26 в'язниць і дві внутрішні в'язничні камери з лімітом на 8228 бранців та штатом 1695 тюремщиків. Встановлений ліміт постійно порушувався. У жовтні–грудні 1939 р. у п'яти західних областях було заарештовано 9667 осіб.

На підставі доповідної записки наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія, члени політбюро ЦК ВКП(б) своїм рішенням від 5 березня 1940 р. прирекли на смерть 25 700 польських громадян, з яких, згідно з першим пунктом рішення політбюро, підлягали розстрілу 14 700 польських військовополонених офіцерів. Другим пунктом рішення зазначалося, що розстрілу підлягають 11 тис. польських громадян, утримуваних у в'язницях НКВС

¹⁹ Котовський Р. Діяльність органів НКВС у Західноукраїнських областях у 1939–1941 рр. *Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 2. С. 67.

²⁰ Даниленко В. «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВДКГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 59–79.

на території Західних областей України та Білорусі, членів різних контрреволюційних шпигунських та диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків. Втілюючи у життя рішення політбюро НКВС СРСР, 22 березня 1940 р. Л. Берія підписав оперативний наказ № 00350 «Про розвантаження тюрм НКВС УРСР та БРСР». У наказі йшлося про переведення польських в'язнів з тюрм Західної України до відповідних закладів Києва, Харкова, Херсона та Мінська у розпорядження управлінь НКВС УРСР та БРСР²¹. Після прибуття в'язнів до зазначених місць всі вони безслідно зникли, що підтвердило версію про те, що їх стратили у підвалах управлінь НКВС. Звертає на себе увагу той факт, що заявлена у наказі № 00350 кількість в'язнів – 3 тис. осіб, жодним чином не співпадає із пізніше знайденим у архівах харківським списком – 3811 осіб (за іншими даними 3820), розстріляних у Харкові²², та з Українським (Київським) Катинським списком – 3435 осіб²³, розстріляних у Києві, що загалом складає – 7246 осіб, і це не враховуючи ймовірні розстріли поляків у Херсоні, оскільки ще не проводилися пошуки останків жертв масових політичних репресій у цьому місті. Можливо припустити, що у НКВС СРСР у той період віддавалися й інші подібні накази, що стосувалися передислокації 11 тис. польських в'язнів до місць страти.

«Український слід Катині» це термін, який з'явився від назви книги «Ukraiński ślad Katynia» польської дослідниці Сюзанни Гайовнічек, опублікованій у Варшаві у 1995 р. У книзі вміщено поіменний список в алфавітному порядку з коротенькими даними польських військовополонених у кількості 3435 осіб, які потрапили у полон унаслідок інвазії СРСР до Польщі восени 1939 р.²⁴

²¹ Катинь. Март 1940 г. – сентябрь 2000 г.: Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катини. Документы / отв. сост. Н. С. Лебедева. М.: Изд-во «Мир», 2001. С.43, 62–63.

²² Заворотнов С.М. Харьковская Катинь. Харьков: «Консум», 2004. С.130.

²³ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 5. Спр. 926.

²⁴ Gajowniczek Z. «Ukraiński ślad Katynia». Wydawca Ministerstwo spraw wewnętrznych. Warszawa. 1995. Wydanie pierwsze. 235 s.

Уперше про наявність останків польських громадян у масових похованнях на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у 19 кварталі Биківнянського лісу, повідомив дослідник Биківнянської трагедії Микола Лисенко під час його поїздки до Польщі у липні 1990 р. Після оприлюдненої ним інформації про похованих у Биківні поляків газета «Zycie Warszawy» від 20 березня 1990 р. № 14 (67) опублікувала велику статтю під назвою «Prawda o Wukownie» про польських офіцерів, похованих у передмісті Києва²⁵. Поява Українського сліду Катині стала несподіванкою для польської сторони. Ще на початку 1960-х рр. на місці колишньої спецділянки НКВС УРСР у 19 кварталі Биківнянського лісу під Києвом мародери часто знаходили речі польського походження: особисті документи, монети, карбовані у 1923–1939 рр., зітлілу офіцерську форму з польськими знаками відмінності, обручки, католицькі хрестики, іменні медальйони. Польські артефакти траплялись також у процесі роботи урядових комісій у 1971, 1987, 1989 рр., але про це ніколи публічно не повідомлялося. Про знайдені у Биківнянському лісі польські речі під час роботи першої урядової комісії у квітні 1971 р. згадував київський журналіст В. Білкей, який на початку 1971 р. служив у внутрішніх військах і безпосередньо брав участь у Биківнянському перепохованні:

«На польську яму наштовхнулися випадково. За “стилем” захоронення вона нічим не відрізнялася від інших розкопів: прострілені черепи, кістки і т. п. Різниця полягала лише у предметах вилучених з цього захоронення, – вони були не нашими, не вітчизняними. Головним чином вони відносилися до польської військової амуніції. Все ті ж численні гудзики з польським орлом, високі офіцерські чоботи, що чудово збереглися, офіцерський френч, залишки конфедераток, офіцерська пелерина, шкіряні застібки від танкістських хутряних безрукавок тощо. А поруч з цим – польські монети, гребінці, зубні щітки, мильниці, чашки з клеймами польських довоєнних фірм, не наші флакони

²⁵ Лисенко М. Биківня – наш вічний біль. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. С. 61–64, 306.

з-під одеколону, а ще цивільне взуття з позначками “Польша”, в основному жіноче»²⁶.

Судова експертиза, метою якої було надання юридичної значущості раніше проведеним ексгумаціям, вже тоді свідчила про наявність «польського сліду» у Биківні. Експертизу проводив один із найкращих судових експертів УРСР, завідувач лабораторією трасологічних та судово-балістичних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, кандидат юридичних наук Віктор Євгенович Бергер. У 14-му пункті офіційного висновку комплексної медико-криміналістичної експертизи, проведеної під його керівництвом, зазначалося:

«Основна маса поховань – радянські громадяни. Проте є дані [...] про наявність у похованнях тіл громадян Польщі (у тому числі і військовослужбовців). Не виключено – і громадян інших країн. Визначити рід діяльності загиблих, окрім військовослужбовців, за матеріалами ексгумацій не надається можливим»²⁷.

На початку 1990-х рр. на шпальтах київських газет почали з'являтися статті про «польський слід», коментарі спеціалістів, фотографії польських речей, знайдених у Биківнянському лісі. Принципову відповідь на питання про наявність чи відсутність у масових похованнях в Биківні громадян Другої Речі Посполитої, могли дати лише археологічні дослідження на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у 19 кварталі Биківнянського лісу та ексгумація знайдених у тих похованнях жертв сталінщини.

В архівах колишнього КДБ УРСР знайшли і документальне підтвердження виявлених у Биківнянських похованнях польських громадян, яке містилося у матеріалах колишнього НКВС УРСР. Це був супровідний лист начальника першого спецвідділу НКВС УРСР Ф.Цветухіна до начальника першого спецвідділу НКВС СРСР майора держбезпеки Л. Баштакова (листопад 1940 р.) стосовно відправки з Києва до Москви п'ятьох мішків з 3435 справами польських військовополонених, а також поіменні

²⁶ Кисельов С. Архіпелаг Биківня. *Комсомольское знамя*. 1990. 9 окт. С. 5.

²⁷ Там само.

списки польських бранців – «Список особових справ арештованих, направлений в НКВС СРСР»²⁸. Знайдені вже в архіві Служби безпеки України документи були передані польській стороні у травні 1993 р. генералом СБ України Андрієм Хомичем.

У 2001 р. на підставі угоди між Радою охорони пам'яті боротьби і мучеництва Польщі та Державною міжвідомчою комісією у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті міністрів України була створена українсько-польська археологічна експедиція, яка у 2001, 2006, 2007, 2011 та 2012 рр. провела пошукові роботи та провела ексгумації масових поховань у 19 кварталі Биківнянського лісу. За даними професора А. Коли, у 2001 р. під час роботи археологічної експедиції на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу знайшли 41 поховання, серед них 8 мали сліди попереднього втручання, а також депозитна могила (3,5 x 3,5 м і 2,3 м завглибшки), що містила виключно предмети польського походження, переважно військового обмундирування кінця 1930-х рр. Як з'ясувалось, у похованнях знаходились радянські громадяни – жертви НКВС 1937–1938 рр. Проте з депозитної ями вилучили 259 штук цивільних та військових чобіт. На гумових набійках деяких офіцерських чобіт вдалося встановити виробника (наприклад, Sanok). Серед вмісту поховання також знаходилися пошкоджені фрагменти шкіряних плащів та з інших тканин, польські монети, гудзики з написом Poland, РКР, польське портмоне, фрагмент шкіри з тисненням золоченим написом Miejsce Piastowe, військова плакетка.

У 2006 р. було виявлено 196 поховань і три депозитні ями без людських останків. Ці поховання знаходилися у центральній частині спецділянки і займали площу приблизно 1,5 га із загальної площі 5,3 га. Із 64 досліджених того року поховань, 21 виявилось польськими, що засвідчували знайдені речі виключно польського та західноєвропейського походження у загальній кількості 1622 предмети. Серед цих предметів виявлено фрагменти польських військових мундирів, велику кількість

²⁸ ГДА СБ України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 65. Т. 1.

гудзиків з орлом, монет різних номіналів, серед них наймолодшої емісії 1939 р., медальйони, плакетки, хрестики, чоботи військового зразку, особисті речі (гребінці, щітки, окуляри, металеві кухолі) з написами латинськими літерами назв польських фірм. Знайдено два предмети з прізвищами: Антоній Карись професор та Й. Лобаза. Й. Лобаза є у Київському (Українському) Катинському списку. Антропологічний аналіз останків цих поховань засвідчив наявність щонайменше 562 особи. Аналіз кісткових залишків виявив, що знайдена кількість кісток не відповідає кількості черепів. Очевидно, що ці поховання були порушені під час недбалої ексгумації радянських урядових комісій 1971 р. та пізніших років або піддавалися навмисному знищенню.

Під час досліджень у 2007 р. кількість знайдених поховань зросла до 205. Досліджено 45 братських поховань, з яких 33 виявилися польськими, всі поховання були у минулому ексгумовані: 1971, 1987 або 1989 рр. Антропологічний аналіз підтвердив знаходження у 33 польських похованнях що найменше 926 осіб, із яких ймовірно – 16 жінок. Також із поховань дістали 1923 штук чобіт, пари яких ймовірно належали 961 особі. Так само, як і в 2006 р. також мали місце попередні ексгумації, а частина останків була знищена. Це підтверджується висновками антропологічного аналізу (різниця між підрахунками становить майже 3,5%).

Розкопки 2007 р. цілком підтвердили припущення стосовно поховань у Биківні – польських громадян, розстріляних співробітниками НКВС у Києві у 1940 р. Серед останків розстріляних були ідентифіковані поляки з «Українського (Київського) катинського списку», що підтверджується проведеними дослідженнями майже 4000 предметів польського виробництва та інших західноєвропейських країн, датованих міжвоєнним періодом, які було вилучено із 54 поховань визначених як польські. Зокрема, на деяких предметах вдалося прочитати польські прізвища, наприклад, прізвище Юзеф Наглік на військовому знаку, а на ебонітовому гребінці австрійської фірми «Matador Garantie» начертані прізвища чотирьох поляків Юзефа Лобази, Франтішека Стшелецького, Людвіга Дворжака, капітана Гро-

новського Михайла, а також полковника Броніслава Миколая Ширадловського, які також є у вище наведеному списку. Також, в одному із польських поховань було знайдено пластикову зубну щітку на ручці якої вишкрябано написи «Пам'ятка про ув'язнення у Херсоні, 26.XII.1939». Загалом до 2007 р. у биківнянських похованнях вдалося дослідити останки щонайменше 1488 поляків, убитих у Києві.

Дозвіл на завершення археологічних досліджень приблизно 100 поховань у Биківні вдалося отримати лише у 2011 р. У 2011 р. дослідили 90 братських поховань, із яких 15 виявилися польськими й налічували останки 492 жертв, яких можна вважати фігурантами зазначеного списку. У 2012 р. серед досліджених восьми поховань уздовж дороги, яка перетинала спецділянку, було виявлено одне польське поховання, де знайшли останки 12 людей. Водночас у цих похованнях відсутні речі радянського виробництва. Як і решта інших, усі ці поховання зазнали недбалої ексгумації у 1971 р. Знайдені предмети головним чином, предмети особистого вжитку, а також елементи обмундирування (мундирні гудзики з орлом, військові чоботи) були передані для експертизи до Інституту археології Національної академії наук України.

Всього із виявлених 217 поховань на колишній спецділянці НКВС у Биківні польськими виявилися 70. За зазначені роки на підставі проведених експертиз були знайдено останки 1992 польських громадян. Сумарно видобуто з поховань 5463 польських предметів, з них відібрано для експертизи 3970 предметів, стан збереження яких дозволяв провести експертизи. Було ідентифіковано 9 прізвищ поляків із так званого Українського катинського списку. Всі знайдені під час археологічних досліджень у Биківнянському лісі (на місці колишньої спецділянки НКВС УРСР) цілком і безперечно підтвердили припущення про те, що на цій території поховані останки жертв Катинського злочину. Не вдалося знайти останки всіх польських громадян з Київського списку, не вистачає близько 1500 осіб²⁹. Звертає на

²⁹ Kola A. Archeologiczne badania grobów polskich ofiar na tajnych cmentarzyskach NKWD w Charkowie (Piatichatki) i Kijowie (Bykownia) / Archeologia

себе увагу, що при дослідженнях археологи постійно стикалися з порушеною цілісністю братських могил. Це пояснюється недбалою роботою попередніх радянських урядових комісій, які використовували важку техніку для розкопок місць масових поховань, діяльністю мародерів, не виключено, що і радянські органи безпеки руйнували місця поховань з метою приховати злочини своїх попередників, вчинені проти польських громадян. Подібні дії відбувалися на околиці Харкова поблизу селища П'ятихатки у 1969 р., коли масові поховання жертв сталінщини знищувалися за допомогою закачування їдкового хіміката – лускатого їдкового натру³⁰.

Проведений аналіз Українського (Київського) Катинського списку із 3435 осіб³¹ дозволив встановити імена ста тридцяти чотирьох польських докторів права, з яких: сорок сім членів польської палестри (адвокатури) та вісімдесят сім юристів, які працювали у різних галузях права.

Нижче наводяться імена докторів права – адвокатів з їх короткими біографічними даними у алфавітному порядку: Павло Адлезберг, народився у 1887 р., син Хайма, доктор права, адвокат у Дрогобичі; Стефан Андрущишин, народився 5 січня 1888 р. у Дроздовцях, етнічний українець, доктор права, адвокат у Дроздовцях; Леопольд Арнольд, народився 26 червня 1887 р. у Станіславові, доктор права, адвокат у Станіславові; Єфраїм Бабад, народився у 1908 р. у Перемишлі, доктор права, адвокат; Леон Бехер, народився 12 грудня 1893 р. у Подбуші, доктор права, адвокат у Рівному; Гедимін Бункевич, народився 18 червня

totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956. Pod red. Olgerda Ławrynowicza i Joanny Zelazko. IPN. Biblioteka In-tu Pamięci Narodowej w Łodzi. Łódź. 2015. T. XXXVI. S. 229, 231–235.

³⁰ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 13. Спр. 1. Т. 2. Арк. 288.

³¹ Філімоніхін В. Чому потрібно змінити назву «Український слід Катині» на «Київський...». Факти та припущення / Місця/Місце пам'яті в польсько-українському діалозі порозуміння (до 80-х роковин Катинського злочину): зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. 21 листоп. 2020 р. / Посольство Республіки Польща у Києві, Федерація Польських організацій в Україні, Ін-т Історії України НАН України. Київ; Варшава: ТОВ «ПРНТЕКО», 2020. С. 53–66.

1888 р. у Сквятині, доктор права, адвокат у Ходорові; Исидор Вагнер, народився 4 квітня 1892 р. у Львові, адвокат у Володимирі-Волинському; Альбін Маріан Вазинські син Леопольда, народився у 1886 р., адвокат у Володимирі-Волинському; Леон Валлер, народився у 1880 р., доктор права, адвокат у Коломії, міський радник у Заблотові; Владислав Вашкевич син Костянтина, народився 1 вересня 1896 р. поручик запасу, адвокат. Іван Венглевський (Венгльовський) син Василя, народився у 1897 р. (за іншими даними – 1884 р.), етнічний українець, доктор права, адвокат у Борцю, громадський і освітній діяч на Бібреччині (Галичина), член ЦК Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) у Львові, починав адвокатську діяльність як конціпієнт, тобто відбував обов'язкову за законом адвокатську практику у Обертині (нині – Україна) в канцелярії доктора права, адвоката Василя Кассіяна, заарештований органами НКВС восени 1939 р.³²; Соломон Вейсман народився 18 листопада 1900 р. у Мокшанах, доктор права, адвокат, підпоручик запасу; Іван Винниченко, народився 22 березня 1891 р. у Худиківцях, етнічний українець, доктор права, адвокат; Володимир Гамал (Хамал) син Ігнатія, народився у 1885 р., доктор права, адвокат у Збаражі; Альфред Говікович (Ховікович) син Миколая, народився у 1880 р., етнічний українець, доктор права, адвокат, член Ради Адвокатів у Львові, діяч політичної партії УНДО; Фелікс Годовські, народився 25 серпня 1878 р. у Львові, доктор права, адвокат у Львові, полковник у відставці; Михайло Гринів, народився у 1886 р. у Дошно, етнічний українець, адвокат у Бучачу; Еміль (Омелян) Гординські, народився 30 серпня 1891 р., етнічний українець, адвокат, Сенатор Польської республіки; Герман Датнер, народився у 1890 р., місце народження невідоме, доктор права, адвокат у Львові; Станіслав Дрегієвич, народився 20 квітня 1889 р., місце народження невідоме, доктор права, адвокат у Львові, майор резерву; Казимир Жизновські, народив-

³² Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). Париж, Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 218–232; Український архів. Т. XXXIII. Городенщина: іст.-мемуар. зб. / авт.-упоряд. М. Г. Марунчак. Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег. 1978. С. 92, 94.

ся 24 листопада 1905 р. у Житомирі, адвокат, поручик резерву 24 піхотного полку; Казимир Зайонц, народився 13 лютого 1894 р. у Тернові, доктор права, адвокат, поручик резерву 6 піхотного полку; Владислав Куберчук Юліан, народився 22 травня 1884 р., майор у відставці, доктор права, адвокат у Львові; Юзеф Курманович, народився 12 листопада 1887р. у Белічанах, адвокат у Луцьку; Юзеф Лах, народився 2 січня 1885 р. у Кракові, адвокат у Любліні, майор запасу; Миколай Маслов, народився 4 травня 1880 р. у Полтаві, етнічний українець адвокат, Сенатор Польської республіки; Миколай Ніколайчук (Ніколайчик), народився у 1889 р., етнічний українець, адвокат; Еліаз Нахт, народився у 1888 р. у Бучачу, адвокат у Дрогобичі; Радислав (Родислав) Нейман син Цезарія, народився у 1876 р., адвокат у Луцьку; Ян Обст, народився 25 грудня 1888 р. у Тупині, адвокат; Даміан (Дем'ян) Охримович син Івана, народився у 1888 р., етнічний українець, доктор права, адвокат у Стрию, асесор у Заржадзі; Володимир Первенцев, народився у 1887 р. у Суражі, адвокат у Кременці; Станіслав Попель, народився 19 січня 1890 р. у Самборі, доктор права, адвокат у Львові, капітан у відставці; Освальд Рогатинер, народився 14 грудня 1897 р. у Львові, доктор права, адвокат, службовець у Львові, капітан резерву 26 піхотного полку; Олександр Ростоцький, народився 15 листопада 1887 р. у м. Пенза (нині РФ), адвокат у Луцьку; Владислав Рог, народився 18 квітня 1880 р. у Комарні, доктор права, адвокат у Львові; Мар'ян Стампель, народився 27 листопада 1881 р. у м. Перемишль (нині Україна), доктор права, адвокат у Львові, полковник у відставці; Юліан Стичинській, народився 15 жовтня 1903 р. у Нових Скичах, етнічний українець, адвокат, повітовий староста, підпоручик запасу; Томаш Турчин, народився 14 серпня 1888 р. у Поморжанах, доктор права, адвокат у Бродах; Леон Френкель (Френкієль), народився 13 січня 1883 р. у Уструші Дольній, доктор права, адвокат; Хайм Фрідман, народився у 1884 р., адвокат у Мельниці Подільській; Марек (Марко) Фрїтландер син Юзефа, народився у 1903 р., адвокат у Калуші; Людвіг Шаровські, народився 29 липня 1896 р. у Кракові (Подгуже), доктор права, адвокат у Львові, капітан запасу; Станіслав Швая (Швай), народився у 1893 р., доктор права, адво-

кат у Красні Високій³³; Мауріцій Шляфенберг, народився 23 липня 1883 р., доктор права, адвокат, майор у відставці; Михайло Юрків, народився 16 листопада 1887 р. у Добринові, етнічний українець, доктор права, адвокат у Жидачіві.

Деякі з докторів права й адвокатів були високопосадовцями польської юстиції Другої Речі Посполитої, як Герард Армінські, доктор права, адвокат, полковник, суддя Верховного суду Польщі. Герард Армінські, син Яна, народився 24 вересня 1880 р. у Львові, поляк. Закінчив юридичний факультет із ступенем доктора права 28 листопада 1903 р. 1 травня 1913 р. він отримав звання капітана-ревізора. У 1913–1914 рр. служив у Національному суді оборони у Львові. У 1918 р. Г. Армінські почав викладати в імператорській та королівській Академії Франца Йосифа у Відні, Австро-Угорська імперія (нині – Республіка Австрія). По закінченню Першої світової війни, як колишній офіцер, отримав звання майора Війська Польського. 16 серпня 1919 р. переведений до військово-правового відділу Міністерства військових справ Польщі. Указом від 22 травня 1920 р. Г. Армінському присвоєно звання підполковника судового корпусу, а 1 червня 1920 р. він отримав звання полковника корпусу судових офіцерів. Г. Армінські брав безпосередню участь в організації військового судочинства Війська Польського. У 1919–1920 рр. працював у комітеті Правничої комісії з правової кваліфікації та перевірки кандидатів до служби у органах військової юстиції. Згодом Г. Армінські обіймав посаду начальника юридичної консультації VI відділу Міністерства військових справ Польщі. 22 серпня 1921 р. його перевели на посаду начальника відділу IX Департаменту Міністерства військових справ. У 1923 р. Г. Армінські працював у прокуратурі при Вищому військовому суді на посаді прокурора. 4 серпня 1923 р. його призначили заступником начальника IX відділу Міністерства військових справ та керівником відділу організації персоналу у відділі. 12 серпня 1924 р. Президент Польщі Станіслав Войцехівський призначив Г. Армінського головою Військово-окружного суду

³³ Mikke S. Lista ukrainska / Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej. Rok XLIV. Nr. 4 (508). 2000. S. 91–95, 97–99, 102–104.

№ 1 у Варшаві. Г. Армінські був одним із суддів під час судового процесу над генералом Міхалом Жимерським³⁴.

Після виходу у відставку 30 квітня 1929 р. Г. Армінські працював на посаді судді Верховного суду. Пізніше він займався адвокатською діяльністю у Варшаві. У 1934 р., як полковник у відставці Г. Армінські залишався у справах при окружному штабі у Варшаві (Miasto III). Герард Армінський нагороджений 7-ма польськими та австро-угорськими військовими орденами та медалями. Під час окупації радянськими військами Східної Польщі Г. Армінського заарештували співробітники НКВС однієї з оперативно-чекістських груп, що входили до складу Українського фронту. У квітні, можливо, у травні 1940 р. Г. Армінського розстріляли у Києві. Його таємно поховали на спецділянці НКВС УРСР у 19 кварталі Биківнянського лісу³⁵.

Серед польських докторів права та представників польської палестри, які знайшли свій останній спочинок у Биківнянській землі, є імена етнічних українців – громадян Польської респуб-

³⁴ Жимерський (Роль) Міхал (1890–1989). Агент радянської зовнішньої розвідки. До Першої світової війни служив у Австро-Угорській армії. У роки війни служив рядовим у польському легіоні. У 1918 р. очолював штаб 2 корпусу Війська Польського. Під час радянсько-польської війни – командир 2 бригади і 2 дивізії. У 1923 р. отримав звання бригадного генерала та одночасно став заст. нач. військової адміністрації. Під час травневого перевороту 1926 р. виступив проти маршала Ю. Пілсудського. За звинуваченням у зловживанні службовим становищем М. Жимерського засудили до 5 років позбавлення волі. Після відбуття терміну покарання виїхав на еміграцію до Франції. Під час перебування у Парижі М. Жимерського завербували агенти іноземного відділу ОДПУ СРСР. Із початком Другої світової війни перебував у комуністичному підпіллі. Із 1943 р. став військовим радником Головного штабу Гвардії Людової. У 1944 р. призначили головнокомандувачем Війська Польського. У 1945 р. М. Жимерський у званні маршала стає військовим міністром ПНР. У 1953 р. заарештований співробітниками міністерства громадської безпеки ПНР. Реабілітований. Див.: Черенин О.В. Очерки агентурной борьбы: Кёнигсберг, Данциг, Берлин, Варшава, Париж. 1920–1930-е годы. URL: <https://www.military.wikireading.ru/62306>.

³⁵ Polski cmentarz wojenny Kijów–Bykownia. Księga cmentarna. T. I. A–B. Wydawca: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Warszawa. 2015. S. 148–149.

ліки, адвокатів: Степана Андрушишина, Івана Венглевського (Венгльовського), Івана Винниченка, Володимира Гамала (Хамала), Омеляна Гординського, Михайла Гриніва, Миколая Ніколайчука, Миколая Маслоу, Дем'яна (Даміана) Охримовича, Юліана Стичинського, Михайла Юрківа.

За підрахунками польського історика В. Резмера, станом на вересень 1939 р. у Війську Польському служили майже 110 тис. етнічних українців. Вони були практично в усіх родах військ, хоча найбільше українців служили у піхотних і кавалерійських частинах. Наші співвітчизники сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а деякі з українських військових були нагороджені найвищим польським військовим орденом – Хрестом «*Virtuti Militari*», як, наприклад, капрал К. Касянчук (по смертно) й канонір К. Бенюк, які служили в 2-му дивізіоні кінної артилерії Волинської кавалерійської бригади; підполковник Павло Шандрук за успішну організацію відходу польських військ під Замостям нагороджений срібним Хрестом військового ордена «*Virtuti Militari*». У боях з нацистськими окупантами восени 1939 р. за даними В. Резмера, загинуло до 7800 українських вояків³⁶.

Польське і українське право мають свою давню і певною мірою споріднену історію. Як приклад, можна навести формування на початку XVI століття особливого правового статусу української «козацької людності» Великого князівства Литовського. Упродовж кінця 1550-х – першої половини 1560-х рр. українські козаки здійснили кілька спроб конституювати своє утворення як організацію лицарського люду, що перебуває на військовій службі у польській короні. Для унормування відносин 20 листопада 1568 р. польський король Сигізмунд II Август видав Універсал, яким було започатковано визнання владою окремого статусу козацтва, що передбачав низку імунітетів, зокрема і судових. На підставі «козацької реформи» 1568–1572 рр. польський король вивів козаків, які перебували на службі короні, з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядкувавши їх

³⁶ Руккас А. Вояки – українці в польській армії (1921–1939 рр.). *Військово-історичний альманах*. 2002. Ч. 1, 2 (4,5).

безпосередньо великому коронному гетьману Речі Посполитої, Ю. Язловецькому, а старшим і суддею над козацтвом призначив українського шляхтича Я. Бадовського. На думку українського історика Т. Чухліба, так розпочався тривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорізького³⁷.

По закінченню Першої світової війни українські правники працювали у правовому полі держав, у громадянстві яких вони перебували. Найбільш активними були українські адвокати-правники в Галичині. За часів Другої Речі Посполитої у 1923 р. ними створена перша українська професійна організація «Союз Українських Адвокатів» (СУА), яка по суті була першим українським органом адвокатського самоврядування. Вся галицька адвокатська спільнота діяла за правилами адвокатської етики, закріпленими СУА, працював дисциплінарний суд, контрольно-ревізійна комісія тощо. Як наголошує історик права І. Василик, до Найвищої Ради Адвокатів (Naczelna Rada Adwokacka) у Варшаві у ті часи входили відомі українські галицькі адвокати й правники. Вони активно публікувались у польських правничих часописах, а деякі з них входили до редколегії журналу «Нова Палестра»³⁸.

Між галицькими адвокатами, насамперед між українцями і поляками, існувала тісна професійна співпраця упродовж кар'єри, незважаючи на національну належність і політичні уподобання. Оскільки професійна діяльність адвокатів була єдиним джерелом прибутків, то національні амбіції не перешкождали їхній діяльності. Дуже часто українські адвокати представляли в судах інтереси поляків, а польські адвокати, відповідно, – українців. Співпраця українських і польських правників починалась одразу після завершення навчання в університеті. Наприклад, молоді українські правники проходили обов'язкову 6-річну адвокатську практику в канцеляріях відомих польських адвокатів, а молоді адвокати інших національностей стажува-

³⁷ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. За ред. І.Б. Усенка. Київ: Наук. думка. 2014. С. 110–111.

³⁸ Василик І. Сторінки української адвокатури в історичній ретроспективі. *Historia i historiografia. Nowa Ukraina. Нова Україна*. 2014. № 14. С. 52.

лись в українських правозахисників. Показовим прикладом розмежування професійної діяльності і національного питання у взаєминах між українськими і польськими адвокатами у Галичині були спільні канцелярії. Найбільш відомою такою установою була канцелярія українця Миколи Шухевича та відомого польського адвоката, голови Львівської палати адвокатів Міхала Грека³⁹.

Миколай Маслов і Омелян Гординські, які неодноразово обирались до Сенату Польської республіки, за висловом адвоката Льва Ганкевича, представляли нову генерацію української палестри, яка стала оборонцем народу і зробила адвокатський стан провідним у житті цілого народу. Це була «доба адвокатів» в українській політиці, яка наступила після «доби професорів»⁴⁰.

Миколай Маслов (1880–1940), польський адвокат українського походження, працював адвокатом у Петербурзі, а згодом продовжив адвокатську практику у Луцьку. Український активіст, у 1917 р. він був співорганізатором Українського уряду в Києві (директор Малої ради міністрів). У 1919 р. М. Маслова призначили на посаду директора Департаменту уряду Симона Петлюри, а пізніше він став розпорядником майна Православного Братства Воздвиження хреста Господнього. М. Маслова вперше обрано до Польського Сенату III-го скликання (09.12.1930–10.08.1935). У Сенаті він працював одним із секретарів Сенату та одночасно був членом двох сенатських комітетів: конституційного і з питань освіти та культури. Другий раз М. Маслова обрано до Сенату IV скликання (04.10.–18.10.1938). Він пройшов до Сенату за списком Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) від Волинського воєводства. Віддаючи шану знанням і досвіду українських парламентарів, М. Маслова зно-

³⁹ Мисак Н. Галицькі адвокати наприкінці XIX – початку XX століття: національна ідентифікація і професійна діяльність. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2012. Вип. 5. С. 28–37. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrpol_2012_5_5.

⁴⁰ Адвокатура України: забуте і невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України». Вип. 1. / за ред. І. Б. Василик. К.: КВІЦ, 2014. С. 284.

ву призначили секретарем Сенату, окрім того він працював у правовому комітеті (виконуючи обов'язки його секретаря) і комітеті з питань регламенту (1937–1938). Вибори до Сенату V скликання (28.11.1938–1939) проводились на основі того самого виборчого законодавства, що і вибори до Сенату IV скликання. Миколая Маслова було обрано заступником сенатора у Волинському воєводстві за списком ББСУ⁴¹. Наприкінці 1939 р. його заарештували співробітники НКВС і він перебував у ув'язненні в Луцьку. Миколая Маслова розстріляли у квітні 1940 р. у Києві та таємно поховали на спецділянці НКВС УРСР у 19 кварталі Биківнянського лісу. Його дружину Віру спочатку вислали у 1940 р. з Луцька вглиб СРСР, а в 1941 р. її заарештували та засудили до виправно-трудових таборів. Вона перебувала у таборах поблизу поселень Майкан та Золотий рудник Алматинської області Казахстану. Віра Маслова померла 14 вересня 1943 р. у трудовому таборі в Абайському районі Східно-Казахстанської області Казахстану⁴².

Омелян Гординський, Сенатор II Речі Посполитої V скликання (28.11.1938–1939), польський адвокат українського походження, обраний за списком Українського Національного Об'єднання (УНО) у Івано-Франківському воєводстві. О. Гординський працював у правовому комітеті Польського Сенату. Український громадський та політичний активіст, член українського парламентського представництва у Польщі. Він народився 30 серпня 1891 р. у с. Старуня (нині Івано-Франківська обл.). У 1909 р. успішно закінчив гімназію у Станіславові, потім вивчав право у Львівському університеті. Під час Першої світової війни О. Гординський служив у 24 австро-угорському піхотному полку і паралельно закінчив офіцерську школу 11-го австро-угорського корпусу. У 1918 р. став начальником оперативного відділу 7-ї бригади 3-ї української дивізії. У 1920 р. брав

⁴¹ Koredczuk J. Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej. Броцлавсько-Львівський юрид. зб. Wrocławsko-Lwowskie zeszyty prawnicze. Львівський нац. ун-т імені Івана Франка. Львів. 2015. № 6. S. 16–18, 32.

⁴² Маслов Миколай. URL: <http://www.senat.edu.pl/historia/senat-rp-w-latach-1922-1939/senatorowie-ii-rp/senator/mikolaj-maslow>.

участь в обороні Польщі від більшовицької навали⁴³. Із 1921 р. працював у приватній адвокатській конторі в смт. Богородчани (нині Івано-Франківська обл.), потім суддею з кримінальних справ при Окружному суді в Богородчанах. У 1932 р. став суддею у смт. Солотвино (нині Закарпатська обл.). Його обрали Сенатором від Станіславського воєводства. Після початку Другої світової війни та агресії СРСР проти Польщі 17 вересня 1939 р. був заарештований органами НКВС 11 лютого 1940 р. у Солотвині. Омеляна Гординського розстріляли, ймовірно, у квітні-травні 1940 р. у Києві. Він таємно похований на спецділянці НКВС УРСР у 19 кварталі Биківнянського лісу⁴⁴. Українські діячі неодноразово обирались до польського Сенату за списками місцевих політичних партій⁴⁵. Імена Омеляна Гординського та Миколая Маслола разом із іншими ста п'ятдесяти одним Сенатором Другої Речі Посполитої, які загинули у часі II Світової війни і в повоєнний період від радянських репресій, сьогодні представлені на пам'ятній дошці у залі будівлі Сенату Республіки Польща. Крім названих польських сенаторів-юристів українського походження у Биківнянському лісі похована українка – Сенаторка Польського Сенату I-го скликання Олена Левчанівська, яка працювала у комітеті закордонних та військових справ⁴⁶. У 1922–1939 рр. Сенаторами Польської республіки були 36 українців⁴⁷.

Проблематика репресій правників з Українського (Київського) сліду Катині у зв'язку з її малою вивченістю на даний час викликає жвавий інтерес як у польських, так і в українських

⁴³ Szumiło M. Ukraińcy w Senacie II Rzeczypospolitej (1922–1939) – portret zbiorowy / Przegląd Sejmowy. Nr. 4 (159) / 2020. S.178; URL: <https://www.doi.org/10.31268/PS.2020.54>.

⁴⁴ Гординський Омелян. URL: <http://www.senat.edu.pl/historia/senat-rp-w-latach-1922-1939/senatorowie-ii-rp/senator/emil-hordynski>.

⁴⁵ Кондратюк С.В. Политическая и правовая система Второй Речи Посполитой. С. 23.

⁴⁶ Koredczuk J. Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej. S. 24.

⁴⁷ Szumiło M. Ukraińcy w Senacie II Rzeczypospolitej (1922–1939) – portret zbiorowy. S. 167.

учених і потребує всебічних досліджень. Наші дослідження дозволили із списку встановити імена 134-х польських правників, серед яких 47 адвокатів та 87 юристів, які працювали у різних галузях права на теренах нинішньої України. Їхні імена були піддані забуттю, а місця поховань здебільшого були невідомі. Для деяких з них вдалося встановити або розширити біографічні дані. Важливим етапом дослідження став огляд результатів пошукових робіт і ексгумацій на місці масових поховань жертв політичних репресій у 19 кварталі Биківнянського лісу, проведених спільною українсько-польською археологічною експедицією у 2000-х рр., у результаті чого було знайдено останки 1992 польських громадян, вочевидь, розстріляних у Києві навесні 1940 р. Із знайдених останків вдалося ідентифікувати 9 осіб з Українського (Київського) Катинського списку, що є вагомим досягненням для подібних досліджень. Не вдалося знайти останки 1500 осіб із зазначеного списку, можна припустити, що це пов'язано з недбалою роботою попередніх радянських урядових комісій, які використовували важку техніку для розкриття поховань чи можливою зачисткою органами КДБ знайдених навмання масових поховань або їх останки знаходяться у ще недосліджених місцях Биківнянського лісу.

Життєвий шлях, здобутки польських правників, адвокатів, їх спільна професійна діяльність у міжвоєнний період пліч-о-пліч з колегами-українцями, повинні стати гідною сторінкою спільної історичної пам'яті поляків і українців.

**Розстріляні священники з Броварщини:
постаті Биківнянського мартирологу
(за матеріалами архівно-кримінальних справ НКВС
1937-1938 рр.)**

У статті на основі опрацювання та аналізу маловідомих архівно-кримінальних справ НКВС за 1937–1938 рр. розкрито репресивні дії радянської режиму щодо православного духовенства Київської області та, зокрема, Броварського району. Встановлено імена та подано біографії 11 священників з Броварського району, розстріляних наприкінці 1937 – початку 1938 рр. і тіла яких спочивають у безіменних «братських могильниках» Биківнянського лісу. Наголошено, що в архівних установах у межах проведеної роботи було опрацьовано понад 100 архівно-кримінальних справ репресованого духовенства тілько по лівобережній частині Київської області. Це, зокрема, Бориспільський, Броварський, Баришівський, Вишгородський, Згурівський, Переяслав-Хмельницький та Яготинський райони Київської області. Опрацювання цих архівно-кримінальних справ засвідчило, що на лівобережній частині Київської області у цей період у Києві розстріляними були 52 священники, інші 57 священників були засуджені до різних термінів ув'язнення та відбуття покарання у концтаборах НКВС на півночі СРСР. Всі розстріляні у Києві священники переважно були поховані у «братських могильниках» Биківнянського лісу, де з 5 серпня 1937 по 17 вересня 1941 рр. діяла секретна «спеціалізація НКВС УРСР». Наголошено, що трагедія Биківні стоїть в одному ряду з такими злочинами як Освенцим, Бухенвальд, Дахау, Бабин Яр, Бутово, Сандармох і Катинь. Биківнянський ліс є не просто місцем трагедії і пам'яті, але й святим місцем, оскільки тут поховані тисячі мучеників за віру і просто безневинні страждальці, закатовані комуністичним режимом в роки сталінських репресій.

* Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, кандидат історичних наук; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>; institute@afon.org.ua.

Ключові слова: Биківня, Биківнянський ліс, Київська область, Броварський район, духовенство, радянський режим, Великий терор, НКВС, репресії.

The article, based on the elaboration and analysis of little-known NKVD investigative cases from 1937 to 1938, reveals the repressive actions of the Soviet regime against the Orthodox clergy of Kyiv region and, in particular, Brovary district. The names and biographies of 11 priests from the Brovary district, who were shot in late 1937 and early 1938 and whose bodies are buried in the nameless «fraternal cemeteries» of the Bykivnia Forest, have been established. It was emphasized that more than 100 investigative cases of repressed clergy were processed in archival institutions as part of the work carried out only in the left-bank part of Kyiv region. These are, in particular, Boryspil, Brovary, Baryshiv, Vyshhorod, Zhuriv, Pereyaslav-Khmelnytsky and Yahotyn districts of Kyiv region. The investigation of these investigative cases showed that 52 priests were shot dead in Kyiv on the left bank of the Kyiv region during this period, and another 57 priests were sentenced to various terms of imprisonment and imprisonment in NKVD concentration camps in the north of the USSR. All the priests shot in Kyiv were mostly buried in the «mass graves» of the Bykivnia Forest, where from August 5, 1937 to September 17, 1941, a secret «special unit of the NKVD of the USSR» operated. It is emphasized that the Bykivnia tragedy is on a par with such crimes as Auschwitz, Buchenwald, Dachau, Babyn Yar, Butovo, Sandarmoh and Katyn. The Bykivnia Forest is not only a place of tragedy and memory, but also a holy place, as thousands of martyrs for their faith and innocent martyrs tortured by the communist regime during Stalin's repression are buried here.

Key words: Bykivnia, Bykivnia Forest, Kyiv Region, Brovary District, clergy, Soviet regime, Great Terror, NKVD, repressions.

В Україні за роки Великого терору та репресивної політики комуністичного режиму кожен населений пункт мав своїх мучеників, постраждалих від антинародного терору, розв'язаного радянською владою. У кожній області України є місця масових страт або поховань безневинних жертв радянських репресій. У Київській області до таких найбільш відомих місць належать Лук'янівський цвинтар і колишній «Жовтневий палац» у Києві.

Але найбільш масовим місцем поховання жертв репресій є Биківнянський ліс під Києвом, де за різними підрахунками поховано від 20 до 100 тис. розстріляних, серед яких було й чимало священників і простих віруючих. На жаль, імена більшості похованих тут жертв репресій і досі лишаються невідомими¹.

Тема репресій проти православного духовенства в Україні за доби Великого терору неодноразово була предметом уваги з боку українських науковців, отримавши широке висвітлення у працях С. Білоконя, А. Киридон, О. Бажана, Р. Подкура, Д. Веденєєва, О. Тригуба, Л. Бабенко, І. Преловської та інших. Важливим було видання багатотомної серії «Реабілітовані історією», яка містить біографічні довідки на реабілітованих громадян (у т. ч. духовенство) по областях України, зокрема по Київській області². Проте і досі тема ця лишається маловивченою.

З метою відновлення пам'яті про репресоване духовенство Центром вивчення спадщини новомучеників і сповідників ХХ ст. проводиться робота з пошуку свідчень про таких релігійних діячів, які зазнали репресій і гонінь з боку радянського тоталітарного режиму³. На сайті Центру створено розділ «Мартиролог», в якому поступово наповнюється електронна база репресованого духовенства⁴. У межах такої роботи в Галузевому

¹ Пам'ять Биківні: док. та матер. Київ: Рідний край, 2000. 320 с.; Биківнянські жертви, або як працювала «Вища двійка» на Київщині: док. та матер. / авт.-уклад. А. І. Амонс; С. І. Білокінь, передмова. Київ: МАУП, 2007. 608 с.: іл.; Бойко Т.М. Репресії 1937/1938 років проти Православної Церкви в УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ репресованих із Биківнянського мартирологу) // Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 6–7 лют. 2020 р. / упоряд. С. В. Шумило. Київ: Видав. відділ УПЦ, 2020. С. 312–319.

² Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 1. Київ: Охорона праці, 2004. 540 с.; Кн. 2. Київ: Основа, 2007. 1040 с.; Кн. 3. Київ: Основа, 2011. 984 с.

³ Центр вивчення спадщини новомучеників і сповідників ХХ століття. Електронний ресурс. URL: <https://novomuchenik.org.ua/otsentre/otsentre.html> (дата звернення: 10.09.2021).

⁴ Мартиролог // Центр вивчення спадщини новомучеників і сповідників ХХ століття. Електронний ресурс. URL: <https://novomuchenik.org.ua/martirolog.html> (дата звернення: 10.09.2021).

державному архіві СБ України (ГДА СБ України), Центральному державному архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та інших архівних установах на даний момент було опрацьовано понад 100 архівно-кримінальних справ репресованого духовенства тільки по лівобережній частині Київської області. Це, зокрема, Бориспільський, Броварський, Баришівський, Вишгородський, Згурівський, Переяслав-Хмельницький та Яготинський райони Київської області.

Опрацювання матеріалів архівно-кримінальних справ засвідчує, що найбільш масові репресії проти православного духовенства Київської області припадали на 1937–1938 рр. і, по суті, були повною «зачисткою» регіону від т. зв. «попівського елементу». Арешти духовенства масово прокотились по всіх районах Київської області фактично одночасно. Аналіз архівно-кримінальних справ засвідчує, що більшість обвинувачень і вироків писалися по шаблону і були виконанням певних «рознарядок» щодо планового виявлення та «зачистки» області від «соціально неблагонадійних» та «антирадянських елементів».

Всі архівно-кримінальні справи проти духовенства містять набір однакових стандартних обвинувачень: участь в антирадянській діяльності, причетність до контрреволюційного підпілля, агітація з метою підриву і повалення радянського ладу, дискредитація Сталінської Конституції, поширення провокативних чуток про наближення війни СРСР з Німеччиною, вороже ставлення до колгоспного ладу тощо. Також у провину ставилося проведення релігійних обрядів, привернення молоді до церкви, збір підписів під зверненнями до влади з проханням відкрити храми тощо⁵.

Масові «зачистки» від «попівського елементу» в Київській та інших областях УРСР були розпочаті на виконання оперативного наказу наркома НКВС СРСР М. Єжова від 30 липня 1937 р. № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кар-

⁵ Бажан О.Г. Переслідування православного духовенства в УРСР у часи Великого терору: особливості, масштаби, наслідки // Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у XX столітті матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 6–7 лютого 2020 р. / упоряд. С. В. Шумило. К.: Видав. відділ УПЦ, 2020. С. 311.

них злочинців та інших антирадянських елементів»⁶. Цей наказ містив плановий ліміт щодо кількості осіб, які мали бути репресованими за першою категорією (розстріл) і другою категорією (ув'язнення в табори від 8 до 10 років). Зокрема, відповідно до наказу, протягом серпня–грудня 1937 р. республіканськими органами НКВС було проведено перший етап «куркульської операції», в рамках якої однією з основних груп, яка підпала під масові репресії, були т. зв. «церковники», тобто духовенство та активісти церковних громад. Так, в рамках операції, директивою № 2391 від 19 серпня 1937 р. нарком НКВС УРСР Ізраїль Леплевський вимагав від обласних управлінь НКВС посилити агентурно-оперативну роботу серед «церковних елементів» та вжити невідкладних оперативно-розшукових заходів для виявлення «церковно-сектантського фашистського підпілля», а також якнайшвидше провести операції з ліквідації «контрреволюційних елементів» серед «церковників»⁷. Вже 5 жовтня 1937 р. новою директивою він знову поставив вимогу до начальників облуправлінь НКВС УРСР протягом 10 днів

«провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів»⁸.

Опрацювання архівно-кримінальних справ щодо репресованого православного духовенства за 1937–1938 рр. засвідчило, що зі 109 заарештованих священників з лівобережної частини Київської області у цей період у Києві розстріляними були 52 священники. Інших 57 священників засудили до різних термінів ув'язнення та відбуття покарання у концтаборах НКВС на півночі СРСР, з яких більшість ніколи не повернулася живими.

⁶ История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: собр. док. в 7 т. Т. 1: Массовые репрессии в СССР. М.: РОССПЭН, 2004. С. 268–275; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937–1938. Москва, 2004. С. 273–281.

⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге; ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін [та ін.]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Ч. 1. С. 136–137; Бажан О.Г. Переслідування православного духовенства в УРСР... С. 303–305.

⁸ Бажан О.Г. Переслідування православного духовенства в УРСР... С. 305.

Матеріали архівно-кримінальних справ засвідчили, що у Броварському районі наприкінці 1937 – початку 1938 рр. розстріляно 12 священників, з них тільки 26–27 листопада 1937 р. розстріляно 5 священників. Так, само у Переяслав-Хмельницькому районі – розстріляно 12 священників, з них 10 та 15 вересня 1937 р. розстріляно 4 священники. Далі йде Баришівський район – розстріляно 10 священників, з них тільки 15 вересня 1937 р. розстріляно 5 священників. Загалом, у київській в'язниці НКВС на Лук'янівці з означених районів лівобережної частини Київської області тільки у вересні 1937 р. розстріляно 13 священників, з них 9 священників розстріляно за один день 15 вересня 1937 р. Наступного місяця, у жовтні 1937 р., розстріляно 5 священників. У листопаді 1937 р. розстріляно 17 священників, з них 8 священників розстріляно упродовж 13–14 листопада, а 26–27 листопада 1937 р. розстріляно ще 7 священників. До Нового року, наприкінці грудня 1937 р., розстріляні ще 4 священники. До свята Різдва Христового 8 січня 1938 р. у київській в'язниці НКВС на Лук'янівці було закатовано ще 4 священники. Підкреслимо, це дані тільки по розстріляному духовенству з 7 районів лівобережної частини Київської області. До цього дослідження не увійшло розстріляне у цей же час духовенство м. Києва та з районів правобережної частини Київської області. В цілому за цей період цифри розстріляного православного духовенства по Києву та Київській області більші в рази. І вони свідчать про цілеспрямовану акцію з масової фізичної ліквідації представників православного духовенства по Києву та Київській області за цей короткий період кінця 1937 – початку 1938 рр. По суті, духовенство цілеспрямовано винищувалося комуністичним режимом як клас і як явище.

Місцем їхнього спільного поховання є Биківнянський ліс, де розташовувалась секретна «спецділянка НКВС УРСР» і де у цей період кожної ночі звозили з Києва трупи «ворогів народу», розстріляних у в'язницях НКВС. Ця спецділянка діяла з 5 серпня 1937 по 17 вересня 1941 рр. Тож фактично всі, хто були розстріляні у Києві за цей період, переважно були поховані у могильниках Биківні.

Всі ці розстріляні у Києві священники належать до Биківнянського мартирологу. У цій статті ми лише коротко торкнемося 11 священників з Броварського району, розстріляних наприкінці 1937 – початку 1938 рр. і тіла яких покоються у безіменних «братаських могильниках» Биківнянського лісу.

1. Архімандрит Феофілакт (Балацький Феофілакт Васильович), 1871 р. н., священник, українець, з 1895 по 1913 рр. був послушником Києво-Печерської Лаври⁹, священником став у 1917 р., служив на різних парафіях, у 1933 р. піддавався арешту органами ДПУ¹⁰, з 1933 р. служив настоятелем церкви у с. Пухівка Броварського р-ну, де правив до закриття владою храму в 1936 р., після чого переїхав у сусіднє с. Літки Броварського р-ну, де проживав до моменту арешту. Був пов'язаний з арештованим настоятелем Троїцької церкви у с. Літки о. Олексієм Олександровським та дяком Данилом Пилиповичем Боша. Виступав проти закриття храму, нелегально здійснював по хатах віруючих богослужіння, молебні, таїнства. У постанові про арешт архім. Феофілакта (Балацького) від 2 вересня 1937 р., підписаній начальником Броварського РВ УНКВС лейтенантом Виговським, в якості підстави для арешту зазначається, що (мовою оригіналу)

«священник групує навколо себе антисоветский елемент, с коим проводит к.р. агитацию против мероприятий Компартии и Соввласти»¹¹.

Заарештований 27 вересня 1937 р. у м. Бровари¹². Згідно з доносами голови та членів Пухівської сільради від 15 вересня 1937 р., архім. Феофілакт проводив таємні релігійні зібрання по хатах віруючих¹³, під час яких висловлював «антирадянські проповіді». Як зазначено в матеріалах слідства, «в предьявленном обвинении виновным себя не признал»¹⁴, також відмовився

⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 60013. Арк. 14.

¹⁰ Там само. Арк. 1 зв, 22.

¹¹ Там само. Арк. 2.

¹² Там само. Арк. 5.

¹³ Там само. Арк. 7 зв.–8, 22.

¹⁴ Там само. Арк. 22.

обмовляти і підписувати доноси на своїх парафіян та знайомих священників. Згідно з витягом з протоколу № 121 засідання трійки при УНКВС по Київській області від 1 грудня 1937 р., (мовою оригіналу)

«будучи бесприходным попом бродяжничал, проживая в селе без определённых занятий, вёл паразитический образ жизни, группировал вокруг себя церковников и к/р элемент, с коими проводил а/с агитацию против Соввласти и её мероприятий. Распространял провокационные слухи о нападении фашистских стран на СССР, предсказывая гибель Соввласти»¹⁵.

На підставі цього обвинувачення того ж дня засуджений трійкою при УНКВС по Київській області до розстрілу¹⁶. Вирок виконано 14 грудня 1937 р. о 24.00¹⁷. Реабілітований у 1989 р.

2. Квятковський Василь Гнатович, 1900 р. н., священник, українець, освіта середня. Висвячений на священника в 1918 р. З 1930 р. поживав і служив у с. Світільне Броварського р-ну, після закриття владою в 1934 р. сільської церкви «відправляв нелегально релігійні обряди»¹⁸. Заарештований 7 жовтня 1937 р.¹⁹ Голова сільради в НКВС доносив, що (мовою оригіналу)

«Квятковський проводит ночные собрания членов пятидесятки на дому у себя и у одиночника Нестеренко Фёдора, но застать эти собрания не удавалось, так как собравшиеся быстро расходились»²⁰.

В інших свідченнях проти священника записано:

«Квятковский Василий Игнатович отправляет религиозные обряды по хатах. Он сам организовал церковную пятидесятку... В 1937 он организовал демонстрацию верующих села с требованием открыть церков. Он собирает ночные собрания церковников, где проводит антисоветскую агитацию»²¹.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 60013. Арк. 25.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Арк. 26.

¹⁸ Там само. Спр. 58805. Арк. 12, 14.

¹⁹ Там само. Арк. 4, 6.

²⁰ Там само. Арк. 15.

²¹ Там само. Арк. 17.

В обвинувальному висновку від жовтня 1937 р. значиться, що окрім того, що (мовою оригіналу)

«собирает нелегальные собрания, где проводит к.р. агитацию» він «в 1935 г. организовал выступление церковников и анти-советского элемента против органов Советской власти с требованием открыть закрытую церковь. В 1937 во время разгара прополочной кампании организовал вторично антисоветские демонстрации с требованием открыть церковь»²².

«В предьявленном обвинении виновным себя не признал»²³.

У витягу із протоколу № 99 засідання трійки при Київському облуправлінні НКВС від 25 жовтня 1937 р. зазначено (мовою оригіналу):

«Обвиняется в том, что на протяжении длительного периода времени бродяжничает по сёлам и на почве религиозных убеждений группирует вокруг себя церковников, собирав нелегальные сборища, на которые втягивал колхозников. Проводил к/р агитацию против мероприятий Партии и Правительства, направленную на развал колхозного строя. Дважды организовывал демонстрацию активных церковников с требованием открыть церковь. В к/р духе истолковывал Сталинскую Конституцию»²⁴.

На підставі цього обвинувачення того ж дня засуджений трійкою при УНКВС по Київській області до розстрілу²⁵. Вирок виконано 11 листопада 1937 р. о 24.00²⁶. Родичам повідомили, що помер в 1941 від «гнійного плевриту»²⁷. Реабілітований у 1989 р.

3. Олександровський Олексій Якович, протоієрей, українець, благочинний, народився 1875 р. у с. Літки Броварського р-ну. У 1896 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію²⁸. По закінченні семінарії з 1896 по 1903 рр. був вчителем Літківської шко-

²² ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58805. Арк. 18.

²³ Там само. Арк. 19.

²⁴ Там само. Арк. 21.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Арк. 22.

²⁷ Там само. Т. 2. Арк. 27.

²⁸ Там само. Спр. 58721. Арк. 7.

ли²⁹. У 1904 р. став священником у с. Заудайка Ніжинського повіту (нині Ічнянського р-ну). У 1913 р. призначений настоятелем Троїцької церкви в рідне с. Літки. Рідний брат Олександр Якович Олександровський був офіцером, воював на боці Білої армії (загинув у 1920 р.). У 1920 р. о. Олексій на замовлення місцевого осередку «Просвіта» служив панахиду за Т. Г. Шевченком³⁰. Після того, як актив «Просвіти» у тому ж році виступив ініціатором «Літківського повстання», обвинувачувався разом з місцевим священником М. Красовитовим у підтримці повстання. Зокрема, згідно з доносом голови Літківської сільради (мовою оригіналу),

«в 1920 р. допомагав організувати контрреволюційне повстання. Ввесь час провадив антирадянську агітацію»³¹.

Під час конфіскації радянською владою церковних цінностей не чинив опору і

«здав усі церковні цінності на першу вимогу цивільної влади»³².

У 1922 р. о. Олексій возведений у сан протоієрея, а в 1926 р. призначений благочинним Броварського та Жукінського районів³³. Дружина померла, сам виховував сина Володимира (1919 р. н.). У 1930 р. був заарештований органами ДПУ, перебував під слідством 1,5 місяці³⁴. Активно виступав проти закриття місцевого храму. Як зазначено у свідченнях представника місцевої сільради І. Х. Рожко (мовою оригіналу),

«в 1936 г., осенью, население села Летки начало собирать подписи на закрытие церкви. Александровский А.Я. созвал совещание церковной пятидесятки, где постановили вести агитационную работу против закрытия церкви. Пятидесятка начала сбор подписей верующих, желающих чтобы церковь работала... Когда за закрытие было собрано больше подписей чем за открытие, Александровский А.Я. написал в горсовет провокационное,

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58721. Арк. 7.

³⁰ Там само. Арк. 10.

³¹ Там само. Арк. 6.

³² Там само. Арк. 10 зв.

³³ Там само. Арк. 7 зв.–8.

³⁴ Там само. Арк. 1 зв.

ложное заявление о том, что якобы секретарь села собирал подписи на закрытие церкви под нажимом, угрожая верующим»³⁵.

Після закриття храму в 1936 р. «здійснював релігійні обряди» «у себе вдома та по хатах у мирян». Як значиться у обвинуваченнях під час допитів,

«проводили у себя на дому собрания селян и служителей культа, выполняли на дому религиозные обряды, проводили контрреволюционную агитацию, агитировали против коллективизации и представителей советской власти, называли товарища Сталина “Посланником Сатаны”»³⁶.

Згідно з показаннями місцевого комсорга К. Т. Савченка,

«перед маем сего (1937) года он ходил по хатах, агитируя население не выходить на демонстрацию, а идти на службу божью. Когда снимали колокола, он говорил: “Приходит конец миру сему, антихрист осилил веру, и Бог пошлёт на землю мор, чтобы половина людей погибла” ... На дому у него собирались попы, совершенно не знакомые селу. Сам он часто посещал своих прихожан по хатах и рассказывал им, что приближается конец света, и нужно только молиться богу, и забыть и колхозы»³⁷.

Такі ж свідчення проти нього дав колишній священник Олександр Тютюнник, який зрікся сану та віри³⁸. На підставі поданих до НКВС доносів підданий затриманню та обшуку 7 жовтня 1937 р.³⁹ У постанові про ув'язнення від 28 жовтня 1937 р., підписаному начальником Броварського РВ НКВС лейтенантом Виговським, зазначалося, що як (мовою оригіналу)

«священник без прихода, группирует вокруг себя антисоветский элемент, с которым проводит к. р. агитацию против мероприятий партии и Соввласти»⁴⁰.

На підставі оголошених обвинувачень 17 листопада 1937 р. (протокол № 115) засуджений трійкою при УНКВС по Київській

³⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58721. Арк. 15.

³⁶ Там само. Арк. 13 зв.–14.

³⁷ Там само. Арк. 17–18.

³⁸ Там само. Арк. 18 зв., 23 зв.–24.

³⁹ Там само. Арк. 5.

⁴⁰ Там само. Арк. 2.

області до розстрілу⁴¹. Вирок виконано 26 листопада 1937 р. о 24.00 ночі⁴². Реабілітований у 1989 р.

4. Панасевич Василь Митрофанович, 1879 р. н., священник, українець, освіта середня. Проживав у с. Вигурівщина Броварського р-ну. У 1932 р. заарештований та засуджений на 4 роки, але вирок було скасовано⁴³. У с. Вигурівщина служив до закриття місцевої церкви в 1935 р., після чого служив у Слобідці, обслуговуючи мешканців навколишніх сіл Бровари, Княжичи, Требухів, Вигурівщині, Троещині та ін.⁴⁴ Заарештований 26 жовтня 1937 р.⁴⁵ Серед обвинувачень таке (мовою оригіналу):

«говорил, гнев божий обрушится на тех, кто забыл бога и не почитает имя его, не молится богу, не почитает праздников. Колхозники поддаются его агитации и в праздничные дни не хотят идти на работу и идут на Слободку в церковь, где служит обедни Панасевич [...] Проводил антисоветское религиозное собрание... Говорил, что добьюсь и церковь откроют, они большевики издеваются над Христовой верой, они за это будут наказаны богом [...] Называет еретиками всех коммунистов, они попрали церковь божию, они долго царствовать не будут их власть падёт. Лучшие люди, которые хотели восстать против ига коммунистов расстреляны [...] Злейший враг советской власти, разлагает массу и восстанавливает её против власти [...] Панасевич собирает подписи на открытие церкви, ведёт агитацию против мероприятий Советской власти и партии, он ведёт разложенческую работу среди населения. Он всегда ходит по селу и совершает панихиды, крещение и молебны»⁴⁶.

«Коммунистов считает порождением антихриста, которые ведут народ к гибели. Запугивает за ослушание законов церкви наказанием Божиим в будущем»⁴⁷.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58721. Арк. 25.

⁴² Там само. Арк. 28 зв.

⁴³ Там само. Спр. 44491. Арк. 7 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 13.

⁴⁵ Там само. Арк. 5.

⁴⁶ Там само. Арк. 9–10.

⁴⁷ Там само. Арк. 11.

«Панасевич обслуговує своєю релігійною проповіддю не-
скільки приходів. К нему на молебни, венчание, крещение и
др. обряды приходят гр-не сёл Требухов, Броваров, Княжич, Ви-
гуровщини, Троещини, Слободки, Печерска и др. Его кр. работа
под видом религий распространяется везде в р-не Броваров»⁴⁸.

Оголошених обвинувачень не визнав⁴⁹. 17 листопада 1937 р.
(протокол № 15) засуджений трійкою при УНКВС по Київській
області до розстрілу з конфіскацією майна⁵⁰. Вирок виконано
26 листопада 1937 р. о 24.00 ночі⁵¹. Реабілітований у 1957 р. Ро-
дичам оголошено, що помер в 1944 від «лімфогранулеомагоза».

5. Писарчук Євген Васильович, 1889 р. н., священник, украї-
нець, служив священником Покровської церкви с. Требухів Бро-
варського р-ну. Заарештований в листопаді 1937 р. по обвину-
ваченню у веденні під виглядом релігії антирадянської агітації
та гуртуванні навколо себе антирадянськи налаштованих віру-
ючих. Трійкою НКВС по Київській області 20 листопада 1937 р.
засуджений до розстрілу. Вирок виконано 27 листопада 1937 р.⁵²

6. Под'єльський Михайл Степанович, священник, українець,
народився 21 травня 1878 р. в м. Ніжин Чернігівської губернії
у сім'ї диякона⁵³. Навчався у Чернігівському духовному училищі
(1889–1892), по завершенню проживав у Ніжині, із січня 1906 р.
ніс послух псаломщика. Між 1911–1917 рр. висвячений у сан ди-
якона, проходив служіння у Чернігівській єпархії. У 1925 р. по-
свячений у сан ієрея і направлений в Прилуцьке благочиння⁵⁴.
У 1930 р. вперше затриманий Прилуцьким ДПУ. Після звільнен-
ня переведений архієпископом Сергієм (Гришиним) у с. Зази-
м'я Броварського р-ну. Попри тиск місцевої радянської влади
на новому місці служіння активно продовжував виконувати свої

⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 44491. Арк. 11 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 18.

⁵⁰ Там само. Арк. 20.

⁵¹ Там само. Арк. 21.

⁵² Там само. Спр. 58200. Т. 1. Арк. 244–245.

⁵³ Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 287. Арк. 28, 29 зв.–29а.

⁵⁴ Там само. Ф. Р-5446. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 140, 142–142 зв.

пастирські обов'язки. Коли в 1935 р. комуністичним активом села було ініційоване закриття храму, о. Михаїл ініціював збір підписів за збереження храму, були направлені делегації віруючих до прокурора республіки і ЦВК. В доносі на настоятеля голова Зазимської сільської ради писав (мовою оригіналу):

«Згуртував міцний церковний актив, який їздив до прокурора республіки та до ЦВК з наклепами на сільраду та учителів, які начебто обманом збирають підписи на клопотання про закриття церкви».

У характеристиці голови Зазимської сільради зазначалося, що «піп Под'єльський» є «запеклим ворогом радянської влади», який «збирає нелегальні збори» в Зазим'ї, Пухівці, Погребах, де веде «антирадянські балачки», агітує проти колгоспу, податків, державних позик.

«Систематично збирає таємні збори, на яких приймають участь попи з інших сіл; неодноразово вночі сільрада розгоняла подібні збори, при чому на них бувало осіб 20–30 селян [...] Загалом своєю антирадянською роботою Под'єльський деорганізує село, гальмуючи виконання всіх планів»⁵⁵.

19 листопада 1937 р. Броварським РВ НКВС видано постанову про арешт о. М. Под'єльського по звинуваченню у «антирадянській агітації»⁵⁶. Згідно протоколів, на допиті о. Михаїл заперечував всі висунуті обвинувачення. Колгоспники з Зазим'я на нього дали наступні свідчення (мовою оригіналу):

«Он приехал в 1928 не знаю откуда и все время проживает в с. Зазимье, занимается группировкой всех церковников с. Зазимье, Погребов и Пуховки, среди этих сёл он ведёт разлагательскую к-р. под видом религии работу[...] Имеет 2 шт. свиней другого хозяйствен. имущества у него нет [...] Он не хочет работать честным трудом [...] При закрытии церкви в 1935 г. вёл яростно агитацию против её закрытия, подговаривая религиозных селян ходит по хатам и собирать подписи на открытие церкви»⁵⁷.

Директор місцевої школи П. М. Давиденко також свідчив, що

⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 62714. Арк. 6 зв.–7.

⁵⁶ Там само. Арк. 2.

⁵⁷ Там само. Арк. 9–9 зв.

«поп Подельский по вечерам и ночью ходит по домам с неизвестной целью, и ведёт свою работу. Был случай примерно в сентябре м-це, что я лично видел, как он был у гр-нки Мишевской Анны Никифоровны примерно часов в 11 веч., где было много людей. Какие сборища там были или других и цель этих сборищ, я не знаю. Поп Подельский ведёт бродячий образ жизни, он ходит в Пуховку, Погребы, Зазимье и др. села [...] Занимается ловлей рыбы и её продажей. Подельский ведёт к-р. агитацию среди населения. Запугивает войною и поражением в ней соввласти. На случай войны угрожает расправой с активом села. Устраивает нелегально собрание ночью с неизвестными мне лицами, которых я не знаю [...] В летний период времени поп Подельский устроил себе на берегу Десны в кустах Курень с какою целью и что он там делал я не знаю, но думаю что его посещали неизвестные лица, с которыми он связан [...] Вся работа попа Подельского направлена на подрыв мероприятий компартии и соввласти»⁵⁸.

В інших показаннях також зазначено:

«Поп Подельский М.С. вел к-р агитацию среди некультурного населения свою агитацию, направленную против мероприятий компартии и соввласти. В период коллективизаций вел агитацию против организации колхозов, говорил: что колхозы это печать дьявола, который хочет веру Христову попати ногами, а людей привести к аду кромешному. Крамольники большевики издеваются над церковью, но за это они понесут кару вечного ада в другом подземном мире [...] В 1935 г. после закрытия церкви в с. Зазимье он повёл свою к-р. агитацию по домам»⁵⁹.

На підставі таких доносів постановою трійки при УНКВС по Київській області від 20 листопада 1937 р. (протокол № 117) о. М. Под'ельський був засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна⁶⁰. Вирок виконано 27 листопада 1937 р. о 24.00⁶¹. Реабілітований у 1989 р.

7. Проценко Гавріл Хомович, монах, 1867 р. н., с. Гапішківка Сосницького р-ну Чернігівської обл., українець. Чернечий пос-

⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 62714. Арк. 10–10 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 13–13 зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 19.

⁶¹ Там само. Арк. 20.

лух проходив у Домницькому монастирі на Чернігівщині, де в 1919 р. прийняв постриг з ім'ям Гавриїл. В 1920 р., після розгону монахів більшовиками, переїхав до Києво-Печерської Лаври, де прожив два місяці, після чого переїхав у с. Заборичі Броварського р-ну⁶². Тут постійно мешкав з 1921 р. до самого арешту в 1937 р. Обвинувачувався, що в 1930 р. агітував місцевих мешканців не вступати до колгоспу, називаючи його (мовою оригіналу)

«антихристовою вигадкою, яка вигадана для того, щоб затягнути православних в панщину»,

в 1935 р. агітував проти закриття місцевої церкви, а в 1937 – проти скидання дзвонів з дзвінниці⁶³. У характеристиці місцевого голови сільради зазначалося, що він

«виконував всі релігійні обряди, а під прикриттям релігії проводить різну контрреволюційну роботу»⁶⁴.

У постанові Броварського РВ НКВС від 25 грудня 1937 р. про ув'язнення о. Гавриїла (Проценка) до Київської в'язниці НКВС зазначалось, що він (мовою оригіналу)

«бродячий монах без определённых занятий, группирует вокруг себя антисоветский элемент, с коим проводит к. р. агитацию против мероприятий компартии и Соввласти»⁶⁵.

Під час ув'язнення винним себе не визнав⁶⁶. Постановою Трійки при УНКВС по Київській області від 25 грудня 1937 р. обвинувачений у тому, що (мовою оригіналу)

«среди населения проводил к-р агитацию против мероприятий Партии и Правительства. Распространял провокационные слухи о предстоящей войне Германии и Польши против СССР и гибели Соввласти. Угрожал расправой активу села при перемене власти. Выступал против колхозного строительства. Оскорбительно отзывался о комсомольцах»⁶⁷.

⁶² ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58755. Арк. 8.

⁶³ Там само. Арк. 8 зв., 10, 20.

⁶⁴ Там само. Арк. 6.

⁶⁵ Там само. Арк. 2.

⁶⁶ Там само. Арк. 20.

⁶⁷ Там само. Арк. 23.

На основі надуманого обвинувачення того ж дня Трійка НКВС засудила монаха Гавриїла (Проценка) до розстрілу з конфіскацією особистого майна⁶⁸. Вирок виконано 29 грудня 1937 р. о 24.00⁶⁹. Реабілітований у 1989 р.

8. Русанович Іоанн Симеонович (Семенович), протоієрей, українець, народився в родині священника Симеона Гавриловича Русановича 23 вересня 1875 р. у с. Анісів, що на лівому березі Десни за 8 км від Чернігова⁷⁰. Навчався у Чернігівській духовній семінарії, згодом працював поштовим чиновником, у 1906 р. прийняв висвячення на священника, служив у Петропавлівській церкві м. Бровари, яке тоді входило до складу Чернігівської єпархії⁷¹. Із 1930 по 1934 рр. служив настоятелем церкви у с. Плоске Броварського р-ну. У цей час від голодомору помер рідний брат о. Іоана – священник Олександр Русанович, який служив настоятелем церкви у рідному селі Гоголів⁷². Після закриття церкви у Плоскому о. Іоан переїхав до рідного села Гоголів, де у батьківській хаті організував домовий храм і нелегально здійснював богослужіння. Як свідчила двоюрідна онука о. Іоана, Тетяна Дмитрівна Русанович, о. Іоан

«забив вікна батьківської хати і влаштував у ній підпільну церкву: таємно вінчав молодих, хрестив дітей, здійснював релігійні відправи в свята»⁷³.

У наданій до НКВС головою Гоголівської сільради характеристичі від 23 серпня 1938 р. зазначалося, що о. І. Русанович (мовою оригіналу)

⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58755. Арк. 23.

⁶⁹ Там само. Арк. 24.

⁷⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 293. Арк. 264, 279 зв.–280; Оп. 2. Спр. 4967. Арк. 60, 61 зв.–63;

⁷¹ Овдиенко М.Г., Шумило С.В. Броварской новомученик прот. Иоанн Русанович (1875–1939), замученный в застенках НКВД // Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 6–7 лют. 2020 р. / упоряд. С. В. Шумило. Київ: Видав. відділ УПЦ, 2020. С. 119–120.

⁷² Коцюба В., Коцюба О., Овдієнко М. Дума про Оглав. Броварі. Українська ідея. 2004. С. 415–416.

⁷³ Овдиенко М.Г., Шумило С.В. Броварской новомученик... С. 120.

«живе без определённых занятий, як бывший служник релігійного культу, останній ніде не працює, а таємним порядком займається хрещенням дітей, устарає молебни у квартирах, який своїми діями розлагає село»⁷⁴.

27 серпня 1938 заарештований за поданням Броварського РВ НКВС за звинуваченням у тому, що

«систематично проводить контрреволюційну пропаганду серед населення»⁷⁵.

Також обвинувачувався у підпільній релігійній діяльності, нелегальному проведенні по хатах богослужінь та організації нелегальних зібрань віруючих, під час яких проповідував релігію, заперечував атеїстичну ідеологію і критикував антирелігійну політику радянської влади. На допитах під час слідства не приховував своїх поглядів. Зокрема, відповідав слідчому:

«Радянська влада не в змозі перевиховати свідомість людей, вона думає, що репресуючи нас служителів культу вона вб'є релігію в народі, це невірно, народ вірив і буде вірити. Ось візьміть перепис 1936 р.: 75% населення записалися віруючими, так це їм не вигідно, будуть проводити повторно перепис, це замазують»⁷⁶.

«Я у себе у хаті організував нелегальні моління [...] Разом з тим я не припиняв здійснювати нелегально релігійні обряди, хрещення дітей, молебні та інше»⁷⁷.

«Я серед селян висловлював невдоволення радянською владою, говооб умертвити 22 мільйони людей, про це як бачите радянська влада замовчує, але народ пам'ятає добре і не забуде»⁷⁹.

У обвинувальному висновку від 9 жовтня 1938 р. зазначено (мовою оригіналу):

«Проводя антисоветскую агитацию и возбуждая религиозные чувства населения, Русанович организовал контрреволюционную группу, вовлѣк в неё служителей культа Квятковского,

⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 18330. Т. 1. Арк. 10.

⁷⁵ Там само. Арк. 2.

⁷⁶ Там само. Арк. 19, 26.

⁷⁷ Там само. Арк. 24–25.

⁷⁸ Там само. Арк. 22.

⁷⁹ Там само. Арк. 20, 26.

Платонова, Погребовского, Полянского (осуждены), которые, будучи руководимы Русановичем, проводили антисоветскую деятельность. Русанович проводил контрреволюционную религиозную пропаганду. Организовал у себя на квартире нелегальные моления, посещал квартиры колхозников и единоличников, там проводил контрреволюционную пораженческую агитацию»⁸⁰.

Під час допитів як своїх співників називав тільки тих священників, які на цей час були вже розстріляні і, таким чином, жодної шкоди названим ним неможливо було вже заподіяти. 13 грудня 1938 р. у НКВС ухвалена постанова про необхідність проведення додаткових слідчих дій по справі о. І. Русановича, у зв'язку із чим термін ув'язнення подовжено до 13 січня 1939 р.⁸¹ Водночас, у справі фактично відсутні нові документи після 13 грудня. Єдиний допит по кримінальній справі о. І. Русановича проводився на Різдво, 7 січня 1939 р., коли від касира Гоголівської споживчої кооперації Ф. Р. Логвиненка було отримано нові свідчення проти священника⁸². Після цього мали відбутися нові допити підозрюваного. Водночас, наступного дня окремих Актом зафіксовано, що о. Іоан Русанович 8 січня 1939 р. о 6 годині ранку помер у лікарні Київської в'язниці НКВС⁸³. Причина смерті в акті не зазначена, відсутнє у справі і свідоцтво про розтин, хоча він згадується у звітах. Той факт, що у документах прихована причина смерті, дає підстави припускати, що о. Іоан помер від побоїв під час допитів. Він не дожив до завершення слідства 5 днів. Як зазначено з цього приводу у постанові від 15 січня 1939 р.:

«Следственное дело № 89379 по обвинению Русановича Ивана Семёновича прекратить и сдать в архив»⁸⁴.

Привертає увагу той факт, що на обвинувальному висновку дата від жовтня 1938 р., яка була надрукована друкарською машин-

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 18330. Т. 1. Арк. 44.

⁸¹ Там само. Арк. 7.

⁸² Там само. Арк. 36–37 зв.

⁸³ Там само. Арк. 48.

⁸⁴ Там само. Арк. 49.

кою, закреслена і виправлена від руки на «грудень 1938 р.»⁸⁵. Також там закреслено, що цю справу

«считать законченным и направить на рассмотрение Особому Совещанию НКВД СССР»,

замість чого було дописано від руку про передачу справи до Київського обласного суду у м. Києві⁸⁶. Імовірно, над о. Іоаном Русановичем мав відбутися показовий публічний процес у Київському обласному суді як над «керівником підпільної антирадянської групи церковників». Проте, під час публічного процесу підсудний о. Іоан Русановч міг спростувати всі ті зізнання, які з нього були вибиті під час допитів. Тому не виключено, що за кілька днів до завершення терміну ведення справи його могли вбити у в'язниці НКВС. Роком раніше у тій же Київській в'язниці НКВС був розстріляний 26 травня 1938 р. племінник о. Іоанна, Дмитро Олександрович Русанович – випускник Київської духовної семінарії, сина священника Олександра Русановича – рідного брата о. Іоана. Тіла обох, судячи з усього, були закопані на «спецділянці НКВС» у Биківнянському лісі.

9. Сударенко Павло Капітонович, 1885 р. н., священник, українець, настоятель Троїцької церкви у м. Бровари. До революції працював учителем в с. Софіївка Згурівського р-ну⁸⁷. Після революції в 1917 р. висвячений на священника у м. Полтава⁸⁸. У 1920-і рр. переїхав до Броварів, де був призначений священником Троїцької церкви. Надалі став її настоятелем. У Броварах проживав по вул. Вокзальна, 4⁸⁹. За радянської влади 4 рази піддавався репресіям і арештам за звинуваченням в «антирадянській діяльності», але перші три рази був виправданий⁹⁰. У четвертий раз заарештований 27 вересня 1937 за поданням IV від-

⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 18330. Т. 1. Арк. 42, 44.

⁸⁶ Там само. Арк. 42, 44.

⁸⁷ Там само. Спр. 58200. Т. 1. Арк. 29.

⁸⁸ Там само. Арк. 30.

⁸⁹ Там само. Арк. 13.

⁹⁰ Там само. Арк. 33.

ділу КОУ НКВС УРСР⁹¹. За доносом голови Броварської сільради А. А. Дуня обвинувачувався в тому, що разом з іншим броварським священником о. Андрієм Тесельським (мовою оригіналу)

«організовували молодь і дітей, намагалися вселяти їм релігійні забобони, умовляли не піддаватися агітації комсомолу, а об'єднуватися навколо церкви [...] Коли протягом довгого періоду не було дощів, вони влаштували біля колодязя молебень, зібравши там велику кількість людей. Біля квартир Тесельського і Сударенка часто шикувалися черги віруючих, які приходили сповідатися. Часто доводилося нам, і зокрема мені, як голові сільради, мало не розганяти юрби, які збиралися навколо священників. Я заявляю, що Тесельський і Сударенко є найлютішими ворогами Радянської влади. Ні в якому разі не можуть бути терпимі в радянському суспільстві, є підриивниками заходів партії і Уряду, так як є найлютішими ворогами революції»⁹².

Інший броварський активіст Н. А. Кишковський в доносі в НКВС повідомляв, що обидва священники

«систематично проводять серед місцевих жителів, умовляючи їх дітей ходити до церкви... Шкідливу роботу Тесельський Андрій і Сударенко Павло проводили серед молоді. Були неодноразові випадки, коли вони всупереч усім заборонам, вночі пізно відкривали церкву, де проводили вінчання молоді, під час цього завжди намагалися проводити і проводили антирадянські агітації, умовляли не піддаватися Радвладі, пропаганді комсомолу, а об'єднуватися навколо церкви»⁹³.

Також священник обвинувачувався в тому, що (мовою оригіналу)

«провокував віруючих на антирадянські виступи з метою відкриття раніше закритих рішенням Уряду Броварських церков. Для цього влаштовувалися нелегальні наради церковного активу в хатах Сударенка і Мішина, на яких обговорювалися питання як краще організувати віруючих, які повинні були б виступити перед органами Радянської влади з вимогою відкриття церков»⁹⁴.

Згідно зі свідченнями о. Павла Сударенка, з 1936 р. він в Броварах (мовою оригіналу)

⁹¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58200. Т. 1. Арк. 10, 13.

⁹² Там само. Арк. 41–41 зв.

⁹³ Там само. Арк. 39–39 зв.

⁹⁴ Там само. Арк. 36.

«здійснював релігійні треби по домівках віруючих, так як церква, настоятелем якої був, спочатку була завалена зерном колгоспу, а в подальшому, в 1937 р. рішенням уряду була зовсім закрита»⁹⁵.

Після цього він став домагатися відкриття Троїцької церкви у Броварах, збирати підписи та звертатися з проханнями до органів влади про відкриття храму⁹⁶. Це послужило приводом до звинувачення в «контрреволюційній діяльності», яка проявлялась у тому, що

«провокував віруючих на антирадянські виступи з метою відкриття церкви»⁹⁷.

На підставі цього звинувачення рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 29 жовтня 1937 р. (протокол № 101) священник Павло Сударенко був засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна⁹⁸. Вирок про розстріл приведений у виконання 13 листопада 1937 р. о 24.00⁹⁹. Разом з ним у цей же день були розстріляні броварський священник Андрій Тесельський та його рідний брат священник Григорій Тесельський.

10. Тесельський Андрій Дмитрович, 1884 р. н., священник, українець, служив у Петропавлівській та Троїцькій церквах м. Бровари. Син сільського вчителя і диякона Дмитра Тесельського¹⁰⁰. Працював учителем¹⁰¹, у 1921 р. висвячений на священника єпископом Димитрієм (Вербицьким)¹⁰². У 1934 р. переведений до м. Бровари священником Петропавлівської церкви, де став її настоятелем¹⁰³. Проживав у Броварах за адресою: вул. Озерян-

⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58200. Т. 1. Арк. 30.

⁹⁶ Там само. Арк. 31.

⁹⁷ Там само. Арк. 47.

⁹⁸ Там само. Арк. 50–50 зв.

⁹⁹ Там само. Арк. 52.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 35 зв.

¹⁰¹ Там само. Арк. 34.

¹⁰² Там само. Арк. 35.

¹⁰³ Там само. Арк. 35 зв.

ська, 3¹⁰⁴. Після закриття владою в 1935 р. Петропавлівської церкви переведений в клір Троїцької церкви м. Бровари¹⁰⁵. Із 1936 р., після закриття Троїцької церкви, разом з о. Павлом Сударенком у Броварах

«здійснював релігійні треби по домівках віруючих, так як церква [...] спочатку була завалена зерном колгоспу, а в подальшому, в 1937 р. рішенням уряду була зовсім закрита»¹⁰⁶.

Після цього о. А. Тесельський разом з о. П. Сударенком стали домагатися відкриття Троїцької церкви в Броварах, збирати підписи та звертатись з проханнями до органів влади про відкриття храму¹⁰⁷. За це 28 вересня 1937 р. був заарештований НКВС¹⁰⁸. За доносом голови Броварської сільради А. А. Дуня обвинувачувався в тому, що разом з іншим броварським священником о. П. Сударенком

«організовували молодь і дітей, намагалися вселяти їм релігійні забобони, умовляли не піддаватися агітації комсомолу, а об'єднуватися навколо церкви [...] Коли протягом довгого періоду не було дощів, вони влаштували біля колодязя молебень, зібравши там велику кількість людей. Біля квартир Тесельського і Сударенка часто шикувалися черги віруючих, які приходили сповідатися. Часто доводилося нам, і зокрема мені, як голові сільради, мало не розганяти юрби, які збиралися навколо священників. Я заявляю, що Тесельський і Сударенко є найлютішими ворогами Радянської влади. Ні в якому разі не можуть бути терпимі в радянському суспільстві, є підриивниками заходів партії і Уряду, так як є найлютішими ворогами революції»¹⁰⁹.

Інший броварський активіст Н. А. Кишковський в доносі до НКВС повідомляв, що обидва священники

«систематично проводять серед місцевих жителів, умовляючи їх дітей ходити до церкви... Шкідливу роботу Тесельський Андрій і

¹⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58200. Т. 1. Арк. 21.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 35 зв.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 30.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 31.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 20.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 41–41 зв.

Сударенко Павло проводили серед молоді. Були неодноразові випадки, коли вони всупереч усім заборонам, вночі пізно відкривали церкву, де проводили вінчання молоді, під час цього завжди намагалися проводити і проводили антирадянські агітації, умовляючи не піддаватися Радвладі, пропаганді комсомолу, а об'єднуватися навколо церкви»¹¹⁰.

Також священник звинувачувався в тому, що

«провокував віруючих на антирадянські виступи з метою відкриття раніше закритих рішенням Уряду Броварських церков. Для цього влаштовувалися нелегальні наради церковного активу в хатах Сударенка і Мішина, на яких обговорювалися питання як краще організувати віруючих, які повинні були б виступити перед органами Радянської влади з вимогою відкриття церков»¹¹¹.

Це послужило приводом до звинувачення в «антирадянській діяльності», яка проявлялась у тому, що

«провокував віруючих на антирадянські виступи з метою відкриття церкви, раніше закритої Урядом»¹¹².

На підставі цього обвинувачення рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 29 жовтня 1937 р. (протокол № 101) священник Андрій Тесельський був засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна¹¹³. Вирок про розстріл приведений у виконання 13 листопада 1937 р. о 24.00¹¹⁴. Разом з ним у цей же день були розстріляні його рідний брат священник Григорій Тесельський і броварський священник Павло Сударенко. Згодом родичам повідомили, що о. А. Тесельський помер в 1942 р. від «бронхіальної астми»¹¹⁵.

11. Честнійший Стефан Васильович, 1874 р. н., священник, українець, син священника Стефана Честнійшого. Закінчив Полтавську духовну семінарію, після чого став священником,

¹¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 58200. Т. 1. Арк. 39–39 зв.

¹¹¹ Там само. Арк. 36.

¹¹² Там само. Арк. 47.

¹¹³ Там само. Арк. 50–50 зв.

¹¹⁴ Там само. Арк. 53.

¹¹⁵ Там само. Т. 2. Арк. 8.

служив по сільських парафіях Полтавщини. В 1930 р. у с. Павлівка був затриманий ДПУ УСРР та висланий до Архангельської області терміном на 1 рік¹¹⁶. У 1934 р. архієпископом Сергієм (Гришиним) направлений служити у с. Погреби Броварського р-ну, де був призначений настоятелем місцевого храму¹¹⁷. У характеристиці місцевого голови сільради зазначалось, що

«в 1935 р. під час закриття церкви в с. Погреби він вів широку агітацію проти закриття церкви, зібравши підписи проти закриття»¹¹⁸.

У постанові Броварського РВ НКВС про ув'язнення до Київської в'язниці НКВС від 20 вересня 1937 р. обвинувачений у тому, що (мовою оригіналу)

«проводит к.р. агітацію против меропрятий ком.партии и соввласти»¹¹⁹.

На слідстві голова сільради І. К. Гринько заявив, що священник Стефан Честнійший (мовою оригіналу)

«ведёт бродячий образ жизни, живёт в Погребях, ходит совершать религиозные обряды в другие села – Зазимье и т. д. [...] Ведёт религиозную агитацию, а под видом её ведёт к-р. работу. Он агитирует не работать колхозникам, а соблюдать церковные праздники[...] Ведёт нелегальные собрания и группирует вокруг себя к-р элемент из раскулаченных, распространяет запугивание и говорит: “коммунисты должны понести наказание от бога и понести заслуженную кару”[...] Собрал вместе с группой церковников в 1936 г. подписи на открытие церкви[...] Его разлагательская работа отражается на выполнении всех выполняемых работ и заданий по гособязательствам»¹²⁰.

В обвинувальному вирокі від 20 листопада 1937 р. зазначено, що «обвиняемый в предъявленном ему обвинении виновным себя не признал»¹²¹.

¹¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 62702. Арк. 1-б зв., 8.

¹¹⁷ Там само. Арк. 8.

¹¹⁸ Там само. Арк. 6.

¹¹⁹ Там само. Арк. 2.

¹²⁰ Там само. Арк. 10–10 зв.

¹²¹ Там само. Арк. 16.

Постановою прійки при УНКВС по Київській області від 20 листопада 1937 р. обвинувачений у тому, що (мовою оригіналу)

«будучи бесприходным попом без определённых занятий бродяжничал, вёл паразитический образ жизни, группировал вокруг себя к/р элемент, с коим проводил к/р агитацию против мероприятий компартии и Соввласти. Распространял слухи о нападении фашистской Германии и Польши на СССР, предсказывая неизбежное поражение Соввласти»¹²².

На основі цього обвинувачення засуджений трійкою УНКВС до розстрілу з конфіскацією майна¹²³. Вирок виконано 27 листопада 1937 р. о 24.00¹²⁴. Реабілітований у 1989 р.

«Провина» цих священників з Броварщини перед радянським режимом полягала лише у тому, що, попри пануючу атеїстичну ідеологію і заборони з боку радянської влади на ведення релігійної проповіді, вони все одно продовжували виконувати свій пастирський обов'язок та служити людям і Богу: проповідували, хрестили, вінчали, звертались до радянської влади з проханнями не закривати церкви. За це вони були обвинувачені у «антирадянській діяльності» і засуджені до страти. Це були прості і малопримітні українські сільські пастирі, які просто чесно і щиро здійснювали своє служіння, духовно опікувались мешканцями Броварщини, допомагали їм духовно у скрутний час, не шкодуючи власних життів.

Подвиг цих безневинних мучеників за віру заслуговує на пам'ять, пошанування та наслідування. Адже вони є прикладом справжньої доброчесності і святості.

Їхні тіла, як і більшості інших розстріляних у цей же період у київських в'язницях НКВС, не були поховані за християнським звичаєм. Після опівночі тіла розстріляних завантажували на «полуторки» і під охороною таємно привозили на загороджену високим парканом з колючим дротом спецділянку НКВС у Биківнянському лісі, де скидали в попередньо вириті ями і засипали вапном і землею.

¹²² ЦДАГО України. Ф. 263. Спр. 62702. Арк. 19.

¹²³ Там само. Арк. 19.

¹²⁴ Там само. Арк. 20.

Всі ці розстріляні у Києві священники належать до Биківнянського мартирологу, оскільки знайшли свій останній прихисток у безіменних «братських могильниках» Биківнянського лісу, на території секретної «спецділянки НКВС УРСР», яка тут діяла з 5 серпня 1937 по 17 вересня 1941 рр.

Биківнянський ліс є найбільшим похованням серед подібних на території України, а також входить до трійки найбільших масових поховань жертв сталінських репресій в колишньому СРСР. Трагедія Биківні стоїть в одному ряду з такими злочинами як Освенцим, Бухенвальд, Дахау, Бабин Яр, Бутово, Сандармох і Катинь. Для віруючих людей Биківнянський ліс є не просто місцем трагедії і пам'яті, але й святим місцем, оскільки тут поховані тисячі мучеників за віру і просто безневинні страждальці, закатовані богоборницьким режимом в страшні роки сталінських репресій.

*Ewa KOWALSKA**

Zawołać po imieniu. Zamordowani zgodnie z decyzją katyńską kawalerowie Orderu Virtuti Militari spoczywający w Bykowni

Order Virtuti Militarii, jest polskim, najwyższym odznaczeniem przyznawanym za bezgraniczne oddanie Ojczyźnie, przeciwstawienie się zdradzie nawet za cenę życia¹. Symbolizuje rycerskie ideały,

* *Ева Ковальська (Ewa Kowalska)* – працівник Управління пошуку та ідентифікації Інституту національної пам'яті (м. Варшава, Польща), доктор наук; ORCID: 0000-0001-9417-5984; ewa.kowalska@ipn.gov.pl.

¹ Order Virtuti Militarii, jest także jednym z najstarszych i najważniejszych w świecie odznaczeń za wybitne czyny wymagające odwagi i męstwa, ponad obowiązki. Jest odznaczeniem starszym od francuskiej Legii Honorowej ustanowionej w 1802 r., od brytyjskiej Victoria Cross, nadawanego od 1856 r.

wydarzenia, czyny, które swoimi korzeniami sięgają czasów, kiedy walka o niepodległość była patriotycznym obowiązkiem. Geneza orderu wywodzi się z walk w obronie konstytucji 3 maja ze zbrojną interwencją caratu w 1792 r. Po działaniach władz carskich mających na celu zhańbienie orderu, przez przyznawanie go tym, którzy walczyli przeciwko polskim powstańcom 1831 r. i 1863 r., honor jego noszenia ocalił Marszałek Józef Piłsudski. Oczyszczył go, nie tylko aktem prawnym, ale też w praktyce przez przyznanie go tym, którzy stanęli w obronie Ojczyzny przed sowiecką nawałą w 1920 r. Zostali nim uhonorowani bohaterowie, którzy nie dopuścili do zalania Polski i Europy przez «drugi najazd Czyngis-chana», który pozostawił za sobą śmierć, gwałty i zgliszcza. Wywalczona niepodległość, lata budowy Ojczyzny trwały jednak zaledwie 20 lat. Wydarzenia roku 1939 r., pakt Ribbentrop – Mołotow usankcjonowały czwarty rozbiór Polski. Oznaczał on nie tylko dewastację polskiej infrastruktury gospodarczej, niszczenie dóbr kultury, ale też jej nosicieli. «Kaniec pańskiej Polszy» oznaczał skazanie na najwyższy wymiar kary wszystkich wrogów nowej władzy. W okresie okupacji, odznaczeni orderem *Virtuti Militari* byli niejako napiętnowani, naznaczeni znakiem «buntownika» wobec najeźdźcy. Osoby nim uhonorowanie, które znajdowały się na ziemiach II RP zagarniętych przez sowiecką Rosję zostały zaszeregowane do kategorii szczególnie «zaprzysięgłych wrogów władzy sowieckiej». Zatrzymane przez wkraczające wojska Armii Czerwonej lub aresztowane później, zgodnie z decyzją Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r., zostały skazane na śmierć, jako «nie rokujące poprawy». W myśl w. w. decyzji. w sumie miano rozstrzelać 14 700 jeńców wojennych oraz 11 tys. osób aresztowanych². Wykonania tego postanowienia w stosunku do aresztowanych, w przeciwieństwie do jeńców, nie potwierdzają jednak inne dokumenty, dotąd przekazane stronie polskiej. Jednym z nich jest imienna lista sporządzona przez naczelnika 1. Wydziału Specjalnego

i amerykańskiego Medal of Honor, przyznawanego od 1861 r. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Legia_Honorowa; [tps://pl.wikipedia.org/wiki/Krzy%C5%BC_Wiktorii](https://pl.wikipedia.org/wiki/Krzy%C5%BC_Wiktorii) https://pl.wikipedia.org/wiki/Medal_Honoru.

² Katyń. Dokumenty zbrodni. t.2, Zagłada marzec – czerwiec 1940, Warszawa 1988, s. 41.

NKWD USRS, starszego lejtnanta bezpieczeństwa państwowego (dalej – b. p.) Fiodora Cwietuchina, powszechnie zwana Ukraińską Listą Katyńską³. Z jego pisma skierowanego do naczelnika 1. Wydziału Specjalnego NKWD ZSRS mjr b. p. Leonida Basztakowa wiadomo, iż funkcjonariusze NKWD zamordowali na Ukrainie w wyniku tej zbrodniczej decyzji 3435 aresztowanych obywateli polskich⁴. W tej ogólnej liczbie osób skazanych na śmierć znajdowało się nie mniej niż 60 Kawalerów Orderu *Virtuti Militari*⁵.

Według znanych dokumentów, w sumie na tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi, zostało zgładzonych 7305 polskich oficerów, policjantów, żandarmów, urzędników państwowych, osób związanych z wywiadem i podejrzanych o działalność kontrrewolucyjną⁶. Rozkaz nr 00350 szefa NKWD Ławrientija Berii z 22 marca 1940 r. wymienia na tzw. Zachodniej Ukrainie następujące więzienia,

³ Należy uzupełnić, iż zgodnie z wykonaniem decyzji katyńskiej funkcjonariusze NKWD rozstrzelali 21 857 obywateli II RP. Ciała przetrzymywanych w Kozielsku 4421osób, jak dzisiaj wiemy, zostały ukryte w lesie katyńskim, zwłoki 3820 (przetrzymywanych w Starobielsku) pogrzebano w Piatichatkach w pobliżu Charkowa, szczątki 6311 (przetrzymywanych w Ostaszkwowie) ukryto w Miednoje. Pozostała liczba 7305 zamordowanych, to więźniowie zgładzeni na tzw. Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi. (O liczebności zgładzonych, tamże, s. 416–420).

⁴ Wykaz przekazany 25 listopada 1940 r. został sporządzony na podstawie akt osobowych, zebranych w 5 workach. (Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 2, s. 410) W notatce z 3 marca 1959 r. do Nikity Chruszczowa, prezesa Rady Ministrów ZSRS, Aleksandr Szelepin, przewodniczący KGB ZSRS zaproponował zniszczenie akt ewidencyjnych zamordowanych 5 maja 1994 r. Lista sporządzona przez Cwietuchina została przekazana przez zastępcę szefa Służby Bezpieczeństwa Ukrainy gen. Andrieja Chomicza, prokuratorowi Stefanowi Śnieżko, zastępcy Prokuratora Generalnego RP.; zob. też: *Listy dyspozycyjne więźniów zamordowanych na Ukrainie* [w:] *Ukraiński ślad Katynia*, red. Zuzanna Gajowniczek, Warszawa 1995, s. 1–233.

⁵ Biogramy 42 osób uhonorowanych Orderem *Virtuti Militari* zostały opracowane w dwóch publikacjach, podstawowych do przedstawianego tematu publikacjach: *Księżde Cmentarnej Kijów–Bykownia, Warszawa 2015* oraz publikacji autorstwa: Kazimierz Banaszek, Wanda Krystyna Roman, Zdzisław Sawicki, *Kawalerowie Orderu Virtuti Militari w mogiłach katyńskich, Warszawa 2020*.

⁶ Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 2, s. 416–420.

w których miano zgodnie z decyzją katyńską zamordować trzy tysiące aresztowanych:

- lwowskie – 900 osób,
- rówieńskie – 500,
- wołyńskie – 500,
- tarnopolskie – 500,
- stanisławowskie – 400,
- drohobyckie – 200.

Przetrzymany w wyżej wymienionych sześciu więzieniach, mieli zostać przewiezieni w terminie 10 dni, przez wojska konwojowe 13. Dywizji, do trzech miejsc kaźni w: Kijowie, Charkowie i Chersoniu⁷. Ciągłe brakuje jednak dokumentu wskazującego nazwiska i liczebność aresztowanych transportowanych z danego więzienia do każdej z trzech wymienionych w decyzji katowni NKWD. Brakuje imiennych list rozstrzelanych wymienionych w rozkazie z 22 marca 1940 r. miejscach, potwierdzenia wykonania zadania tzn. mordu i lokalizacji ukrycia szczątków każdej ofiar uwzględnionej na liście ukraińskiej.

Zgodnie z pismami prokuratorów Prokuratury Wojskowej Ukrainy z czerwca 1995 r., prowadzących sprawę katyńską, w kwietniu – maju 1940 r. w więzieniach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi przebywało 10685 obywateli polskich. W wyniku akcji przeprowadzonej 10 grudnia 1939 r. aresztowano:

- w rejonie (obłasti) tarnopolskim do 10 grudnia 1939 aresztowano 153 osoby. Wśród nich zatrzymano 51 oficerów rezerwy, w tym 5 pułkowników, 3 podpułkowników, 14 majorów, 65 kapitanów, 56 poruczników,
- w rejonie stanisławowskim (Iwano – Frankowska obłast) do 10 grudnia 1939 r. aresztowano 140 osób. W tej grupie represjonowano 7 oficerów rezerwy, 1 generała, 2 podpułkowników, 8 majorów, 27 poruczników,
- w rejonie wołyńskim aresztowano 161 osób (do 10 grudnia 1939 r. 65 osób), wśród nich 35 oficerów rezerwy, w majorów, 26 kapitanów, 32 poruczników, 91 podporuczników,

⁷ Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 2, s. 83.

- w rejonie lwowskim aresztowano 226 osób (do 10 grudnia aresztowano 129 osób). W tej grupie represjonowanych znajdowało się 5 generałów, 23 pułkowników, 28 podpułkowników, 42 majorów, 61 kapitanów, 22 poruczników i 46 podporuczników⁸.

W stosunku do zatrzymanych prowadzone były działania śledcze, podlegali oni rozmaitym spisom i byli przesyłani do innych więzień. Z przekazanych Polsce przez stronę ukraińską dokumentów wynika, że do 1956 r. w Komitecie Bezpieczeństwa Państwowego Ukraińskiej SRS zachowało się 2500 kart z kartoteki operacyjno-sprawozdawczej, które były prowadzone, obok akt śledczych, przez organy NKWD USRS w stosunku do aresztowanych obywateli polskich. Prowadzone badania wskazują, iż większość z nich rozstrzelano w Kijowie. Kwerendy mające na celu ustalenie dokładnej liczebności osób zamordowanych w wyżej wymienionych katowniach są w toku.

Zwracając uwagę na spisy sporządzone przez F.Cwietuchina wymieniające ofiary mordu, w tym zgładzone w Kijowie, przeanalizujmy listę 055/5. Znajdują się na niej 43 osoby⁹. Dotąd autorce udało się ustalić, iż wszystkie umieszczone na niej osoby były zgrupowane w więzieniach lwowskich na Zamarstynowie i Brygidkach. Wiemy, że niektórzy z nich byli aresztowani już w październiku, listopadzie 1939 r., wielu w grudniu 1939 r., reszta prawie do połowy 1940 r. Na pewno, część z nich, zgodnie z przytoczonym opracowaniem została w kwietniu 1940 r. skierowana do Kijowa. Pytaniem otwartym pozostaje, czy wszyscy aresztowani z wyżej wymienionych zostali tam zamordowani?

⁸ Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 1, Jeńcy nie wypowiedzianej wojny (sierpień 1939 – marzec 1940), red. Edward Frącki, Wojciech Materski, Warszawa 1995, s. 325–326; Jednobrzmiące dokumenty, opatrzone tym samym numerem: 13-38331-94 z 15 maja 1995 r. w sprawie przesłania poszukiwanych dokumentów dotyczących zgładzonych w zbrodni katyńskiej obywateli polskich, podpisane przez Generalnego Prokuratora Ukrainy W. W. Dancjuka skierowane do różnych rejonów: połtawskiego, chmielnickiego, żytomierskiego, winnickiego, zakarpackiego, czernichowskiego, iwano-frankowskiego, tarnopolskiego, rówieńskiego, lwowskiego, charkowskiego – Ukrainy, IPN BU 182/1/5, s. 11–12, 13–14, 15–16, 18–19, 21–22, 24–25, 27–28, 29–30, 31–32, 33–34, 35–36.

⁹ Zob. [w:] Śladem zbrodni katyńskiej, oprac. Zuzanna Gajowniczek, Jędrzej Tucholski, Warszawa 1988.

Należy podkreślić, że na w.w. liście 055/5 zawierającej 43 pozycje (dalej poz. – EK), odnaleziono 8 nazwisk osób uhonorowanych Orderem Virtuti Militari. Są to: Leon Dębski [poz. 37]; Zygmunt Ertel [poz. 34]; Karol Kurek [poz 27]; Mieczysław Linde [poz. 1]; Juliusz Tomaszewski [poz. 31]; Bronisław Szczyradłowski [poz. 3], Edmund Żelawski [poz. 26].

Szczególnym dowodem mordu są nazwiska wyryte na przedmiotach odnalezionych w dołach śmierci. Jednym z nich jest gęsty grzebyk tzw. wszawik, na którym udało się odczytać nazwiska m. in. dwóch Kawalerów Ordecu Virtutii Militarii (znajdujących się na w.w. liście)¹⁰. Są to: Bronisław Szczyradłowski oraz Edmund Żelawski.

Krótko o każdym z Kawalerów uwzględnionym na liście nr 055/5; kim byli, na podstawie jakich czynów władze sowieckie zdecydowały o ich skazaniu na śmierć?

1. *Bronisław Szczyradłowski*, syn Stanisława i Józefy, urodził się w powiecie tarnopolskim w 5 grudnia 1887 r. Ukończył w 1913 r. studia prawnicze na uniwersytecie im. Jana Kazimierza i podjął pracę w kancelarii adwokackiej. Po wybuchu I wojny światowej został wcielony do armii austriackiej. Podczas kampanii dostał się do niewoli rosyjskiej. Przebywał w obozach w Samarze i Chwałyńsku. Po odzyskaniu wolności wstąpił do 5 Dywizji Syberyjskiej. Był dowódcą 7 kompanii 1 pułku strzelców. Podczas walk w grudniu 1919 r. na jednej ze stacji pierwszy wyładował swoją kompanię z wagonów i śmiałym atakiem rozbił rozlokowany na stacji batalion. Za ten czyn otrzymał Order Virtutii Militarii. Pełniąc obowiązki dowódcze, został w 1927 r. mianowany podpułkownikiem. Od

¹⁰ Należy uzupełnić, iż grzebyk wskazuje, że na nim osoby, więzione były początkowo w różnych miejscach, skąd były dalej przemieszczane do więzień wymienionych w rozkazie z 22 marca 1940 r., a stamtąd do Kijowa, (gdzie najprawdopodobniej powstały lub zostały uzupełnione napisy na grzebyku. Dominice Siemińskiej i Reginie Piątek udało się odczytać ponadto nazwiska zamordowanych:

- Wincenty Świątowiak (zob. tamże, lista Dyspozycyjna – dalej L.D., nr 057/1., poz. 23) więziony w Łucku, zamordowany w Kijowie (Łuck – Równie – Kijów).
- Ludwik Dworzak (tamże, LD. 055/3, poz. 32). Ostatnia wiadomość dotarła do rodziny z Czernichowa, skąd sędzia sądu Okręgowego we Lwowie, trafił najprawdopodobniej do Lwowa, a stamtąd do Kijowa.
- Franciszek Strzelecki (tamże, LD. 043/3, poz. 38).

1933 r. objął stanowisko kierownika Okręgowego Urzędu Wychowania Fizycznego i przysposobienia Wojskowego w Brześciu. W 1935 r. został przeniesiony w stan spoczynku. W czasie wrześniowych walk 1939 r. był zastępcą dowódcy obrony Lwowa. Został aresztowany przez NKWD w grudniu 1939 r. i osadzony na Brygidkach. W kwietniu został przewieziony do Kijowa i tam zamordowany¹¹.

2. *Leon Dębski*, syn Stanisława i Józefy, urodził się w Rosji 10 lipca 1890 r. Absolwent Szkoły Wojennej w Kijowie w 1910 r. Wyruszając na front I wojny światowej zwrócił uwagę dowódców rosyjskich niezwykłą walecznością. W 1917 r. odkomenderowany do I Korpusu polskiego walczył z bolszewikami w okolicach Witebska, Orszy i Bobrujska. Po rozbrojeniu, działał w polskiej Organizacji Wojskowej w Kijowie. W okresie służby w Wojsku Polskim, awansowany do stopnia majora, organizował II dywizjon artylerii wielkopolskiej. W sierpniu 1919 r. kierując artylerią 14 pułku artylerii polowej «wykazał nadzwyczajną odwagę osobistą w walkach pod Mińskiem i Bobrujskiem, stale narażając się na ogień artylerii i kaemów nieprzyjaciela... był osobiście w miejscach najbardziej zagrożonych.» Za bohaterskie czyny otrzymał Order Virtuti Militari. Po zakończeniu wojny kształcił się doskonalc sztukę wojenną i awansował do stopnia pułkownika. W czasie walk kampanii wrześnio walczył m.in. w obronie Lwowa. Został aresztowany przez funkcjonariuszy NKWD w nocy z 9/10 grudnia 1939 r. i więziony na Brygidkach. W kwietniu 1940 r. został przetransportowany prawdopodobnie do Kijowa¹².
3. *Ertel Zygmunt*, syn Stanisława i Anieli, urodził się w Wielkopolsce 25 lutego 1890 r. Służył w Armii Cesarstwa Niemieckiego. Po demobilizacji walczył w powstaniu wielkopolskim. Służył w Armii Wielkopolskiej w 1 batalionie telegraficznym. W grudniu 1919 r., po zjednoczeniu z Wojskiem Polskim został dowódcą 14 kompa-

¹¹ Centralne Archiwum Wojskowe – dalej CAW, Akta personalne – dalej: Ap 7354, Virtuti Militari – dalej: VM 74-7002; *Kawalerowie orderu Virtuti Militari*, s. 284; Śladem zbrodni katyńskiej, s. 216.

¹² CAW, Ap 1576, 5955, VM 29-2015; *Kawalerowie Orderu Virtuti Militari*, s. 61; Śladem zbrodni katyńskiej, s. 219.

nii telegraficznej w 14 Dywizji Piechoty. Wykazał się niezwykłą odwagą w wojnie polsko – bolszewickiej 1920 r. Po wojnie pełniąc służbę na rozmaitych stanowiskach związanych z łącznością, awansował do stopnia podpułkownika. W lipcu 1933 r. został przeniesiony do rezerwy. Pełnił funkcję wicedyrektora Poczty i Telegrafów we Lwowie. Został przez funkcjonariuszy NKWD aresztowany 25 października 1939 r. i przetrzymywany w więzieniu na Zamarstynowie, skąd został przewieziony do Kijowa¹³.

4. *Karol Kurek*, syn Piotra i Anieli, urodził się w Krakowie 4 listopada 1895 r. Rozpoczęte studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim przerwał powołanie do armii austriackiej w 1914 r. Walczył na froncie rosyjskim i włoskim. Po I wojnie światowej powrócił na studia przerwał zmagania 1919–1920 r. W walkach na froncie ukraińskim wyróżnił się zwłaszcza we wrześniu 1919 r., gdy przedarł się z dwoma kompaniami na tyły pozycji nieprzyjaciela. W ataku na bagnety zdobył baterię z 3 działami i zmusił nieprzyjaciela do ucieczki. Za niebywałą odwagę został uhonorowany Orderem *Virtuti Militari*. Po wojnie pełnił służbę na wielu stanowiskach dowódczych, awansował do stopnia podpułkownika i jednocześnie kończył studia prawnicze. Latem 1939 r. kierował Okręgowym Urzędem Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Obronnego w Łodzi. We wrześniu 1939 r. znajdując się na terenach wschodnich II RP został zatrzymany i przetrzymywany w więzieniu w Przemyślanach, a następnie na Brygidkach i na Zamarstynowie we Lwowie¹⁴. Z tego ostatniego nie podjął ucieczki wraz z kolegami, gdyż jako prawnik wierzył w przestrzeganie przez sowieckich najeźdźców konwencji międzynarodowych. Anonimowa kartka znajdująca się w posiadaniu rodziny sugeruje, że został z Zamarstynowa wysłany do obozu w Kozielsku. Być może znajdował się on w grupie 94 jeńców, którzy w grudniu 1939 r. zostali przewiezieni do Kozielska, a stamtąd do Kijowa. Należy dodać, że w tej grupie znajdował się także inny bohater uhonorowany Orderem *Virtuti Militarii*, Wojciech Bucior, o którym dalej.

¹³ Śladem zbrodni katyńskiej, s. 219.

¹⁴ CAW, Ap 276, 19426, VM 73-6808; *Kawalerowie Orderu Virtuti Militari*, s. 167; Śladem zbrodni katyńskiej, s. 218.

5. *Mieczysław Linde*, syn Franciszka i Sydonii, urodził się we Lwowie 11 listopada 1868 r. Po ukończeniu korpusu kadetów w Bratysławie, służył w 24 pułku piechoty. Następnie wstąpił do Wojska Polskiego. Służąc na stanowiskach dowódczych podczas zmagania polsko – bolszewickich w latach 1919–1920 był dwukrotnie przedstawiany do odznaczenia *Virtuti Militarii* za męstwo i dawanie przykładu podwładnym. Orderem został uhonorowany za walkę z konnicą Budionnego w czerwcu i lipcu 1920 r. pod Konstantynowem. Czynną służbę w Wojsku Polskim skończył w 1927 r. w stopniu generała brygady. W czasie agresji sowieckiej 1939 r. był jednym z organizatorów Straży Obywatelskiej w rodzinnym Lwowie. Został aresztowany przez funkcjonariuszy NKWD 3 października 1939 r. i uwięziony na Zamarstynowie. Ze Lwowa został przewieziony do Kijowa¹⁵.
6. *Jan Rozwadowski*, syn Bronisława i Wandy, urodził się w powiecie Kamionka Strumiłowa 23 listopada 1889 r. Absolwent szkoły wojennej w Wiedniu. Podczas I wojny światowej służył w armii austriackiej. W końcu listopada wstąpił do Wojska Polskiego, pełniąc służbę w sztabach: Grupy Operacyjnej płk. Minkiewicza, Oddziału II Naczelnego Dowództwa WP, Oddziału IV Dowództwa 6 Armii i Dowództwa Frontu Małopolskiego. «Plany operacyjne, których był autorem przyczyniły się całkowicie do pomyślnego wyniku całej akcji bojowej na Froncie Galicyjskim. We wszystkich operacjach wykazywał ponadto, oprócz zdolności jako oficer Sztabu Generalnego, wielką odwagę i gotowość do poświęceń.» Za zasługi podczas służby w okresie zmagania frontowych polsko-sowieckich został nagrodzony Orderem *Virtuti Militari*. W czasie pokoju był słuchaczem Wyższej Szkoły Wojennej w Paryżu oraz pełnił służbę w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych. Mając stopień pułkownika, w 1934 r. został przeniesiony w stan spoczynku. Jako teoretyk wojskowości publikował artykuły i współpracował z Wojskowym Biurem Historycznym. Wraz z rodziną zamieszkał najpierw w Warszawie, a następnie we Lwowie. We wrześniu 1939 r. był jednym z organizatorów Straży Obywatelskiej. Został aresztowany przez funkcjonariuszy NIKWD w grud-

¹⁵ CAW, Ap 2599, 4227; Kawalerowie, s. 177; Śladem zbrodni katyńskiej, s. 216.

niu 1939 r. Przebywał w więzieniach na lwowskich Brygidkach, a następnie Zamarstynowie. Z tego więzienia miał być przewieziony do Starobielska, skąd został przetransportowany do Kijowa¹⁶.

7. *Juliusz Tomaszewski*, syn Walentego i Julii, urodził się w Galicji 15 listopada 1888 r. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wstąpił do Wojska Polskiego. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej pełniąc służbę w 1 pułku artylerii polowej. W latach trzydziestych, będąc już podpułkownikiem, pełnił głównie funkcje kwatermistrza. Po wybuchu II wojny światowej został aresztowany przez Sowieców. Jego nazwisko widnieje na liście więźniów przetrzymywanych we Lwowie. Stamtąd został prawdopodobnie przewieziony do Kijowa i zamordowany¹⁷.
8. *Edmund Żelawski*, syn Eustachego, urodzony 15. maja 1876 r. Przez dłuższy okres służby w Wojsku Polskim związany był w pułkiem piechoty Ziemi Krakowskiej. W 1934 r. został przeniesiony w stan spoczynku w stopniu podpułkownika. Jako oficer zmobilizowany na czas wojny, znalazł się we wrześniu 1939 r. na dawnych polskich Kresach Wschodnich., gdzie został aresztowany przez Sowieców i przewieziony do Kijowa¹⁸.

Oprócz wymienionych ośmiu osób, znajdujących się na liście 055/5, które według opracowań spoczywają w Bykowni, do Kijowa zostało przetransportowanych jeszcze nie mniej niż 14 Kawalerów Orderu Vituti Militari, którzy zostali rozstrzelani zgodnie z decyzją katyńską¹⁹. Są to:

1. *Wojciech Bucior*, syn Wawrzyńca i Franciszki, urodzony 15 kwietnia 1889r., major w stanie spoczynku, starosta powiatowy w

¹⁶ CAW, Ap 1332, 7099, VM 20-1442; *Kawalerowie*, s. 244, Śladem zbrodni katyńskiej, s.219; Andrzej Leszek Szczęśniak, *Katyń. Lista ofiar i zaginionych jeńców obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk*. Warszawa 1989, s. 341.

¹⁷ IPN BU 182/1/1 poz. 164; Caw, Ap 2224, 5323, VM 15-944; Śladem zbrodni katyńskiej, s.219; *Kawalerowie*, s. 304.

¹⁸ Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 218.

¹⁹ Adnotacja o rozstrzelaniu wymienionych 14 Kawalerów Orderu Virtuti Militari wynika z materiałów, którymi dysponowali Zuzanna Gajowniczek i Jerzy Tucholski. Wnioski z nich zamieścili w publikacji już cytowanej «Śladem zbrodni katyńskiej...».

Trembowli, a następnie w Sanoku. Po aresztowaniu w Tarnopolu 20 listopada 1939 r., został przewieziony do obozu w Juchnowie. Następnie, 22 grudnia 1939 r., został przetransportowany do obozu specjalnego w Kozielsku. Stamtąd, 7–8 stycznia 1940 r., został skierowany wraz z 94 jeńcami do Kijowa. Jego nazwisko figuruje na liście nr 041/2, poz. 24²⁰.

2. *Władysław Czaplński*, syn Kazimierza i Emilii, urodzony w Krakowie 15 lutego 1895 r. Jako dowódca kompanii 2 pp Legionów Polskich dając osobisty przykład żołnierzom zmusił nieprzyjaciela do poddania się podczas potyczek pod Tarnawą Leśną (1914 r.), pod Rarańczą (1915) oraz Gruziatyszowem (1916). Za męstwo w w.w. walkach został odznaczony Orderem Virtuti Militarii. Wzięty do niewoli pod Kaniowem, zdołał uciec i zgłosił się do Wojska Polskiego. Po zakończeniu wojny 1919–1920 pełnił zawodową służbę wojskową do 1936 r. Następnie, w stopniu podpułkownika, został przeniesiony w stan spoczynku. Został aresztowany przez funkcjonariuszy NKWD w Delatyniu. Był więziony w Stanisławowie, skąd został przewieziony do Kijowa. Jego nazwisko figuruje na liście nr 064/2, poz. 81²¹.
3. *Konstanty Drucki-Lubecki*, syn Hieronima i Marii, urodzony w powiecie pińskim 13 marca 1893 r. Jako rotmistrz w październiku 1920 roku dowodził szwadronem i po walkach umożliwił piechocie zajęcie linii demarkacyjnej w okolicy Mińska. Za ten czyn został odznaczony Orderem Virtuti Militari V klasy. W walkach 1939 r. dowodził Wileńską Brygadą Kawalerii. Ranny we wsi Leszczesna, trafił do więzienia NKWD w Samborze, skąd w maju 1940 wraz z grupą oficerów m.in. z 26 pułku ułanów wielkopolskich został przewieziony do więzienia w Kijowie. Jego nazwisko figuruje na liście 056/3, poz. 87²².

²⁰ O grupie skierowanych z Kozielska do Kijowa pisze: A. Gurianow, *Ubity w Katyń*, red. A. Gurianow, s. 95; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 54.

²¹ CAW, Ap 3138, 5963; VM 76-7165; Kawalerowie, s. 54; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 232. 300.

²² CAW, Ap 1085, 1325, 2544, 6915, VM 4-384; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 101, 248; Kawalerowie, s. 64; *Zygmunt Godyń, Gen. bryg. Konstanty Drucki-Lubecki i jego losy w latach 1939–1940* «Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej» 1974, nr 75, 1974.

5. *Franciszek Górecki*, syn Piotra i Marianny, urodził się 21 lutego 1892 r. Po ukończeniu gimnazjum wyjechał do Stanów Zjednoczonych celem pracy zarobkowej. Wstąpił do wojsk polskich w Ameryce Północnej. Następnie wraz z ochotnikami trafił do szeregów Armii Polskiej we Francji. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę wrócił do kraju. W wojnie polsko – bolszewickiej za męstwo w walkach pod Firlejówką otrzymał order *Virtuti Militari*. Awansując na przestrzeni lat, w 1937 r., został komendantem dubieńskiego garnizonu. Aresztowany po wkroczeniu Sowiec, trafił do więzienia w Równym. 28 marca 1940 r., został z niego przewieziony do Kijowa wraz z dwoma innymi Kawalerami Orderu *Virtuti Militarii*: Rudolfem Ksieniewiczem i Karolem Jeżowskim. Jego nazwisko figuruje na liście nr 041/3, poz. 224²³.
5. *Stanisław Jasiński*, syn Ignacego i Wiktorii, urodzony 7 maja 1898 r. w Wieluniu. Żołnierz Legionów Polskich. Po zakończeniu służby wojskowej w składzie Policji państwowej w Chorzowie. Przemierzając się na Wschód w czasie wojny obronnej 1939 r. został aresztowany przez NKWD i osadzony w więzieniu w Równym. W źródłach występują 2 daty wszczęcia śledztwa 18.09 i 07.12.1939 r. z więzienia w Równym został 26 marca 1940 r. wywieziony do Kijowa. Jego nazwisko figuruje na liście nr 042, poz. 3450²⁴.
6. *Karol Jeżowski*, syn Kazimierza i Teodozji, urodzony 15 października 1895 r. Był absolwentem szkoły oficerskiej w Kazaniu. Podczas I wojny światowej walczył na froncie francusko – włoskim.. Wstąpił do Armii Polskiej we Francji, a w 1919 r. do Wojska Polskiego. Jako kapitan 42 pułku piechoty był wzorem męstwa dla podwładnych. Pod Strugą w kwietniu 1920 r. śmiałym kontratakiem II baonu, którym dowodził, spowodował, że także sąsiednie, cofające się polskie oddziały przeszły do kontrataku i rozbiły dywizję bolszewicką. Za bohaterstwo w walce został uhonorowany Orderem *Virtuti Militari*. W latach pokoju pełnił funkcje dowódcze, ostatnią na stanowisku komendanta Rejonu uzupełnień w komendzie Rejonu Uzupełnień Równe. Aresztowany 9 grudnia 1939 r. przez funkcjonariuszy NKWD, został uwięziony w Równie.

²³ CAW, Ap 21, 1930; Kawalerowie, s. 88; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 57, 94.

²⁴ Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 112.

28 marca 1940 r. został przewieziony do Kijowa wraz z dwoma innymi Kawalerami Orderu Virtuti Militarii: Franciszkiem Góreckim i Rudolfem Ksieniewiczem Jego nazwisko znajduje się na liście nr 041/3, poz. 222²⁵.

7. *Józef Kaiser*, syn Józefa i Karoliny, urodzony 6 lipca 1897 r. w Wadowicach. Podczas I wojny światowej w stopniu podporucznika walczył na froncie włoskim. W 1919 r. wstąpił do Wojska Polskiego. Niezwykle dzielnie stawał w polu walcząc w wojnie polsko – bolszewickiej. Podminował i wykoleił bolszewicki pociąg pancerny «Komisar» oraz trafił z działa przybyły jemu na pomoc parowóz. Atakując dalej doprowadził do wycofania wojsk nieprzyjaciela. Za czyny do naśladowania przez innych żołnierzy został uhonorowany Orderem Virtuti Militari. W czasie wojny obronnej 1939 r. był szefem Oddziału I sztabu Armii Prusy. Aresztowany przez Sowieców, był więziony w Samborze. Zgodnie z listą nr 056/3, poz. 116 w maju 1940 r. został przetransportowany do Kijowa²⁶.
8. *Stefan Kluczyński*, , syn Władysława i Kazimierzy, urodzony 8 września 1881 r. Absolwent Politechniki Lwowskiej i Politechniki Wiedeńskiej, które skończył uzyskując tytuł inżyniera górnika. Pracował w zagłębiach naftowych. W czasie I wojny światowej walczył na froncie rosyjskim i włoskim. Następnie wstąpił do Armii Polskiej we Francji. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wstąpił do Wojska Polskiego. W stopniu majora artylerii w 1928 r. został przeniesiony w stan spoczynku. Jako osadnik wojskowy osiadł we Włodzimierzu Wołyńskim. Po agresji sowieckiej na Polskę w 1939 r. został aresztowany przez Sowieców. Był przetrzymywany we Włodzimierzu Wołyńskim 29 kwietnia został przewieziony do Kijowa. Jego nazwisko figuruje na liście nr. 043/1, poz. 46²⁷.
9. *Rudolf Ksieniewicz*, syn Józefa i Anny, urodzony 9 stycznia 1898 r. na obecnie estońskiej wyspie Hijumaa. W czasie I wojny światowej walczył na froncie rosyjsko – niemieckim.. Został ranny, a po re-

²⁵ CAW, Ap 1769/89/69; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 94; Kawalerowie, s. 113.

²⁶ CAW, Ap 5078, 13158, VM 82-77779; Kawalerowie, s. 116; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 251.

²⁷ CAW, Ap 7952, VM 63-5298; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 155; Kawalerowie, s. 136.

konwalescencji i urlopie zorganizował oddział złożony z Polaków, który stał się zaczątkiem 5 Dywizji Syberyjskiej. Odcięty od reszty wojsk ze swoją kompanią przez pół roku stoczył wiele walk z bolszewikami, zyskując powszechny szacunek dla dzielności i siły moralnej polskiego żołnierza. Udało mu się połączyć dopiero w marcu 1919 r. Za czyny tego okresu, pełne poświęceń został odznaczony Orderem Virtuti Militari. Na koniec 1919 r. dostał się do niewoli. Po powrocie do kraju w 1921 r. został wcielony do 78 pułku piechoty. W 1922 r. w stopniu kapitana został przeniesiony do rezerwy. Po okresie służby w Policji Państwowej, wrócił do wojska. Od kwietnia 1938 r. w stopniu podpułkownika, był zastępcą 45 pułku piechoty Strzelców Kresowych. Został aresztowany przez funkcjonariuszy NKWD 19 września 1939 r. Był więziony w Równem, skąd 28 marca 1940 r. został przewieziony do Kijowa wraz z dwoma innymi Kawalerami Orderu Virtuti Militarii: Franciszkiem Góreckim i Karolem Jeżowskim. Jego nazwisko znajduje się na liście 041/3, poz. 221²⁸.

10. *Kazimierz Partyka*, syn Józefa i Anny, urodzony 9 stycznia 1890 r. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich. W walkach odznaczał się nieprzeciętną odwagą i niezwykle szybką orientacją. Dając osobisty przykład utrzymywał podległy mu oddział w dyscyplinie, co sprawiało, że nawet w krytycznych momentach żołnierze nie ulegali popłochowi, czy demoralizacji. Za swoje czyny został odznaczony orderem Virtuti Militari. Po odzyskaniu niepodległości do Wojska Polskiego Został zweryfikowany w korpusie oficerów zawodowych administracji. Kończąc wyższe studia wojskowe sukcesywnie awansował, aż do stopnia pułkownika. W 1938 r. został szefem intendencji Dowództwa Okręgu Korpusu nr II w Lublinie. Po zajęciu Kresów Wschodnich II RP został 25 października 1939 r. aresztowany przez Sowieców. Był więziony na lwowskich Brygidkach i Zamarstynowie. Na przełomie kwietnia i maja został przewieziony do Kijowa. Jego nazwisko figuruje na liście nr 071/1, poz. 17²⁹.

²⁸ CAW, Ap 7869, VM 74-6959, Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 94, 216; Kawalerowie, s. 160.

²⁹ CAW, Ap 6075, VM 76-7256, Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 128, 405; Kawalerowie, s. 213.

11. *Roman Rogoziński*, syn Jana i Marii, urodzony 22 lutego 1898 r. w Podwołczykach. Podczas I wojny światowej wcielony do Armii Austro – Węgier. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wstąpił do Wojska Polskiego. Walczył z bolszewikami, jako dowódca baterii w 5 pułku artylerii ciężkiej. Dzięki niezwykłej odwadze, nawet w momentach otoczenia, nie poddawał swojego oddziału. Utrzymał np. «Dyrekcję Kolei» we Lwowie przez kilka dni odciętą od sił polskich. Za dokonane czyny został uhonorowany Orderem Virtuti Militari. Ze względu na zły stan zdrowia został w 1922 r. przeniesiony do rezerwy w stopniu kapitana. Osiadł we Lwowie, gdzie prowadził zakład usługowy, działał w Radzie Miasta i Związku Obrońców Lwowa. Aresztowany przez Sowieców w październiku 1939 r. był więziony w Kołomyi i Lwowie, skąd został wywieziony do Kijowa. Jego nazwisko figuruje na liście dyspozycyjnej nr 064/1, poz. 73³⁰.
12. *Oswald Rohatiner*, syn Maksymiliana i Chai, urodzony we Lwowie 14 grudnia 1897 r. W czasie I wojny światowej został wcielony do Armii Austro – Węgierskiej. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wstąpił do Wojska Polskiego. Był dowódcą plutonu w pociągu pancernym «Smok», a następnie został przeniesiony do obsługi pociągu pancernego «Kaniów» Za bohaterskie czyny w Bitwie Warszawskiej został uhonorowany Orderem Virtuti Militari. W połowie 1922 r. został zdemobilizowany i przeniesiony do rezerwy w stopniu kapitana. Po uzyskaniu tytułu doktora praw na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, pracował w Biurze Pośrednictwa Pracy i w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych we Lwowie. Był sędzią i działaczem piłkarskim. Po agresji Rosji sowieckiej na Polskę w 1939 r., został w grudniu aresztowany przez NKWD. Był przetrzymywany na Brygidkach i w maju 1940 r. wywieziony do Kijowa. Jego nazwisko znajduje się na liście nr 055/2, poz. 87³¹.
13. *Kazimierz Salewicz*, syn Bazylego i Stanisławy, urodzony 1 kwietnia 1895 r., Podczas I wojny światowej walczył w szeregach ar-

³⁰ CAW, Ap 1577, 6406, VM 20-1440; Kawalerowie 241; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 287.

³¹ CAW, Ap 894, 7873, VM 57-4755; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 193; Kawalerowie, s. 242.

mii austriackiej na froncie włoskim. Następnie wstąpił do armii dowodzonej przez gen. Hallera, z którą wrócił do Polski. W walkach podczas forsowania Bugu, dzięki osobistemu przykładowi spowodował parcie naprzód swojej kompani przez pałący się most, dzięki czemu nieprzyjaciel wycofał się na odcinku Granne, i cały pułk został ochroniony od dużych strat. Za swój czyn został odznaczony Orderem *Virtuti Militari*. Został zdemobilizowany w 1921 r. Pracował jako nauczyciel gimnazjalny i jednocześnie studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza. Od 1929 r. pracował jako sędzia Sądu Grodzkiego w Zabłotowie, a następnie Sądu Okręgowego w Kołomyi. Po agresji sowieckiej na Polskę został aresztowany w kwietniu 1940 r. i uwięziony w Stanisławowie skąd został przewieziony do Kijowa 7 czerwca 1940 r. Jego nazwisko figuruje na liście dyspozycyjnej nr 064/1, poz. 59³².

14. *Karol Taube*, syn Karola i Anny, urodzony na Podolu 21 sierpnia 1888 r. Po ukończeniu seminarium nauczycielskiego na podwarszawskim Ursynowie, studiował filozofię we Fryburgu. Podczas I wojny światowej służył w Armii Imperium Rosyjskiego. Po ukończeniu Szkoły Chorążych Admiralicji w Oranienburgu zaczął pełnić służbę w marynarce wojennej. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości został przyjęty do Wojska Polskiego. Został przydzielony do Flotylli Pińskiej, a następnie do Flotylli Wiślanej. Podczas wojny polsko – bolszewickiej wsławił się odwagą w bitwach pod Koszarówką, Czarnobylem, Kijowem i Połockiem. Ranny w nie zszedł ze stanowiska i przewoził motorówką rozkazy. Za odwagę wykazaną podczas wojny został uhonorowany Orderem *Virtuti Militari*. W 1928 r. został przeniesiony w stan spoczynku w stopniu kapitana marynarki. Pracował w Wojskowym Biurze Historycznym, był autorem licznych artykułów. Po agresji sowieckiej na Polskę w 1939 r. o został aresztowany przez NKWD i uwięziony w Równem. 26 marca 1940 r. został przewieziony do Kijowa. Jego nazwisko znajduje się na liście nr 041/3, poz/ 225³³.

³² CAW, Ap 10359, VM 82-7811; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 285; Kawalerowie, s. 249.

³³ CAW, Ap 3240, 5250, VM 34-2548; Śladem zbrodni Katyńskiej, s. 56, 94; Kawalerowie, s. 299.

Wypada zauważyć, iż aż pięciu z czternastu w.w. Kawalerów Orderu Virtuti Militari znajduje się na liście dyspozycyjnej 041/3. Liczy ona w sumie 252 osoby, z których część została wywieziona do Kijowa 26 marca 1940 r.

Poczynione spostrzeżenia dotyczące ofiar decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) w 5 marca 1940 r., które były uhonorowane Orderami Virtuti Militari i prawdopodobnie spoczywają w Bykowni, są tylko przyczynkiem w do ustalenia pełnej listy Kawalerów tego Orderu. Przed badaczami długie poszukiwania mające na celu ustalenie liczebności osób aresztowanych na Ukrainie, które zostały przetransportowane z sześciu wymienionych z rozkazu z 22 marca 1940 r. więzień do Kijowa i spoczywają w Bykowni. Wśród nich są też nieuwzględnieni w referacie – na skutek braku dokumentów, Kawalerowie Orderu Virtuti Militari. Mówiąc o ustaleniach, należy jednak podkreślić, iż choć liczebność zgładzonych w Kijowie ofiar NKWD jest ważna, to jednak nie tylko o liczby, ogrom zbrodni idzie. To straty ludzkie, to znaczący brak w powojennej Polsce autorytetów, wychowawców przyszłych pokoleń.. Wskazując osoby odznaczone Orderem Virtuti Militari wśród ofiar, należy podkreślić, iż zwłaszcza ich życie podporządkowane było działaniom mającym na celu dobro Ojczyzny. Przez drogę życia, są oni wzorcami do naśladowania dla obecnych i przyszłych pokoleń. Myśląc o przedstawieniu celów jakim służyli, o jaką Polskę walczyli, nasuwają się słowa modlitwy ułożonej przez ks. płk. Czesława Wojtyniaka, także ofiarę zbrodni katyńskiej:

«...O Polskę sprawiedliwą dla wszystkich swych synów...

O Polskę miłosierną dla ubogich i uciśnionych.

O Polskę czystych rąk.

O Polskę wzniosłych serc.

O Polskę wielką, rządzoną i dobrą»³⁴.

Cytowane fragmenty modlitwy najlepiej mówią o prawości charakteru Kawalerów Orderu Virtuti Militari, ich przeciwstawieniu się zdradzie Ojczyzny nawet za cenę życia. Są też niejako testamentem Ich, wskazując cele pokazują dążenia, które powinny stać się także naszymi.

³⁴ Cytowane fragmentów modlitwy, pochodzą z zapisków odnalezionych podczas ekshumacji w Katyniu w 1943 r., przy szczytkach por. rez. Witolda Aleksandra Klarnera.

РЕЗОЛЮЦІЯ
Міжнародної наукової конференції
«Биківня – від території смерті до місця пам'яті
(до 20-річчя заснування Національного історико-
меморіального заповідника «Биківнянські могили»)
23 вересня 2021 р.

В інформаційній війні проти України Російська Федерація масово застосовує маніпуляції історичною інформацією, маючи на меті підірвати політичного, економічного та соціального фундаменту нашої держави. Дієвим засобом у протистоянні сучасним інформаційним загрозам є поширення серед українського суспільства історичної правди про сутність тоталітаризму радянського зразка, спрямованого на фізичне винищення української культурної та інтелектуальної еліти, селянства, робітництва, на фактичне знекровлення української нації. Під прикриттям інтернаціональної риторики, влада СРСР проводила цілеспрямовану імперську політику, метою якої була ліквідація українства шляхом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та голодів 1921–1923 і 1946–1947 рр., репресій, суцільної русифікації, масових депортацій. Відтак, об'єктивна інформація про причини й наслідки радянського тоталітаризму та функціонування державної репресивної системи повинна стати одним із пріоритетів національної безпеки України.

Одним із потужних символів згубності тоталітарної ідеології, заснованої на неприйнятті Іншого/Чужого, неповазі до прав і свобод громадянина, ігноруванні демократичних норм і процедур, є Биківнянські поховання, в яких знайшли свій останній спочинок десятки тисяч осіб, фізично знищених НКВС упродовж 1937–1941 рр. переважно за сфальсифікованими звинуваченнями. Проте масштаби цієї трагедії вимірюються не лише кількісними показниками, а й втраченими можливостями, нереалізованим потенціалом, ненаписаними мистецькими творами чи науковими текстами – усім тим, що допомагає нації розвиватися, а державі зміцнювати свою суб'єктність. Тож увага наукової спільноти до Биківнянських могил є не лише закономірною з позицій дослідницького інтересу, а й важливою – з

морально-етичних і світоглядних міркувань. Максимально повне встановлення імен, прізвищ та біографій жертв сталінських репресій 1937–1941 рр. у Києві, похованих на території Биківнянського лісу, детальне з'ясування технологій Великого терору, оприлюднення імен безпосередніх виконавців розстрілів є не лише суто науковими завданнями, а й суспільно значимою метою, спрямованою на позбавлення імперських ідеологем, духовне оздоровлення українців, підвищення рівня національної самосвідомості тощо.

Учасники Міжнародної наукової конференції «Биківня – від території смерті до місця пам'яті» вважають за необхідне звернутися до органів державної влади з наступними пропозиціями:

1. Просимо Президента України В. Зеленського – ухвалити Указ про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 рр.
2. Звертаємося до Кабінету Міністрів України з проханням – розробити та затвердити План заходів на 2022–2023 рр. у зв'язку із 85-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 рр., в якому передбачити наступне:
 - проведення на території України та за її межами пам'ятних заходів із вшануванням жертв політичних репресій комуністичного режиму;
 - розроблення комплексу меморіальних заходів, що будуть включати, зокрема, встановлення пам'ятників на могилах репресованих і меморіалізація місць колишніх таємних поховань комуністичних репресивних органів;
 - створення документальних, художніх фільмів, театральних постановок із тематики терору радянської доби в Україні;
 - проведення просвітницьких заходів у вищих і середніх навчальних закладах щодо інформування про злочини тоталітарної системи проти людяності;
 - реалізацію заходів із розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», зокрема:

- побудова експозиційно-виставкового приміщення на території Заповідника, розвиток його матеріальної бази та розвиток туристичної інфраструктури;
 - будівництво пішохідного переходу через Броварське шосе до території Заповідника для вільного доступу відвідувачів до Міжнародного меморіалу жертв тоталітаризму 1937–1941 рр.;
 - встановлення системи відеонагляду на території Міжнародного меморіалу жертв тоталітаризму 1937–1941 рр.;
 - створення електронної бази даних осіб, розстріляних органами НКВС у м. Києві та похованих на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі.
3. Підтримати звернення одеських науковців щодо робіт з увічнення пам'яті репресованих Одещини, похованих на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги поблизу м. Одеса.

ЗМІСТ

Смолій В. Вітальне слово	3
Дробович А. Вітальне слово	7

І. ДОБА ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ В КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ НКВС, НАСЛІДКИ

Веденєєв Д. Оперативні заходи органів держбезпеки як складова розгортання репресій проти православної церкви в Українській РСР (1937–1938 рр.)	9
Ворожко В. «Видавав паспорти шпигунським елементам...»: життя і смерть Еммануїла Давидова-Барга	23
Гогуля М. Долі учасників Медвинського антибільшовицького повстання під час Великого терору	34
Кокін С. Співробітники НКВС - творці і жертви Биківні: основні групи та окремі представники	44
Лисенко О. Стратегії самозахисту співробітників держбезпеки від звинувачень у порушенні «соціалістичної законності» в умовах Великого терору (за матеріалами архівно-кримінальних справ співробітників УНКВС по Чернігівській області)	59
Озоліна О. Особливості проведення латиської операції НКВС у Києві та Київській області	75
Подкур Р. Українська історіографія дослідження феномену «виконавців» Великого терору 1937–1938 рр.	91

ІІ. Джерела з історії масових репресій в Україні 1930–1940-х рр.

Бривко М., Полідович О. Справа Марії Ноги: «іменний артефакт» як свідок злочину НКВС	107
Дунай П. Антологія Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження» як документ доби й аналітичний текст	118

Полідович О. Обвинувачення экс-директорів Всенародної бібліотеки України у Києві Степана Постернака та Василя Іванушкіна	136
---	-----

III. ТАЄМНА СПЕЦДІЛЯНКА НКВС УРСР У БИКІВНЯНСЬКОМУ ЛІСІ ТА ІНШІ МІСЦЯ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЖЕРТВ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ. АРХЕОЛОГІЯ БИКІВНІ

Амонс А. Роль і значення тюремних закладів Києва у створенні таємного кладовища НКВС УРСР поблизу селища Биківня	152
Бажан О. Биківнянська трагедія: проблеми і перспективи дослідження	189
Ковальчук Л., Петровський Е. Масові могильники НКВС на Одещині: історичний аспект та дослідницькі рефлексії	199
Шептицька Т. «Биківнянські могили»: трансформація політики національної пам'яті	221
Góra M. Wywiad z Panem Mieczysławem Góra uczestnikiem badań w Kijowie-Bykwni w latach 2001–2012	230

IV. ПОСТАТІ БИКІВНЯНСЬКОГО МАРТИРОЛОГА

Амонс Н. Есперантист і музейник Борис Еггерс – постать Биківнянського мартиролага	246
Божко О. (ієромонах Митрофан) Священник с. Мала Стариця на Київщині Петро Васильович Малимон (1898–1937): життя та мучеництво за віру (за матеріалами архівно-кримінальної справи)	255
Бойко Т. Розстріляне Відродження: Володимир Гагенмейстер і Костянтин Кржемінський (за матеріалами архівно-кримінальних справ)	267
Давидюк Р. Волинський посол Хома Приступа – жертва Великого терору	279
Жив'юк А. Розстріляні у липні 1941 р.: «польська шпигунка» Софія Федоровська і «німецький шпигун» Михайло Кулій	292

Колос А. Жертви «німецької операції» НКВС – члени сім'ї Грос, поховані в Биківні	300
Кравченко Я. Медики у контексті Великого терору в Україні (за матеріалами архівно-кримінальних справ)	307
Соколова С. Ім'я биківнянського мартиролога: Василь Добрянський	329
Філімоніхін В. Правники - громадяни Другої Речі Посполитої з Українського (Київського) катинського списку	349
Шумило С. Розстріляні священики з Броварщини: постаті Биківнянського мартирологу (за матеріалами архівно- кримінальних справ НКВС 1937–1938 рр.)	375
Kowalska E. Zawołać po imieniu. Zamordowani zgodnie z decyzją katyńską kawalerowie Orderu Virtuti Militari spoczywający w Bykowni	401
Резолюція	418

Наукове видання

Биківня – від території смерті до місця пам'яті.

До 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції,
м. Київ, 23 вересня 2021 р.

Упорядники: *Р. Подкур, Т. Шептицька*

Технічне редагування, оригінал-макет: *І. Ставнюк*

Підписано до друку 17.02.2022 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. Умов. фарб.-від. Умов.-вид. арк.
Наклад 100 прим.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001 Київ-1, Грушевського, 4